ПІДГОТОВКА ДО ЄДКІ
ЗІ СПЕЦІАЛЬНОСТІ 081 ПРАВО

2025

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Національний аерокосмічний університет
«Харківський авіаційний інститут»

ПІДГОТОВКА ДО ЄДКІ ЗІ СПЕЦІАЛЬНОСТІ 081 ПРАВО

Навчальний посібник

За загальною редакцією
д-ра юрид. наук, професора О. М. Литвинова

\

Харків «ХАІ» 2025

УДК 34(075.8)
П32

Авторський колектив:
В. І. Павликівський, М. І. Фіалка, Н. А. Федосенко, О. О. Андрєєва,
А. Є. Голубов, А. О. Гордеюк, С. Ф. Гуцу, Ю. Б. Данильченко,
Г. Ю. Каніщев, С. Ю. Лукашевич, В. Р. Остропілець,
А. М. Стєбєлєв, В. М. Турська

Рецензенти: д-р юрид. наук, проф. О. О. Житний,
канд. юрид. наук, проф. В. В. Сергієнко

Підготовка до ЄДКІ зі спеціальності 081 Право [Текст] :
П32 навч. посіб./ В. І. Павликівський, М. І. Фіалка, Н. А. Федосенко та ін. ;
за заг. ред. О. М. Литвинова. – Харків : Нац. аерокосм. ун-т «Харків. авіац. ін-т», 2025. – 360 с.

ISBN 978-966-662-958-9

Наведено матеріал з різних галузей права, що віднесені Міністерством освіти і науки України до змісту єдиного державного кваліфікаційного екзамену за спеціальністю 081 Право. Описано основний зміст та сутність питань, які мають на меті встановити компетенції здобувачів освіти за спеціальністю 081 Право.

Для здобувачів освіти, які навчаються за освітньо-професійною програмою з галузі знань 08 Право (спеціальність 081 Право) за другим (магістерським) рівнем вищої освіти.

Бібліогр.: 274 назви

УДК 34 (075.8)

© Авторський колектив, 2025
© Національний аерокосмічний університет
«Харківський авіаційний інститут», 2025

ISBN 978-966-662-958-9

ЗМІСТ

Перелік скорочень …….. 9
Розділ 1 КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО УКРАЇНИ ……..…….. 10
1.1 Принципи конституційного статусу особи. Правові позиції Конституційного Суду України в цій сфері……... 10
1.2 Зміст, обсяг захисту та критерії обмеження права на свободу думки і слова, права на доступ до публічної інформації, права на захист персональних даних, свободи совісті та свободи пересування. Правові позиції Конституційного Суду України в цій сфері..... 13
1.3 Політичні права та участь громадян у вирішенні питань суспільного значення. Свобода мирних зібрань, свобода об'єднань: обсяг захисту та критерії обмеження. Рівність доступу громадян до публічної служби. Правові позиції Конституційного Суду України в цій сфері……..…….. 17
1.4 Зміст конституційних гарантій прав і свобод людини. Правові позиції Конституційного Суду України в цій сфері…….. 20
1.5 Конституційні обмеження у здійсненні конституційних прав та свобод людини в Україні. Допустимі критерії обмеження прав людини: значення принципу пропорційності. Правові позиції Конституційного Суду України в цій сфері…… 23
1.6 Місце конституційної скарги в механізмі захисту прав людини в Україні……. 26
1.7 Порядок звернення із конституційною скаргою до Конституційного Суду України. Особливості провадження у справах за конституційними скаргами в Конституційному Суді України……..... 29
Контрольні запитання до розділу……..... 32

Розділ 2 ОСНОВИ ПРАВА ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ (ЄС)…….. 34
2.1 Право ЄС як правопорядок suigeneris. Верховенство і пряма дія права ЄС (справа Costa v. ENEL 1964 року і справа VanGend&Loos 1963 року). Принцип субсидіарності і принцип пропорційності у праві ЄС. Копенгагенські і мадридський критерії для вступу в ЄС…… 34
2.2 Установчі договори ЄС і Хартія основоположних прав ЄС 2000 року. Правові акти ЄС (ст. 288 Договору про функціонування ЄС)…… 37
2.3 Порядок утворення і повноваження інституцій ЄС (Європейський Парламент, Європейська Рада, Рада ЄС, Європейська Комісія, Європейський центральний банк, Рахункова палата ЄС). Юрисдикція Суду Справедливості ЄС (Загального суду і Суду Справедливості)……..… 40
2.4 Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони. Критерії прямої дії

норм Угоди про асоціацію (рішення Верховного Суду у справі від 04 липня 2019 року № 910/4947/18 (справа за позовом ТОВ «КАНЖУТ»). Застосування норм права ЄС у правопорядку України (Постанова Великої Палати Верховного Суду від 3 серпня 2022 року у справі № 910/9627/20)……..... 43
Контрольні запитання до розділу…….…..... 46

Розділ 3 МІЖНАРОДНЕ ПУБЛІЧНЕ ПРАВО. МІЖНАРОДНИЙ ЗАХИСТ ПРАВ ЛЮДИНИ…….. 48
3.1 Міжнародно-правові засади співробітництва України із суб'єктами міжнародного права, включаючи питання визнання. Міжнародно-правові питання участі України в міжнародних організаціях……... 48
3.2 Порядок укладення, виконання та припинення дії міжнародних договорів України. Дія міжнародного права в національній правовій системі України…… 56
3.3 Міжнародно-правові підстави та засоби зміни державної території……..… 60
3.4 Питання статусу та режиму морських просторів, зокрема участь України в міжнародних конвенційних механізмах. Міжнародно-правові засади статусу та режиму повітряних та космічних просторів, зокрема участь України в міжнародних конвенційних механізмах……. 66
3.5 Міжнародні зобов'язання України у сфері охорони навколишнього середовища……. 70
3.6 Правове регулювання застосування сили в міжнародних відносинах та системи колективної безпеки……... 72
3.7 Міжнародно-правові засоби вирішення спорів. Практика розгляду спорів за участі України у міжнародних судових установах…….. 74
3.8 Міжнародно-правові стандарти захисту прав індивіда…….…… 80
3.9 Міжнародні зобов'язання України у сфері захисту прав людини та міжнародні механізми контролю за їх виконанням…….…..... 82
3.10 Роль і значення (Європейської) Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року та практики Європейського Суду з прав людини для правової системи України……..…. 84
3.11 Наслідки порушення міжнародно-правових зобов'язань у міжнародному праві…….....……..…. 86
Контрольні запитання до розділу……..... 90

Розділ 4 АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО УКРАЇНИ……... 91
4.1 Інструменти публічного адміністрування: нормативний акт, адміністративний акт, адміністративний договір…….…… 91

4.2 Принципи адміністративної процедури…… 97
4.3 Обмеження, що застосовують до публічних службовців із метою запобігання корупційним та пов'язаним з корупцією правопорушенням…….. 104
4.4 Адміністративні правопорушення, пов'язані з корупцією…..... 109
4.5 Види адміністративних стягнень та основні правила їх накладення…… 112
4.6 Провадження в справі про адміністративне правопорушення: принципи, стадії, акти, що складають на певних стадіях провадження…… 115
Контрольні запитання до розділу…..... 120

Розділ 5 АДМІНІСТРАТИВНЕ СУДОЧИНСТВО В УКРАЇНІ…… 122
5.1 Офіційне з'ясування всіх обставин у справі як спеціальний принцип адміністративного судочинства…….... 122
5.2 Предметна, інстанційна та територіальна юрисдикція адміністративних судів…….. 125
5.3 Способи судового захисту прав, свобод, інтересів особи від порушень з боку суб'єкта владних повноважень……... 127
5.4 Види адміністративних справ та форми адміністративного судочинства, що їм відповідають…… 131
Контрольні запитання до розділу…..... 134

Розділ 6 ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО УКРАЇНИ……... 136
6.1 Правові наслідки недійсності правочинів……. 136
6.2 Особисті немайнові відносини в цивільному праві……..... 139
6.3 Здійснення і захист права власності та інших речових прав….. 142
6.4 Правові наслідки порушення договірних зобов'язань……... 144
6.5 Деліктна відповідальність у цивільному праві……. 147
6.6 Зобов'язання щодо передачі майна у власність та у користування…… 151
6.7 Зобов'язання з набуття, збереження майна без достатньої правової підстави……..... 154
6.8 Захист права інтелектуальної власності…… 156
6.9 Застосування норм спадкового права……... 158
Контрольні запитання до розділу…….. 162

Розділ 7 ЦИВІЛЬНЕ ПРОЦЕСУАЛЬНЕ ПРАВО УКРАЇНИ…… 164
7.1 Предметна, суб'єктна, інстанційна та територіальна цивільна юрисдикція……. 164
7.2 Належне представництво при захисті прав, свобод та інтересів у порядку цивільного судочинства……..... 170
7.3 Позовне провадження: практичні проблеми розгляду і вирішення цивільних справ……. 173

7.4 Особливості розгляду цивільних справ у порядку окремого та наказного провадження……... 175
7.5 Перегляд судових рішень у цивільних справах…… 180
Контрольні запитання до розділу……..... 185

Розділ 8 ТРУДОВЕ ПРАВО УКРАЇНИ……..... 187
8.1 Зайнятість населення і працевлаштування……... 187
8.2 Трудовий договір та його види……..... 191
8.3 Робочий час і час відпочинку…….. 197
8.4 Оплата праці та її нормування. Гарантії та компенсації……... 202
8.5 Трудова дисципліна……..... 205
8.6 Матеріальна відповідальність сторін трудового договору…….. 207
8.7 Трудові спори……..…… 211
Контрольні запитання до розділу……..... 214

Розділ 9 МІЖНАРОДНЕ ПРИВАТНЕ ПРАВО…….…. 216
9.1 Колізійний метод регулювання відносин у міжнародному приватному праві. Застосування колізійних норм……. 216
9.2. Колізійні питання права власності……..... 219
9.3 Питання спадкування у міжнародному приватному праві..... 220
9.4 Порядок укладення та розірвання транскордонних шлюбів. Правове регулювання майнових відносин подружжя, ускладнених іноземним елементом……... 223
9.5 Договірні зобов'язання в міжнародному приватному праві. Застосування «Правил ІНКОТЕРМС» у зовнішньоекономічних договорах…….. 225
9.6 Деліктні зобов'язання в міжнародному приватному праві…… 227
9.7 Міжнародний цивільний процес…….…… 232
9.8 Міжнародний комерційний арбітраж та інші альтернативні способи вирішення спорів з іноземним елементом…….…… 236
Контрольні запитання до розділу……..... 239

Розділ 10 КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО УКРАЇНИ……..... 240
10.1 Призначення покарання та застосування інших заходів кримінально-правового впливу……... 240
10.2 Злочини проти основ національної безпеки……..... 242
10.3 Кримінальні правопорушення проти життя та здоров'я особи…….. 245
10.4 Кримінальні правопорушення проти волі, честі та гідності особи…….. 247
10.5 Кримінальні правопорушення проти статевої свободи та статевої недоторканості особи……..…. 249

10.6 Кримінальні правопорушення проти власності…… 250
10.7 Кримінальні правопорушення проти громадської безпеки…… 253
10.8 Кримінальні правопорушення проти громадського порядку та моральності……..….. 255
10.9 Кримінальні правопорушення у сфері службової діяльності та професійної діяльності, пов'язаної з наданням публічних послуг……. 256
10.10 Кримінальні правопорушення проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку…… 259
Контрольні запитання до розділу……..... 263

Розділ 11 КРИМІНАЛЬНЕ ПРОЦЕСУАЛЬНЕ ПРАВО УКРАЇНИ……... 264
11.1 Збирання, перевірка та оцінка доказів……..... 264
11.2 Застосування заходів забезпечення кримінального провадження…… 268
11.3 Досудове розслідування в кримінальному процесі…… 272
11.4 Судове провадження у кримінальному процесі……... 276
11.5 Міжнародна правова допомога у кримінальному провадженні…….. 281
11.6 Видача осіб, які вчинили правопорушення (екстрадиція)…….. 285
Контрольні запитання до розділу……..... 288

Розділ 12 МІЖНАРОДНЕ ГУМАНІТАРНЕ ПРАВО. МІЖНАРОДНЕ КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО……..... 290
12.1 Умови застосування норм міжнародного гуманітарного права. Поняття та види збройних конфліктів. Кваліфікація Офісом Прокурора Міжнародного кримінального суду збройного конфлікту, спричиненого агресією Російської Федерації проти України…… 290
12.2 Статус комбатантів, інших учасників збройного конфлікту та цивільних осіб у міжнародному гуманітарному праві……..... 292
12.3 Міжнародна відповідальність за порушення міжнародного гуманітарного права…….. 296
12.4 Універсальна юрисдикція держав щодо міжнародних злочинів у міжнародному праві. Юрисдикція України щодо міжнародних злочинів…… 301
12.5 Юрисдикція та процесуальні аспекти діяльності Міжнародного кримінального суду……..……. 305
12.6 Зобов'язання України щодо відповідальності за міжнародні злочини…….. 311
12.7 Зобов'язання України щодо відповідальності за конвенційні злочини…….. 312
Контрольні запитання до розділу……..... 313

Розділ 13 ПРОФЕСІЙНА ЕТИКА ТА ДИСЦИПЛІНАРНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ПРАВНИКА…….……..... 315
13.1 Незалежність, компетентність та безсторонність……... 315
13.2 Чесність та непідкупність. Вимоги щодо несумісності з іншими видами діяльності. Недопущення конфлікту інтересів…… 317
13.3 Відданість верховенству права та правам людини……. 321
13.4 Конфіденційність та збереження професійної таємниці…..... 325
13.5 Етичні засади взаємовідносин між правниками. Реагування на неетичну поведінку колег…… 328
13.6 Дотримання високих етичних стандартів на робочому місці і поза ним, офлайн та онлайн……..... 330
13.7 Дисциплінарна відповідальність судді, прокурора та адвоката. Підстави та порядок застосування дисциплінарних стягнень……. 332
Контрольні запитання до розділу…….…..... 334
Бібліографічний список……..... 336

ПЕРЕЛІК СКОРОЧЕНЬ

АРК	– Автономна Республіка Крим;
ВАС України	– Вищий антикорупційний суд України;
ВЕЗ	– Виключна економічна зона;
ВР України	– Верховна Рада України;
ВС України	– Верховний Суд України;
ГК України	– Господарський кодекс України;
Європейський ЦБ	– Європейський центральний банк;
ЄРДР	– Єдиний реєстр досудових розслідувань;
ЄС	– Європейський Союз;
ЄСПЛ	– Європейський суд з прав людини;
ЖК України	– Житловий кодекс України;
ЗЕД	– зовнішньо-економічний договір;
ЗК України	– Земельний кодекс України;
ЗУ	– Закон України;
КАС України	– Кодекс адміністративного судочинства України;
КЗпП України	– Кодекс законів про працю України;
КМУ	– Кабінет Міністрів України;
КПЕА України	– Кодекс професійної етики адвокатів України;
КПК України	– Кримінальний процесуальний кодекс України;
КС України	– Конституційний Суд України;
КУпАП	– Кодекс України про адміністративні правопорушення;
МВС України	– Міністерство внутрішніх справ України;
МГП	– Міжнародне гуманітарне право;
МК України	– Митний кодекс України;
МКС	– Міжнародний кримінальний суд;
МКТЮ	– Міжнародний кримінальний трибунал для колишньої Югославії;
МПП	– Міжнародне приватне право;
МС ООН	– Міжнародний суд Організації Об’єднаних Націй;
МФ України	– Міністерство фінансів України;
МЦП	– Міжнародний цивільний процес;
МЮ України	– Міністерство юстиції України;
НАТО	– Організація Північноатлантичного договору;
НБУ	– Національний банк України;
ОБСЄ	– Організація з безпеки і співробітництва в Європі;
ООН	– Організація Об’єднаних Націй;
СК України	– Сімейний кодекс України;
СОТ	– Світова організацію торгівлі;
ЦК України	– Цивільний кодекс України;
ЦПК України	– Цивільний процесуальний кодекс України.

Розділ 1 КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО УКРАЇНИ

1.1 Принципи конституційного статусу особи. Правові позиції Конституційного Суду України в цій сфері

Поняття «конституційний (конституційно-правовий) статус особи» слід розглядати у зв'язку з поняттям «конституційно-правовий статус людини і громадянина». Адже поняття «особа», вважаємо, охоплює обидва вищезгаданих поняття «людина» і «громадянин» і підкреслює, що незважаючи на різність, нетотожність обох цих понять, різко відокремлювати їх одне від одного не слід, по-перше, через те що громадянин є одночасно людиною, по-друге, через те що держава Україна у своєму законодавстві (у першу чергу в Конституції України) гарантує права і визначає обов'язки не тільки громадян української держави, а й усіх, хто знаходиться на території України на законних підставах. Доказом цьому, вважаємо, є зміст ст. 68 Конституції України: «Кожен зобов'язаний неухильно додержуватися Конституції України та законів України, не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей. Незнання законів не звільняє від юридичної відповідальності». Як видно з диспозиції цієї статті, обов'язок неухильно дотримуватися українського законодавства, починаючи з Конституції України, розповсюджується без винятку на всіх, а не тільки на громадян нашої держави. І, відповідно, незнання українських законів (на що можуть посилатися іноземці) не є аргументом щодо звільнення від відповідальності за українським законодавством.

Окремі дослідники дотримуються погляду, що поняття «конституційно-правовий статус людини і громадянина» є поняттям ширшим за поняття «конституційний статус людини і громадянина», адже регулюється він не тільки Конституцією України, а й іншими джерелами галузі конституційного права. Визнаючи право прихильників цього погляду на вираження і розповсюдження своєї думки (відповідно до ч. 1 ст. 34 Конституції України), ми, спираючись на цю ж конституційну норму, стверджуємо, що поняття «конституційний статус людини і громадянина» і «конституційно-правовий статус людини і громадянина» є тотожними. Нашу думку аргументуємо тим, що Конституцію України в жодному разі не слід розмежовувати з іншими джерелами права. Адже відповідно до ч. 2 ст. 8 Конституції України Конституція України має найвищу юридичну силу. Закони та інші нормативно-правові акти приймаються на основі Конституції України і повинні відповідати їй. Отже, вважаємо, поняття «конституційний статус людини і громадянина» не може не означати, що такий статус є одночасно правовим. А те, що для його визначення поряд із власне Конституцією нашої держави застосовуються ще й інші закони і підзаконні нормативно-правові акти, вищезгаданий конституційний статус людини і громадянина принципово не змінює, а лише підкреслює необхідність за такого визначення керуватися Конституцією України як основним нормативно-правовим актом, що визначає це питання.

Традиційно до принципів конституційно-правового статусу людини і громадянина належать:

– закріплення в національному праві прав і свобод, встановлених нормами міжнародного права;

– принцип невідчужуваності основних, природних прав і свобод людини;

– принцип рівноправ'я прав і свобод людини (рівність перед законом, рівні права, рівноправ'я чоловіка і жінки);

– принцип єдності прав і обов'язків;

– принцип гарантованості прав і свобод людини і громадянина;

– принцип поєднання суспільних і особистих інтересів;

– принцип гуманізму;

– принцип демократизму.

Відтак, щодо принципу невідчужуваності основних, природних прав і свобод людини КС України у своєму Рішенні від 22 травня 2018 року у справі за конституційним поданням 49 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) п. 12 розд. І ЗУ «Про внесення змін та визнання такими, що втратили чинність, деяких законодавчих актів України» від 28 грудня 2014 року № 76–VIII вирішив: «… приписи частини третьої статті 22 Конституції України слід розуміти так, що при ухваленні нових законів або внесенні змін до чинних законів не допускається звуження змісту та обсягу існуючих конституційних прав і свобод людини, якщо таке звуження призводить до порушення їх сутності» (абз. 10 пп. 2.2. п. 2 мотивувальної частини) (Рішення І).

Щодо принципу гарантованості прав і свобод людини і громадянина КС України у своєму Рішенні у справі за конституційним поданням 51 народного депутата України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень ст.ст. 24, 58, 59, 60, 93, 190-1 КК України в частині, що передбачає смертну кару як вид покарання (справа про смертну кару), від 29 грудня 1999 року № 11-рп/1999 вирішив: **«**Конституція України проголошує, що конституційні права і свободи, зокрема право людини на життя, гарантуються і не можуть бути скасовані (ч. 2 ст. 22 Конституції України), що забороняється внесення будь-яких змін до Конституції України, якщо вони передбачають скасування прав і свобод людини і громадянина (ч. 1 ст. 157 Конституції України). Не допускається також звуження змісту та обсягу існуючих прав і свобод, в тому числі невід'ємного права людини на життя, в разі прийняття нових або внесення змін до чинних законів (ч. 3 ст. 22 Конституції України).

Отже, за своїм змістом положення ч. 2 ст. 22 Конституції України передбачають, з одного боку, обов'язок держави гарантувати конституційні права і свободи, насамперед право людини на життя, а з іншого – утримуватися від прийняття будь-яких актів, які призводили б до скасування конституційних прав і свобод, а отже – і права людини на життя. Виходячи з положень ч. 2 ст. 8 Конституції України, норма ч. 2 ст. 22 Конституції України має враховуватися при прийнятті законів

та інших нормативно-правових актів, спрямованих на регулювання відповідних суспільних відносин» (абз. 2, 2 п. 3 мотивувальної частини) (Рішення ІІ).

Також щодо принципу невідчужуваності основних, природних прав і свобод людини КС України у Висновку Великої палати у справі за конституційним зверненням ВР України про надання висновку щодо відповідності законопроєкту про внесення змін до ст. 81 Конституції України (щодо додаткових підстав дострокового припинення повноважень народного депутата України) вимогам ст.ст. 157 і 158 Конституції України від 24 грудня 2019 року № 9-в/2019 встановив: «Передбачена ч.1 ст. 157 Конституції України заборона змінювати Конституцію України, якщо зміни передбачають скасування чи обмеження прав і свобод людини і громадянина, є конституційною гарантією збереження як самої сутності таких прав і свобод, їх обсягу та змісту, так і їх захисту. Призначення цієї гарантії полягає в тому, щоб унеможливити будь-яке звуження змісту прав і свобод особи, тому що, як установив КС України, «звуження змісту та обсягу прав і свобод є їх обмеженням» (абз. 4 пп. 5.2 п. 5 мотивувальної частини Рішення від 22 вересня 2005 року № 5-рп/2005).

Така конституційна гарантія випливає передусім із принципу прав людини як засади конституційного ладу в Україні, передбаченої приписами ст. 3 Конституції України загалом. Конкретизовано цю гарантію, зокрема, у тих приписах ч. 2 ст. 3 Конституції України, відповідно до яких «права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави», «утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави». Означена гарантія збереження самої сутності прав і свобод людини і громадянина є приписом конституційного рівня, що посилює встановлену приписом ч. 3 ст. 2 Конституції України загальну заборону звужувати їх зміст та обсяг при прийнятті нових законів або внесенні змін до чинних законів (абз. 2 пп. 3.1 п. 3 мотивувальної частини)» (Висновок).

Щодо принципу рівноправ'я прав і свобод людини КС України у своєму Рішенні від 23 грудня 2022 року № 3-р/2022 у справі за конституційною скаргою Мосюрчака Василя Івановича щодо відповідності Конституції України (конституційності) пп. 1 п. 2 розд. XI «Прикінцеві та перехідні положення» ЗУ «Про державну службу» від 10 грудня 2015 року № 889–VIII (щодо гарантій соціального захисту державних службовців) вирішив: «КС України констатує, що ст. 37 Закону № 3723 в чинній на час ухвалення Закону № 889 редакції визначала, зокрема, такі умови призначення пенсії державного службовця: 1) стаж державної служби щонайменше 10 років для осіб, які на час досягнення віку виходу на пенсію працювали на посадах державної служби; 2) стаж державної служби щонайменше 20 років незалежно від місця роботи на час досягнення зазначеного віку. Тобто приписами цієї статті Закону № 3723 було визначено мінімально потрібний строк перебування особи на посаді

державної служби як умову для набуття нею права на призначення пенсії державного службовця.

Згідно з оскаржуваним приписом пп. 1 п. 2 розд. XI «Прикінцеві та перехідні положення» Закону № 889 право на призначення пенсії на підставі ст. 37 Закону № 3723 як спеціального закону (lex specialis) набули особи, які мали 10 років стажу державної служби та перебували на відповідних посадах станом на 1 травня 2016 року (п. 10); особи, які мали 20 років стажу державної служби незалежно від місця їх роботи на день набрання чинності Законом № 889 (п. 12).

КС України бере до уваги, що диференціація прав учасників суспільних відносин за певним часовим (темпоральним) показником [наприклад, за строком перебування на посадах державної служби (стаж служби)] є традиційним та поширеним засобом нормативного регулювання, застосування якого в законодавстві само по собі не свідчить про дискримінаційний характер подібних приписів.

Отже, правомірні очікування суб'єкта права на конституційну скаргу та інших державних службовців щодо умов призначення їм пенсій могли сформуватися лише з урахуванням того, що набуття права на призначення пенсії на підставі ст. 37 Закону № 3723 й до набрання чинності Законом № 889 було обумовлено наявністю 10 або 20 років стажу державної служби (пп. 4.1 п. 4 мотивувальної частини) (Рішення III).

1.2 Зміст, обсяг захисту та критерії обмеження права на свободу думки і слова, права на доступ до публічної інформації, права на захист персональних даних, свободи совісті та свободи пересування. Правові позиції Конституційного Суду України в цій сфері

Зміст права на свободу слова і обсяг захисту цього права визначено ч.ч. 1–3 ст. 15, ч. 1 ст. 34 Конституції України, а також ст.ст. 5 і 6 ЗУ «Про інформацію». Йдеться про можливість людини вільно виражати свої погляди, збирати, зберігати, використовувати і поширювати інформацію та ідеї усно, письмово або в інший спосіб на свій вибір, створення можливості вільного доступу до даних.

Критерії обмеження права на свободу слова, визначені ч. 2 ст. 34 Конституції України, а також ч. 2 ст. 5 та ст. 28 ЗУ «Про інформацію», – це інтереси національної безпеки, територіальної цілісності держави, громадського порядку, охорони здоров'я населення, а також конфіденційність інформації та підтримання авторитету і неупередженості правосуддя, дотримання прав інших осіб (фізичних і юридичних), повалення конституційного ладу, порушення територіальної цілісності України, пропаганда війни, насильства, жорстокості, розпалювання

міжетнічної, расової, релігійної ворожнечі, вчинення терористичних актів, посягання на права і свободи людини.

Правову позицію КС *України у цій сфері визначено, зокрема, у Рішенні* КС *України (Великої палати) від 21 грудня 2021 року* № 3-р/2021 *у справі за конституційним поданням 47 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) окремих приписів* ст. *6* ЗУ «*Про телебачення і радіомовлення*», ст.ст. *15, 15-1, 26* ЗУ «*Про кінематографію*». *Тут зазначається, що «*вільне вираження людиною своїх поглядів та переконань безпосередньо пов'язане з правом людини на інформацію, яке включає в себе право на вільне збирання, зберігання, використання, поширення інформації *(речення перше абз*. 4 *п. 2 мотивувальної частини) (Рішення І).*

Зміст та обсяг захисту права на доступ до публічної інформації визначено ст. *1* ЗУ *«Про доступ до публічної інформації».* Публічна інформація – це відображена та задокументована будь-якими засобами та на будь-яких носіях інформація, що була отримана або створена в процесі виконання суб'єктами владних повноважень своїх обов'язків, передбачених чинним законодавством, або яка знаходиться у володінні суб'єктів владних повноважень, інших розпорядників публічної інформації, визначених цим Законом. Публічна інформація є відкритою, крім випадків, встановлених законом.

Критерії обмеження права доступу до публічної інформації визначені, зокрема, ст. *6 вищевказаного закону. Це конфіденційна, таємна і службова інформація, а також випадки, коли доступ до публічної інформації може зашкодити* інтересам національної безпеки, територіальної цілісності або громадського порядку, запобіганню заворушенням чи кримінальним правопорушенням, охороні здоров'я населення, захисту репутації або прав інших людей, запобіганню розголошенню інформації, одержаної конфіденційно, підтриманню авторитету і неупередженості правосуддя.

Правову позицію КС *України у цій сфері визначено, зокрема, у його Рішенні у справі щодо офіційного тлумачення* ст.ст. *3, 23, 31, 47, 48* ЗУ «*Про інформацію*» *та* ст. *12* ЗУ «*Про прокуратуру*» *(справа К. Г. Устименка) від 30 жовтня 1997 року* № 5-зп/1997: «Частину 5 ст. 23 ЗУ «Про інформацію» треба розуміти так, що кожна особа має право знайомитись з зібраною про неї інформацією в органах державної влади, органах місцевого самоврядування, установах і організаціях, якщо ці відомості не є державною або іншою захищеною законом таємницею» *(п. 2 резолютивної частини) (Рішення ІІ).*

У Рішенні КС *України (Перший сенат) у справі за конституційною скаргою Плескача В'ячеслава Юрійовича щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень другого речення* ч. 4 ст. *42* ЗУ «*Про Конституційний Суд України*» *від 22 січня 2020 року* № 1-р(І)/2020 зазначено: «… право особи на доступ до інформації, гарантоване ст. 34 Конституції України, не є абсолютним і може підлягати обмеженням. Такі

обмеження мають бути винятками, які передбачені законом, переслідувати одну або декілька законних цілей і бути необхідними у демократичному суспільстві. У разі обмеження права на доступ до інформації законодавець зобов'язаний запровадити таке правове регулювання, яке дасть можливість оптимально досягти легітимної мети з мінімальним втручанням у реалізацію вказаного права і не порушувати сутнісного змісту такого права (абз. 8 пп. 2.2 п. 2 мотивувальної частини)*» (Рішення ІІІ).*

Зміст та обсяг захисту права на захист персональних даних визначені ст.ст. 2 і 5 ЗУ «Про захист персональних даних». Тут персональні дані визначено як відомості чи сукупність відомостей про фізичну особу, яка ідентифікована або може бути конкретно ідентифікована. Також зазначено, що персональні дані є об'єктом захисту і можуть бути віднесені відповідною особою до конфіденційної інформації.

Критерії обмеження права на захист персональних даних визначені, зокрема, ч. 2 ст. 7 згаданого вище закону. Це добровільна згода суб'єкта захисту на оброблення даних про себе, необхідність захисту життєво важливих інтересів суб'єкта тощо.

У наведеному вище Рішенні КС *України у справі щодо офіційного тлумачення* ст.ст. *3, 23, 31, 47, 48* ЗУ «*Про інформацію*» *та* ст. *12* ЗУ «*Про прокуратуру*» *(справа К. Г. Устименка) від 30 жовтня 1997 року* № 5-зп/1997 зазначено: «Медична інформація, тобто свідчення про стан здоров'я людини, історію її хвороби, про мету запропонованих досліджень і лікувальних заходів, прогноз можливого розвитку захворювання, в тому числі і про наявність ризику для життя і здоров'я, за своїм правовим режимом належить до конфіденційної, тобто інформації з обмеженим доступом. Лікар зобов'язаний на вимогу пацієнта, членів його сім'ї або законних представників надати їм таку інформацію повністю і в доступній формі.

В особливих випадках, як і передбачає ч. 3 ст. 39 Основ законодавства України про охорону здоров'я, коли повна інформація може завдати шкоди здоров'ю пацієнта, лікар може її обмежити. У цьому разі він інформує членів сім'ї або законного представника пацієнта, враховуючи особисті інтереси хворого. Таким же чином лікар діє, коли пацієнт перебуває у непритомному стані.

У випадках відмови у наданні або навмисного приховування медичної інформації від пацієнта, членів його сім'ї або законного представника вони можуть оскаржити дії чи бездіяльність лікаря безпосередньо до суду або, за власним вибором, до медичного закладу чи органу охорони здоров'я.

Правила використання відомостей, що стосуються лікарської таємниці – інформації про пацієнта, на відміну від медичної інформації – інформації для пацієнта, встановлюються ст. 40 Основ законодавства України про охорону здоров'я та ч. 3 ст. 46 ЗУ «Про інформацію» (п. 2 резолютивної частини*)» (Рішення ІІ).*

Зміст та обсяг захисту права на свободу совісті визначено ч. 1 і 3 ст. *35 Конституції України.* Це право охоплює свободу сповідувати

будь-яку релігію або не сповідувати ніякої, безперешкодно відправляти одноособово чи колективно релігійні культи і ритуальні обряди, вести релігійну діяльність, а також неможливість визнання державою будь-якої релігії обов'язковою для громадян. Критерії обмеження цього права визначено ч. 2 цієї ж статті. Це стосується охорони громадського порядку, здоров'я і моральності населення або захисту прав і свобод інших людей.

Правову позицію КС України щодо цього питання виражено, зокрема, *у Рішенні* КС *України у справі за конституційним поданням Уповноваженого* ВР *України з прав людини щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень* ч. 5 ст. *21* ЗУ «*Про свободу совісті та релігійні організації*» *(справа про завчасне сповіщення про проведення публічних богослужінь, релігійних обрядів, церемоній та процесій) від 8 вересня 2016 року* № 6-рп/2016. *Тут зазначено: «*КС *України вважає, що право на свободу світогляду і віросповідання разом з іншими фундаментальними правами і свободами є основою створення та функціонування демократичного суспільства. Всебічне утвердження і забезпечення цих прав і свобод – головний обов'язок України як демократичної, правової держави»* (абз. 5 пп. 2.1 п. 2 мотивувальної частини)» *(Рішення IV).*

Зміст та обсяг захисту права на свободу пересування визначено ст. *33 Конституції України та ст. 2 ЗУ «Про свободу пересування та вільний вибір місця проживання в Україні»: «*Кожному, хто на законних підставах перебуває на території України, гарантується свобода пересування, вільний вибір місця проживання, право вільно залишати територію України, за винятком обмежень, які встановлюються законом». Критеріями обмеження цього права, що їх визначено ст. 33 Конституції України, а також ст.ст. 12 і 13 ЗУ *«Про свободу пересування та вільний вибір місця проживання в Україні», є вимога перебування на території України на законних підставах, а також обмеження свободи пересування* у прикордонній смузі; на територіях військових об'єктів; у зонах, які згідно із законом належать до зон з обмеженим доступом; на приватних земельних ділянках; на територіях, щодо яких уведено воєнний або надзвичайний стан; на окремих територіях і в населених пунктах, де у разі небезпеки поширення інфекційних захворювань і отруєнь людей уведені особливі умови і режим проживання населення та господарської діяльності; на тимчасово окупованих територіях.

Правова позиція КС України висвітлена, зокрема, у його *Рішенні від 22 червня 2022 року № 5-р(II)/2022 у справі за конституційною скаргою Абрамовича Олексія Володимировича щодо відповідності Конституції України (конституційності) п. 2 ч. 2 ст. 40 ЖК України (щодо дискримінації у реалізації права на житло): «*КС України зазначає, що Конституція України гарантує свободу пересування, вільний вибір місця проживання (ч. 1 ст. 33), що є невіддільною складовою більш широкого контексту свободи особи, а саме загальної свободи особи та її діяльності в усіх сферах життя (абз. 2 пп. 5.1 п. 5 мотивувальної частини)*» (Рішення V).*

1.3 Політичні права та участь громадян у вирішенні питань суспільного значення. Свобода мирних зібрань, свобода об'єднань: обсяг захисту та критерії обмеження. Рівність доступу громадян до публічної служби. Правові позиції Конституційного Суду України в цій сфері

Політичні права і свободи – це забезпечена законом і публічною владою можливість громадян брати участь у політичному житті держави та здійсненні державної влади. В Україні політичні права і свободи визначені в Конституції України (ст.ст. 38, 40 Конституції України), а також у ЗУ «Про звернення громадян», «Про вибори народних депутатів України», «Про вибори Президента України», «Про місцеві вибори», «Про всеукраїнський референдум».

Правова позиція КС України в цій сфері відображена у низці нормативно-правових актів. У *Рішенні Великої палати КС України у справі за конституційним поданням Уповноваженого ВР України з прав людини щодо відповідності Конституції України (конституційності) окремих положень ч. 2 ст. 8, другого речення ч. 4 ст. 16 ЗУ «Про звернення громадян» (справа про звернення осіб, визнаних судом недієздатними) від 11 жовтня 2018 року* № 8-р/2018 КС визначив, що «право направляти індивідуальні чи колективні письмові звернення або особисто звертатися до органів державної влади, органів місцевого самоврядування та посадових і службових осіб цих органів належить усім – кожній людині (будь-якому громадянину України, іноземцю, особі без громадянства) незалежно від ознак раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками, у тому числі незалежно від стану здоров'я» (абз. 2 п. 3 мотивувальної частини) *(Рішення І).*

Рішенням Великої палати КС України у справі за конституційним поданням 49 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) ч. 9 ст. 61, ч. 3 ст. 105 ЗУ «Про вибори народних депутатів України», п. 3 розділу II «Прикінцеві та перехідні положення» ЗУ «*Про внесення змін до Закону України «Про вибори народних депутатів України» щодо виключення кандидатів у народні депутати України з виборчого списку партії у багатомандатному окрузі» (справа про виключення кандидатів у народні депутати України з виборчого списку політичної партії) від 21 грудня 2017 року* № 3-р/2017 було встановлено: «Виборче право означає можливість кожного громадянина України вільно обирати і бути обраним до органів державної влади та органів місцевого самоврядування в умовах свободи вираження поглядів і обміну думками та інформацією, вільного формування власного ставлення до участі у виборах, а обов'язковою складовою цього права є, зокрема, право на повагу до волевиявлення людини, її демократичного вибору та результатів виборів» (абз. 1 пп. 2.3 п. 2 мотивувальної частини) *(Рішення ІІ).*

Відповідно до Висновку КС України у справі за зверненням ВР України про надання висновку щодо відповідності проєкту ЗУ «Про внесення змін до статті 98 Конституції України» вимогам ст.ст. 157 і 158 Конституції України (справа про внесення змін до ст. 98 Конституції України) від 25 березня 1999 року № 1-в/1999 «громадяни України реалізують своє конституційне право брати участь в управлінні державними справами (ст. 38 Конституції України), в тому числі і в здійсненні контролю у фінансово-економічній сфері як безпосередньо, так і через обраних до органів державної влади представників. Державні фінанси формуються, зокрема, за рахунок коштів громадян – платників податків та зборів, а розміри їх та порядок сплачування мають встановлюватися виключно законом (ч. 1 ст. 67 Конституції України). Тому наявність парламентського контролю у фінансово-економічній сфері – це не лише питання права громадян брати участь в його здійсненні, але й певна гарантія охорони їх законних інтересів як платників податків та зборів» (абз. 7-9 п. 2 мотивувальної частини) *(Рішення III).*

Свобода мирних зібрань – це право громадян збиратися як у приміщеннях, так і під відкритим небом для проведення зборів, а також право проводити мітинги, пікети, походи і демонстрації. Це право відображено у ст. 39 Конституції України.

Правову позицію КС *України з цього питання визначено у його Рішенні у справі за конституційним поданням МВС України щодо офіційного тлумачення положення частини першої статті 39 Конституції України про завчасне сповіщення органів виконавчої влади чи органів місцевого самоврядування про проведення зборів, мітингів, походів і демонстрацій (справа щодо завчасного сповіщення про мирні зібрання) від 19 квітня 2001 року* № 4-рп/2001**.** *Тут КС України зазначив:* «Право громадян збиратися мирно, без зброї і проводити збори, мітинги, походи і демонстрації, закріплене в ст. 39 Конституції України, – їх невідчужуване і непорушне право, гарантоване Основним Законом України.

КС України вважає, що тривалість строків завчасного сповіщення має бути у розумних межах і не повинна обмежувати передбаченого ст. 39 Конституції України права громадян на проведення зборів, мітингів, походів і демонстрацій. Такі строки мають слугувати гарантією реалізації цього права громадян. Упродовж цього строку зазначені органи мають здійснити і ряд підготовчих заходів, зокрема, щодо безперешкодного проведення громадянами зборів, мітингу, походу чи демонстрації, забезпечення громадського порядку, прав і свобод інших людей. У разі необхідності органи виконавчої влади чи місцевого самоврядування можуть погоджувати з організаторами масових зібрань дату, час, місце, маршрут, умови, тривалість їх проведення тощо.

Тривалість строку завчасного сповіщення має бути достатньою для того, щоб органи виконавчої влади чи органи місцевого самоврядування могли визначитися, чи відповідає проведення таких зібрань чинному законодавству, та в разі потреби, згідно з частиною другою ст. 39 Конституції України, звернутися до суду для вирішення спірних питань» (абз. 3–6 п. 2 мотивувальної частини) *(Рішення IV).*

Свобода об'єднань – це можливість будь-якій людині долучитися до групи чи організації для досягнення спільної мети. Такою групою може бути профспілка, професійне об'єднання або інша організація. Це право і обсяг його захисту відображено у ст. 36 Конституції України і ЗУ «Про об'єднання громадян». Критерії обмеження цього права – інтереси національної безпеки, громадського порядку, охорони здоров'я населення або захисту прав і свобод інших людей – встановлено ч. 1 ст. 36 Конституції України та ст. 4 ЗУ «Про об'єднання громадян».

Правову позицію КС України у цій сфері відображено в його Рішенні у справі за конституційними поданнями народних депутатів України та Уповноваженого ВР України з прав людини щодо відповідності Конституції України (конституційності) ст.ст. 8, 11, 16 ЗУ «*Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності*» *(справа про свободу утворення профспілок) від 18 жовтня 2000 року* № 11-рп/2000**:** **«**КС України виходить з того, що право громадян України на свободу об'єднання у громадські організації відповідно до ст. 36 Конституції України, включаючи і конституційне право на утворення професійної спілки, не може бути обмежене ні законодавством, ні на практиці такими вимогами щодо реалізації названого права, які виключають можливість утворення професійної спілки як такої, якщо цих умов (вимог) об'єктивно не можна виконати, тобто фактично є частковою забороною реалізації права громадян на об'єднання у відповідну професійну спілку. В даному випадку КС України вбачає неконституційне обмеження права громадян на свободу об'єднання у тому, що це право не можна здійснити, добровільно об'єднавшись в іншу профспілку такого ж статусу за ознакою того самого (одного) фаху чи професії в конкретній області, містах Києві та Севастополі, якщо вже існує відповідна професійна спілка, котра об'єднала більшість членів профспілки, які працюють за даною професією чи фахом в області, містах Києві та Севастополі *(абз. 3 п. 2.3 мотивувальної частини) (Рішення V).*

Рівність доступу громадян до публічної служби – це право доступу до публічної служби громадян України незалежно від раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками. Це право визначено ч. 2 ст. 24 і ч. 2 ст. 38 Конституції України, а також п. 7 ч. 1 ст. 4 ЗУ «Про державну службу».

Правову позицію КС України у цій сфері відображено у його Рішенні у справі за конституційним поданням 47 народних депутатів України

щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень ст. 23 ЗУ «Про державну службу», ст. 18 ЗУ «Про службу в органах місцевого самоврядування», ст. 42 ЗУ «Про дипломатичну службу» (справа про граничний вік перебування на державній службі та на службі в органах місцевого самоврядування) від 16 жовтня 2007 року № 8-рп/2007: **«**Право рівного доступу до державної служби, а також до служби в органах місцевого самоврядування є юридичною можливістю і не означає його негайної і беззастережної реалізації» (абз. 5 пп. 3.2 п. 3 мотивувальної частини).

Встановлення законодавцем граничних вікових обмежень на зайняття посад державними службовцями та працівниками органів місцевого самоврядування у межах реалізації своїх повноважень не може розцінюватися як порушення принципу рівності» (абз. 10 пп. 3.2 п. 3 мотивувальної частини) *(Рішення VI).*

1.4 Зміст конституційних гарантій прав і свобод людини. Правові позиції Конституційного Суду України в цій сфері

Конституційне гарантування прав і свобод – це їх гарантії, визначені Конституцією держави. Під такими гарантіями слід розуміти: сукупність заходів і засобів їх належної реалізації, визначену Конституцією та іншими нормативно-правовими актами; систему норм, принципів і вимог, що забезпечує дотримання прав і законних інтересів людини шляхом переходу від передбачених Конституцією можливостей до реальної дійсності; систему умов, засобів і способів, за допомогою яких забезпечуються рівні можливості для здійснення, забезпечення охорони і захисту прав людини та громадянина. У найбільш загальному розумінні, гарантії прав та свобод людини і громадянина – це система юридичних засобів, що забезпечують їх захист та реалізацію.

За обсягом виокремлюють загальні (забезпечують усі або більшість прав і свобод) та спеціальні (забезпечують окремі категорії прав). *За сферами суспільних відносин* – економічні (забезпечують матеріальні можливості реалізації певного права), політичні (закладають основу демократичного політичного режиму), організаційні (окреслюють коло компетенції органів державної влади, місцевого самоврядування, їхніх посадових осіб). *За способами регулювання* – внутрішньодержавні та міжнародно-правові.

Внутрішньодержавні гарантії утворюють систему, яка охоплює конституційні, судові та позасудові гарантії. Конституційні (конституційно-правові) гарантії у цій системі відіграють особливу роль, оскільки вони забезпечені авторитетом Основного Закону, при цьому механізми їх реалізації деталізовано й конкретизовано в інших законах або інших джерелах права.

На особливу увагу заслуговують *правові гарантії прав та свобод людини і громадянина в умовах воєнного стану.* Відтак, відповідно до ст. 20 Закону України «Про правовий режим воєнного стану», не можуть бути обмежені права і свободи людини і громадянина, передбачені ч. 2 ст. 64 Конституції України. Згідно зі ст. 22 того ж закону, введення воєнного стану не може бути підставою для застосування тортур, жорстокого чи принижуючого людську гідність поводження або покарання, а за ст. 23 передбачено відшкодування збитків, завданих під час введення воєнного стану фізичним особам.

Визначаємо два способи забезпечення прав і свобод людини: судові та позасудові. Судові гарантії передбачають безпосередньо реалізацію права на судовий захист у порядку конституційного, адміністративного, цивільного, кримінального судочинства. Це означає, що особа, права якої порушено іншими особами або органами державної влади, місцевого самоврядування чи їх посадовими особами, може звернутися до суду з вимогою про примусове забезпечення прав та свобод, які належать їй за законом; відповідна справа буде розглянута компетентним і неупередженим судом, а у визначених випадках – присяжними. Суд наділяється повноваженнями видавати необхідні акти, якими встановлюється вимога щодо відновлення порушеного права. Крім того, існують такі конституційні гарантії судового захисту, як: 1) проголошення того, що права та свободи людини і громадянина захищаються судом; 2) закріплення права на повноважний суд; 3) проголошення права на професійну правничу допомогу; 4) закріплення рівності всіх учасників перед судом; 5) закріплення гарантії, що ніхто не може бути позбавлений права на розгляд справи у суді; 6) застереження щодо неможливості обмеження права на судовий захист.

До *позасудових гарантій* належать: 1) презумпція невинуватості; 2) наявність інституту уповноваженого з прав людини, причому в більшості зарубіжних країн функціонує розлога мережа спеціалізованих омбудсменів, що дозволяє захистити широке коло прав та свобод людини; 3) можливість звернення за професійною правничою допомогою; 4) передбачення юридичної відповідальності щодо посадових і службових осіб органів державної влади та місцевого самоврядування, які своїми діями або бездіяльністю порушили права та свободи людини.

Правову позицію *КС України щодо змісту конституційних гарантій прав і свобод людини визначено в низці його рішень. Так, у Рішення КС України у справі за конституційним поданням 51 народного депутата України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень ст. 92, п. 6 розділу X «Перехідні положення» ЗК України (справа про постійне користування земельними ділянками) від 22 вересня 2005 року* № 5-рп/2005 зазначено: «Україна як демократична і правова держава закріпила принцип поваги і непорушності прав та свобод людини, утвердження і забезпечення яких є головним обов’язком держави.

Конституційний принцип правової держави вимагає від неї утримуватися від обмеження загальновизнаних прав і свобод людини і громадянина, в тому числі майнових прав (ст. 1, ч. 2 ст. 3, ст.ст. 21, 22, 64 Конституції України)» (абз. 1 пп. 5.3 п. 5 мотивувальної частини).

У своєму Рішенні у справі за конституційним поданням 51 народного депутата України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень ст.ст. 24, 58, 59, 60, 93, 190-1 КК України в частині, що передбачає смертну кару як вид покарання (справа про смертну кару) від 29 грудня 1999 року № 11-рп/1999 КС України зазначив: «Конституція України проголошує, що конституційні права і свободи, зокрема право людини на життя, гарантуються і не можуть бути скасовані (ч. 2 ст. 22), що забороняється внесення будь-яких змін до Конституції України, якщо вони передбачають скасування прав і свобод людини і громадянина (ч. 1 ст. 157). Не допускається також звуження змісту та обсягу існуючих прав і свобод, в тому числі невід'ємного права людини на життя, в разі прийняття нових або внесення змін до чинних законів (ч. 3 ст. 22).

Отже, за своїм змістом положення частини другої ст. 22 Конституції України передбачають, з одного боку, обов'язок держави гарантувати конституційні права і свободи, насамперед право людини на життя, а з іншого – утримуватись від прийняття будь-яких актів, які призводили б до скасування конституційних прав і свобод, а отже – і права людини на життя. Виходячи з положень частини другої ст. 8 Конституції України, норма ч. 2 її ст. 22 має враховуватись при прийнятті законів та інших нормативно-правових актів, спрямованих на регулювання відповідних суспільних відносин» (абз. 2, 3 п. 3 мотивувальної частини) *(Рішення II).*

У Рішенні КС України (Велика палата) у справі за конституційною скаргою Глущенка Віктора Миколайовича щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень ч. 2 ст. 392 КПК України від 13 червня 2019 року № 4-р/2019 зазначено: «КС України виходить із того, що Україна як правова держава має своїм пріоритетом гарантування прав і свобод людини і громадянина. З цією метою держава зобов'язана запроваджувати юридичне регулювання, яке відповідає конституційним нормам і принципам, необхідне для забезпечення реалізації прав і свобод кожної особи та їх ефективного поновлення. При цьому окремі конституційні цінності, зокрема недоторканність людини як гарантія від посягань з боку інших осіб на права і свободи, насамперед основоположне право на свободу, потребують посилених гарантій їх захисту» (абз. 6 пп. 2.1 п. 2 мотивувальної частини) *(Рішення III).*

У Висновку КС України (Велика палата) у справі за конституційним зверненням ВР України про надання висновку щодо відповідності законопроєкту про внесення змін до ст. 81 Конституції України (щодо додаткових підстав дострокового припинення повноважень народного депутата України) (реєстр. № 1027) вимогам ст.ст. 157 і 158 Конституції України від 24 грудня 2019 року № 9-в/2019 зазначено:

«Передбачена частиною першою ст. 157 Конституції України заборона змінювати Конституцію України, якщо зміни передбачають скасування чи обмеження прав і свобод людини і громадянина, є конституційною гарантією збереження як самої сутності таких прав і свобод, їх обсягу та змісту, так і їх захисту. Призначення цієї гарантії полягає в тому, щоб унеможливити будь-яке звуження змісту прав і свобод особи, тому що, як установив КС України, звуження змісту та обсягу прав і свобод є їх обмеженням (абз. 4 пп. 5.2 п. 5 мотивувальної частини Рішення від 22 вересня 2005 року № 5-рп/2005). Така конституційна гарантія випливає передусім із принципу прав людини як засади конституційного ладу в Україні, передбаченої приписами ст. 3 Конституції України загалом. Конкретизовано цю гарантію, зокрема, в тих приписах частини другої ст. 3 Конституції України, відповідно до яких «права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави», «утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави». Означена гарантія збереження самої сутності прав і свобод людини і громадянина є приписом конституційного рівня, що посилює встановлену приписом ч. 3 ст. 22 Конституції України загальну заборону звужувати їх зміст та обсяг при прийнятті нових законів або внесенні змін до чинних законів» (абз. 2 пп. 3.1 п. 3 мотивувальної частини) *(Висновок І).*

1.5 Конституційні обмеження у здійсненні конституційних прав та свобод людини в Україні. Допустимі критерії обмеження прав людини: значення принципу пропорційності. Правові позиції Конституційного Суду України в цій сфері

«Конституційні права і свободи людини і громадянина не можуть бути обмежені, крім випадків, передбачених Конституцією України. В умовах воєнного або надзвичайного стану можуть встановлюватися окремі обмеження прав і свобод із зазначенням строку дії цих обмежень», – зазначено в ст. 64 Конституції України. І це абсолютно нормально. Адже необмежене користування людськими правами і свободами часто призводить до зловживання ними. У такому випадку права і свободи людини і громадянина перетворюються на свою протилежність і стають прикриттям для здійснення кримінальних правопорушень. Зокрема, для кримінальних злочинів, пов'язаних із посяганням на конституційний лад, територіальну цілісність і національну безпеку нашої держави.

Звертаємо увагу на дерогацію – можливість держави відступати під час надзвичайних ситуацій від виконання деяких своїх міжнародних зобов'язань щодо захисту прав людини, призупиняти дію національного законодавства. Ключовим моментам у механізмі обмеження прав та свобод людини та громадянина виступає загроза для життя нації, яка повинна бути реальною, прямою та мати винятковий характер.

Дерогація не може застосовуватися до всього кола гарантованих прав та свобод: як правило резервуються від обмеження право на життя, заборона катувань, заборона рабства, ніякого покарання без закону.

Класифікація обмежень конституційних прав і свобод людини виглядає так: наводимо нижче.

1. *За обсягом*: а) загальні обмеження, які можуть застосовуватися до всіх прав і свобод, наприклад, обов'язок не порушувати права інших осіб; б) спеціальні обмеження, що стосуються певних прав або використовуються в певних умовах, таких як воєнний або надзвичайний стан.

2. *За підставою обмеження*: а) правомірні обмеження, які передбачені законом та відповідають правовим нормам; б) неправомірні обмеження, які суперечать закону або міжнародним стандартам прав людини.

3. *За місцем закріплення правових підстав*: а) обмеження, що передбачені в національному законодавстві; б) обмеження, що передбачені міжнародним законодавством;

4. *За змістом*: а) обмеження, які прямо звужують обсяг та зміст права; б) обмеження, які встановлюють додаткові умови для реалізації права, наприклад, виборчі цензи.

Позицію КС України визначено у його рішеннях щодо цієї проблематики. Відтак, у *Рішенні у справі за конституційним поданням 70 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень ч. 1 ст. 10, п. 3 ч. 2, ч. 5, 6 ст. 11, ст. 15, ч. 1 ст. 17, ст. 24, п. 3 розділу VI «Заключні положення» ЗУ «Про політичні партії в Україні» (справа про утворення політичних партій в Україні) від 12 червня 2007 року* № 2-рп/2007 КС України зазначив, що поняття «обмеження конституційних прав і свобод людини і громадянина» в контексті ч. 1 ст. 64 Конституції України слід розуміти як не передбачене конституційними нормами звуження обсягу прав і свобод, встановлення додаткових норм, якими нівелюється свобода об'єднання у політичні партії в порядку, визначеному відповідним законом, і які фактично перешкоджають створенню об'єднань громадян. Тому необхідно відрізняти поняття «обмеження основоположних прав і свобод» від прийнятого у законотворчій практиці поняття «фіксація меж самої сутності прав і свобод» шляхом застосування юридичних способів (прийомів), визнаючи таку практику допустимою, якщо додаткове унормування процесу створення політичних партій спеціальним законодавством ставить за мету не звузити обсяг прав і свобод, а уточнити зміст та регламентацію процедурних питань і окреслити загальні межі основоположних прав (абз. 2 п. 10 мотивувальної частини). (Рішення І). У Рішенні КС України у справі за конституційним поданням 46 народних депутатів України *щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень ст.ст. 29, 36, ч. 2 ст. 56, ч. 2 ст. 62, ч. 1 ст. 66, п.п. 7, 9, 12, 13, 14, 23, 29, 30, 39, 41, 43, 44, 45, 46 ст. 71,*

ст.ст. 98, 101, 103, 111 ЗУ «Про Державний бюджет України на 2007 рік» (справа про соціальні гарантії громадян) від 9 липня 2007 року № 6-рп/2007 *зазначено: «*Зупинення дії законів є способом тимчасового припинення їх дії в часі та/або за колом осіб і має здійснюватися відповідно до вимог Конституції України. Ця юридична процедура знаходиться в органічному зв'язку із скасуванням законів, внесенням до них змін та доповнень. Отже, у такому випадку законом про Державний бюджет України припиняється на певний строк правове регулювання відносин у сфері соціального захисту, зупиняється дія механізму реалізації конституційних соціально-економічних прав громадян, що призводить до обмеження права на соціальний захист. Систематичне зупинення законами про Державний бюджет України дії чинних законів України щодо надання пільг, компенсацій і гарантій фактично скасовує їх дію. Зупинення дії положень законів, якими визначено права і свободи громадян, їх зміст та обсяг, є обмеженням прав і свобод і може мати місце лише у випадках, передбачених Основним Законом України. У ст. 64 Конституції України вичерпно визначено такі випадки, а саме передбачено, що в умовах воєнного або надзвичайного стану можуть встановлюватися окремі обмеження прав і свобод людини із зазначенням строку дії цих обмежень, та визначено ряд прав і свобод, які не можуть бути обмежені за жодних обставин.

Внаслідок зупинення на певний час дії чинних законів України, якими встановлено пільги, компенсації чи інші форми соціальних гарантій, відбувається фактичне зниження життєвого рівня громадян, який не може бути нижчим від встановленого законом прожиткового мінімуму (ч. 3 ст. 46 Конституції України), та порушується гарантоване у ст. 48 Конституції України право кожного на достатній життєвий рівень.

Отже, відповідно до ч. 3 ст. 22, ст. 64 Конституції України право громадян на соціальний захист, інші соціально-економічні права можуть бути обмежені, у тому числі зупиненням дії законів (їх окремих положень), лише в умовах воєнного або надзвичайного стану на певний строк». Таку правову позицію КС України висловив у Рішенні від 20 березня 2002 року № 5-рп/2002 (справа щодо пільг, компенсацій і гарантій) (п. 6 мотивувальної частини) (абз. 3–7 пп. 3.1 п. 3 мотивувальної частини) *(Рішення II).*

У Рішенні у справі за конституційним поданням 51 народного депутата України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень ст. 92, п. 6 розділу X «Перехідні положення» ЗК України (справа про постійне користування земельними ділянками) від 22 вересня 2005 року № 5-рп/2005 *КС України зазначив: «*Скасування конституційних прав і свобод – це їх офіційна (юридична або фактична) ліквідація. Звуження змісту та обсягу прав і свобод є їх обмеженням. У традиційному розумінні діяльності визначальними поняття змісту прав людини є умови і засоби, які становлять можливості людини, необхідні для задоволення потреб її існування та розвитку. Обсяг прав

людини – це їх сутнісна властивість, виражена кількісними показниками можливостей людини, які відображені відповідними правами, що не є однорідним і загальним. Загальновизнаним є правило, згідно з яким сутність змісту основного права в жодному разі не може бути порушена» (абз. 4 пп. 5.2 п. 5 мотивувальної частини) *(Рішення III).*

У Рішенні КС *України у справі за конституційним поданням ВС України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень ст. 69 КК України (справа про призначення судом більш м'якого покарання) від 2 листопада 2004 року* № 15-рп/2004 *зазначено: «*правова держава, вважаючи покарання передусім виправним та превентивним засобом, має використовувати не надмірні, а лише необхідні і зумовлені метою заходи. Обмеження конституційних прав обвинуваченого повинно відповідати принципу пропорційності: інтереси забезпечення охорони прав і свобод людини і громадянина, власності, громадського порядку та безпеки тощо можуть виправдати правові обмеження прав і свобод тільки в разі адекватності соціально обумовленим цілям» (речення перше абз. 4 пп. 4.2 п. 4 мотивувальної частини) *(Рішення IV).*

1.6 Місце конституційної скарги в механізмі захисту прав людини в Україні

Проголошення України правовою державою у 1996 році згідно зі ст. 1 Основного Закону зумовлювало необхідність створення дієвого механізму захисту прав та свобод особи, про що свідчить ст. 3 Конституції України, в якій закладено концептуальні засади людиноцентристського підходу до діяльності держави. Саме з цією метою було створено спеціальну інституцію – КС України, на який було покладено завдання забезпечувати верховенство Конституції України на всій її території, що за свою основу має дієве впровадження концепції обмеження державної влади, в основі якої лежать права людини. Судова реформа 2016 року, яка стосувалася і змін у сфері конституційної юстиції, спрямована на створення ефективних гарантій захисту прав та свобод особи, і головним її досягненням стало впровадження в національну правову систему інституту конституційної скарги.

Визначаючи поняття конституційної скарги, слід брати до уваги її зв'язок із більш широким за змістом поняттям скарги. *Скаргою* є звернення з вимогою про поновлення прав і захист законних інтересів громадян, порушених діями (бездіяльністю), рішеннями державних органів, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ, організацій, об'єднань громадян, посадових осіб (ст. 3 Закону II).

Відповідно, у розвиток цього поняття, *Конституційною скаргою* є подане до Суду письмове клопотання щодо перевірки на відповідність Конституції України (конституційність) закону України (його окремих положень), що застосований в остаточному судовому рішенні у справі суб'єкта права на конституційну скаргу (ч. 1 ст. 55 Закону I).

Особливим функціональним напрямом інституту конституційної скарги виступає значення останнього як інструменту впливу особи на систему права та державну політику, що обумовлює виняткову роль конституційної скарги у тріаді «особа, право, держава». У широкому розумінні конституційна скарга дає змогу особі «скерувати» діяльність держави у напрямі забезпечення суспільних потреб та інтересів, основою яких є фундаментальні права і свободи, що веде до утвердження верховенства права. За своїми юридичними наслідками конституційна скарга виступає одним із засобів реалізації принципу взаємної відповідальності особи та держави. Важливо зазначити, що конституційна скарга дає особам можливість впливати на зміст і межі законів як актів вищої юридичної сили на відміну від адміністративної юстиції, яка обмежується питаннями законності підзаконних актів, які є менш значущими елементами в ієрархічній структурі системи законодавства. Отже, ще одним напрямом функціональної характеристики інституту конституційної скарги виступає її значення як юридичної гарантії конституційної законності діяльності органів державної влади.

Важливою функцією конституційної скарги в контексті принципу прямої дії норм Конституції є переведення конституційних положень, які визначають зміст фундаментальних прав людини і громадянина, із категорії «декларативних та ілюзорних» у розряд «практичних та ефективних» у спосіб надання Конституційним Судом їх тлумачення у процесі розгляду конституційних скарг. Слід погодитися з думкою Судді КС України С. Шевчука, який підкреслив, що ратифікація конвенції заклала потужну зміну мислення юристів і суддів. Стало зрозуміло, що права людини є чинними, а зміст цих прав і свобод розкривається через правозастосування, через судову діяльність, мотивувальні частини рішень, які мають нормативний характер. Водночас, із розвитком юриспруденції, ці критерії обмеження права будуть розвиватися. Для цього й потрібні якісні конституційні скарги, на розгляді яких розроблятиметься доктрина. Саме за такою концепцією працює Європейський суд: є текст конвенції і 99 % судової практики. Отже, як важливу функцію конституційної скарги слід також визначити «формування доктрини захисту прав людини засобами конституційного контролю».

Розгляд конституційних скарг є сферою компетенції Конституційного Суду України. *КС України є* органом конституційної юрисдикції, який забезпечує верховенство Конституції України, вирішує питання про відповідність Конституції України законів України та у передбачених Конституцією України випадках інших актів, здійснює офіційне тлумачення Конституції України, а також інші повноваження відповідно до Конституції України (ст. 147 Конституції; ст. 1 Закону І).

КС України – це суд над законами та іншими нормативно-правовими актами. Завдяки цій особливості він не є класичним судовим органом, він захищає верховенство Конституції і верховенство установчої влади народу над владою установленою, тобто державною. Отже, особливість

цього інструменту в порівнянні із захистом прав судами загальної юрисдикції полягає в такому:

– позиціонування судів загальної юрисдикції у суспільстві як органів, які захищають саме «законні права», а не передусім конституційні;

– нерозуміння переважною більшістю суддів судів загальної юрисдикції правової природи конституційних прав, а також незастосування конституційних принципів та цінностей як норм вищого порядку. Така ситуація полягає у рівні правосвідомості та світоглядно-ціннісних орієнтирах правника, адже природно, що судді КС України мають захищати конституційні права виходячи саме із принципів права та завдань конституційного судочинства, і не можуть обґрунтовувати свої висновки на суто формальному тлумаченні та застосуванні положень Основного Закону. Крім того, як слушно зауважують учені, найчастіше конфлікти між державою та громадянами виникають через ігнорування державою конституційних прав і свобод громадян шляхом прийняття антиконституційних законів. КС України у справах за скаргами громадян виявляє чимало порушень їх соціально-економічних прав і свобод (житлових, освітніх, трудових та ін.). Значна кількість цих справ стосується захисту права власності та права займатися підприємницькою діяльністю. Предметом захисту в КС України неодноразово були політичні права громадян, у тому числі виборчі, право на об’єднання та ін.

Основним функціональним напрямом інституту конституційної скарги виступає значення останньої як інструменту впливу особи на систему права та державну політику, адже за умови задоволення зазначеної скарги стає можливим вилучити з масиву юридичних норм, закріплених державою в чинному законодавстві, ті, які скасовують або обмежують права людини, тобто які за своїм змістом є неправовими. Забезпечення можливості особи брати активну участь у контролі за діяльністю вищих органів державної влади, яка реалізується у відповідних правових формах, дає підстави для визнання конституційної скарги одним із сучасних інститутів демократії. Слід також визначити функцію конституційної скарги щодо «формування доктрини захисту прав людини засобами конституційного контролю», адже під час розгляду та вирішення справ за конституційними скаргами КС України формуватиме правові позиції, які закладатимуть підвалини для наукових досліджень у сфері захисту основних прав людини, визначення їх змісту, реалізації гарантій тощо.

Отже, враховуючи вказане вище, пропонуємо таку класифікацію всіх функцій інституту конституційної скарги за критерієм впливу суб’єктів права, поділивши їх на дві групи: суб’єктивні та об’єктивні. До *суб’єктивних функцій* пропонуємо віднести:

– захист прав та свобод людини;

– вирішення конституційно-правових спорів.

Об’єктивними функціями слід вважати такі:

– формування доктрини захисту прав людини засобами конституційного контролю;

– надання КС України практичного змісту основних прав та свобод у спосіб здійснення тлумачення відповідних положень Основного Закону України, що їх визначають;

– забезпечення становлення та розвитку конституційної демократії;

– залучення громадян до управління державними справами (інструмент демократизації суспільства).

На нашу думку, пріоритетною функцією конституційної скарги є саме правозахисна, оскільки тільки в КС України можна оскаржити закон, який стосується винятково основних прав і свобод громадян, закріплених Конституцією. Особливість цього інструменту характеризується таким:

– позиціонування судів загальної юрисдикції в суспільстві як органів, які захищають саме «законні права», а не передусім конституційні;

– нерозумінням переважною більшістю суддів судів загальної юрисдикції правової природи конституційних прав, а також незастосування конституційних принципів та цінностей як норм вищого порядку. Фактично конституційна скарга є ефективним процесуальним засобом для захисту основних прав і свобод громадян, оскільки, на відміну від інших скарг та позовів, рішення за конституційною скаргою має не індивідуальний, а загальний характер, тобто поширюється на всіх осіб, права яких можуть бути порушені дією неконституційного акту.

1.7 Порядок звернення із конституційною скаргою до Конституційного Суду України. Особливості провадження у справах за конституційними скаргами в Конституційному Суді України

З’ясовуючи порядок звернення до КС України із конституційною скаргою, необхідним є визначення суб’єкта такого звернення. Відповідно до Закону України «Про Конституційний Суд України», *суб’єктом права на конституційну скаргу* є особа, яка вважає, що застосований в остаточному судовому рішенні в її справі закон України (його окремі положення) суперечить Конституції України. До суб’єктів права на конституційну скаргу не належать юридичні особи публічного права. Конституційну скаргу фізична особа підписує особисто.

Якщо суб’єктом права на конституційну скаргу є дієздатна фізична особа, яка за станом здоров’я або фізичною вадою не в змозі особисто підписати конституційну скаргу, її підписує уповноважена в установленому законом порядку особа, що діє від її імені (ст. 56 Закону? І).

Що стосується безпосередньо *порядку звернення із конституційною скаргою* до КС України, то цей порядок регламентовано ст. 55 ЗУ «Про Конституційний Суд України». Друга частина цієї статті визначає необхідні елементи конституційної скарги, а саме:

– прізвище, ім’я, по батькові (за наявності) громадянина України, іноземця чи особи без громадянства, адреса зареєстрованого місця проживання особи (для іноземця чи особи без громадянства – місця перебування) або повна назва та місцезнаходження юридичної особи, а також номер засобу зв’язку, адреса електронної пошти, якщо такі є;

– відомості про уповноважену особу, що діє від імені суб’єкта права на конституційну скаргу;

– короткий виклад остаточного судового рішення, у якому було застосовано відповідні положення закону України;

– опис перебігу розгляду відповідної справи в судах;

– конкретні положення закону України, які належить перевірити на відповідність Конституції України, та конкретні положення Конституції України, на відповідність яким належить перевірити закон України;

– обґрунтування тверджень щодо неконституційності закону України (його окремих положень) із зазначенням того, яке з гарантованих Конституцією України прав людини, на думку суб’єкта права на конституційну скаргу, зазнало порушення внаслідок застосування закону;

– відомості про документи і матеріали, на які посилається суб’єкт права на конституційну скаргу, із наданням копій цих документів і матеріалів;

– перелік документів і матеріалів, що додаються (ст. 55 Закону? І).

Крім того, у «Пам’ятці для громадян та юридичних осіб про порядок внесення конституційних скарг до Конституційного Суду України» КС України зазначив, що згідно з ч. 1 ст. 74 Закону конституційна скарга подається до Суду державною мовою; згідно зі ст.77 Закону конституційна скарга вважається прийнятною за умов її відповідності вимогам, передбаченим ст.ст. 55, 56 Закону, та якщо:

– вичерпано всі національні засоби юридичного захисту (за наявності ухваленого в порядку апеляційного перегляду судового рішення, яке набрало законної сили, а в разі передбаченої законом можливості касаційного оскарження – судового рішення, винесеного в порядку касаційного перегляду);

– з дня набрання законної сили остаточним судовим рішенням, у якому застосовано закон України (його окремі положення), сплинуло не більше трьох місяців.

Як виняток, конституційна скарга може бути прийнята поза межами вимог, установлених п. 2 ч. 1 цієї статті, якщо Суд визнає її розгляд необхідним із мотивів суспільного інтересу.

Якщо суб’єкт права на конституційну скаргу пропустив строк подання конституційної скарги у зв’язку з тим, що не мав повного тексту судового рішення, він має право висловити у конституційній скарзі клопотання про поновлення пропущеного строку.

Суд відмовляє у відкритті конституційного провадження, визнавши конституційну скаргу неприйнятною, якщо зміст і вимоги конституційної скарги є очевидно необґрунтованими або наявне зловживання правом на подання скарги.

Відповідно до ст. 8 Закону, яка встановлює межі повноважень КС України, Суд розглядає питання щодо відповідності Конституції України (конституційності) чинних актів (їх окремих положень).

Разом з тим, з метою захисту та відновлення прав особи Суд розглядає питання щодо відповідності Конституції України (конституційності) акта (його окремих положень), який втратив чинність, але продовжує застосовуватися до правовідносин, що виникли під час його чинності.

У зв'язку з тим що до КС України (як і до конституційних судів інших країн) значна кількість клопотань вноситься з порушенням вимог Закону, Законом і Регламентом передбачено особливий порядок їх попереднього опрацювання Секретаріатом.

Так, згідно з ч. 2 ст. 57 Закону, п. 8 § 39 Регламенту попередню перевірку конституційних скарг на відповідність вимогам, встановленим ст.ст. 55, 56, ч. 1 ст. 74 Закону, здійснює Секретаріат.

У разі якщо конституційна скарга за формою не відповідає вимогам Закону, керівник Секретаріату повертає її суб'єкту права на конституційну скаргу із зазначенням, яким вимогам Закону вона не відповідає (абз. 1 ч. 3 ст. 57 Закону, п. 1 § 40 Регламенту).

Повернення конституційної скарги не перешкоджає повторному зверненню до Суду з дотриманням вимог Закону (абз. 2 ч. 3 ст. 57 Закону).

Звертаємо увагу, що конституційна скарга подається винятково щодо відповідності Конституції України закону України (його окремих положень). Дії чи бездіяльність органів державної влади, рішення судів у системі судоустрою України до КС України не оскаржуються. КС України не уповноважений здійснювати перегляд судових рішень, скасовувати їх, оцінювати правильність застосування судами норм матеріального і процесуального права, а також перевіряти судові рішення на відповідність Конституції України та законам України.

КС України не є суб'єктом законодавчої ініціативи, він не може втручатися в діяльність законодавчого органу державної влади, змінювати чи доповнювати чинні нормативні акти.

Із набранням чинності ЗУ «Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя)» від 02 червня 2016 року № 1401-VIII (з 30 вересня 2016 року) КС України втратив повноваження здійснювати офіційне тлумачення законів України за конституційними зверненнями громадян.

Необхідні консультації щодо підготовки конституційної скарги можуть бути надані на особистому прийомі громадян, який здійснюється з понеділка по четвер з 10.00 до 17.00, у п'ятницю з 10.00 до 15.45. У ці ж години надаються роз'яснення і в телефонному режимі (тел. 238-13-65, 238-13-74). Докладніше про порядок особистого прийому можна дізнатися на офіційному веб-сайті КС України (www.ccu.gov.ua) у підрозділі «Як звернутися до Конституційного Суду України» розділу «До відома» (Пам'ятка).

Крім того, у «Окремій думці судді Конституційного Суду України Городовенка В. В.» стосовно Ухвали Другого сенату КС України про закриття конституційного провадження у справі за конституційною скаргою Малинникова Олега Федоровича щодо відповідності Конституції України (конституційності) ч. 1, 2, 5 ст. 83, абз. 1 ч. 2, ч. 10 ст. 85, абз. 1 ч. 1, 3 ст. 88 ЗУ «Про судоустрій і статус суддів» від 2 червня 2016 року № 1402-VIII, ч. 2 ст. 57, п. 12 розділу III «Прикінцеві та перехідні положення» ЗУ «Про Вищу раду правосуддя» від 21 грудня 2016 року № 1798-VIII зазначено, що поки що зарано вважати конституційну скаргу в Україні суто індивідуальним національним засобом юридичного захисту, у якому заінтересований лише суб'єкт права на конституційну скаргу.

Варто звернути увагу на те, що юридичні наслідки розв'язання Судом питань, порушених у конституційній скарзі, також не мають суто індивідуальної спрямованості, навпаки, вони більше публічні та суспільно значущі, оскільки стосуються широкого загалу. Адже визнання Судом закону України (його окремих приписів) конституційним чи неконституційним спричиняє юридичні наслідки для більшості ділянок суспільного життя та його учасників. Зокрема, за приписами ч. 2 ст. 152 Конституції України закони, що визнані неконституційними, утрачають чинність із дня ухвалення Судом рішення про їх неконституційність, якщо інше не встановлено самим рішенням, але не раніше дня його ухвалення. Зрозуміло, що такі неконституційні закони стають нечинними для всіх учасників суспільних відносин, їх не може застосовувати жоден суб'єкт владних повноважень, оскільки вони назавжди втрачають свою юридичну силу. До того ж Суд в абз. 2 п. 7 мотивувальної частини Рішення від 8 червня 2016 року № 4-рп/2016 зауважив, що закони, інші правові акти або їх окремі приписи, визнані неконституційними, не можуть бути ухвалені в аналогічній редакції, оскільки рішення Суду є «обов'язковими до виконання на території України, остаточними і не можуть бути оскаржені».

Контрольні запитання до розділу

1. Яким є поняття і значення конституційного статусу особи у конституційному праві?
2. Що є спільним і відмінним у конституційному статусі особи і конституційному статусі громадянина?
3. Як закріплюються в національному праві права і свободи, встановлені нормами міжнародного права?
4. Що означає принцип невідчужуваності основних, природних прав і свобод людини?

5. Що означає принцип рівноправ’я прав і свобод людини (рівність перед законом, рівні права, рівноправ’я чоловіка і жінки?

6. Що означає принцип єдності прав і обов’язків?

7. Що означає принцип гарантованості прав і свобод людини і громадянина?

8. Що означає принцип поєднання суспільних і особистих інтересів?

9. Що означає принцип гуманізму?

10. Що означає принцип демократизму?

11. Яким є зміст права на свободу думки і слова?

12. Якою є мета визначення обсягу захисту цього права?

13. Якою є мета обмеження права на свободу думки і слова?

14. Якою є роль публічної інформації у взаємодії публічної влади і громадян?

15. Яким є місце політичних прав людини серед людських прав?

16. Якою є мета обмеження свободи мирних зібрань?

17. Якими є поняття і мета конституційних гарантій прав і свобод громадян?

18. Яким є значення критеріїв обмеження конституційних прав і свобод людини у правозахисній діяльності?

19. Яким є поняття конституційної скарги та її значення для захисту прав людини?

20. Яким є значення порядку звернення з конституційною скаргою до Конституційного Суду України для взаємодії громадян і держави?

Розділ 2 ОСНОВИ ПРАВА ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ (ЄС)

2.1 Право ЄС як правопорядок suigeneris. Верховенство і пряма дія права ЄС (справа Costa v. ENEL 1964 року і справа VanGend&Loos 1963 року). Принцип субсидіарності і принцип пропорційності у праві ЄС. Копенгагенські і мадридський критерії для вступу в ЄС

Suigeneris (лат.) – латинський вислів, що визначає унікальність правової конструкції (закону, правового акту, статуту, положення тощо), яка, незважаючи на можливі схожості з іншими подібними конструкціями, не має аналогів та прецедентів.

Право Європейського Союзу (ЄС) є специфічним правопорядком, що склався на стику міжнародного права і внутрішньодержавного права держав – членів ЄС, володіє самостійними джерелами і принципами. Право ЄС підтверджується рішеннями Суду ЄС. Під європейським правом (або правом ЄС) розуміють правову систему, норми якої регулюють взаємини, що складаються в ході інтеграційних процесів у рамках Європейських Співтовариств і Євросоюзу. Право ЄС є унікальною правовою системою, яка діє паралельно із національною, тобто поряд із законодавством держав – членів ЄС. Правова система ЄС – це самостійна автономна регіональна правова система, яка базується на інтеграційному праві, створеному інститутами Союзу, і європейській системі захисту прав людини, яка хоча і діє щодо ширшого кола країн (держав – членів Ради Європи), однак після уточнень, внесених Лісабонськими договорами щодо приєднання до європейської конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, є частиною правопорядку ЄС.

Аналізуючи наведене, стверджуємо, що право ЄС є унікальною правовою системою, яка поєднує елементи міжнародного та національного права держав-членів. Ця система, відома своєю автономністю, має власні джерела, принципи та механізми регулювання, що забезпечують її ефективне функціонування в умовах інтеграції країн ЄС. Основна її мета полягає у забезпеченні гармонізації правових норм, що сприяє єдності та стабільності Союзу.

Одним із важливих аспектів права ЄС є його автономність і здатність до прямої дії. Цей принцип був упроваджений Судом ЄС у справі VanGend&Loos (1963). Рішення у цій справі заклало основу для прямого застосування норм права ЄС у національних судах. Відтоді громадяни, а також фізичні та юридичні особи можуть безпосередньо посилатися на норми права ЄС у випадках, коли ці норми створюють чіткі та безумовні права. У своєму рішенні Суд зазначив: «Співтовариство [Союз] створює новий правовий порядок у міжнародному праві, на користь якого держави обмежили свої суверенні права, хоча і в обмежених сферах, і суб'єктами якого є не лише держави-члени, а також їх громадяни».

Пряма дія права ЄС значно посилила його ефективність, оскільки дозволила громадянам та організаціям захищати свої права безпосередньо у національних судах, не очікуючи на імплементацію цих норм у національне законодавство. Це підкреслює автономний характер права ЄС, яке діє поряд із національними правовими системами, але має пріоритет у випадках конфлікту норм.

Крім того, автономність права ЄС підкріплюється принципом верховенства, згідно з яким норми ЄС мають пріоритет над національним законодавством. Це означає, що у випадку конфлікту між національними законами та правом ЄС останнє має перевагу. Принцип прямої дії дозволяє громадянам держав-членів безпосередньо звертатися до норм права ЄС у національних судах, не потребуючи додаткової імплементації цих норм у національне законодавство.

Система ЄС також базується на принципах субсидіарності та пропорційності. Принцип субсидіарності є одним із основоположних принципів Європейського Союзу, який регулює розподіл повноважень між ЄС і державами-членами. Цей принцип забезпечує прийняття рішень на найбільш ефективному рівні — національному, регіональному чи місцевому. Втручання з боку ЄС відбувається лише тоді, коли поставлену мету неможливо досягти більш ефективно на рівні держав-членів. Суть цього принципу полягає в тому, що ЄС втручається у справи держав-членів лише у тих випадках, коли цілі політики чи регулювання не можуть бути досягнуті належним чином на національному або місцевому рівні. Якщо завдання можна ефективніше виконати на рівні Союзу, то ЄС має право діяти. Основне завдання принципу субсидіарності — забезпечити ефективний розподіл компетенцій між ЄС і державами-членами, запобігаючи надмірному втручанню Союзу у внутрішні справи. Це сприяє дотриманню національного суверенітету в тих сферах, де держави можуть діяти самостійно та ефективно.

Таким чином, принцип субсидіарності дозволяє досягати оптимального балансу між централізованим управлінням на рівні ЄС і самостійністю держав-членів, забезпечуючи більш гнучке та ефективне вирішення питань.

Принцип пропорційності гарантує, що дії ЄС не перевищують того, що необхідно для досягнення поставлених цілей. Цей принцип вимагає, щоб усі заходи, які вживає ЄС, були пропорційними до поставлених завдань. Іншими словами, дії ЄС мають бути обмежені лише тими, що є необхідними для досягнення цілей, передбачених договорами. Будь-яке втручання повинно бути виправдане і не повинно виходити за межі того, що потрібно для досягнення цих цілей. Основна мета принципу пропорційності полягає в забезпеченні балансу між досягненням цілей ЄС і обмеженням впливу на держави-члени. Це дозволяє уникнути надмірного втручання Союзу та гарантує, що кожна дія є обґрунтованою, необхідною та найменш обтяжливою для держав-членів.

Таким чином, принцип пропорційності сприяє раціональному і зваженому підходу до законодавчих та виконавчих дій ЄС, забезпечуючи ефективність та відповідність заходів реальним потребам.

Важливим аспектом права ЄС є його інтеграційна функція, що сприяє зближенню правових систем держав-членів, забезпечуючи при цьому дотримання прав людини. Лісабонські договори додатково закріпили цей аспект, зробивши європейську конвенцію про захист прав людини частиною правової системи ЄС.

Копенгагенські та Мадридський критерії є ключовими вимогами, які визначають, чи може країна стати членом Європейського Союзу. Ці критерії забезпечують той факт, що нові члени відповідають певним стандартам у політичній, економічній і правовій сферах, необхідним для ефективного функціонування в межах ЄС.

Копенгагенські критерії були встановлені на Європейській раді в Копенгагені у 1993 році. Вони визначають три основні групи вимог:

– *політичні критерії*: стабільність інститутів, що гарантують демократію, верховенство права, права людини та повагу до прав меншин. Країна-кандидат повинна мати чітко встановлені демократичні процеси разом із незалежною судовою системою, вільними та чесними виборами, а також захистом прав людини і прав меншин;

– *економічні критерії*: наявність ринкової економіки, що активно функціонує, та здатність витримувати конкурентний тиск і ринкові сили в межах ЄС. Це означає, що країна повинна мати стійку економіку, здатну інтегруватися в єдиний ринок ЄС, забезпечуючи ефективне функціонування економічних інститутів і можливість конкурувати на європейському рівні.

– *критерії прийняття acquis communautaire* передбачають здатність виконувати зобов'язання членства, зокрема дотримання цілей політичного, економічного та монетарного союзу. Країна повинна бути готова прийняти законодавство ЄС (acquis communautaire) та інтегрувати його у свою національну правову систему.

Мадридський критерій був додатково визначений на Європейській раді в Мадриді у 1995 році. Він підкреслює важливість інституційної спроможності: країна-кандидат повинна мати здатність забезпечувати ефективне управління, у тому числі адміністративні та судові інституції, що здатні виконувати обов'язки членства в ЄС. Це означає, що країна повинна мати розвинуту адміністративну структуру, яка зможе належним чином імплементувати законодавство ЄС і забезпечити його дотримання.

Копенгагенські та Мадридські критерії гарантують, що країни-кандидати готові до членства в ЄС як з політичної, так і з економічної точки зору. Вони також забезпечують, що нові члени зможуть повністю інтегруватися в правовий та економічний простір Союзу, сприяючи стабільності, ефективності та єдності ЄС. Таким чином, ці критерії є важливими інструментами для оцінки готовності країн до вступу в ЄС і забезпечення сталого розвитку Союзу.

Отже, право Європейського Союзу є самобутнім правовим порядком, який виконує ключову роль у забезпеченні єдності, ефективного функціонування та захисту прав громадян ЄС. Його унікальність полягає в гармонійному поєднанні наднаціональних та національних елементів, що дозволяє ефективно регулювати правові відносини в умовах європейської інтеграції. До особливостей ЄС як правопорядку sui generis слід віднести: принцип верховенства права, пряму дію права ЄС, автономність та спільні цінності, закріплені у статтях 3 і 6 Договору про ЄС, окремих положеннях установчих договорів, які поділяють на засадничі (мир, інтеграція, ринкова економіка) та фундаментальні (повага гідності, свободи, демократії, верховенства права, повага прав людини, плюралізм, недискримінація, толерантність, справедливість, солідарність, рівність між чоловіками та жінками).

2.2 Установчі договори ЄС і Хартія основоположних прав ЄС 2000 року. Правові акти ЄС (ст. 288 Договору про функціонування ЄС)

Установчі договори ЄС є основоположними документами, які визначають структуру, функції та правову основу діяльності ЄС. Вони створюють правове середовище, у якому діють інституції Союзу, та регулюють відносини між ЄС і його державами-членами. Важливою частиною цього правового порядку є також Хартія основоположних прав ЄС, яка гарантує основні права та свободи громадян ЄС.

Установчі договори ЄС:

– Договір про Європейський Союз (Маастрихтський договір, 1992): цей договір заснував Європейський Союз як наднаціональну організацію, що об’єднала Європейські Співтовариства та додала нові сфери співпраці, такі як зовнішня політика, безпека та юстиція;

– Маастрихтський договір запровадив поняття «громадянство ЄС», яке надало громадянам країн-членів додаткові права, такі як право на вільне пересування та проживання в межах ЄС;

– Договір про функціонування ЄС (ДФЄС): деталізує повноваження ЄС у різних сферах, визначає законодавчі процеси та регулює взаємодію між інституціями Союзу та державами-членами. Цей договір встановлює основи для створення внутрішнього ринку, конкуренційної політики, спільної сільськогосподарської політики та інших ключових напрямків діяльності ЄС;

– Римські договори (1957): ці договори заснували Європейське економічне співтовариство (ЄЕС) та Європейське співтовариство з атомної енергії (Євратом), які стали основою для економічної інтеграції Європи. Римські договори передбачали створення спільного ринку з вільним рухом товарів, послуг, капіталів і людей;

– Лісабонський договір (2007): модернізував інституційну структуру ЄС, зробивши його більш ефективним і демократичним. Він закріпив юридичну силу Хартії основоположних прав ЄС і посилив роль Європейського парламенту;

– Хартія основоположних прав ЄС, прийнята в 2000 році, є одним із найважливіших документів, що захищає права людини в Європейському Союзі. Її значення суттєво зросло після того, як вона набула юридичної сили з прийняттям Лісабонського договору в 2009 році. Цей документ охоплює широкий спектр прав і свобод, які стосуються кожного громадянина ЄС, і встановлює основні принципи, що регулюють діяльність інституцій ЄС та їхню взаємодію з громадянами. Хартія складається з преамбули і семи розділів, які детально визначають права та свободи. Вона є фундаментальним документом, який гарантує захист прав і свобод громадян ЄС у ключових сферах.

Хартія основоположних прав ЄС

Перший розділ «Гідність». Охоплює право на життя, заборону катувань, рабства і примусової праці. Людська гідність є непорушною, і держава зобов'язана її захищати. передбачає захист людської гідності, заборона катувань, рабства і примусової праці.

Другий розділ «Свободи». Гарантує право на повагу до приватного і сімейного життя, захист персональних даних, свободу думки, совісті та релігії, свободу вираження поглядів, зібрань та асоціацій, право на освіту, право на власність.

Третій розділ «Рівність». Охоплює заборону дискримінації за будь-якою ознакою, забезпечує рівність чоловіків і жінок, захист прав дітей, людей похилого віку та осіб з інвалідністю.

Четвертий розділ «Солідарність». Передбачає права працівників на справедливі умови праці, соціальний захист, захист від безпідставного звільнення, право на доступ до охорони здоров'я, захист сім'ї, соціальної безпеки та соціальної допомоги.

П'ятий розділ «Громадянські права». Закріплює право на участь у демократичному житті ЄС, право обирати і бути обраним до Європейського парламенту, право на доступ до документів, свободу пересування і проживання, право на дипломатичний і консульський захист.

Шостий розділ «Правосуддя». Гарантує право на ефективний засіб правового захисту, справедливий судовий розгляд, презумпцію невинуватості і право на захист, заборону повторного судочинства за той самий злочин (не *bis in idem*).

Сьомий розділ «Загальні положення». Визначає загальні принципи застосування Хартії, зокрема її обов'язкову силу для інституцій ЄС та держав-членів під час реалізації законодавства ЄС.

Хартія основоположних прав має значний вплив на правову систему ЄС, забезпечуючи високий рівень захисту прав людини. Вона

стандартизує права людини, тобто встановлює єдиний стандарт захисту прав і свобод у всіх державах-членах ЄС. Має вплив на національне законодавство. Держави-члени зобов'язані враховувати положення Хартії під час розробляння та застосування національних законів, які підпадають під сферу дії права ЄС. Служить основою для судової практики. Суд ЄС активно використовує положення Хартії під час розглядання справ, пов'язаних із правами людини.

Із набуттям чинності Лісабонського договору Хартія отримала таку саму юридичну силу, як і установчі договори ЄС. Це означає, що її положення є обов'язковими для всіх інституцій ЄС і держав-членів під час виконання права ЄС. Суд ЄС має повноваження перевіряти відповідність дій інституцій ЄС та національних законодавств Хартії. Вона доповнює міжнародні інструменти захисту прав людини, що існують, такі як Європейська конвенція з прав людини. Вона закріплює права, які відповідають сучасним викликам, у тому числі захист персональних даних і гарантії прав у цифровому середовищі.

Отже, Хартія основоположних прав ЄС є важливим інструментом у захисті та просуванні прав людини в Європейському Союзі. Вона визначає основні права, які повинні бути дотримані як інституціями ЄС, так і державами-членами, і є важливим джерелом для студентів-юристів, які прагнуть глибше зрозуміти правову систему ЄС та її вплив на права людини.

Правові акти ЄС визначено ст. 288 Договору про функціонування ЄС (ДФЄС), вони приймаються інституціями ЄС для виконання своїх завдань. Ці акти є ключовими інструментами регулювання різних сфер діяльності ЄС – від внутрішнього ринку до захисту прав людини.

Стаття 288 ДФЄС розрізняє п'ять основних видів правових актів:

– *регламенти* мають загальне застосування і є обов'язковими в усіх своїх частинах. Вони підлягають прямій дії в усіх державах-членах, тобто не потребують додаткової імплементації національними урядами. Наприклад, регламенти використовуються для забезпечення однакового застосування права ЄС у всіх країнах-членах. Регламенти є найбільш жорсткими, оскільки вони мають безпосередню дію і не залишають державам-членам можливості для вибору методів виконання. Вони мають безпосереднє застосування і є пріоритетними над національним законодавством, що забезпечує уніфікацію правового регулювання;

– *директиви* обов'язкові для держав-членів щодо досягнення певного результату, але залишають за ними вибір форми і методів реалізації. Директиви вимагають імплементації в національне законодавство. Директиви часто використовуються для гармонізації законодавства в таких сферах, як споживчі права або трудові стандарти. Директиви забезпечують більшу гнучкість, дозволяючи країнам адаптувати законодавство до своїх правових традицій, але за умови досягнення зазначених у директиві цілей. Ці акти вимагають імплементації,

що створює зобов'язання для держав-членів адаптувати свої закони, зберігаючи при цьому певний рівень національної автономії;

– *рішення* мають обов'язкову силу лише для тих, кому вони адресовані, це можуть бути як держави-члени, так і окремі особи чи організації. Рішення можуть мати індивідуальний або загальний характер, вони можуть стосуватися конкретних суб'єктів у випадках, наприклад, ухвалення санкцій або надання дозволів. Рішення є специфічними інструментами, які можуть бути застосовані в індивідуальних випадках для забезпечення належного функціонування окремих аспектів політики ЄС та є обов'язковими лише для тих, кому вони адресовані, і можуть бути як загальними, так і індивідуальними;

– *рекомендації та висновки* не мають обов'язкової юридичної сили. Вони слугують для надання порад або висловлення позицій інституцій ЄС щодо певних питань. Наприклад, рекомендації можуть використовуватися для сприяння розвитку політик у держав-членах або для підвищення обізнаності щодо конкретних проблем. Рекомендації та висновки не створюють юридичних зобов'язань, але мають важливе значення для формування політики та напрямків розвитку. Мають декларативний характер і не зобов'язують до виконання, але можуть впливати на формування політики та правозастосовну практику.

Ці правові акти формують основу для законодавчої діяльності ЄС, забезпечуючи єдність і координацію дій у межах Союзу.

2.3 Порядок утворення і повноваження інституцій ЄС (Європейський Парламент, Європейська Рада, Рада ЄС, Європейська Комісія, Європейський центральний банк, Рахункова палата ЄС). Юрисдикція Суду Справедливості ЄС (Загального суду і Суду Справедливості)

ЄС має комплексну структуру управління, яка складається з декількох ключових інституцій. Кожна з цих інституцій відіграє унікальну роль у функціонуванні Союзу, забезпечуючи демократичне управління, ефективне ухвалення рішень і контроль за дотриманням права ЄС. Далі розглянемо порядок утворення та основні повноваження кожної з цих інституцій.

Європейський Парламент є єдиною інституцією ЄС, яка обирається безпосередньо громадянами Союзу. Вибори проводяться кожні п'ять років у всіх державах-членах. Кількість депутатів від кожної країни залежить від чисельності її населення, але кожна країна має мінімум шість депутатів.

Повноваження Європейського парламенту:

– законодавча функція, яка полягає у спільному прийнятті законів разом з Радою Європи, що стосуються різних сфер діяльності ЄС;

– бюджетна функція, яка полягає в затвердженні бюджету ЄС разом із Радою ЄС;

– контрольна функція, яка полягає в контролі за діяльністю Європейської Комісії, а також у праві затверджувати або відхиляти кандидатуру голови Комісії.

Європейська Рада складається з глав держав або урядів країн – членів ЄС, голови Європейської Ради та президента Європейської Комісії. Збирається на регулярній основі для обговорення стратегічних напрямів розвитку Союзу.

До повноважень Європейської Ради належить:

– стратегічне керівництво: визначає загальний напрям і пріоритети політики ЄС;

– політичні рішення: вирішує питання, які не можуть бути вирішені на рівні інших інституцій ЄС;

– призначення: призначає ключових посадових осіб, зокрема президента Європейської Ради та Верховного представника з питань зовнішньої політики і політики безпеки.

Рада ЄС (або Рада Міністрів) складається з міністрів урядів держав-членів. Склад Ради залежить від обговорюваного питання (наприклад, міністри економіки, зовнішніх справ тощо).

Головування в Раді ЄС здійснює кожна країна-член на ротаційній основі кожні шість місяців.

До повноважень Ради ЄС належать:

– законодавча функцію, тобто спільно з Європейським Парламентом приймає законодавчі акти;

– координація політики держав-членів у різних сферах, таких як економіка і зовнішні відносини;

– бюджетна функція: затверджує бюджет ЄС разом із Європейським Парламентом.

Європейська Комісія складається з одного комісара від кожної держави-члена. Кандидатури комісарів пропонують уряди держав-членів і затверджує Європейський Парламент.

Президента Комісії обирає Європейська Рада і затверджує Європейський Парламент.

Президент Комісії має такі повноваження:

– законодавча ініціатива: має виключне право на внесення законодавчих пропозицій;

– виконавча функція: забезпечує виконання законодавства ЄС, керує бюджетом і програмами;

– контрольна функція: контролює дотримання державами-членами зобов’язань за правом ЄС, може ініціювати судові розгляди проти країн, що порушують законодавство.

Європейський ЦБ є незалежним інститутом ЄС, що здійснює грошово-кредитну політику для країн Єврозони. Його правління складається з виконавчої ради та керівників національних центральних банків Єврозони.

До повноважень ЄЦБ належать:

– грошово-кредитна політика, тобто ЄЦБ визначає і здійснює єдину грошово-кредитну політику в Єврозоні;

– фінансова стабільність, а саме ЄЦБ здійснює контроль за функціонуванням банківської системи, підтримує стабільність цін;

– емісія валюти: ЄЦБ має виключне право на емісію євро.

Рахункова палата ЄС складається з одного члена від кожної держави-члена, яких призначає Рада ЄС на шестирічний термін за згодою з Європейським Парламентом.

Основні повноваження Рахункової палати ЄС:

– фінансовий контроль: проводить аудит фінансових операцій ЄС, контролює правильність використання коштів;

– звітування: звітує перед Європейським Парламентом і Радою ЄС про результати фінансового аудиту, надає рекомендації щодо покращення фінансового управління.

Інституції ЄС утворюють складну, але ефективну систему управління, яка базується на принципах демократичності, відповідальності та верховенства права. Кожна інституція має свою унікальну роль і повноваження, що дозволяє забезпечити гармонійне функціонування Союзу в інтересах його громадян.

Суд Справедливості ЄС є головною судовою інституцією ЄС, яка забезпечує дотримання права Європейського Союзу та його однакове тлумачення і застосування у всіх державах-членах. Суд складається з двох основних підрозділів: Суду Справедливості (або просто Суду) та Загального суду. Кожен із них має свою специфічну юрисдикцію та функції.

Суд Справедливості складається з одного судді від кожної держави-члена ЄС, що гарантує представництво всіх національних правових систем. Судді обираються на шестирічний термін із можливістю переобрання, а їхні кандидатури затверджуються спільною згодою держав-членів.

Однією з основних функцій Суду Справедливості є розгляд попередніх запитів національних судів. Національні суди звертаються до Суду з проханням про тлумачення норм права ЄС або про перевірку їх відповідності Договорам. Цей механізм забезпечує єдність у застосуванні права ЄС на всій території Союзу.

Суд розглядає справи про порушення державами-членами їхніх зобов’язань за Договорами ЄС. Такі справи можуть бути ініційовані Європейською Комісією або іншими державами-членами.

Якщо Суд визнає порушення, держава-член зобов’язана вжити заходів для його усунення, а в разі повторного порушення може бути накладено фінансові санкції.

Суд Справедливості розглядає апеляції на рішення Загального суду, які стосуються правових питань. Апеляція може бути подана лише в разі помилки в застосуванні права.

Загальний суд складається з двох суддів від кожної держави-члена. Судді також обираються на шестирічний термін із можливістю переобрання. Загальний суд створений для зменшення навантаження на Суд Справедливості та забезпечення ефективнішого розгляду певних категорій справ.

Загальний суд розглядає позови фізичних та юридичних осіб проти інституцій, органів або агентств ЄС, якщо їхні акти чи дії безпосередньо і негативно впливають на права заявників. Часто це стосується оскарження рішень у сфері конкуренції, державної допомоги, торгівлі та інтелектуальної власності. Окрім цього, Загальний суд розглядає спори між інституціями ЄС, які не входять до виключної компетенції Суду Справедливості. Значну частину його роботи становлять справи, пов'язані з економічною політикою, фінансами та ринковим регулюванням, що потребує глибокого аналізу складних економічних питань. До його компетенції також входять справи щодо службових контрактів і трудових відносин у структурах ЄС.

Суд Справедливості та Загальний суд спільно працюють над забезпеченням справедливості, але кожен із них має чітко визначені повноваження. Загальний суд розглядає справи першої інстанції, тоді як Суд Справедливості зосереджується на тлумаченні права ЄС та апеляційних питаннях. Юрисдикція цих судових органів відіграє ключову роль у підтримці правового порядку в ЄС, забезпечуючи тлумачення і застосування норм права, захист прав громадян і держав-членів, а також сприяючи ефективній роботі Союзу.

2.4 Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони. Критерії прямої дії норм Угоди про асоціацію (рішення Верховного Суду у справі від 04 липня 2019 року № 910/4947/18 (справа за позовом ТОВ «КАНЖУТ»). Застосування норм права ЄС у правопорядку України (Постанова Великої Палати Верховного Суду від 3 серпня 2022 року у справі № 910/9627/20)

У 2014 році між Україною та ЄС було підписано Угоду про асоціацію, яка стала важливим кроком на шляху до інтеграції України в європейське співтовариство. Цей документ визначає основні рамки співпраці між сторонами та охоплює широкий спектр сфер, зокрема політичний діалог, економічну інтеграцію, правосуддя, права людини тощо. Угода про асоціацію відображає прагнення України до реформ та наближення до європейських стандартів, а також підтверджує підтримку ЄС у цих процесах.

Одним із ключових аспектів Угоди є створення глибокої та всеосяжної зони вільної торгівлі (DCFTA), яка забезпечує вільний доступ до ринків ЄС та сприяє економічному зростанню України. Крім того, Угода містить положення про співпрацю у сфері енергетики, транспорту, захисту навколишнього середовища, наукових досліджень та інновацій.

З моменту підписання Угоди про асоціацію Україна зробила значні кроки в напрямку реформування свого законодавства та адаптації його до європейських норм. Це сприяло поліпшенню умов життя українців, зміцненню демократії та правопорядку, а також підвищенню інвестиційної привабливості країни.

Угода про асоціацію між Україною та ЄС є важливим міжнародно-правовим документом, який визначає рамки співпраці між сторонами у різних сферах, таких як політика, економіка, торгівля, енергетика, правосуддя та права людини, а її імплементація стала ключовим етапом у процесі інтеграції України до ЄС.

Угода про асоціацію передбачає широке коло зобов'язань для обох сторін. Україна зобов'язується провести реформи у різних секторах, зокрема у сфері правосуддя, економіки та антикорупційної політики, адаптувати національне законодавство до норм і стандартів ЄС. Зі свого боку, ЄС надає Україні доступ до своїх ринків та підтримує проведення реформ через фінансову, технічну та експертну допомогу.

Основні положення Угоди передбачають:

– політичний діалог, що означає посилення політичних і безпекових відносин, що передбачає регулярний діалог на високому рівні, співпрацю у сфері зовнішньої політики та безпеки;

– економічна інтеграція, а саме створення глибокої та всеосяжної зони вільної торгівлі (DCFTA), яка сприяє усуненню торговельних бар'єрів та забезпечує доступ до ринків ЄС;

– правосуддя та внутрішні справи, що передбачає співпрацю у сфері правосуддя, боротьби з корупцією, реформу правоохоронних органів та забезпечення верховенства права;

– галузева співпраця, тобто взаємодія в різних галузях, у тому числі енергетики, транспорту, охорони навколишнього середовища, науки і технології.

Пряма дія норм міжнародного договору означає можливість їх застосування безпосередньо в національному правопорядку без додаткової імплементації. Для цього норми договору мають бути достатньо конкретними, зрозумілими та безумовними.

ВС України у справі № 910/4947/18 від 4 липня 2019 року (справа за позовом ТОВ «КАНЖУТ») встановив критерії для визначення прямої дії норм Угоди про асоціацію. Суд визнав, що норми Угоди можуть мати пряму дію за певних умов.

Критерії прямої дії норм Угоди про асоціацію:

– чіткість і конкретність норм: норма повинна бути сформульована достатньо конкретно і чітко, щоб її можна було застосувати безпосередньо. Умови застосування норми мають бути зрозумілими і не потребувати додаткових нормативних актів;

– безумовність: норма має встановлювати права та обов'язки безумовно, тобто її застосування не повинно залежати від прийняття додаткових рішень або актів;

– відсутність необхідності додаткової імплементації: норма не повинна вимагати прийняття додаткових національних актів для своєї реалізації. Вона повинна мати пряму дію в національному правопорядку після ратифікації договору.

У цій справі ВС України розглядав питання про можливість прямого застосування статей Угоди про асоціацію у сфері митного регулювання. Суд встановив, що окремі положення Угоди про асоціацію, зокрема ті, що стосуються зниження митних тарифів та усунення торговельних бар'єрів, можуть мати пряму дію, оскільки вони є достатньо чіткими і конкретними.

Суд дійшов висновку, що, враховуючи зобов'язання України щодо адаптації свого законодавства до норм ЄС, окремі положення Угоди можуть бути застосовані національними судами безпосередньо, що сприяє ефективній реалізації прав і обов'язків, передбачених Угодою.

Рішення ВС України у справі № 910/4947/18 є важливим для практики застосування норм Угоди про асоціацію в національному правопорядку України. Це рішення підкреслює значущість чіткого визначення критеріїв для прямої дії міжнародних норм і сприяє підвищенню правової визначеності та передбачуваності в питаннях імплементації міжнародних договорів. Для студентів-юристів важливо розуміти ці аспекти, оскільки вони формують основу для правозастосування в контексті європейської інтеграції України.

У контексті процесу інтеграції України до ЄС особливе значення має застосування норм права ЄС у національному правопорядку. Цей процес передбачає адаптацію національного законодавства до європейських стандартів, що стає можливим завдяки взаємодії між українськими та європейськими правовими інститутами.

Показовою у цьому контексті є постанова Великої Палати Верховного Суду України від 3 серпня 2022 року у справі № 910/9627/20. У цій справі розглядалося питання застосування норм права ЄС у вирішенні спору між суб'єктами господарювання. Суд наголосив, що відповідно до Конституції України ратифіковані міжнародні договори є частиною національного законодавства. Відтак, норми права ЄС, імплементовані через такі договори, підлягають обов'язковому застосуванню судами України.

ВС України у своєму рішенні підкреслив, що в умовах асоціації України з ЄС норми права ЄС можуть мати пріоритет над національними нормами у випадках колізії. Це є важливим кроком у напрямку гармонізації правових систем, що дозволяє забезпечити єдність підходів до регулювання правовідносин як на національному, так і на європейському рівнях.

Застосування норм права ЄС судами України також вимагає від суддів знання та розуміння як національного, так і європейського законодавств. Судова практика підтверджує, що інтеграція правових норм ЄС сприяє підвищенню правової визначеності та захисту прав громадян і суб'єктів господарювання в Україні.

Особливий акцент у цьому контексті слід зробити на Угоді про асоціацію між Україною та ЄС, яка стала основою для адаптації українського законодавства до європейських стандартів. Угода передбачає широке коло зобов'язань, які охоплюють різні сфери, в тому числі торгівлю, енергетику, правосуддя та права людини. Її імплементація сприяє не лише економічному зростанню, а й вдосконаленню правової системи України.

ВС України також звертав увагу на критерії прямої дії норм Угоди про асоціацію. Зокрема у справі № 910/4947/18 (справа за позовом ТОВ «КАНЖУТ») Суд визначив, що норми можуть мати пряму дію, якщо вони є достатньо конкретними, зрозумілими та безумовними. Це забезпечує можливість їх безпосереднього застосування в національному правопорядку.

Таким чином, Постанова Великої Палати ВС України від 3 серпня 2022 року у справі № 910/9627/20 є важливим орієнтиром для судової практики щодо застосування норм права ЄС в Україні. Вона підкреслює значення європейських правових стандартів у забезпеченні верховенства права та ефективного захисту прав людини. Імплементація Угоди про асоціацію та застосування її норм сприяють поглибленню інтеграційних процесів і створюють правову основу для стійкого розвитку країни.

Контрольні запитання до розділу

1. Що означає концепція права ЄС як правопорядку *suigeneris*?
2. У чому полягає принцип верховенства права ЄС?
3. Яке значення має справа Costa v. ENEL (1964 р.) для верховенства права ЄС?
4. Як справа VanGend&Loos (1963 р.) вплинула на принцип прямої дії права ЄС?
5. Що таке принцип субсидіарності у праві ЄС?
6. Як застосовується принцип пропорційності у праві ЄС?
7. Які критерії необхідні для вступу в ЄС згідно з Копенгагенськими критеріями?

8. У чому полягає значення Мадридського критерію для процесу розширення ЄС?

9. Які основні установчі договори Європейського Союзу вам відомі?

10. Яке значення має Хартія основоположних прав ЄС 2000 року для захисту прав людини?

11. Що передбачає стаття 288 Договору про функціонування ЄС щодо правових актів ЄС?

12. Які види правових актів ЄС передбачено статтею 288 ДФЄС?

13. Які функції виконує Європейський Парламент у системі інституцій ЄС?

14. Які повноваження має Європейська Рада та чим вона відрізняється від Ради ЄС?

15. Яка роль Європейської Комісії у процесі ухвалення законодавства ЄС?

16. Які завдання виконує Європейський центральний банк (ЄЦБ)?

17. Які функції має Суд Справедливості ЄС та які юрисдикційні органи входять до його складу?

18. Яке значення має Угода про асоціацію між Україною та ЄС для правової інтеграції України?

19. Які критерії прямої дії норм Угоди про асоціацію визначені рішенням Верховного Суду у справі № 910/4947/18?

20. Як застосовуються норми права ЄС у правопорядку України відповідно до Постанови Великої Палати Верховного Суду від 3 серпня 2022 року в справі № 910/9627/20?

Розділ 3 МІЖНАРОДНЕ ПУБЛІЧНЕ ПРАВО. МІЖНАРОДНИЙ ЗАХИСТ ПРАВ ЛЮДИНИ

3.1 Міжнародно-правові засади співробітництва України із суб'єктами міжнародного права, включаючи питання визнання. Міжнародно-правові питання участі України в міжнародних організаціях

Міжнародне право є ключовим інструментом регулювання відносин між державами та іншими суб'єктами міжнародного права. Воно виникло як відповідь на потребу впорядкувати взаємодію між державами, забезпечити мирне вирішення конфліктів та сприяти співпраці в різних сферах, таких як економіка, безпека, права людини та захист довкілля.

Міжнародне право можна поділити на дві основні частини:

– публічне міжнародне право – охоплює правила, які регулюють взаємини між суверенними державами та іншими суб'єктами міжнародного права;

– приватне міжнародне право – регулює приватні відносини, що виходять за межі національних юрисдикцій.

Роль міжнародного права для України полягає в тому, що воно забезпечує правові рамки для співпраці з іншими державами та міжнародними організаціями, а також для захисту власного суверенітету на міжнародній арені.

Характеристика суб'єктів міжнародного права. Держави – основні суб'єкти міжнародного права. Вони володіють суверенітетом і незалежністю. Відносини між державами регулюються нормами міжнародного права, і держави повинні дотримуватися своїх міжнародних зобов'язань.

Міжнародні організації, такі як ООН, ОБСЄ, НАТО, Рада Європи, є важливими суб'єктами міжнародного права. Вони були створені для вирішення різних питань, пов'язаних з безпекою, економічним розвитком та правами людини. Україна є активним учасником у багатьох таких організаціях.

Нації та народи, що борються за самовизначення, – це групи, які прагнуть створити власні держави або отримати автономію в межах існуючих держав, до яких вони входять. Палестина та Західна Сахара є прикладами таких народів, які борються за право на самовизначення. Україна підтримує принцип самовизначення, що є важливим у контексті міжнародних відносин.

Однією з основних концепцій міжнародного права є суверенітет держави, який означає її повну незалежність у внутрішніх і зовнішніх справах. Суверенітет поділяється на:

– внутрішній суверенітет – повноваження держави керувати власними справами без втручання ззовні. Сюди належать законодавча, виконавча та судова влади, управління економікою та збереження громадського порядку;

– зовнішній суверенітет – право держави здійснювати самостійну зовнішню політику, встановлювати дипломатичні відносини з іншими країнами та бути рівноправним учасником міжнародної спільноти.

Принцип суверенної рівності держав є одним з основних принципів міжнародного права, за яким усі держави, незалежно від їхньої величини, економічної або військової потужності, мають рівні права і зобов'язання на міжнародній арені.

Приклади співпраці України на основі принципу суверенної рівності:

– участь України в ООН, де Україна є активним членом і бере участь у миротворчих місіях організації (зокрема українські миротворці брали участь у місіях ООН в Ліберії та Косово);

– співпраця з НАТО, де Україна не є членом НАТО, але має статус партнера та бере участь у спільних військових навчаннях і програмах безпеки, що є важливим аспектом захисту національних інтересів України;

– співробітництво з ЄС, засноване на Угоді про асоціацію між Україною та Європейським Союзом, що є прикладом партнерства на підґрунті взаємної поваги та рівноправності. Україна активно розвиває свої відносини з ЄС, зокрема щодо економічної та політичної інтеграції.

Поняття визнання у міжнародному праві. *Визнання* – це односторонній правовий акт держави або міжнародної організації, яким вона офіційно визнає нову державу або уряд як суб'єкт міжнародного права. Визнання має важливе значення для встановлення дипломатичних відносин і легітимізації нової держави на міжнародній арені.

Види визнання:

– де-юре визнання – повне офіційне визнання держави або уряду. Це визнання надає новій державі або уряду всі права суб'єкта міжнародного права;

– де-факто визнання – часткове або тимчасове визнання. Таке визнання може мати місце, коли держава не хоче надавати повного дипломатичного визнання, але визнає фактичний контроль нового уряду над певною територією.

Визнання поділяється на *колективне* та *індивідуальне* визнання.

Колективне визнання відбувається через міжнародні організації, наприклад ООН. Організація може ухвалити резолюцію про визнання нової держави або уряду.

Індивідуальне визнання – це визнання нової держави або уряду окремими державами.

Визнання нових держав залежить від кількох критеріїв: наявності постійного населення, території, уряду, здатного здійснювати ефективний контроль, та можливості виконувати міжнародні зобов'язання. Прикладом є визнання України іншими державами і організаціями після проголошення її незалежності в 1991 році. Після розпаду Радянського Союзу Україну було визнано як незалежну державу, що дозволило Україні стати повноправним членом міжнародної спільноти.

Сучасними прикладами визнання та невизнання можуть бути Придністров'я, Абхазія та Південна Осетія, які оголосили незалежність, але не отримали широкого міжнародного визнання.

Основні міжнародні договори, що їх підписала Україна:

1) Хартія ООН, де Україна є однією з держав-засновниць ООН. Хартія ООН є основним документом, що регулює діяльність цієї організації.

2) Конвенція Ради Європи, в рамках якої Україна приєдналася до багатьох конвенцій Ради Європи, включаючи зокрема Європейської конвенції про права людини.

3) Угода про асоціацію з ЄС – ключовий документ, що регулює відносини України з ЄС. Угода сприяє економічній інтеграції та політичному співробітництву.

Процедура укладання, ратифікації та виконання міжнародних договорів. Конституція України встановлює, що міжнародні договори, ратифіковані парламентом, є частиною національного законодавства. Роль ВР України у ратифікації міжнародних договорів: полягає в тому, що всі міжнародні угоди повинен ратифікувати парламент України з тим, щоб вони набули чинності. Це передбачає обговорення, прийняття і, зрештою, формальну ратифікацію через законодавчий процес.

Зобов'язання за міжнародними договорами. Після ратифікації міжнародного договору Україна зобов'язана дотримуватися його положень та імплементувати їх у національне законодавство. Україна регулярно звітує перед міжнародними організаціями про виконання міжнародних договорів, зокрема у сфері прав людини, економічної інтеграції та безпеки.

Міжнародні санкції є важливим інструментом у сучасній міжнародній політиці. Вони можуть бути запроваджені для тиску на державу, яка порушує міжнародні норми або загрожує безпеці інших країн. Санкції можуть бути *економічними, політичними* або *військовими*.

Економічні санкції – обмеження на торгівлю, фінансові операції, інвестиції. Вони можуть передбачати заборону на експорт або імпорт певних товарів, блокування активів або обмеження доступу до міжнародних фінансових ресурсів.

Політичні санкції – передбачають дипломатичні заходи, такі як зменшення рівня дипломатичних відносин, відкликання послів або призупинення членства в міжнародних організаціях.

Військові санкції – заборона на постачання зброї, військової техніки та пов'язаних з ними послуг.

Санкції як засіб міжнародного впливу. Санкції можуть бути запроваджені односторонньо або колективно (наприклад, через ООН, ЄС або інші міжнародні організації). Прикладом є санкції проти росії через анексію Криму та агресію на сході України. Після анексії Криму в 2014 році

та початку війни на Донбасі низка країн, зокрема США та країни ЄС, запровадили проти російської федерації санкції – обмеження на торгівлю, фінансові санкції проти окремих осіб і підприємств, а також заборону на інвестиції на території окупованого Криму. Санкції мають значний вплив на міжнародну співпрацю України. Вони використовуються як інструмент захисту міжнародного права та підтримки територіальної цілісності України.

Міжнародна відповідальність держав за порушення міжнародного права. Відповідно до міжнародного права держава несе відповідальність за свої дії, якщо вони порушують норми та принципи міжнародного права. Така відповідальність може зобов'язувати державу відновити порушені права, виплатити компенсацію постраждалій стороні або усунути наслідки своїх дій. Україна звертається до міжнародних судів, зокрема МС ООН, для вирішення спорів щодо агресії та порушення суверенітету України. Одним із прикладів є позов України до Росії щодо порушення Конвенції про боротьбу з фінансуванням тероризму та дискримінацію.

Важливість міжнародно-правового співробітництва для України. Міжнародне право є підґрунтям для зовнішньополітичної діяльності України та її взаємодії з іншими державами і міжнародними організаціями. Воно допомагає захистити національні інтереси, зберегти суверенітет і забезпечити економічний та політичний розвиток. Україна використовує міжнародні правові механізми для захисту своїх прав у випадках міжнародних конфліктів, як це спостерігається в ситуації з агресією Росії.

Основні виклики для України в контексті міжнародного права. По-перше, це конфлікт із Російською Федерацією, який має наслідком воєнні дії на сході України та окупацію Криму, що є одними з головних викликів, з якими стикається Україна. Міжнародне право дозволяє Україні використовувати дипломатичні, економічні та юридичні інструменти для відстоювання своїх інтересів на міжнародній арені.

Імплементація міжнародних стандартів у національне законодавство реалізується шляхом активної праці України над тим, щоб інтегрувати міжнародні правові стандарти у національне законодавство передусім щодо прав людини, захисту довкілля, боротьби з корупцією та інше. Інтеграція до ЄС та НАТО, що є метою України, та подальша інтеграція до європейських та євроатлантичних структур держави постійної адаптації свого законодавства і співпраці з міжнародними організаціями.

Можливості для України в рамках міжнародного співробітництва. Україна має можливість використовувати міжнародне право для вирішення своїх проблем у різних сферах – від економіки до безпеки. Ратифікація міжнародних договорів, участь у міжнародних організаціях, таких як ООН, ОБСЄ, НАТО та ЄС, дозволяє Україні бути активним учасником світової спільноти. Україна також може використовувати міжнародні судові механізми для захисту своїх прав. Участь у роботі міжнародних судів дозволяє Україні вимагати відшкодування збитків та відновлення справедливості у випадках порушення її прав.

Таким чином, міжнародне право є важливою частиною зовнішньополітичної стратегії України. Через співпрацю з міжнародними організаціями, укладання міжнародних договорів і використання судових механізмів, Україна активно працює над захистом своїх інтересів на міжнародній арені. Однак вона також стикається з викликами, зокрема в контексті збройного конфлікту з Росією, що вимагає постійної роботи на міжнародному рівні.

Роль і значення Європейської Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року та практики Європейського суду з прав людини для правової системи України.

Європейська Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року (далі – Конвенція) є одним із ключових міжнародних документів у сфері захисту прав людини. Вона була прийнята в контексті післявоєнної реконструкції Європи, коли стало очевидним, що захист прав людини є основою для сталого миру та розвитку. Після завершення Другої світової війни світ усвідомив необхідність створення нових механізмів для захисту прав людини, які б запобігли повторенню таких масштабних порушень, які мали місце під час війни.

Конвенцію розробили і підписали держави – члени Ради Європи у 1950 році, отже цей документ став першим регіональним міжнародним договором, що фіксував і закріплював фундаментальні права та свободи для всіх громадян країн – членів Ради Європи.

Мета Конвенції полягає в тому, щоб забезпечити мінімальні стандарти захисту прав і свобод людини на території держав – членів Ради Європи. Вона гарантує такі основоположні права, як право на життя, свободу вираження думки, право на справедливий судовий розгляд, заборону катувань і рабства тощо. Основним механізмом контролю за виконанням положень Конвенції є ЄСПЛ.

З моменту прийняття Конвенція відіграла ключову роль у розвитку правових систем європейських країн, у тому числі України. Її вплив особливо важливий у контексті реформування національних систем правосуддя та імплементації європейських стандартів прав людини.

Конвенція складається зі статей, кожна з яких закріплює окремі права та свободи.

Основні статті Конвенції

Стаття 2. Право на життя. Це основоположне право, яке гарантує захист життя кожної людини. Держава зобов’язана утримуватися від свавільного позбавлення життя і має вживати заходів для захисту життя своїх громадян. Наприклад, це стосується забезпечення медичної допомоги, належних умов життя у в’язницях, а також захисту від загрози життю з боку третіх осіб.

Стаття 3. Заборона катувань. Абсолютна заборона катувань, нелюдського або такого, що принижує гідність, поводження чи покарання. Ця стаття є важливою для захисту прав людей у системі кримінального правосуддя і забороняє катування навіть в умовах надзвичайних ситуацій або воєн.

Стаття 6. Право на справедливий судовий розгляд. Гарантує кожній людині право на чесний і відкритий розгляд її справи незалежним і неупередженим судом. Це стосується як кримінальних, так і цивільних справ. Стаття 6 є важливою для забезпечення справедливості у правовій системі, зокрема доступу до правосуддя і гарантії процесуальної рівності.

Стаття 8. Право на повагу до приватного і сімейного життя. Захищає приватне і сімейне життя, житло та кореспонденцію людини від свавільного втручання держави. Охоплює захист особистих даних, приватності особистого листування, а також недоторканності житла.

Стаття 10. Свобода вираження поглядів. Забезпечує право кожної людини на вільне вираження своїх думок. Це стосується як свободи слова, так і свободи поширення інформації та ідей без втручання державних органів.

Стаття 11. Свобода зібрань і асоціацій. Гарантує свободу мирних зібрань та створення асоціацій, у тому числі право на участь у профспілках для захисту своїх економічних і соціальних інтересів.

Додаткові протоколи до Конвенції містять положення, що розширюють і доповнюють права, передбачені в основній частині Конвенції. Наприклад, право на захист власності, право на освіту тощо.

ЄСПЛ є основним механізмом контролю за виконанням положень Конвенції державами-членами. Суд був створений для забезпечення дотримання зобов'язань, узятих на себе країнами – учасниками Ради Європи, і для розгляду індивідуальних скарг громадян, які вважають, що їхні права були порушені.

ЄСПЛ засновано в 1959 році, знаходиться у Страсбурзі, Франція. До складу суду входять судді, яких обирають від кожної держави – члена Ради Європи. Суд працює у кількох секціях, ураховуючи Велику палату, яка розглядає найбільш значущі справи.

Механізм подання скарг до ЄСПЛ передбачає, що кожна людина, яка вичерпала усі національні засоби захисту прав на території держави, яка ратифікувала Конвенцію, може подати скаргу до ЄСПЛ. Умовами прийнятності справ є, по-перше, вичерпання національних засобів захисту, де заявник має пройти всі національні судові інстанції, по-друге, дотримання термінів: скарга повинна бути подана протягом шести місяців із моменту винесення остаточного рішення на національному рівні.

Процес розгляду справ у суді відбувається через письмові пояснення сторін, після чого можуть бути призначені усні слухання. Рішення ЄСПЛ є обов'язковими для виконання державами, проти яких винесено рішення. Держави повинні вжити заходів для відновлення прав заявника, наприклад, виплатити компенсацію або змінити національне законодавство.

Україна приєдналася до Ради Європи в 1995 році, а Конвенцію ратифікувала у 1997 році. Від цього моменту Конвенція та рішення ЄСПЛ стали частиною українського законодавства. Як приклади впливу рішень ЄСПЛ на національне право можна навести такі справи:

– справа «Гонгадзе проти України»: під час розгляду справи про вбивство українського журналіста Георгія Гонгадзе ЄСПЛ встановив, що Україна порушила право на життя та не забезпечила належного розслідування, і це рішення стало важливим кроком у реформуванні українського законодавства щодо захисту прав журналістів;

– справа «Олександр Волков проти України»: рішення ЄСПЛ щодо незаконного звільнення судді ВС України Олександра Волкова стало важливим для судової реформи в Україні, оскільки ЄСПЛ визнав порушення права на справедливий суд і вимагав відновлення О. Волкова на посаді.

Виконання рішень ЄСПЛ в Україні. Україна стикається з численними викликами щодо виконання рішень ЄСПЛ, зокрема із затримками виплат компенсацій та недостатньою імплементацією рішень у національне законодавство.

Гармонізація національного законодавства з європейськими стандартами відбувається через практику ЄСПЛ, який постійно впливає на гармонізацію національного законодавства України із європейськими стандартами щодо прав людини. Кожне рішення суду проти України вимагає від уряду та парламенту перегляду чинних законодавчих і нормативних актів з метою увідповіднення їх зі стандартами Конвенції.

Прикладом може бути справа «Нєстеренко проти України», що містила вимогу до держави удосконалити умови утримання ув'язнених, що призвело до зміни законодавства про місця тримання під вартою.

Постійна робота ЄСПЛ стимулює законодавчі ініціативи в Україні, які спрямовані на захист прав людини, забезпечення доступу до правосуддя, вдосконалення кримінального процесу тощо. Рішення ЄСПЛ також впливають на практику українських судів, які все частіше використовують положення Конвенції та прецеденти ЄСПЛ як орієнтири для своїх рішень.

Застосування норм Конвенції в умовах збройного конфлікту на сході України та анексії Криму. Від 2014 року після початку збройного конфлікту на сході України та анексії Криму Російською Федерацією Конвенція набуває особливого значення у контексті захисту прав людини на окупованих територіях.

Україна продовжує стверджувати, що вона зберігає юрисдикцію над усією своєю територією, враховуючи окуповані Крим та частини Донбасу. У цьому контексті положення Конвенції залишаються чинними, і на підставі рішень ЄСПЛ Україна намагається відновити права своїх громадян, що були порушені внаслідок окупації.

Україна подала кілька міждержавних заяв до ЄСПЛ проти Російської Федерації. Ці заяви стосуються порушень прав людини на окупованих територіях Криму та Донбасу, у тому числі право на життя, заборону катувань, права на справедливий судовий розгляд та право на власність. Основні претензії України полягають у тому, що Росія здійснює

ефективний контроль над цими територіями і несе відповідальність за порушення прав людини там. Важливі рішення у цих справах очікуються в найближчі роки. Спільні позови, подані громадянами України проти Росії, також стосуються порушення їхніх прав у зв'язку з незаконним затриманням, катуванням та позбавленням майна внаслідок воєнних дій.

Воєнний конфлікт в Україні та анексія Криму створили нові виклики для України у сфері захисту прав людини. Окрім масових порушень прав людини, пов'язаних з воєнними діями та окупацією. Українська правова система повинна бути адаптована до нових умов, зокрема для захисту переселенців, жертв збройних конфліктів та осіб, які втратили своє майно.

Питання юрисдикції ЄСПЛ у справах, що стосуються окупованих територій, є важливим викликом для правової системи України. Оскільки росія не визнає свою відповідальність, Україні необхідно використовувати всі можливі правові засоби для притягнення росії до відповідальності за порушення прав людини на цих територіях.

Європейська Конвенція про права людини як основний міжнародно-правовий документ у сфері захисту прав людини для України. З моменту ратифікації Конвенції у 1997 році, Україна взяла на себе зобов'язання дотримуватись високих стандартів у сфері прав людини. Конвенція є частиною національного законодавства України і прямо впливає на функціонування системи правосуддя.

Рішення ЄСПЛ є обов'язковими для виконання Україною, що сприяє постійному вдосконаленню національної правової системи у сфері прав людини. Багато рішень ЄСПЛ стали поштовхом для реформ в Україні, зокрема в судовій системі та в забезпеченні прав людини. Рішення по справах, таких як «Гонгадзе проти України» та «Олександр Волков проти України», були ключовими у проведенні судової реформи та зміцненні верховенства права.

Виконання рішень ЄСПЛ є важливою частиною міжнародних зобов'язань України і служить механізмом для покращення національного законодавства у відповідності до європейських стандартів.

Важливість подальшої інтеграції українського права у європейську правову систему. Оскільки Україна прагне інтегруватися до ЄС, імплементація норм Конвенції та рішень ЄСПЛ в національне законодавство є обов'язковою складовою цього процесу. Подальша робота над реформуванням судової системи, захистом прав людини та гармонізацією законодавства є важливим завданням для української правової системи.

Перспективний вплив ЄСПЛ на правову систему України буде тільки зростати в міру посилення європейської інтеграції та розширення співпраці України з європейськими правовими інституціями. Водночас, нові виклики, зокрема пов'язані з окупацією частини територій України та збройним конфліктом, вимагатимуть від України та ЄСПЛ знаходження нових підходів до захисту прав людини в екстремальних умовах.

Європейська Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод та Європейський суд з прав людини відіграють ключову роль у формуванні сучасної правової системи України. Їхній вплив особливо важливий у контексті реформ у сфері правосуддя та захисту прав людини. Рішення ЄСПЛ створюють прецеденти, які впливають на національне законодавство і сприяють розвитку правової системи України відповідно до європейських стандартів. Імплементація рішень ЄСПЛ та подальша гармонізація національного законодавства з нормами Конвенції є ключовими завданнями для України на шляху до інтеграції у європейське співтовариство.

3.2 Порядок укладення, виконання та припинення дії міжнародних договорів України. Дія міжнародного права в національній правовій системі України

Міжнародні договори є одним із основних інструментів регулювання відносин між державами на міжнародній арені. Вони закріплюють домовленості між суверенними державами або між державами та міжнародними організаціями щодо широкого кола питань – від економіки до прав людини, від екології до міжнародної безпеки. Україна як незалежна держава активно укладає міжнародні договори, і цей процес підпорядкований певним правовим нормам та процедурам.

Міжнародний договір – це угода між двома або більше державами або між державами та міжнародними організаціями, яка укладається в письмовій формі та регулюється нормами міжнародного права. Договори можуть охоплювати різні сфери співробітництва, зокрема політику, економіку, культуру, науку, безпеку тощо.

Згідно зі ст. 2 Віденської конвенції про право міжнародних договорів (1969 р.), міжнародний договір – це «міжнародна угода, укладена між державами у письмовій формі та підпорядкована міжнародному праву, незалежно від того, чи міститься така угода в одному документі, у двох або більше пов’язаних між собою документах».

Міжнародні договори України можна класифікувати за різними критеріями.

За кількістю сторін:

1) білатеральні (двосторонні) договори – це угоди, які Україна укладає з іншими державами або міжнародними організаціями. Це можуть бути різноманітні види договорів, такі як угоди про співпрацю, політичні угоди, економічні угоди, культурні угоди тощо;

2) це договори, укладені Україною між двома або більше державами, а також між Україною та міжнародною організацією. Прикладами таких договорів можуть бути конвенції, пакти та угоди, що стосуються різних сфер, таких як екологія, економіка, безпека та людські права.

За предметом регулювання:

1) політичні угоди – регулюють питання політичного співробітництва між державами, міжнародної безпеки та прав людини (наприклад, Угода про асоціацію між Україною та Європейським Союзом (2014 р.));

2) економічні угоди – охоплюють питання торговельних, фінансових та економічних відносин (наприклад, Договір про зону вільної торгівлі між Україною та Канадою (2017 р.));

3) військові угоди – стосуються співпраці в оборонній сфері та забезпеченні міжнародної безпеки (наприклад, Хартія про особливе партнерство між Україною та НАТО (1997 р.)).

За юридичною силою:

1) міжнародні договори, що підлягають ратифікації (наприклад, угоди про міжнародні кордони або союзні договори);

2) міжнародні договори, що не потребують ратифікації, але набувають сили після підписання або затвердження іншими органами (наприклад, міжвідомчі угоди).

Порядок укладення міжнародних договорів України ґрунтується на Конституції та інших правових документах. Процес укладення міжнародних договорів регулюється ст. 9 Конституції України, законами України та міжнародними нормами, зокрема Віденською конвенцією про право міжнародних договорів (1969 р.). Згідно зі ст. 9 Конституції, чинні міжнародні договори України, ратифіковані Верховною Радою України, є частиною національного законодавства. Основним законом, який регулює процес укладання міжнародних договорів в Україні, є ЗУ «Про міжнародні договори України» (2004 р.).

Процес укладання міжнародного договору в Україні проходить багато етапів: підготовку та ініціювання, перемовини, підписання, ратифікацію, опублікування, набрання чинності та виконання міжнародних договорів.

Підготовка та ініціювання договору. Ініціатором укладення міжнародного договору може бути Президент України, Кабінет Міністрів або Верховна Рада. Проєкт договору готують профільні міністерства (наприклад, МЗС, Мінекономіки).

Перемовини проходять після погодження тексту проєкту договору. Українську сторону на переговорах представляють уповноважені особи, призначення, яких відображається у відповідному акті. Наприклад, переговори щодо Угоди про асоціацію між Україною та ЄС тривали кілька років і вимагали активної участі дипломатичних представників та експертів.

Підписання міжнародного договору може бути здійснене лише уповноваженою особою. Після підписання договір стає обов’язковим для виконання, але не набирає чинності до його ратифікації (якщо вона необхідна).

Ратифікація є важливим етапом укладання міжнародних договорів і здійснюється Верховною Радою України. Ратифікація – це підтвердження згоди на обов'язковість договору для України. Прикладом ратифікації може бути Угода про асоціацію між Україною та ЄС, яка стала важливим політичним рішенням і визначила стратегічний напрям розвитку країни.

Опублікування та набрання чинності здійснюється після ратифікації або затвердження: договір публікується в офіційних виданнях і набуває чинності після виконання всіх формальних процедур, зокрема обміну ратифікаційними грамотами.

Виконання міжнародних договорів України є елементом виконання зобов'язання, і починається з моменту набрання чинності міжнародним договором, який стає обов'язковим для України. Це означає, що держава зобов'язана дотримуватися положень договору і вносити необхідні зміни до національного законодавства для виконання договірних зобов'язань. Україна, як і інші держави, зобов'язана виконувати укладені міжнародні договори в доброчесній манері відповідно до принципу «*pacta sunt servanda*» – «договори повинні виконуватися». Як приклад виконання такого зобов'язання можна навести виконання Угоди про асоціацію з ЄС, у рамках якого Україна реформує ряд галузей національного законодавства, у тому числі реформування судової системи, захисту прав інтелектуальної власності та гармонізація технічних стандартів.

*Інкорпорація міжнародних норм у національне законодавство***.** Згідно зі ст. 9 Конституції України, ратифіковані міжнародні договори стають частиною національного законодавства України. Це означає, що положення міжнародних договорів можуть безпосередньо застосовуватися на території України. Прикладом можна бути ратифікація в Україні Європейської конвенції з прав людини, і рішення ЄСПЛ є обов'язковими для виконання в Україні. Це впливає на розвиток української судової практики та адаптацію національних законів до європейських стандартів.

Підстави для припинення дії міжнародних договорів визначаються як міжнародним правом, зокрема Віденською конвенцією про право міжнародних договорів (1969 р.), так і внутрішнім законодавством України.

Основною підставою для припинення дії міжнародного договору, – закінчення строку дії договору, а не єдина. Деякі міжнародні договори укладаються на певний строк і автоматично припиняють дію після завершення цього терміну, якщо сторони не домовляться про його продовження. Прикладом можуть бути низка двосторонніх торгових угод, які Україна уклала з іншими країнами, що мають обмежений термін дії угоди. Якщо сторони не приймають рішення про продовження угоди, вона припиняє свою дію.

Виконання договору також є підставою для його припинення: якщо договір виконується і досягає своєї мети, то він може бути припинений. Наприклад, якщо Україна підписала договір про надання технічної або гуманітарної допомоги, і після виконання зобов'язань допомогу надано, такий договір автоматично припиняє свою дію.

Розірвання договору за згодою сторін, відбувається коли договір може бути припинений або змінений за взаємною згодою сторін. Це може бути реалізовано через формальне підписання нового документа або шляхом внесення поправок до чинного договору. Наприклад, договір про використання певних природних ресурсів між двома країнами може бути розірваний або змінений за згодою сторін, якщо виникають нові обставини або інтереси. Якщо одна з договірних сторін порушує договір, інша сторона має право в односторонньому порядку припинити його дію. Однак таке рішення повинно бути виправданим і, у випадку суперечки, може бути передано на розгляд міжнародних судів та/або арбітражу. Наприклад, у 2018 році Україна припинила дію Договору про дружбу, співробітництво і партнерство з Російською Федерацією, оскільки Росія порушила міжнародне право та суверенітет України під час анексії Криму.

У разі виникнення обставин, які унеможливлюють подальше виконання договору, він може бути припинений. Як приклад можна навести випадок природної катастрофи, внаслідок якої країна більше не може виконувати свої зобов'язання за угодою, отже договір може бути припинено на підставі неможливості виконання. Корінна зміна обставин (*clausula rebus sic stantibus*), за яких був укладений договір, тобто обставини при яких його уклали зазнали суттєвих змін, та які унеможливлюють виконання договору, сторона може ініціювати його припинення на підставі зміни обставин. Наприклад, договір про співпрацю у певній економічній галузі може бути припинений у разі зміни міжнародних ринкових умов, що унеможливлюють подальше виконання зобов'язань. Під час воєнних дій або збройного конфлікту певні договори можуть бути припинені, оскільки обставини конфлікту можуть зробити їх виконання неможливим або непрактичним. *Як* приклад можна навести збройний конфлікт на сході України у 2014 році: низка двосторонніх угод з Росією була припинена, оскільки ситуація на територіях, підконтрольних бойовикам, не дозволяє виконувати домовленості.

Процедура припинення дії міжнародного договору в Україні регулюється національним законодавством, зокрема ЗУ «Про міжнародні договори України». Відповідно до цього закону, припинення міжнародних договорів може ініціюватися різними державними органами залежно від типу договору. Ініціатива щодо припинення міжнародного договору може надходити від Президента України, КМУ або ВР України, залежно від характеру договору. Рішення про припинення договору може бути також прийняте в результаті розгляду в міжнародному суді та/або арбітражі. Якщо міжнародний договір підлягає ратифікації ВР України, рішення про припинення його дії також повинно бути ухвалено парламентом. Законопроєкт щодо припинення договору вноситься до ВР України, після чого проходить обговорення і голосування. Після прийняття рішення про припинення договору Україна офіційно повідомляє іншу сторону (або сторони) про своє рішення через дипломатичні канали. Це може бути нота або інший документ, який офіційно підтверджує припинення договору. Після завершення всіх формальних процедур,

інформація про припинення міжнародного договору публікується в офіційних виданнях України, зокрема у «Збірнику міжнародних договорів України».

Міжнародні договори є важливим інструментом зовнішньої політики України, який регулює взаємодію з іншими державами та міжнародними організаціями у різних сферах. Процес укладання, виконання та припинення дії таких договорів вимагає дотримання складних юридичних процедур, що гарантує дотримання міжнародного права та національних інтересів. Україна, як член міжнародної спільноти, повинна активно використовувати міжнародні договори для захисту своїх національних інтересів і водночас дотримуватися зобов'язань, узятих на себе за такими договорами. Припинення дії міжнародних договорів, також може бути важливим інструментом політичної реакції на зміну обставин або порушення норм міжнародного права іншими державами.

3.3 Міжнародно-правові підстави та засоби зміни державної території

Територія держави є одним із основоположних елементів її суверенітету та міжнародно-правового статусу. В історії міжнародного права зміна державної території – це складний і багатогранний процес, що підпорядковується суворим нормам та принципам. Питання зміни території пов'язане не тільки з питаннями суверенітету, але й з правами народів, безпекою та стабільністю міжнародних відносин.

Державна територія – це частина земної поверхні, у тому числі суша, водні простори та повітряний простір над нею, що перебувають під суверенітетом певної держави. Територія є одним з ключових елементів державності, поряд із населенням та урядом, і визначає сферу юрисдикції держави.

Державні території, це суверенні території , які перебувають під повним контролем держави і є її невід'ємною частиною, та території зі спеціальним правовим статусом – протекторати, колонії або зони окупації, які мають особливий правовий статус і не повністю інтегровані в державну систему. Для прикладу можна згадати місто Гонконг, який до 1997 року був британською колонією, але після передачі Китаю отримав спеціальний адміністративний статус на підставі угоди між Великобританією і КНР.

Принцип територіальної цілісності, закріплений у Статуті ООН (ст. 2), є одним із основоположних принципів сучасного міжнародного права. Він передбачає, що держави повинні поважати територіальну цілісність одна одної та утримуватися від дій, що можуть порушити цілісність території іншої держави. Наприклад, російська анексія Криму у 2014 році була засуджена міжнародною спільнотою як порушення принципу територіальної цілісності України. Це викликало низку міжнародних санкцій і продовжує бути однією з головних тем у міжнародному праві.

Право народів на самовизначення, яке закріплено в Статуті ООН та у Міжнародних пактах про права людини (1966 р.), дає народам право самостійно визначати свій політичний статус та економічний, соціальний і культурний розвиток. Таке право може стати підставою для утворення нових держав або зміни державної території. Наприклад, визнання незалежності Косова у 2008 році базувалося на принципі самовизначення, хоча цей крок залишився спірним у міжнародному праві через опір Сербії і низки інших держав.

Міжнародні договори є правовою основою для мирної зміни територій між державами. Зміна території шляхом договору є найбільш визнаним у міжнародному праві способом. Наприклад, передача територій від Німеччини Франції після Першої світової війни була закріплена у Версальському договорі 1919 року. У результаті Франція повернула собі Ельзас і Лотарингію.

Засоби зміни державної території

Сецесія – це процес відокремлення частини території держави з утворенням нової незалежної держави. У міжнародному праві сецесія є легітимною лише за умови визнання міжнародною спільнотою і, зазвичай, відбувається через реалізацію права на самовизначення. Прикладом може бути відокремлення Південного Судану від Судану в 2011 році в результаті міжнародно визнаного референдуму, який зазнав міжнародної підтримки, у свою чергу, та був наслідком багаторічної громадянської війни.

Анексія – це насильницьке приєднання території іншої держави без її згоди, що є порушенням міжнародного права, оскільки йде всупереч принципу територіальної цілісності. Анексія є нелегітимним засобом зміни території, що зазвичай веде до міжнародної ізоляції та санкцій. Прикладом можна вважати анексію Кувейту Іраком у 1990 році, що викликало засудження ООН та призвело до військової операції під егідою коаліції, яка відновила суверенітет Кувейту.

Цесія (відступлення території) – це передача частини території від однієї держави іншій на основі міжнародного договору. Вона може відбуватися за згодою держав і зазвичай супроводжується компенсацією або іншими угодами між сторонами. *Як* приклад цесії можна навести угоду 1867 року, за якою Росія продала Аляску Сполученим Штатам за 7,2 мільйони доларів. Це була мирна передача території, закріплена договором, що набув чинності після ратифікації.

Плебісцит і референдум – це зміна території держави шляхом проведення референдуму або плебісциту, під час якого населення певної території висловлює своє волевиявлення щодо приєднання до іншої держави або утворення незалежної держави. Прикладом можне бути референдум 1989 року в Намібії, проведений під егідою ООН, який став ключовим кроком до здобуття незалежності від Південної Африки.

Міжнародно-правові наслідки зміни державної території. У разі зміни території виникають питання спадковості держави, що охоплюють передачу прав і обов’язків, а також міжнародних договорів і зобов’язань.

Наприклад, спадкоємність після розпаду Радянського Союзу реалізували Україна та інші новоутворені держави, ставши правонаступницями частини міжнародних договорів і зобов'язань СРСР, однак не були зобов'язані виконувати всі договори, підписані Радянським Союзом.

Міжнародне визнання, як один із ключових аспектів зміни території, є визнанням нової держави або нового територіального складу. Визнання може бути як індивідуальним (окремими державами), так і колективним (через міжнародні організації). Прикладом може бути проголошення незалежності від Молдови у 1990 році Придністров'я, якого не було визнано жодною державою – членом ООН, що й досі значно ускладнює його міжнародне існування і легітимність.

Зміна території також призводить до виникнення правових питань, пов'язаних із громадянством. Люди, що проживають на території, яка переходить під суверенітет іншої держави, часто стикаються з вибором громадянства. Наприклад, після приєднання Ельзасу та Лотарингії до Франції у 1919 році після Першої світової війни мешканці цих регіонів мали вибір – стати громадянами Франції або стати громадянами Німеччини, залежно від того, яку державу вони бажали визнати своєю новою батьківщиною. Це питання вирішувалося відповідно до положень Версальського договору.

Ключову роль у підтриманні міжнародного миру та безпеки відіграє ООН, зокрема через вирішення територіальних спорів і запобігання незаконним змінам державних кордонів. Генеральна Асамблея та Рада Безпеки ООН часто приймають резолюції, що засуджують акти агресії або анексії, та виступають посередниками у конфліктах, пов'язаних із територією. Наприклад, ООН активно залучалася до вирішення конфліктів у Західній Сахарі, де протягом десятиліть триває територіальний спір між Марокко та Фронтом Полісаріо. Рада Безпеки ООН підтримує проведення референдуму, який має визначити майбутній статус регіону.

Міжнародний суд ООН вирішує територіальні суперечки між державами та надає консультативні висновки щодо питань, пов'язаних зі зміною державної території. Рішення Суду мають обов'язкову силу для сторін, які погодилися на його юрисдикцію. Наприклад, Міжнародний суд ООН розглянув територіальний спір між Нігерією та Камеруном щодо півострова Бакассі. У 2002 році Суд ухвалив рішення на користь Камеруну, після чого Нігерія поступово передала контроль над територією Камеруну.

Регіональні організації, такі як Африканський Союз, Організація Американських Держав, ЄС, також відіграють важливу роль у вирішенні територіальних спорів та підтримці територіальної цілісності держав-членів. Наприклад, Африканський Союз активно бере участь у вирішенні територіальних конфліктів в Африці. Зокрема організація сприяла

переговорам між Ефіопією та Еритреєю після довготривалого конфлікту, що завершився підписанням мирної угоди у 2018 році.

Історично зміни державної території часто відбувалися через війни, завоювання та колонізацію. Такі зміни не завжди підпорядковувалися нормам міжнародного права і здебільшого були результатом застосування сили. З прийняттям Статуту ООН у 1945 році та посиленням принципів міжнародного права, заснованих на рівноправності держав, зміни територій через воєнні конфлікти почали розцінювати як порушення міжнародного правопорядку. Наприклад, колоніальні війни XIX століття між європейськими державами призвели до встановлення нових кордонів на континентах Африки та Азії. Однак після Другої світової війни територіальні зміни мають відбуватися відповідно до міжнародного права та принципу самовизначення.

У сучасному міжнародному праві зміни державної території повинні відбуватися мирним шляхом, через переговори та дипломатичні зусилля. ООН та інші міжнародні організації виступають за вирішення територіальних конфліктів через референдуми, плебісцити, судові рішення або підписання мирних договорів. Наприклад, у 1998 році, після довготривалого конфлікту в Північній Ірландії, було підписано Белфастську угоду (Велику п’ятничну угоду), що передбачала можливість референдуму про возз’єднання Північної Ірландії з Ірландією, якщо така ідея здобуде підтримку більшості населення.

Одним з основних аспектів сучасних територіальних змін є захист прав людини. У процесі територіальних змін, таких як сецесія або анексія, міжнародне право вимагає, щоб права місцевого населення були захищені. Це стосується права на самовизначення, свободи слова, зборів та безпеки. Наприклад, конфлікт у Криму супроводжувався численними порушеннями прав людини, що було відображено в доповідях ООН та інших міжнародних організацій. Зокрема, були зафіксовані випадки переслідувань кримських татар та порушення права на свободу слова.

Міжнародно-правові підстави зміни державної території базуються на принципах територіальної цілісності, права на самовизначення та міжнародних договорах. Ці принципи визнані та захищені Статутом ООН та іншими міжнародними договорами. Засоби зміни державної території охоплюють сецесію, анексію, цесію та референдуми. Однак не всі з цих засобів є легітимними з погляду міжнародного права, що залежить від правової основи та міжнародного визнання цих заходів. Міжнародні організації, такі як ООН, Міжнародний суд ООН та регіональні організації, відіграють ключову роль у мирному вирішенні територіальних конфліктів і підтриманні стабільності міжнародного правопорядку. Сучасні тенденції у зміні державної території підпорядковані принципам міжнародного права, і передбачають необхідність мирних переговорів, захист прав людини та врахування інтересів населення, що проживає на територіях, що змінюють свою приналежність.

Правова спадковість і міжнародне визнання є важливими елементами змін державної території. Держави, які отримують нову територію або виникають після процесу сецесії, стикаються з викликами у сфері визнання та правонаступництва щодо міжнародних зобов'язань. Незважаючи на це, міжнародно-правовий статус нових держав або зміни територіальних меж залежать від міжнародного визнання та загальних міжнародно-правових принципів. Захист прав людини є невід'ємною частиною будь-яких змін державної території. Права місцевого населення повинні бути захищені, незалежно від політичних або територіальних змін, що відповідає сучасним стандартам міжнародного права. Співпраця між державами та участь у міжнародних організаціях стають важливими інструментами для забезпечення миру та стабільності у процесі зміни державної території. Важливо, щоб держави-учасники та міжнародні актори діяли в рамках міжнародного права та спиралися на багатосторонні механізми для врегулювання конфліктів та забезпечення довготривалої стабільності.

Одним із наймасштабніших процесів зміни територій у XX столітті була деколонізація – процес передавання суверенітету від європейських держав колоніям, які здобували незалежність. Деколонізація відбувалася під егідою ООН та з дотриманням принципу самовизначення народів. Наприклад, деколонізація Африки, коли більшість африканських країн отримали незалежність у період з 1950 по 1970 роки. ООН активно підтримувала цей процес через прийняття Декларації про надання незалежності колоніальним країнам і народам 1960 року. Однак після здобуття незалежності багато держав зіткнулися з внутрішніми конфліктами через розбіжності щодо кордонів, встановлених колоніальними державами.

МС ООН часто вирішує суперечки щодо територіальних конфліктів, ґрунтуючись на міжнародних договорах і принципах міжнародного права. Одним з таких прецедентних рішень було вирішення суперечки між Ефіопією та Еритреєю у 2002 році. Після здобуття Еритреєю незалежності в 1993 році виникли суперечки щодо спірних територій вздовж кордону між двома державами. Після кількох років війни справу було передано до МС ООН. У 2002 році Суд ухвалив рішення про кордон, яке стало важливим кроком до мирного врегулювання конфлікту, хоча політична напруженість між країнами зберігалася ще довгий час.

Після розпаду СРСР постали численні територіальні суперечки на пострадянському просторі, зокрема питання щодо статусу Криму, Придністров'я та Нагірного Карабаху. Міжнародне право накладає певні обмеження на дії держав щодо анексії або зміни кордонів, де ситуація залишається нестабільною, а міжнародні організації, такі як ОБСЄ, виступають посередниками у врегулюванні конфлікту. Однак статус регіону залишається невизначеним, і правова ситуація є постійним предметом міжнародних дискусій.

Територіальні суперечки між Китаєм, Японією та іншими азіатськими країнами щодо островів у Південно-Китайському морі є ще одним

прикладом складності територіальних змін у сучасному міжнародному праві. Суперечки охоплюють економічні інтереси, а також питання суверенітету. Наприклад, острови Сенкаку та Дяоюйдао, розташовані між Японією, Китаєм і Тайванем, є об'єктом територіального спору. Японія контролює острови, але Китай і Тайвань також заявляють про свої претензії. Суперечка загострилася у 2010 році, коли Китай і Японія вступили в дипломатичний конфлікт через рибальську діяльність у регіоні. Хоча конфлікт не призвів до відкритого воєнного протистояння, ситуація залишається джерелом напруженості в регіоні.

Мирні переговори та дипломатія є основними засобами врегулювання територіальних суперечок у сучасному міжнародному праві. Більшість територіальних змін відбувається шляхом переговорів, які дозволяють уникнути насильницьких конфліктів і забезпечити дотримання міжнародних правових норм.

Посередництво відіграє важливу роль у вирішенні територіальних суперечок, особливо в ситуаціях, коли сторони конфлікту не можуть досягти компромісу самостійно. Міжнародні організації, такі як ООН, ОБСЄ, Африканський Союз та ЄС, часто виступають посередниками у переговорах. Наприклад, Нормандський формат – переговори щодо врегулювання конфлікту на сході України за участі України, Росії, Німеччини та Франції є прикладом багатостороннього посередництва. Основною метою цих переговорів є досягнення миру та врегулювання питань, пов'язаних із територіальною цілісністю України.

Мирні договори є ключовим інструментом вирішення територіальних суперечок. Після досягнення компромісу сторони конфлікту підписують угоду, яка закріплює нові територіальні кордони та передбачає заходи щодо стабілізації ситуації. Наприклад, Мінські угоди, підписані у 2014 та 2015 роках, були спробою врегулювати конфлікт на сході України. Хоча угоди не призвели до негайного припинення бойових дій, вони створили підґрунтя для подальших переговорів і заклали правові рамки для вирішення територіальних питань.

Після досягнення домовленостей про зміну територій або встановлення нових кордонів важливою стає процедура демаркації – визначення точних меж держави на місцевості. Демаркація передбачає технічні заходи щодо встановлення кордонів та їх фіксацію на картах і в договорах. Наприклад, спір між Індією та Бангладеш щодо демаркації кордону: в 2015 році Індія та Бангладеш досягли домовленості про обмін територіями, що стосувалися анклавів, – малих територій, які знаходяться всередині іншої держави. Після досягнення домовленості сторони здійснили демаркацію нових кордонів, що дозволило зняти напругу в прикордонних районах.

У сучасному світі територіальні зміни та конфлікти нерідко пов'язані з геополітичними факторами, зокрема контролем над ресурсами, стратегічними транспортними шляхами та доступом до природних багатств. Вплив великих держав та міжнародних організацій є важливим елементом у цих процесах. Наприклад, Південно-Китайське море, де

територіальний спір між Китаєм та іншими країнами регіону зумовлений великими ресурсами та стратегічним розташуванням регіону. Геополітичні інтереси Китаю та США створюють додаткову напругу в цьому питанні.

Економічні та екологічні зміни, у тому числі зміни клімату та міграційні процеси, можуть спричинити територіальні зміни або суперечки. Деякі регіони можуть бути залишені через екологічні катастрофи або підвищення рівня моря, що може викликати нові суперечки щодо територій. Наприклад, зміни клімату та підвищення рівня моря створюють серйозні загрози для невеликих острівних держав у Тихому океані, таких як Тувалу та Кірібаті. У разі втрати території через підвищення рівня океану, ці держави можуть зіткнутися з необхідністю вирішувати питання міграції населення та пошуку нових територій для проживання.

Сучасні територіальні спори, вимагають від міжнародного права адекватних механізмів для вирішення конфліктів та забезпечення дотримання суверенітету держав. Однією з ключових проблем є необхідність створення ефективних юридичних інструментів для попередження незаконних змін території та забезпечення стабільності у випадку зміни кордонів. Це питання продовжує залишатися відкритим і є джерелом міжнародної напруги.

Таким чином, міжнародно-правові підстави та засоби зміни державної території є складними та багатогранними. Вони ґрунтуються на принципах територіальної цілісності, права на самовизначення та міжнародних договорах. Засоби зміни території можуть бути як мирними, так і насильницькими. Сецесія, анексія, цесія та референдуми є основними правовими механізмами для зміни кордонів, проте важливо забезпечити дотримання міжнародного права і прав людини у таких процесах. Міжнародні організації відіграють ключову роль у врегулюванні територіальних конфліктів, забезпечуючи мирні рішення та підтримку територіальної цілісності держав. Геополітичні та економічні чинники відіграють важливу роль у сучасних територіальних конфліктах. Зміни клімату, доступ до ресурсів і зростання національних амбіцій продовжують впливати на міжнародні відносини та потребують подальшої уваги з боку міжнародного права. Мирні переговори та дипломатія є найефективнішими засобами для вирішення територіальних суперечок. Вони дозволяють досягти стабільності та уникнути ескалації конфліктів, зберігаючи міжнародний мир і безпеку.

3.4 Питання статусу та режиму морських просторів, зокрема участь України в міжнародних конвенційних механізмах. Міжнародно-правові засади статусу та режиму повітряних та космічних просторів, зокрема участь України в міжнародних конвенційних механізмах

Питання статусу та режиму морських просторів, а також участь України у міжнародних конвенційних механізмах є надзвичайно важливими

для забезпечення національних інтересів та інтеграції у світову спільноту. Морські простори поділяються на кілька категорій відповідно до міжнародного права, зокрема Конвенції ООН з морського права 1982 року (далі – Конвенція). До них належать внутрішні води, територіальне море, прилегла зона, виключна економічна зона та континентальний шельф.

Внутрішні води охоплюють води, розташовані в бік берега від вихідних ліній, прийнятих для відліку територіального моря, зокрема води портів, заток, бухт та лиманів. Ці води є частиною території держави, на яку поширюється її суверенітет і юрисдикція в повному обсязі. Правовий режим внутрішніх морських вод України регулюється Конституцією України, Кодексом торговельного мореплавства України, ЗУ «Про державний кордон України» від 4 листопада 1991 року та іншими законодавчими актами.

Територіальне море – це приморський пояс шириною до 12 морських миль, відлічування від вихідних ліній, визначених відповідно до Конвенції. Над територіальним морем прибережна держава здійснює суверенітет, який поширюється на повітряний простір над територіальним морем, а також на його дно та надра. Водночас іноземні судна користуються правом мирного проходу через територіальне море за умови, що такий прохід не порушує мир, порядок чи безпеку прибережної держави.

Прилегла зона – це морський пояс, суміжний з територіальним морем, який не може перевищувати 24 морські милі від вихідних ліній, від яких вимірюється ширина територіального моря. У цій зоні прибережна держава може здійснювати контроль, необхідний для запобігання порушенням її митних, фіскальних, імміграційних або санітарних законів і правил на її території або в територіальному морі, а також для покарання за такі порушення.

ВЕЗ – це район, що прилягає до територіального моря і не може перевищувати 200 морських миль від вихідних ліній. У ВЕЗ прибережна держава має суверенні права з метою розвідки, експлуатації, збереження та управління природними ресурсами вод, дна та надр, а також щодо інших видів діяльності з економічної розвідування та розроблення зони, таких як виробництво енергії з води, течій і вітру.

Континентальний шельф охоплює морське дно і надра підводних районів, що простягаються за межі територіального моря по всьому природному продовженню її сухопутної території до зовнішнього краю континентального краю або на відстань 200 морських миль від вихідних ліній, якщо зовнішній край континентального краю не простягається на таку відстань. Прибережна держава здійснює суверенні права на континентальному шельфі з метою розвідування та розроблення його природних ресурсів.

Україна, як прибережна держава, є учасницею Конвенції ООН з морського права 1982 року, яка встановлює правовий режим морських просторів та визначає права і обов’язки держав щодо використання

Світового океану. Відповідно до цієї Конвенції, Україна має суверенні права та юрисдикцію у своїх морських просторах, у тому числі внутрішніх водах, територіальному морі, прилеглій зоні, виключній економічній зоні та континентальному шельфі.

Правовий режим морських просторів України регулюється низкою національних нормативно-правових актів, як було зазначено вище. Відтак, ЗУ «Про внутрішні води, територіальне море та прилеглу зону України» визначає правовий статус та режим цих морських просторів, порядок здійснення суверенних прав та юрисдикції України, а також порядок плавання і перебування іноземних суден у цих водах.

Участь України у міжнародних конвенційних механізмах сприяє інтеграції у світову спільноту та забезпеченню національних інтересів у сфері морського права. Зокрема, Україна є членом Міжнародної морської організації (ІМО), що дозволяє брати участь у розробці міжнародних стандартів безпеки мореплавства, запобігання забрудненню морського середовища та інших питань, пов’язаних з морським транспортом.

Таким чином, правовий режим морських просторів України базується на положеннях міжнародного морського права, зокрема Конвенції ООН з морського права 1982 року, та національного законодавства. Участь у міжнародних конвенційних механізмах дозволяє Україні ефективно реалізовувати свої права та обов’язки як прибережної держави, забезпечуючи при цьому захист національних інтересів.

Міжнародно-правові засади статусу та режиму повітряних і космічних просторів є важливими аспектами міжнародного публічного права, що регулюють використання цих сфер для забезпечення миру, безпеки та розвитку людства. Ці простори не належать жодній державі, і їх використання повинно здійснюватися відповідно до міжнародних норм та принципів.

Повітряний простір над територією держави є об’єктом її суверенітету. Згідно з міжнародним правом, кожна держава має право здійснювати контроль над повітряним простором, що прилягає до її території, відтак й повітряним простором над її територіальним морем. Однак міжнародні повітряні перевезення регулюються міжнародними угодами, зокрема Конвенцією про міжнародну цивільну авіацію 1944 року (Чиказька конвенція), яка встановлює правила для убезпечення та ефективності міжнародних авіаперевезень.

Космічний простір, у тому числі Місяць та інші небесні тіла, є об’єктом міжнародного правового режиму, що ґрунтується на принципах мирного використання, недискримінації та міжнародного співробітництва. Основним міжнародним документом, що регулює діяльність у космосі, є Договір про принципи діяльності держав щодо дослідження та використання космічного простору, включаючи Місяць та інші небесні тіла, 1967 року (Космічний договір). Цей договір встановлює, що космічний простір є відкритим для всіх держав, і їх діяльність у космосі повинна здійснюватися

відповідно до міжнародного права, зокрема з урахуванням принципів мирного використання та недискримінації.

Участь України в міжнародних космічних угодах суттєво змінилася з моменту здобуття незалежності. Спочатку Україна сформувала правову основу для регулювання космічної діяльності, ухваливши Закон України про космічну діяльність 15 листопада 1996 року. Цей закон визначає «космічну діяльність» як наукові дослідження космічного простору, розроблення і застосування космічних технологій, а також використання космічного простору. Закон також класифікує «космічні об'єкти» як матеріальні предмети, що проєктуються, виготовляються та експлуатуються як у космосі, так і на Землі з метою дослідження і використання космічного простору.

Протягом років Україна активно брала участь у міжнародних космічних угодах, дотримуючись різних конвенцій, що сприяє співпраці у використанні космічного простору. Зокрема, Україна є членом Комітету ООН з мирного використання космічного простору (COPUOS) та ратифікувала ключові міжнародні угоди, зокрема Договір про космос, Угоду про рятування, а також Конвенцію про відповідальність. Ці угоди становлять основу міжнародного космічного права, що забезпечує здійснення космічної діяльності відповідно до міжнародних норм і зобов'язань.

Стратегічне прагнення України до міжнародного співробітництва в космосі також підтверджується через її двосторонні та багатосторонні партнерства. Взаємодія з іншими космічними державами та міжнародними організаціями дозволила Україні зробити внесок у глобальний прогрес у сфері космічних технологій та досліджень, а також скористатися результатами цих досягнень. Така участь не лише підтверджує відданість України мирним космічним ініціативам, але й сприяє підвищенню її можливостей і присутності в міжнародному космічному співтоваристві.

Участь України в міжнародних космічних угодах значно змінилася протягом останніх років, що супроводжувалося кількома важливими етапами. Одним із значущих кроків стало створення Всеукраїнської асоціації інноваційних космічних кластерів (ОІКК) 20 січня 2022 року. Ця організація, заснована п'ятьма регіональними космічними кластерами, зокрема Дніпровським космічним кластером, має на меті сприяти міжнародній інтеграції інноваційної діяльності в космічній галузі України. До складу організації входять понад 200 учасників, зокрема провідні університети, наукові установи, а також державні та приватні підприємства.

Україна активно бере участь у міжнародних конвенційних механізмах, що регулюють використання повітряного та космічного простору. Вона є учасницею Чиказької конвенції, що дозволяє їй брати участь у міжнародних авіаційних організаціях та забезпечувати безпеку та ефективність своїх авіаперевезень. Також Україна є учасницею

Космічного договору, що дає їй право на мирне використання космічного простору та участь у міжнародному співробітництві в цій сфері.

Зокрема, Україна проводить послідовну лінію щодо активізації міжнародного співробітництва в галузі мирного використання космічного простору. Фінансування космічної діяльності в Україні здійснюється за рахунок державного бюджету, а також за рахунок залучення інвестицій та міжнародної допомоги. Україна активно співпрацює з іншими державами та міжнародними організаціями в галузі космічних досліджень та використання космічних технологій.

Таким чином, міжнародно-правові засади статусу та режиму повітряних і космічних просторів ґрунтуються на принципах мирного використання, недискримінації та міжнародного співробітництва. Україна активно бере участь у міжнародних конвенційних механізмах, що регулюють ці сфери, забезпечуючи таким чином свої права та обов'язки на міжнародній арені.

3.5 Міжнародні зобов'язання України у сфері охорони навколишнього середовища

Охорона навколишнього середовища є важливою складовою міжнародного публічного права. Розвиток цивілізації супроводжувався інтенсивним освоєнням природних ресурсів, що призводило до серйозних змін довкілля. Проблеми екології та сталого розвитку стали глобальними і, як результат, знайшли своє відображення у міжнародних зобов'язаннях, яких повинні дотримуватися держави. Україна, будучи членом міжнародної спільноти, має ряд обов'язків у цій сфері, які базуються на її участі в міжнародних угодах і договорах, а також на виконанні внутрішньодержавних зобов'язань, що стосуються охорони навколишнього середовища.

Історія міжнародних зобов'язань у сфері охорони довкілля має значну кількість етапів, що відображають зміну парадигм в екополітичному та екоправовому мисленні міжнародної спільноти. Спочатку екологічні питання розглядалися на міжнародному рівні як винятково національна компетенція, однак із часом стає очевидним, що проблеми забруднення навколишнього середовища не мають кордонів. Одним із перших важливих міжнародних документів, що регулював питання охорони навколишнього середовища, стала Стокгольмська декларація 1972 року, яка була прийнята на першій міжнародній конференції з охорони навколишнього середовища людини. Ця декларація стала важливим етапом у формуванні принципів міжнародного екологічного права, саме в ній зазначено право кожної людини жити в здоровому довкіллі.

Принципи міжнародного екологічного права, що мають безпосереднє значення для України, охоплюють принципи сталого розвитку, запобігання

забрудненню, міжнародної співпраці та прав держав на використання природних ресурсів. Сталий розвиток, який визначається як розвиток, що задовольняє потреби теперішнього покоління, не ставлячи під загрозу можливостей майбутніх поколінь задовольняти свої потреби, є основним принципом, який лежить в основі багатьох міжнародних угод і конвенцій. Україна, як частина міжнародної спільноти, зобов'язана дотримуватися цього принципу в контексті своїх національних політик і стратегій у галузі охорони навколишнього середовища.

Міжнародні зобов'язання України у сфері охорони довкілля є наслідком її участі в численних міжнародних угодах, конвенціях і ґрунтуються на загальновизнаних стандартах міжнародного екологічного права. До таких зобов'язань належить, наприклад, ратифікація Україною низки міжнародних договорів, серед яких можна виділити Конвенцію ООН про зміну клімату (1992 р.), Конвенцію про охорону та використання транскордонних водотоків та міжнародних озер (також відома як Водна конвенція), Конвенцію ООН про біологічне різноманіття (1992 р.), а також участь у міжнародних ініціативах з охорони атмосферного повітря та водних ресурсів.

Особливу увагу в цьому контексті варто звернути на Водну конвенцію та її протоколи, які стосуються охорони та збереження екосистем, у тому числі водних ресурсів. Україна, маючи доступ до кількох великих річок, бере участь у регулюванні трансграничних водних потоків, що є ключовим для захисту навколишнього середовища в регіоні. Такі міжнародні зобов'язання передбачають обов'язки щодо збереження водних ресурсів, мінімізації забруднення, а також забезпечення рівного доступу всіх держав до цих ресурсів.

Суттєву роль в екологічних зобов'язаннях України відіграють міжнародні договори, спрямовані на зменшення забруднення повітря та боротьбу зі змінами клімату. Зокрема, ратифікація Україною Паризької угоди (2016 р.) щодо змін клімату накладає на державу зобов'язання щодо скорочення викидів парникових газів та вживання заходів для пом'якшення наслідків глобального потепління. З огляду на економічну ситуацію та наявність важливих енергетичних ресурсів в Україні, виконання цих зобов'язань вимагає впровадження заходів у сфері енергозбереження та енергоефективності, розвитку відновлювальних джерел енергії, а також розвитку інфраструктури, яка дозволяє ефективно використовувати природні ресурси.

Не менш важливим міжнародним зобов'язанням України є виконання Конвенції про біологічне різноманіття, що сприяє збереженню природних екосистем та видів. Україна зобов'язана забезпечувати охорону біологічного різноманіття на національному рівні, що передбачає створення природоохоронних територій, заходи з відновлення екосистем, а також активну участь у міжнародних програмах, спрямованих на збереження флори і фауни.

Одним із ключових аспектів виконання міжнародних екологічних зобов'язань України є забезпечення інтеграції екологічних стандартів у національне законодавство. В Україні на сьогодні прийнято низку законів, спрямованих на охорону навколишнього середовища, серед яких можна назвати ЗУ «Про охорону навколишнього природного середовища» (1991 р.), ЗУ «Про екологічну експертизу» (1995 р.), ЗУ «Про забезпечення екологічної безпеки» (2004 р.) та інші нормативно-правові акти. Однак на практиці існують проблеми щодо належного виконання цих норм через низку адміністративних та фінансових труднощів, а також через недостатнє впровадження міжнародних стандартів в управлінні природними ресурсами.

Не менш важливою частиною є реалізація принципів інтеграції екологічної політики в інші сфери державного управління, такі як сільське господарство, енергетика та транспорт. Україна зобов'язана враховувати екологічні наслідки від діяльності цих секторів і впроваджувати відповідні заходи для їх мінімізації на основі міжнародних стандартів.

Підсумовуючи, можна стверджувати, що міжнародні зобов'язання України у сфері охорони навколишнього середовища є важливим елементом її міжнародної правосуб'єктності та політики сталого розвитку. Україна бере активну участь у міжнародному праві, підписуючи і ратифікуючи численні міжнародні угоди, що стосуються захисту навколишнього середовища. Однак для повного виконання своїх міжнародних зобов'язань необхідне подальше вдосконалення внутрішнього законодавства та активне застосування міжнародних стандартів на національному рівні.

3.6 Правове регулювання застосування сили в міжнародних відносинах та системи колективної безпеки

Правове регулювання застосування сили у міжнародних відносинах та системи колективної безпеки є одним із найважливіших аспектів міжнародного публічного права. Ця тема охоплює широке коло питань, пов'язаних з історичним розвитком міжнародно-правових норм, які регламентують застосування сили, визначенням основних принципів та функцій систем колективної безпеки, а також із сучасними викликами, що постають перед державами в цьому контексті.

Історичний аспект правового регулювання застосування сили сягає корінням часів формування перших міжнародних союзів та угод, спрямованих на забезпечення миру і стабільності. Договір Вестфальського миру 1648 року, що поклав край Тридцятилітній війні, став першим значним кроком у цьому напрямку, закріпивши принцип державного суверенітету. Надалі розвиток міжнародного права продовжувався через Віденський конгрес 1815 року, Лігу Націй та створення ООН у 1945 році, яка стала ключовим інститутом у сфері регулювання міжнародних відносин та контролю за застосуванням сили.

Визначення понять та принципів міжнародного права щодо застосування сили ґрунтується на Статуті ООН, зокрема на ст. 2 (4), яка забороняє погрозу силою та її застосування у міжнародних відносинах, за винятком випадків, передбачених ст.ст. 42 та 51. Таким чином, застосування сили допускається лише у разі самооборони або за рішенням Ради Безпеки ООН. Основні принципи регулювання застосування сили містять принцип суверенної рівності держав, принцип невтручання у внутрішні справи інших держав, а також принцип мирного врегулювання міжнародних спорів.

Системи колективної безпеки покликані забезпечити механізми колективної відповіді на загрози миру та стабільності. ООН, НАТО, ОБСЄ та інші міжнародні організації відіграють ключову роль у формуванні таких механізмів. ООН має у своєму розпорядженні систему санкцій, миротворчих операцій та можливість застосування сили через мандат Ради Безпеки. НАТО, у свою чергу, є оборонним союзом, що базується на принципі колективної оборони, закріпленому в ст. 5 Північноатлантичного договору.

Україна є активною учасницею міжнародних механізмів колективної безпеки. Вона співпрацює з НАТО у рамках програми «Партнерство заради миру», бере участь у миротворчих операціях ООН, є членом ОБСЄ та працює над посиленням співробітництва з Європейським Союзом у сфері безпеки та оборони. З початком збройної агресії Російської Федерації у 2014 році Україна активізувала свої зусилля щодо посилення обороноздатності та інтеграції у міжнародні системи безпеки, у тому числі отримання статусу кандидата на членство в ЄС та поглиблення взаємодії з НАТО.

Особливе значення має Будапештський меморандум 1994 року, яким Україна відмовилася від ядерної зброї в обмін на гарантії безпеки з боку США, Великобританії та Росії. Однак коли Росія порушила свої зобов’язання в 2014 році, анексувавши Крим та почавши воєнну/збройну агресію на сході України, виник сумнів щодо ефективності міжнародних гарантій безпеки, а відтак постали нові виклики для міжнародного права. Крім того, Україна є учасником Договору про нерозповсюдження ядерної зброї (1968 р.), що додатково зобов’язує її утримуватися від розроблення ядерного арсеналу.

Україна також бере участь у міжнародних угодах щодо контролю над озброєннями, зокрема у Віденському документі ОБСЄ про заходи зміцнення довіри та безпеки, Договір про звичайні збройні сили в Європі (CFE), а також у низці угод щодо заборони використання певних видів озброєння. Важливою є також участь у міжнародних програмах співробітництва з метою підвищення обороноздатності, таких як ленд-ліз із США, допомога ЄС та Великобританії у сфері озброєнь та військової підготовки.

Правове регулювання застосування сили у міжнародних відносинах також передбачає розгляд питань збройного конфлікту, самозахисту та відповідальності держав за агресивні дії. Важливе значення мають Женевські конвенції 1949 року та їхні додаткові протоколи, які визначають норми ведення війни, захисту цивільного населення та військовополонених. Крім того, існує значний масив міжнародних договорів, що регулюють використання конкретних видів озброєнь, зокрема Конвенція про заборону хімічної зброї 1993 року та Договір про нерозповсюдження ядерної зброї 1968 року.

Сучасні виклики у сфері міжнародної безпеки потребують удосконалення механізмів колективного реагування на агресію. Відтак, проблематика застосування сили в міжнародних відносинах тісно пов'язана з питаннями гібридних загроз, кібербезпеки, інформаційної війни та використання новітніх технологій у воєнних конфліктах. Важливу роль відіграє й питання відповідальності держав за агресивні дії, що передбачає притягнення до відповідальності винних осіб у рамках міжнародного кримінального правосуддя. Міжнародний кримінальний суд (МКС) відіграє важливу роль у розслідуванні воєнних злочинів та злочинів агресії, зокрема щодо ситуації в Україні.

Отже, правове регулювання застосування сили у міжнародних відносинах є складним та багатогранним процесом, що охоплює історичні, нормативні, організаційні та практичні аспекти. Системи колективної безпеки продовжують відігравати важливу роль у підтриманні міжнародного миру та стабільності, а Україна залишається активним учасником цих процесів, шукаючи нових механізмів захисту свого суверенітету та територіальної цілісності.

3.7 Міжнародно-правові засоби вирішення спорів. Практика розгляду спорів за участі України у міжнародних судових установах

Міжнародне право забезпечує регулювання відносин між державами та іншими суб'єктами міжнародного права шляхом встановлення норм і правил, які сприяють миру та стабільності. Однією з ключових функцій міжнародного права є вирішення міжнародних спорів мирними засобами. Відповідно до Статуту ООН, держави зобов'язані вирішувати свої конфлікти без застосування сили.

Міжнародний спір – це розбіжності або конфлікт між суб'єктами міжнародного права, що стосуються заснованих на міжнародних нормах і договорах прав, інтересів або зобов'язань сторін. Міжнародний спір може бути пов'язаний з економічними, політичними, правовими або іншими аспектами відносин між державами.

Міжнародні спори можна класифікувати за різними критеріями:

– за суб'єктами – учасниками спору: міждержавні, між державою та міжнародною організацією, міждержавні з участю приватних суб'єктів;

– за природою походження спору: політичні (конфлікти інтересів) та юридичні (інтерпретація або застосування міжнародного права);

– за кількістю сторін: двосторонні і багатосторонні спори.

Наприклад, територіальний спір між Індією і Пакистаном щодо Кашміру триває понад 70 років і стосується не лише кордонів, але й прав населення регіону. Це багатосторонній політичний і юридичний спір, який охоплює територіальні, етнічні та релігійні аспекти.

Міжнародне право вимагає від держав вирішувати свої спори винятково мирними засобами, і це принципово. Статут ООН у ст. 2 (3) зобов'язує держави утримуватися від застосування сили і використовувати лише дипломатичні та судові засоби для вирішення спорів.

Принцип суверенної рівності держав передбачає, що всі держави незалежно від їх політичного і економічного статусу мають рівні права у вирішенні спорів. Жодна держава не може використовувати своє домінуюче становище для нав'язування рішень іншій державі.

Згідно з принципом невтручання міжнародне право забороняє втручання однієї держави у внутрішні справи іншої. Це стосується як політичних, так і економічних рішень, що приймаються в межах суверенітету держави. Держави мають дотримуватися цього принципу під час вирішення спорів. Прикладом порушення принципу невтручання є конфлікт між Росією та Україною щодо Криму та Східної України. Анексія Криму в 2014 році та воєнні дії на сході України розглядаються як порушення суверенітету та територіальної цілісності України.

Переговори є найпоширенішим і найпростіший засобом вирішення міжнародних спорів. Сторони спору вступають у прямий діалог з метою пошуку взаємно прийнятного рішення. Переговори відбуваються без залучення третіх сторін і зазвичай є першою спробою вирішення спору. Наприклад, конфлікт між Словенією та Хорватією щодо кордону в Піранській затоці тривалий час вирішувався через двосторонні переговори, перш ніж справа була передана до арбітражу. Це дозволило уникнути ескалації конфлікту та дало можливість сторонам досягти часткових угод.

Посередництво (медіація) передбачає залучення нейтральної сторони (посередника), який допомагає сторонам знайти компроміс. Посередник не має права нав'язувати своє рішення, але створює умови для переговорів і забезпечує конструктивний діалог. Наприклад, угода про припинення вогню між Ізраїлем і ХАМАС у 2021 році була досягнута завдяки посередництву Єгипту. Це випадок успішної медіації, де посередник виступав як нейтральна сторона, допомагаючи врегулювати конфлікт.

Консультації є механізмом обміну думками між сторонами для виявлення можливих рішень. Це дозволяє сторонам спору краще зрозуміти позиції одне одного і знайти компроміс без посередників. Наприклад консультації між США та Європейським Союзом у межах

Світової організації торгівлі щодо субсидій для авіабудівників (спір між Boeing та Airbus) дозволили вирішити більшість проблем на ранніх стадіях без переходу до судового розгляду.

Добрі послуги полягають у наданні однією з держав або міжнародною організацією допомоги в організації переговорів між сторонами. На відміну від посередництва, держава, що надає добрі послуги, не втручається в сам процес переговорів. Наприклад, Швейцарія традиційно надає добрі послуги у конфліктах на Близькому Сході, допомагаючи організовувати переговори між Іраном і США щодо ядерної угоди.

Юридичні засоби вирішення міжнародних спорів передбачають декілька шляхів їх розв'язання.

1. *Арбітраж* – засіб вирішення спорів, за якого сторони добровільно передають спір на розгляд незалежної арбітражної комісії або трибуналу, рішення яких є обов'язковим для виконання. Арбітраж використовують у випадках, коли переговори або медіація не призводять до позитивного результату. Наприклад, Філіппіни подали позов проти Китаю до Постійної палати третейського суду у 2013 році через територіальні претензії в Південно-Китайському морі. Суд ухвалив рішення на користь Філіппін, однак Китай відмовився його визнати.

2. *МС ООН* – основний судовий орган ООН, що розглядає спори між державами. Суд ухвалює рішення на основі норм міжнародного права, і ці рішення є обов'язковими для виконання. Наприклад, у 2018 році Міжнародний суд ООН розглянув справу між Катаром і Об'єднаними Арабськими Еміратами щодо блокади Катару та обмеження прав громадян. Суд ухвалив тимчасові заходи, що зобов'язали Об'єднаними Арабськими Еміратами зняти частину обмежень.

3. *Міжнародні трибунали та спеціальні суди*. Окрім МС ООН, існують інші спеціалізовані міжнародні судові органи, такі як МКС (ICC) або спеціальні трибунали для вирішення конкретних спорів, наприклад, у галузі морського права або захисту прав людини. Наприклад, Міжнародний трибунал з морського права розглянув спір між Ганою і Кот-д'Івуаром щодо делімітації морських кордонів у 2017 році, винісши рішення на користь Гани.

ООН, як міжнародна організація, відіграє ключову роль у врегулюванні міжнародних спорів через дипломатичні засоби (миротворчі місії, посередництво, добрі послуги) і юридичні засоби (МС ООН). Наприклад, Рада Безпеки ООН ухвалила рішення про спрямування миротворчої місії до Східного Тимору в 1999 році для запобігання ескалації конфлікту між Індонезією та Східним Тимором.

Регіональні організації, такі як Африканський Союз (АС), Організація американських держав (ОАД), також відіграють важливу роль у вирішенні спорів у межах свого регіону. Наприклад, Африканський Союз допоміг врегулювати конфлікт між Суданом і Південним Суданом щодо розподілу ресурсів після здобуття незалежності Південним Суданом у 2011 році.

Таким чином, міжнародно-правові засоби вирішення спорів поділяються на дипломатичні та юридичні, кожен з яких має свої особливості і застосовується залежно від характеру конфлікту. Дипломатичні засоби, такі як переговори, посередництво та добрі послуги, є найпоширенішими способами вирішення спорів і дозволяють сторонам досягти компромісу без звернення до суду. Юридичні засоби – арбітраж, рішення міжнародних судів і трибуналів – забезпечують вирішення спорів на основі норм міжнародного права і їхні рішення є обов'язковими для виконання. Міжнародні організації, такі як ООН, СОТ, ЄС та інші, забезпечують платформу для вирішення спорів як на регіональному, так і на глобальному рівні.

Україна, як суверенна держава і суб'єкт міжнародного права, бере активну участь у вирішенні міжнародних спорів через різні міжнародні судові установи, зокрема Міжнародний суд ООН, ЄСПЛ, СОТ та арбітражні суди. Участь України в міжнародних судових розглядах стала невід'ємною частиною її міжнародної політики, оскільки державні та приватні суб'єкти стикаються з різними викликами у сфері зовнішніх відносин.

Роль міжнародних судових установ у вирішенні спорів. Міжнародні судові установи є важливим інструментом у вирішенні міждержавних конфліктів і правових суперечок між державами та іншими суб'єктами міжнародного права. Їх діяльність ґрунтується на міжнародних договорах, угодах і статутах, які визначають порядок розгляду справ та ухвалення рішень.

Україна є активним учасником кількох міжнародних судових установах, таких як МС ООН (ICJ), що розглядає спори між державами на основі норм міжнародного права; ЄСПЛ, який розглядає скарги на порушення прав людини, що виникають внаслідок дій держави; СОТ, що регулює спори, пов'язані з міжнародною торгівлею; МКС, який займається питаннями кримінальної відповідальності за серйозні міжнародні злочини.

Наведемо приклади практики розгляду справ за участю України в МС ООН. Відтак у 2017 році Україна подала позов до Міжнародного суду ООН, звинувачуючи Росію у порушенні Міжнародної конвенції про боротьбу з фінансуванням тероризму та Конвенції про ліквідацію всіх форм расової дискримінації. Це стало результатом російської анексії Криму та підтримки збройних угруповань на сході України. Основні претензії України стосувалися факту підтримання Росією незаконних збройних формувань, що спричинило загибель тисяч цивільних осіб, зокрема під час катастрофи малайзійського рейсу МН17; порушення прав кримських татар і українців у Криму, які зазнали утисків та дискримінації. У 2020 році МС ООН ухвалив рішення про прийнятність позову України, визнавши, що Україна має право звертатися до суду в рамках зазначених конвенцій. Це відкриває шлях для розгляду справи по суті.

Спір між Україною та Румунією щодо делімітації морських кордонів у Чорному морі тривав кілька десятиліть і був пов'язаний із правами на розробляння природних ресурсів на шельфі, зокрема родовищ нафти й газу. Основні питання спору полягали в тому, що Україна та Румунія не змогли домовитися про розподіл морських просторів, що містять значні запаси корисних копалин. Особлива увага приділялася статусу острова Зміїний, який Україна розглядала як повноцінну територіальну одиницю, а Румунія – як скелю, що не може впливати на делімітацію кордонів. У 2009 році Міжнародний суд ООН виніс рішення, що встановило нову морську межу між країнами. Суд частково визнав позиції обох сторін, передавши більшу частину спірного шельфу Румунії, проте острів Зміїний залишився під українським суверенітетом.

Консультативна справа щодо прав кримських татар посутньо полягала в тому, що Україна подала до МС ООН (ICJ) запит щодо прав кримських татар на окупованій території, і це здійснило вплив на правову систему України шляхом посилення законодавчих механізмів захисту прав національних меншин.

Також можна згадати справу про українсько-російську газову угоду (2016 р.) щодо угоди між Україною та Росією про постачання газу. Ця справа вплинула на правову систему України шляхом реформування енергетичного сектору, розвиток альтернативних джерел енергії.

Справи, що розглядаються в ЄС з прав людини проти України, також здійснюють вплив на різні сфери суспільних правовідносин шляхом удосконалення правових механізмів. Тут також можна навести як приклади декілька справ.

Справа Георгія Гонгадзе – українського журналіста, убитого в 2000 році – викликала великий міжнародний резонанс. Розгляд цієї справи в ЄСПЛ показав значну нестабільність у правовій системі України на той час. Основні питання справи – щодо порушення права на життя (ст. 2 Європейської конвенції з прав людини) та відсутність ефективного розслідування з боку української влади. ЄСПЛ ухвалив у 2005 році рішення на користь удови Гонгадзе, визнавши Україну винною в порушенні права на життя і невиконанні належних обов'язків щодо розслідування злочину. Це рішення сприяло подальшим реформам у сфері прав людини в Україні.

Інша справа «Олександр Волков проти України» (2013 р.) посутньо стосується несправедливого звільнення судді ВС України. Ця справа вплинула на правову систему України шляхом реформування судової системи України, зміцнення незалежності суддів.

Справа «Віргінія Чапля проти України» (2012 р.), суть якої полягає в невиконанні судових рішень щодо соціальних виплат, також вплинула на правову систему України шляхом реформування виконавчої служби, що було спрямовано на поліпшення виконання судових рішень.

Справа «Зеленчук і Цицюра проти України» (2018 р.) щодо врегулювання спорів про мораторій на продаж землі в Україні вплинула на правову систему України, а Рішення ЄСПЛ сприяло поступовому скасуванню мораторію на продаж сільськогосподарських земель.

Справа «Лавринович проти України» (2021 р.), сутність якої полягає у незаконному триманні під вартою колишнього міністра юстиції, вплинула на правову систему України шляхом оновлення правових процедур щодо дотримання прав підозрюваних.

Справа «Євромайдан проти України» (2019 р.) щодо порушення прав під час подій на Майдані у 2013–2014 роках вплинула на правову систему України шляхом впровадження реформи правоохоронних органів, покращення захисту прав людини під час мирних протестів.

Справа «Олійник проти України» (2015 р.)посутньо стосується надмірного застосування сили під час затримання, вона вплинула на правову систему України шляхом посилення законодавства щодо прав затриманих.

Щ однією міжнародною установою, де Україна вирішує спори, є СОТ. Тут також можна навести низку прикладів.

Справа «Україна проти Росії щодо обмеження транзиту», розпочато у 2016 році за позовом України, який вона подала до СОТ проти Росії, яка запровадила обмеження на транзит українських товарів через російську територію до країн Центральної Азії. Ці обмеження значно ускладнили торгівлю України з цими регіонами. Основні претензії України стосувалися того факту, що Росія порушила принципи вільної торгівлі, встановлені в рамках СОТ, та навмисно створювала бар'єри для транзиту товарів. Обмеження не ґрунтувалися на безпекових або економічних підставах і були спрямовані на економічне тиснення України. По даній справі у 2019 році СОТ визнала, що частина обмежень, які встановила Росія, дійсно порушує норми міжнародної торгівлі, однак інші заходи були визнані допустимими в рамках винятків для питань національної безпеки.

Справа «Україна проти Казахстану», за якою Україна подала позов проти Казахстану через запроваджені митні бар'єри на ввезення української металопродукції, була вирішена в рамках СОТ шляхом двосторонніх консультацій, що дозволило уникнути судового розгляду.

Україна як сторона у МКС. В Україні МКС почало розслідування, після початку конфлікту на Донбасі та анексії Криму. Україна звернулася до МКС з проханням розслідувати воєнні злочини та злочини проти людяності, які могли бути вчинені під час конфлікту. Основними питаннями, порушеними перед судом, стали воєнні злочини, передусім вбивства цивільних, примусова депортація та тортури, а також злочини проти людяності, зокрема етнічні чистки та переслідування на окупованих територіях. По даній справі у 2020 році прокурор МКС Фату Бенсуда оголосила, що розслідування стосовно ситуації в Україні може перейти на етап формального судового розгляду. Це рішення дає можливість притягнення до відповідальності за серйозні міжнародні злочини.

Таким чином, Міжнародна правова діяльність України відображає її прагнення захистити свої права та інтереси на міжнародній арені за допомогою інструментів міжнародного права. Міжнародні судові установи, такі як МС ООН, ЄСПЛ, СОТ і МКС, є ключовими інструментами у вирішенні міжнародних спорів за участю України. Вони сприяють забезпеченню правової справедливості та захисту національних інтересів України. Практика розгляду спорів за участю України свідчить про важливість використання міжнародних судових установ для вирішення як міждержавних, так і міжнародних спорів, а також захисту прав громадян України.

3.8 Міжнародно-правові стандарти захисту прав індивіда

Міжнародно-правові стандарти захисту прав людини становлять фундамент сучасної системи міжнародного права, спрямованої на забезпечення гідності, свободи та рівності кожної особи. Ці стандарти закріплені в низці міжнародних договорів, декларацій та інших правових актів, які встановлюють обов'язкові для держав норми та принципи у сфері прав людини.

Поняття «права людини» охоплює сукупність невід'ємних прав і свобод, що належать кожній особі від народження. Ці права є універсальними, неподільними та взаємозалежними. Основоположним документом у цій сфері є Загальна декларація прав людини 1948 року, яка проголосила базові права та свободи, такі як право на життя, свободу, особисту недоторканність, свободу думки, совісті та релігії, а також право на працю, освіту та участь у культурному житті.

Класифікація міжнародно-правових стандартів може бути здійснена за різними критеріями. По-перше, за дією в просторі, до яких належать:

– універсальні стандарти, які діють у всьому світ (наприклад, Загальна декларація прав людини (1948 р.), Міжнародний пакт про громадянські і політичні права та Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права (1966 р.));

– регіональні стандарти, які діють в певному регіоні (сюди належать Європейська конвенція про захист прав людини і основних свобод (1950 р.), Американська конвенція прав людини (1969 р.), Африканська хартія прав людини і народів (1981 р.)).

По-друге, за дією щодо певного кола осіб, до яких належать:

– загальні стандарти, які стосуються прав усіх людей (наприклад, Міжнародний пакт про громадянські і політичні права та Європейська конвенція про захист прав людини і основних свобод);

– спеціальні стандарти, які стосуються прав окремих категорій населення, таких як діти, жінки, біженці, національні меншини (наприклад, Конвенція про права дитини, Конвенція про статус біженців, Конвенція про запобігання рабству).

Принципи міжнародно-правового захисту прав індивіда передбачають універсальність, тобто права людини належать усім без винятку, незалежно від раси, статі, національності чи інших ознак; недискримінаційність, тобто заборону будь-яких форм дискримінації у реалізації прав і свобод; взаємозалежність та взаємопов'язаність, тобто всі права людини є взаємопов'язаними і порушення одного права може негативно вплинути на реалізацію інших; рівність та заборону дискримінації, тобто всі люди рівні у своїй гідності та правах і не повинні зазнавати дискримінації за будь-якими ознаками; неприпустимість втручання у внутрішні справи держави, тобто кожна держава визнає поважання суверенітет іншої держави та її права самостійно вирішувати внутрішні питання; самоврядування народів та націй, тобто принцип визнає право народів самостійно визначати свій політичний статус та забезпечувати свій економічний, соціальний і культурний розвиток.

Функції міжнародно-правових стандартів захисту прав індивіда полягають у встановленні мінімальних норм поведінки держав щодо своїх громадян та інших осіб під їхньою юрисдикцією, моніторингу та контролю за дотриманням цих норм, а також у наданні механізмів захисту та відновлення порушених прав. Міжнародні організації, такі як ООН, Рада Європи та Організація з безпеки і співробітництва в Європі, відіграють ключову роль у забезпеченні цих функцій.

Детальний аналіз міжнародно-правових стандартів захисту прав індивіда вимагає розгляду конкретних прикладів їх застосування. Наприклад, ЄСПЛ розглядає справи щодо порушень прав, закріплених у Європейській конвенції з прав людини. У справі «Лопес Остра проти Іспанії» (1994 р.) ЄСПЛ визнав порушення права на повагу до приватного та сімейного життя через екологічне забруднення, спричинене діяльністю підприємства поблизу житла заявниці. Це рішення підкреслює важливість екологічних прав як складової прав людини.

Іншим прикладом є справа «Олісевич проти України» (2005 р.), де ЄСПЛ встановив порушення права на свободу та особисту недоторканність через незаконне тримання заявника під вартою без належного судового контролю. Це рішення акцентує увагу на необхідності дотримання процедурних гарантій у разі обмеження свободи особи.

Міжнародно-правові стандарти також охоплюють захист прав уразливих груп населення, таких як діти, жінки, особи з інвалідністю та біженці. Конвенція ООН про права дитини 1989 року встановлює спеціальні права та гарантії для дітей, визнаючи їхню вразливість та потребу в особливому захисті. Зокрема ст. 38 цієї Конвенції зобов'язує держав-учасниць вживати всіх можливих заходів для забезпечення захисту та догляду за дітьми, які постраждали від збройних конфліктів.

У контексті захисту прав індивіда важливу роль відіграють регіональні механізми, наприклад Європейська система захисту прав людини. Європейська конвенція з прав людини 1950 року та протоколи до неї встановлюють широкий спектр прав і свобод, а ЄСПЛ забезпечує їхнє дотримання. Рішення ЄСПЛ мають обов'язковий характер для держав-учасниць і сприяють розвитку національного законодавства та практики у сфері прав людини.

Незважаючи на наявність розвиненої системи міжнародно-правових стандартів, існують значні виклики у їх реалізації. Порушення прав людини продовжують мати місце в різних частинах світу, що вимагає постійної уваги міжнародної спільноти та вдосконалення механізмів контролю та примусу. Відтак, питання забезпечення прав людини в умовах збройних конфліктів, боротьби з тероризмом та технологічного розвитку потребують нових підходів та рішень.

Таким чином, міжнародно-правові стандарти захисту прав індивіда є ключовим елементом сучасного міжнародного права, спрямованим на забезпечення гідності та свободи кожної особи. Їх ефективна реалізація залежить від зобов'язань держав, діяльності міжнародних організацій та активної участі громадянського суспільства у процесі захисту та просування прав людини.

3.9 Міжнародні зобов'язання України у сфері захисту прав людини та міжнародні механізми контролю за їх виконанням

Міжнародні зобов'язання України у сфері захисту прав людини та міжнародні механізми контролю за їх виконанням є фундаментальними аспектами сучасного міжнародного права.

Україна, як суверенна держава та член міжнародного співтовариства, взяла на себе низку зобов'язань, спрямованих на забезпечення та захист прав і свобод людини. Ці зобов'язання випливають з участі України в різноманітних міжнародних договорах, конвенціях та організаціях, які встановлюють стандарти у сфері прав людини та передбачають механізми контролю за їх дотриманням.

Основними міжнародними документами, які визначають зобов'язання України у сфері прав людини, є Загальна декларація прав людини (1948 р.), хоча цей документ не має обов'язкової юридичної сили, він встановлює фундаментальні принципи та стандарти прав людини, які визнані міжнародним співтовариством. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права (1966 р.) та Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права (1966 р.) є обов'язковими для держав-учасниць і встановлюють широкий спектр прав та свобод, які держави зобов'язані забезпечувати та захищати. Європейську конвенцію про захист прав

людини і основоположних свобод (1950 р.) Україна, як член Ради Європи, ратифікувала та відтак зобов'язалася забезпечувати права та свободи, визначені в цьому документі, а також визнала юрисдикцію ЄСПЛ. Конвенція про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок (1979 р.) встановлює межі, у яких Україна зобов'язалася вживати заходів для ліквідації дискримінації за ознакою статі в усіх її проявах. Конвенція проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання (1984 р.), у якій взяла участь й Україна, наклала на державу зобов'язання запобігати катуванням та забезпечувати ефективні засоби правового захисту для жертв таких дій.

Виконання цих зобов'язань контролюють різноманітні міжнародні механізми, які можна певним чином класифікувати.

1. Договірні органи – комітети, створені відповідно до міжнародних договорів про права людини, які складаються з незалежних експертів. Вони здійснюють моніторинг виконання державами-учасницями своїх зобов'язань шляхом розгляду періодичних звітів, індивідуальних скарг та надання загальних коментарів. Прикладами таких органів є Комітет з прав людини (контролює виконання Міжнародного пакту про громадянські і політичні права) та Комітет проти катувань (контролює виконання Конвенції проти катувань).

2. Хартійні органи, створені відповідно до Статуту ООН, сюди ж належить Рада з прав людини та її спеціальні процедури:

– Рада з прав людини проводить Універсальний періодичний огляд, під час якого оцінюється дотримання прав людини в усіх державах – членах ООН, у тому числі в Україні;

– спеціальні процедури передбачають спеціальних доповідачів, незалежних експертів та робочі групи, які досліджують конкретні тематичні або країнові питання у сфері прав людини.

3. Регіональні механізми, що охоплюють органи, створені в рамках регіональних організацій. Для України найбільш значущим є ЄСПЛ, який розглядає індивідуальні та міждержавні скарги на порушення прав, гарантованих Європейською конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод.

Принципи, які лежать в основі міжнародних механізмів контролю за виконанням зобов'язань у сфері прав людини, охоплюють:

– принцип універсальності, який передбачає права людини, є загальними і невід'ємними для всіх людей незалежно від їхніх відмінностей;

– принцип недискримінації, який передбачає заборону дискримінації за будь-якою ознакою в забезпеченні та реалізації прав і свобод;

– принцип підзвітності, який передбачає зобов'язання держав звітувати перед міжнародними органами про заходи, вжиті для реалізації прав людини, та відповідати за їх порушення;

– принцип верховенства права, який передбачає, що усі дії держави повинні відповідати закону, який, у свою чергу, має бути узгоджений з міжнародними стандартами прав людини.

Функції міжнародних механізмів контролю охоплюють:

– моніторинг, тобто спостереження за дотриманням державами своїх зобов'язань у сфері прав людини;

– розглядання скарг, тобто приймання та аналізування індивідуальних або колективних скарг на порушення прав людини;

– надання рекомендацій, тобто розроблення та надання державам рекомендацій щодо покращення ситуації з правами людини;

– застосування санкцій, що діє у випадку серйозних та систематичних порушень прав людини: міжнародні органи можуть ініціювати застосування санкцій або інших примусових заходів.

Україна активно взаємодіє з цими міжнародними механізмами, надаючи періодичні звіти про виконання своїх зобов'язань, відповідаючи на індивідуальні скарги та впроваджуючи рекомендації міжнародних органів у національне законодавство.

3.10 Роль і значення (Європейської) Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року та практики Європейського Суду з прав людини для правової системи України

Європейська конвенція про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року (далі – Конвенція) є фундаментальним міжнародно-правовим документом, який встановлює стандарти захисту прав і свобод людини в Європі. Україна, приєднавшись до Конвенції у 1997 році, взяла на себе зобов'язання дотримуватися її положень та забезпечувати їх реалізацію на національному рівні. Конвенція не лише закріплює основні права та свободи, але й створює механізм їх захисту через ЄСПЛ, рішення якого мають важливе значення для правової системи України.

Конвенція визначає такі фундаментальні права, як право на життя, заборона катування, право на справедливий судовий розгляд, свобода вираження поглядів, право на повагу до приватного і сімейного життя та інші. Цих прав обов'язково повинні дотримуватися всі держави-учасниці, у тому числі й Україна. Принципи, закладені в Конвенції, сприяють утвердженню верховенства права, демократії та поваги до прав людини.

ЄСПЛ, як орган, створений для контролю за дотриманням положень Конвенції, відіграє ключову роль у забезпеченні ефективного захисту прав людини. Його рішення є обов'язковими для виконання, що підкреслює їх значущість для національних правових систем держав-учасниць. Відповідно до ст. 46 Конвенції, держави зобов'язані виконувати остаточні рішення Суду в справах, у яких вони є сторонами.

Практика ЄСПЛ має прецедентний характер, що означає, що його рішення встановлюють стандарти тлумачення та застосування положень Конвенції. Хоча в Україні судовий прецедент не є офіційним джерелом права, рішення ЄСПЛ фактично виконують цю функцію, оскільки вони конкретизують та розвивають норми Конвенції, які є частиною національного законодавства України. Згідно зі ст. 9 Конституції України, чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана ВР України, є частиною національного законодавства.

Важливим аспектом є те, що рішення ЄСПЛ не лише вирішують конкретні спори, але й встановлюють загальні принципи та стандарти, які необхідно враховувати національним судам під час розглядання справ. Це сприяє уніфікації судової практики та забезпеченню єдності в застосуванні правових норм. Наприклад, у справі «Олександр Волков проти України» (2013 р.) ЄСПЛ встановив порушення права на справедливий судовий розгляд та права на приватне життя у зв'язку з незаконним звільненням судді ВС України. Це рішення мало значний вплив на реформування судової системи України та підвищення стандартів незалежності суддів.

Крім того, практика ЄСПЛ сприяє вдосконаленню національного законодавства та приведенню його у відповідність до європейських стандартів. Рішення Суду часто виявляють прогалини або недоліки в національному праві, що стимулює законодавця до внесення необхідних змін. Таким чином, ЄСПЛ виступає як каталізатор правових реформ, спрямованих на підвищення рівня захисту прав людини в Україні.

Важливо зазначити, що ефективне застосування положень Конвенції та практики ЄСПЛ вимагає від національних суддів, адвокатів та інших правників глибокого розуміння європейських стандартів у сфері прав людини. Це підкреслює необхідність постійного професійного розвитку та обміну досвідом між українськими та європейськими правниками.

Отже, Конвенція та практика ЄСПЛ відіграють ключову роль у формуванні та розвитку правової системи України, сприяючи утвердженню верховенства права, захисту прав і свобод людини та інтеграції України в європейський правовий простір.

Важливим кроком у впровадженні стандартів Конвенції в національну правову систему стало прийняття ЗУ «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини». Цей закон визначає механізми виконання рішень ЄСПЛ та підкреслює обов'язковість урахування його практики національними судами. Зокрема ст. 17 цього закону встановлює, що суди під час розглядання справ застосовують Конвенцію та практику ЄСПЛ як джерело права.

Практика ЄСПЛ також вплинула на реформування кримінального процесу в Україні. Прийняття нового КПК України відбулося за активної підтримки Ради Європи та з урахуванням стандартів Конвенції. Це сприяло вирішенню багатьох системних проблем, що існували ще з радянських часів, та підвищенню рівня захисту прав обвинувачених і підсудних.

Однак, попри досягнуті успіхи, залишаються певні виклики у впровадженні стандартів Конвенції та практики ЄСПЛ в Україні. Серед них – необхідність забезпечення належних умов тримання під вартою, виконання остаточних судових рішень та підвищення правової культури. Вирішення цих проблем вимагає не лише законодавчих змін, але й зміни світогляду та підходів до забезпечення прав людини.

Важливим аспектом впливу практики ЄСПЛ на правову систему України є її роль у формуванні правозастосовної практики. Рішення ЄСПЛ сприяють уніфікації підходів національних судів до тлумачення та застосування правових норм, забезпечуючи єдність судової практики та підвищення якості правосуддя. Це особливо важливо в умовах правової реформи та адаптації національного законодавства до європейських стандартів.

Крім того, практика ЄСПЛ впливає на розвиток правової доктрини в Україні. Науковці та практики аналізують рішення Суду, що сприяє поглибленню розуміння принципів та норм Конвенції, а також їх інтеграції в національну правову систему. Це, у свою чергу, підвищує рівень правової культури та сприяє формуванню правосвідомості, орієнтованої на захист прав людини.

Варто зазначити, що вплив практики ЄСПЛ не обмежується лише сферою правосуддя. Рішення Суду можуть мати наслідки для інших гілок влади, зокрема законодавчої та виконавчої. Наприклад, виявлення ЄСПЛ системних проблем у національному законодавстві або практиці його застосування може стати поштовхом для проведення відповідних реформ та вдосконалення державної політики у сфері прав людини.

Таким чином, Європейська конвенція про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року та практика ЄСПЛ мають фундаментальне значення для правової системи України. Вони сприяють утвердженню верховенства права, забезпеченню прав і свобод людини та інтеграції України у європейський правовий простір. Проте для досягнення повної відповідності національної правової системи європейським стандартам необхідні подальші зусилля у сфері законодавства, правозастосування та правової освіти.

3.11 Наслідки порушення міжнародно-правових зобов’язань у міжнародному праві

Порушення міжнародно-правових зобов’язань є серйозним викликом для сучасного міжнародного правопорядку, оскільки такі дії підривають стабільність і передбачуваність міжнародних відносин. Міжнародно-правова відповідальність виступає ключовим механізмом, спрямованим на забезпечення дотримання норм міжнародного права та відновлення порушених прав.

Міжнародно-правова відповідальність визначається як обов'язок суб'єкта міжнародного права усунути шкоду, заподіяну іншому суб'єкту внаслідок порушення міжнародно-правового зобов'язання. Це поняття охоплює як матеріальні, так і нематеріальні наслідки, що виникають у результаті протиправних дій або бездіяльності.

Основними суб'єктами міжнародно-правової відповідальності є держави, міжнародні організації та, в окремих випадках, фізичні особи. Держави несуть відповідальність за дії своїх органів, незалежно від їхнього положення в державній ієрархії, а також за дії осіб, які діють за їхнім дорученням або під їхнім контролем. Міжнародні організації можуть нести відповідальність за порушення зобов'язань, що випливають з їхніх установчих документів або міжнародних договорів.

Міжнародно-протиправне діяння складається з двох елементів: об'єктивного та суб'єктивного. Об'єктивний елемент містить порушення міжнародно-правового зобов'язання, яке може бути закріплене в договорі, звичаї або загальних принципах права. Суб'єктивний елемент передбачає наявність вини суб'єкта, яка може виражатися у формі умислу або необережності.

Наслідки порушення міжнародно-правових зобов'язань можуть бути різноманітними і залежать від характеру та тяжкості правопорушення. Основними формами відповідальності є реституція, компенсація та сатисфакція. Реституція передбачає відновлення стану, який існував до вчинення правопорушення, наприклад, повернення незаконно захопленої території. Компенсація полягає у відшкодуванні матеріальних збитків, завданих правопорушенням, таких як фінансові втрати або пошкодження майна. Сатисфакція застосовується у випадках, коли неможливо відновити попередній стан або компенсувати збитки, і може реалізуватися як офіційні вибачення або інші символічні заходи.

Принципи міжнародно-правової відповідальності охоплюють обов'язковість виконання міжнародних зобов'язань, недопустимість зловживання правами та обов'язок відшкодування шкоди. Ці принципи сприяють підтриманню міжнародного правопорядку та забезпечують справедливість у відносинах між суб'єктами міжнародного права.

Функції міжнародно-правової відповідальності можна розділити на превентивну, відновлювальну та каральну. Превентивна функція спрямована на запобігання можливим правопорушенням шляхом встановлення чітких правил та санкцій за їх порушення. Відновлювальна функція передбачає усунення наслідків правопорушення та відновлення порушених прав. Каральна функція полягає у застосуванні санкцій до правопорушника з метою покарання та недопущення повторних порушень.

Приклади порушень міжнародно-правових зобов'язань можна знайти в різних сферах міжнародних відносин. Наприклад, агресія однієї держави проти іншої є грубим порушенням Статуту ООН та принципу незастосування сили. Такі дії можуть призвести до застосування колективних заходів, у тому числі економічні санкції або навіть військову інтервенцію за рішенням Ради Безпеки ООН.

Іншим прикладом є порушення прав людини, закріплених у міжнародних договорах, таких як Міжнародний пакт про громадянські та політичні права. Держава, яка систематично порушує права своїх громадян, може зіткнутися з міжнародним осудом, санкціями та іншими заходами впливу з боку міжнародного співтовариства.

У сфері міжнародної торгівлі поруш ення зобов'язань за угодами СОТ можуть призвести до застосування компенсаційних заходів або санкцій з боку інших держав-членів. Наприклад, уведення необґрунтованих торговельних бар'єрів може стати підставою для подання скарги до органів вирішення спорів СОТ та подальшого застосування заходів у відповідь.

Важливо зазначити, що механізми притягнення до міжнародно-правової відповідальності можуть бути як судовими, так і несудовими. Серед судових механізмів слід виділити МС ООН, який розглядає спори між державами, та МКС, який притягує до відповідальності фізичних осіб за найтяжчі міжнародні злочини. Несудові механізми передбачають дипломатичні заходи.

Міжнародно-правова відповідальність визначається як обов'язок суб'єкта міжнародного права усунути шкоду, заподіяну іншому суб'єкту внаслідок порушення міжнародно-правового зобов'язання. Це поняття охоплює як матеріальні, так і нематеріальні наслідки, що виникають у результаті протиправних дій або бездіяльності.

Основними суб'єктами міжнародно-правової відповідальності є держави, міжнародні організації та, в окремих випадках, фізичні особи. Держави несуть відповідальність за дії своїх органів, незалежно від їхнього положення в державній ієрархії, а також за дії осіб, які діють за їхнім дорученням або під їхнім контролем. Міжнародні організації можуть нести відповідальність за порушення зобов'язань, що випливають з їхніх установчих документів або міжнародних договорів.

Міжнародно-протиправне діяння складається з двох елементів: об'єктивного та суб'єктивного. Об'єктивний елемент містить порушення міжнародно-правового зобов'язання, яке може бути закріплене в договорі, звичаї або загальних принципах права. Суб'єктивний елемент передбачає наявність вини суб'єкта, яка може виражатися у формі умислу або необережності.

Наслідки порушення міжнародно-правових зобов'язань можуть бути різноманітними і залежать від характеру та тяжкості правопорушення.

Основними формами відповідальності є реституція, компенсація та сатисфакція. Реституція передбачає відновлення стану, який існував до вчинення правопорушення, наприклад, повернення незаконно захопленої території. Компенсація полягає у відшкодуванні матеріальних збитків, завданих правопорушенням, таких як фінансові втрати або пошкодження майна. Сатисфакція застосовується у випадках, коли неможливо відновити попередній стан або компенсувати збитки, і може реалізуватися як офіційні вибачення або інші символічні заходи.

Принципи міжнародно-правової відповідальності передбачають обов'язковість виконання міжнародних зобов'язань, недопустимість зловживання правами та обов'язок відшкодування шкоди. Ці принципи сприяють підтриманню міжнародного правопорядку та забезпечують справедливість у відносинах між суб'єктами міжнародного права.

Функції міжнародно-правової відповідальності можна розділити на превентивну, відновлювальну та каральну. Превентивна функція спрямована на запобігання можливим правопорушенням шляхом встановлення чітких правил та санкцій за їх порушення. Відновлювальна функція передбачає усунення наслідків правопорушення та відновлення порушених прав. Каральна функція полягає у застосуванні санкцій до правопорушника з метою покарання та недопущення повторних порушень.

Приклади порушень міжнародно-правових зобов'язань можна знайти в різних сферах міжнародних відносин. Наприклад, агресія однієї держави проти іншої є грубим порушенням Статуту ООН та принципу незастосування сили. Такі дії можуть призвести до застосування колективних заходів, включаючи економічні санкції або навіть військову інтервенцію за рішенням Ради Безпеки ООН.

Іншим прикладом є порушення прав людини, закріплених у міжнародних договорах, таких як Міжнародний пакт про громадянські та політичні права. Держава, яка систематично порушує права своїх громадян, може зіткнутися з міжнародним осудом, санкціями та іншими заходами впливу з боку міжнародного співтовариства.

У сфері міжнародної торгівлі порушення зобов'язань за угодами СОТ можуть призвести до застосування компенсаційних заходів або санкцій з боку інших держав-членів. Наприклад, введення необґрунтованих торговельних бар'єрів може стати підставою для подання скарги до органів вирішення спорів СОТ та подальшого застосування заходів у відповідь.

Важливо зазначити, що механізми притягнення до міжнародно-правової відповідальності можуть бути як судовими, так і не судовими. Серед судових механізмів слід виділити МС ООН, який розглядає спори між державами, та МКС, який притягує до відповідальності фізичних осіб за найтяжчі міжнародні злочини. Несудові механізми включають дипломатичні заходи.

Контрольні запитання до розділу

1. Які основні принципи міжнародного публічного права можна визначити?
2. Що таке jus cogens (імперативні норми) і яке його значення в міжнародному праві?
3. Які органи ООН відповідають за захист прав людини?
4. Що таке Європейський суд з прав людини і яка його роль у регулюванні міжнародних відносин?
5. У чому полягають основні відмінності між міжнародним публічним та міжнародним приватним правом?
6. Що таке Міжнародний кримінальний суд і які злочини він розглядає?
7. Які основні механізми захисту прав людини існують у рамках ООН?
8. Що таке принцип невтручання у внутрішні справи держав?
9. Які права закріплені у Загальній декларації прав людини 1948 року?
10. Що таке принцип самовизначення народів?
11. Які функції виконує Міжнародний суд ООН?
12. Що таке міжнародний звичай і яке його значення в міжнародному праві?
13. Які основні регіональні системи захисту прав людини існують?
14. Що таке принцип сумлінного виконання міжнародних зобов’язань?
15. Які механізми контролю за дотриманням прав людини передбачені Європейською конвенцією з прав людини?

Розділ 4 АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО УКРАЇНИ

4.1 Інструменти публічного адміністрування: нормативний акт, адміністративний акт, адміністративний договір

Інструменти публічного адміністрування характеризуються такими ознаками:

– вони є конкретним виразом (втіленням) форми адміністративної діяльності публічної адміністрації;

– відображають правову динаміку публічного адміністрування;

– залежать від змісту компетенції суб'єктів публічної адміністрації;

– зумовлені реалізацією адміністративних обов'язків суб'єктів публічної адміністрації;

– їх вибір зумовлюється специфікою поставленої мети щодо певного об'єкта публічного впливу і орієнтований на найбільш ефективний варіант діяльності.

Інструмент публічного адміністрування – це зовнішній вираз однорідних за своїм характером і правовою природою груп адміністративних дій суб'єктів публічної адміністрації, реалізований у межах суворої відповідності визначеної законом компетенції з метою досягнення бажаного для публічного адміністрування результату.

Види інструментів публічного адміністрування. До інструментів публічного адміністрування слід віднести:

– нормативні акти;

– адміністративні акти;

– адміністративні договори.

Нормативний акт як інструмент публічного адміністрування. Акти є засобом практичної реалізації завдань публічного адміністрування. Без нормативних актів не може бути публічного управління як такого, водночас без них правова система держави втрачає своє регулювальне призначення у сфері дій публічної адміністрації.

Видання підзаконних нормативних актів – це правотворчий напрям діяльності публічної адміністрації, що передбачає розпорядчу діяльність, спрямовану на виконання законів через розроблення та встановлення підзаконних правил загального характеру.

Нормативні акти публічного адміністрування – це владні, втілені в установлену форму волевиявлення суб'єктів публічної адміністрації приписи загального характеру, що безпосередньо впливають на нормативні норми й відносини з метою їх удосконалення відповідно до публічних інтересів.

Нормативний акт – це владні ухвалені у процесі підзаконної розпорядчої діяльності суб'єктами публічної адміністрації приписи загального характеру з питань компетенції всіх органів (посадових осіб), установ, що породжують юридичні наслідки щодо конкретизації та деталізації законів до стадії їх правозастосування.

Нікчемні акти – нормативні акти, юридична недійсність яких очевидна, недоліки яких скасувати не можна і які не породжують юридичних наслідків. Вони недійсні з моменту ухвалення, за їх невиконання не настає юридична відповідальність (містять указівки щодо порушення законодавства, сприяють вчиненню злочинів тощо).

Оспорювані (заперечувані) акти – акти з помилками, дефектність яких не є очевидною, і які можна скасувати. Недоліки не позбавляють їх юридичної сили, але вони можуть бути оскаржені зацікавленими суб'єктами права. Після оскарження або опротестування акт може бути визнано або правомірним, законним (після усунення недоліків), або нікчемним. За такої ситуації оспорювані акти підлягають виконанню на відміну від нікчемних актів.

Підставами для скасування рішення про державну реєстрацію нормативного акта є такі:

– набрання законної сили судовим рішенням про визнання нормативного акта незаконним чи таким, що не відповідає законам, або нормативного акта вищої юридичної сили повністю чи в окремій його частині;

– одержання повідомлення від спеціально уповноваженого органу виконавчої влади з питань реалізації державної регуляторної політики про виявлення будь-якої обставини у сфері державної регуляторної політики в галузі господарської діяльності;

– одержання висновку регіонального відділення Секретаріату Урядового уповноваженого у справах Європейського суду з прав людини Головного управління про невідповідність нормативного акта Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р. і протоколам до неї та практиці Європейського суду з прав людини;

– виявлення порушень або недотримання органом, що видав нормативно-правовий акт, вимог про державну реєстрацію нормативно-правових актів міністерств та інших органів виконавчої влади.

Недотримання вимог правових норм, які регулюють порядок ухвалення акта, зокрема щодо його форми, строків ухвалення тощо, може бути підставою для визнання такого акта недійсним лише в тому разі, коли відповідне порушення спричинило ухвалення неправильного акта. Якщо ж акт загалом узгоджується з вимогами чинного законодавства й ухвалений відповідно до обставин, що склалися, тобто є правильним по суті, то окремі порушення встановленої процедури ухвалення такого акта не можуть бути підставою для визнання його недійсним.

Адміністративний акт як інструмент публічного адміністрування. Ухвалення, ознаки адміністративного акта та відмежування від інших актів (документів) суб'єкта публічного адміністрування.

Адміністративний акт є основним інструментом діяльності публічної адміністрації, коли ця діяльність спрямована на конкретних суб'єктів адміністративного права, оскільки саме на підставі адміністративних актів у переважній більшості випадків виникають, змінюються та припиняються адміністративно-правові відносини.

Відмежування адміністративного акта від нормативного. Видання адміністративних актів є близьким до нормативних, але не тотожне йому. Відмінність між ними полягає в тому, що адміністративні акти встановлюють, змінюють або припиняють конкретні адміністративні правовідносини. Вони відрізняються від нормативних тим, що звернені до конкретних суб'єктів адміністративно-правових відносин і їх дія припиняється після здійснення встановлених у них прав і обов'язків, тобто після одноразового їх застосування.

Загалом юридичне значення адміністративних актів полягає в такому:

– адміністративні акти є юридичним фактом, що безпосередньо впливає на створення, зміну чи припинення конкретних правовідносин і відповідно – на створення, зміну або припинення прав, інтересів та обов'язків конкретних осіб;

– ухвалення адміністративного акта є завершальною та вирішальною стадією правозастосовного процесу, що дозволяє назвати ці акти одним із визначальних елементів механізму правового регулювання;

– адміністративні акти є найпоширенішою та найважливішою формою діяльності публічної адміністрації;

– адміністративні акти можуть бути підставою для підготовки та ухвалення інших адміністративних актів;

– адміністративні акти можуть бути підставою для укладання адміністративних договорів;

– адміністративні акти можуть бути підставою для вчинення адміністративними органами певної діяльності;

– адміністративні акти можуть бути підставою для вчинення тих чи інших правочинів, зокрема цивільно-правових договорів;

– адміністративні акти мають вагоме юридичне значення під час вирішення публічних правових суперечок, адже крім судового вирішення цієї категорії суперечок у законодавстві України передбачено так званий адміністративний порядок їх вирішення, у результаті якого й ухвалюється адміністративний акт.

Адміністративний акт – це рішення суб'єкта публічної адміністрації щодо вирішення конкретної адміністративної справи, що зумовлює юридичні наслідки для конкретних суб'єктів адміністративного права, а їх дія припиняється після одноразового застосування (здійснення встановлених у них адміністративних прав і обов'язків).

Адміністративні акти можуть бути класифіковані за такими критеріями: 1) за формою виявлення (або способом оформлення); 2) за юридичними наслідками; 3) за дією в часі; 4) за характером дії щодо особи; 5) за порядком ухвалення; 5) за критерієм результату; 6) за функцією у правовому регулюванні; 6) за способом ухвалення; 7) за критерієм суб'єктів, які мають право видавати чи ухвалювати адміністративні акти; 8) за критерієм відповідності праву; 9) за критерієм наявності очевидних вад та ін.

За формою виявлення розрізняють: а) письмову; б) усну (застосовується в разі, коли з огляду на обставини справи права/обов'язки приватної особи можуть бути встановлені лише таким чином); в) учинену у формі дій (конклюдентні), зокрема через «мовчазну згоду».

За юридичними наслідками виділяють: а) правоуповноважувальні; б) зобов'язальні; в) заборонні; г) такі, що містять відмову.

За дією в часі розрізняють: а) разові (наприклад, рішення про виплату разової компенсації); б) строкові – акти, строк дії яких установлений законодавством або в самому акті (наприклад, ліцензія на заняття певним видом господарської діяльності); в) безстрокові – акти, строк дії яких не встановлений, їх можна застосовувати впродовж необмеженого терміну, вони діють до того моменту, поки не будуть скасовані в законному порядку.

За характером дії виділяють: а) обтяжувальні (несприятливі, негативні); б) сприяльні (позитивні); в) змішані; г) акти з подвійною дією.

За порядком ухвалення виокремлюють адміністративні акти: а) ухвалені за звичайними правилами; б) ухвалення за спрощеною процедурою.

Адміністративні акти можуть також бути класифіковані з*а функціями у правовому регулюванні* на: а) регулятивні – офіційно підтверджують або визначають права та обов'язки сторін, викладені в диспозиції регулятивних норм (наприклад, свідоцтво про реєстрацію шлюбу); б) охоронні – установлюють міру юридичної відповідальності відповідно до санкції охоронних норм (наприклад, постанова про притягнення до адміністративної відповідальності).

За порядком ухвалення виділяють акти, які ухвалюються: а) єдиноначально; б) колегіально; в) спільно двома чи більше суб'єктами; г) за узгодженням.

За критерієм суб'єктів публічної адміністрації, які мають право видавати чи ухвалювати адміністративні акти, виокремлюють: а) акти (розпорядження) Кабінету Міністрів України; б) акти центральних органів виконавчої влади – у формі наказів, що мають індивідуальний характер; в) акти місцевих органів виконавчої влади – розпорядження, що мають індивідуальний характер; г) акти органів місцевого самоврядування – накази, що мають індивідуальний характер; д) акти підприємств, установ, організацій, які володіють адміністративними повноваженнями – накази, що мають індивідуальний характер.

За критерієм відповідності праву адміністративні акти поділяються на: а) правомірні; б) неправомірні.

Залежно від наявності очевидних особливо значних недоліків (вад) адміністративні акти поділяються на нікчемні та оспорювані акти.

Оскарження адміністративного акта. Перші три стадії є основними, четверта – факультативною.

Адміністративний договір (угода) застосовується суб'єктами публічної адміністрації в тих випадках, коли застосування адміністративних актів є недоречним/неможливим (у відносинах між суб'єктами публічної адміністрації одного рівня) або недоцільним (наприклад, при регулюванні відносин надання адміністративних послуг).

Поняття «адміністративний договір» сформульовано у п. 3 ст. 3 КАС України, відтак визначено як спільний правовий акт суб'єктів владних повноважень або правовий акт за участю суб'єкта владних повноважень та іншої особи, що ґрунтується на їх волеузгодженні, має форму договору, угоди, протоколу, меморандуму тощо, визначає взаємні права та обов'язки його учасників у публічний правовій сфері й укладається на підставі закону: а) для розмежування компетенції чи визначення порядку взаємодії між суб'єктами владних повноважень; б) для делегування публічних владних управлінських функцій; в) для перерозподілу або об'єднання бюджетних коштів у випадках, визначених законом; г) замість видання індивідуального акта; д) для врегулювання питань надання адміністративних послуг.

Легальне визначення адміністративного договору (угоди) дає підстави сформулювати такі його ознаки:

– одним із учасників адміністративного договору обов'язково є суб'єкт владних повноважень;

– містом адміністративного договору є права та обов'язки його учасників у публічній правовій сфері;

– укладається на підставі закону, тобто право суб'єкта владних повноважень укласти адміністративний договір має бути передбачене саме законом, а не підзаконними актами;

– реалізується, як правило, на нормах адміністративного права;

– викликає безпосереднє настання юридичних наслідків у вигляді виникнення, зміни й припинення правовідносин (меморандум про співпрацю), виникнення зміни, припинення прав і обов'язків його учасників (договори про розстрочення та відстрочення грошових зобов'язань або податкового боргу платника податків) у публічній сфері;

– метою адміністративного договору є задоволення публічних інтересів;

– адміністративний договір оформлює ті суспільні відносини, які входять до предмета адміністративного права.

Види адміністративних договорів. Залежно від суб'єктного складу адміністративні договори доцільно поділяти на: 1) горизонтальні (укладаються між органами виконавчої влади одного рівня або між органом виконавчої влади та органом місцевого самоврядування); 2) вертикальні (укладаються між органами публічної адміністрації та фізичними чи юридичними особами).

За характером взаємовідносин між сторонами договору адміністративні договори поділяються на: *координаційні договори* – укладаються між суб'єктами права, які перебувають на однаковому юридичному рівні в ієрархії публічного адміністрування, або тими, що перебувають у рівному становищі; 2) *субординаційні договори* – укладаються між суб'єктами права, які перебувають у відносинах.

За юридичними властивостями: 1) *нормативні (правовстановлювальні)*. Як правило, нормативні договори є горизонтальними. Такі адміністративні договори є договором для його сторін та водночас нормою права для невизначеного кола осіб; розраховані на багаторазове застосування; є нормативними джерелами адміністративного права; мають правовстановлюючий характер; укладаються в публічних інтересах, а їхня цільова спрямованість – це досягнення загального блага; 2) *індивідуальні (правозастсовчі)* – це, як правило, вертикальні адміністративні договори, що мають вирішити індивідуальну конкретну справу, мають визначеного суб'єкта дії, розраховані на одноразове застосування, мають правовстановлювальний характер.

За змістом виділяють такі адміністративні договори: 1) *мирові угоди*, що укладаються між суб'єктами права з метою врегулювання суперечки на основі взаємних поступок і стосуються прав та обов'язків сторін (адміністративний договір між митним органом та порушником митних правил (ст. 521 МК України), договір про розстрочення (відстрочення) грошових зобов'язань або податкового боргу платника податків); 2) *договори обміну зобов'язаннями*, відповідно до яких суб'єкти права беруть на себе зустрічні зобов'язання, які об'єднуються в таких договорах із певною метою та слугують реалізації функцій суб'єкта публічної адміністрації щодо вирішення публічних завдань (Меморандум порозуміння між Кабінетом Міністрів України та суб'єктами господарювання, які здійснюють виробництво лікарських засобів, оптову та роздрібну торгівлю такими засобами, від 6.07.2012 р.); 3) *договори про співпрацю*, що укладаються між суб'єктами права з метою участі приватних осіб у реалізації публічних функцій (завдань). Наприклад, договори про співробітництво територіальних громад.

Чинність адміністративного договору безпосередньо пов'язана з вимогами до процедури його укладання, змісту, правосуб'єктності його учасників.

Загальними умовами чинності адміністративних договорів варто визнати такі: його укладено в межах компетенції відповідного суб'єкта публічної адміністрації; нормативний акт не вимагає від суб'єкта публічної адміністрації діяти в іншій формі, наприклад через видання індивідуального адміністративного акта.

Наслідком невиконання вимог, установлених для адміністративного договору, є його визнання судом недійсним.

Нікчемні адміністративні договори характеризуються такими ознаками: незаконність, невідповідність вимогам, що є очевидними та не потребують спеціального доказування; недійсність з моменту укладання.

Нікчемний адміністративний договір не існує як правова форма управління з моменту його укладення, а саме: не спричинює юридичних наслідків, може передбачати негайне застосування примусових заходів, на відвернення яких розраховувала одна зі сторін (наприклад, застосування адміністративного арешту активів).

Нікчемність і заперечність адміністративних договорів установлюється виключно в судовому порядку.

4.2 Принципи адміністративної процедури

Законом України «Про адміністративну процедуру», який вступив у дію 15 грудня 2023 року, відбулося остаточне оформлення взаємин фізичних і юридичних осіб із публічною адміністрацією на підставі базових європейських принципів належного адміністрування, спрямованих на забезпечення реалізації й захисту прав і законних інтересів особи.

Концепція належного адміністрування знайшла відображення в низці документів Європейського Союзу. *Приміром*, ст. 41 Хартії основних прав Європейського Союзу закріплює право на належне адміністрування, суть якого полягає в забезпеченні кожній особі справедливого, неупередженого та своєчасного розгляду її справи органами, установами та агенціями ЄС. Це право охоплює: 1) право кожної особи бути вислуханою до того, як будуть вжиті будь-які індивідуальні заходи, які могли б вплинути на неї чи на нього; 2) право кожної особи на доступ до її файлів із дотриманням законних інтересів конфіденційності та професійної й ділової таємниці; 3) адміністрація має зобов'язання вмотивовувати свої рішення.

Окреслені складові належного адміністрування отримали безпосереднє втілення в принципах адміністративної процедури, закріплених ст. 4 ЗУ «Про адміністративну процедуру», а саме: 1) верховенство права, у тому числі законність та юридична визначеність, рівність перед законом; 2) обґрунтованість; 3) безсторонність (неупередженість) адміністративного органу; 4) добросовісність і розсудливість; 5) пропорційність; 6) відкритість; 7) своєчасність і розумний строк; 8) ефективність; 9) презумпція правомірності дій та вимог особи; 10) офіційність; 11) гарантування права особи на участь в адміністративному провадженні; 12) гарантування ефективних засобів правового захисту.

Деякі з принципів адміністративної процедури вже досить довгий час є частиною української правової системи. Частина з них була внесена до Конституції України 1996 року, зокрема верховенство права, законність та рівність перед законом. Інші принципи слугують критеріями, за якими адміністративні суди перевіряють адміністративні рішення, дії або бездіяльність суб'єктів владних повноважень, Це такі принципи, як обґрунтованість, неупередженість, добросовісність, пропорційність, своєчасність і розумність строків (ч. 2 ст. 2 КАС України). Окремі принципи запозичені з міжнародних документів, що встановлюють стандарти взаємодії особи з публічною адміністрацією та на необхідність дотримання яких звертали увагу адміністративні суди, розглядаючи та вирішуючи публічно-правові спори.

Цінність ЗУ «Про адміністративну процедуру» полягає не тільки в закріпленні принципів адміністративної процедури, а й у детальному роз'ясненні їхнього змісту та наданні механізмів для їх практичного застосування в діяльності публічної адміністрації.

Значення принципів адміністративної процедури важко недооцінити.

По-перше, вони є основними орієнтирами для подальшого вдосконалення чинного законодавства. Наприклад, ч. 2 ст. 3 ЗУ «Про адміністративну процедуру» передбачає, що закони можуть встановлювати особливості адміністративного провадження для окремих категорій адміністративних справ, але такі особливості повинні відповідати принципам адміністративної процедури, визначеним цим Законом. Саме забезпечення необхідності відповідати принципам адміністративної процедури покладено в основу Проєкту Закону про внесення змін до деяких законодавчих актів у зв'язку з прийняттям ЗУ «Про адміністративну процедуру» № 10161 від 18 жовтня 2023 року, який передбачає внесення змін майже до 200 законів, аби забезпечити належну реалізацію положень ЗУ «Про адміністративну процедуру» та поширити його вплив на інші сфери публічних відносин. 10 жовтня 2024 року ВР України ухвалила цей Закон, що однозначно наблизить законодавство України до стандартів країн ЄС, де діють уніфіковані правила адміністративної процедури.

По-друге, принципи адміністративної процедури допомагають вирішувати колізії на практиці, оскільки спеціальне законодавство ще не повністю узгоджене з положеннями ЗУ «Про адміністративну процедуру». Перехідними та прикінцевими положеннями ЗУ «Про адміністративну процедуру» визначається, що до приведення законодавчих актів у відповідність із ЗУ «Про адміністративну процедуру» вони застосовуються з тією мірою, наскільки не суперечать принципам адміністративної процедури. Наприклад, положення спеціальних законів зазвичай не вимагають вказівки щодо способу, порядку та строків оскарження в негативних адміністративних актах, що порушує принцип забезпечення ефективних засобів правового захисту.

Таким чином, якщо адміністративний орган за результатами розгляду справи приймає негативний адміністративний акт (припис про усунення порушення, постанову про накладення адміністративного стягнення тощо), в його прикінцевій частині мають бути зазначені відомості про строки й порядок оскарження (у тому числі найменування та місцезнаходження адміністративного органу, який є суб'єктом розгляду скарги, та вид суду, до якого особа може подати позов). У частині спеціальних законів визначено, що у випадку коли особа разом із заявою не надає повного пакета документів, адміністративний орган відмовляє в розгляді такої заяви. Зазначене суперечить низці принципів адміністративної процедури – гарантування права особи на участь в адміністративному провадженні, офіційності, презумпції правомірності дій та вимог особи. Дія зазначених принципів зводиться до того, що не може бути жодного негативного акта без залучення особи; її вимоги вважаються правомірними, доки інше не буде доведено під час розглядання та вирішення справи; адміністративний орган зобов'язаний встановлювати обставини, що мають значення для вирішення справи, і за необхідності збирати для цього документи та інші докази з власної ініціативи.

Навіть той факт, що законопроєкт № 10161 вже проголосований ВР України, не убезпечує від ймовірних колізій на практиці, оскільки не всі законодавчі акти приведені у відповідність до ЗУ «Про адміністративну процедуру». Відтак, КУпАП регламентує порядок притягнення особи до адміністративної відповідальності і був прийнятий ще за часів, коли Україна перебувала у складі Радянського Союзу. Положення КУпАП не тільки не відповідають сучасним тенденціям розвитку українського законодавства в частині забезпечення реалізації і захисту прав приватної особи, відповідно до європейських принципів діяльності публічної адміністрації, але й мають суттєві прогалини в регламентації провадження у справах про адміністративні правопорушення. У проєкті № 11386 від 28 червня 2024 року, який зараз розглядає ВР України, у ст. 1 зазначено, що провадження у справах про адміністративні проступки регулюються Кодексом з урахуванням положень ЗУ «Про адміністративну процедуру». Але доти, поки новий Кодекс про адміністративні проступки буде прийнятий та запрацює, вирішити проблеми на практиці допоможе застосування норм КУпАП з урахуванням сформованих стандартів у дотриманні прав особи – принципів адміністративної процедури.

По-третє, принципи адміністративної процедури поширюються не лише на ті відносини, які визначено предметом регулювання ЗУ «Про адміністративну процедуру», але й на адміністративну діяльність адміністративних органів, що не вимагає прийняття адміністративних актів (ч. 2 ст. 4 ЗУ «Про адміністративну процедуру»).

Термінологічно «адміністративна діяльність» адміністративних органів не визначена в законодавстві, але можна розглядати цей термін відповідно до складових словосполучення. Під діяльністю слід розуміти певну взаємодію (у формі активної та пасивної поведінки) когось/чогось із навколишнім світом, спрямована на досягнення конкретних цілей та виконання поставлених завдань. Прикметник «адміністративна» вказує на суб'єктів здійснення такої діяльності – органи публічного адміністрування, публічна адміністрація, представники публічної влади. Своєю чергою «адміністративна діяльність» є сукупністю дій публічної адміністрації, спрямованих на виконання покладених завдань і функцій.

Ця діяльність може виражатися в різних формах: прийняття нормативно-правових актів, надання адміністративних послуг, проведення перевірок дотримання законодавства – тобто охоплювати всі сфери, у яких публічна адміністрація реалізує повноваження владного характеру.

В літературі навіть можна зустріти підхід до адміністративної діяльності як тотожної публічному адмініструванню взагалі. Оскільки дотримання принципів адміністративної процедури спрямоване повною мірою забезпечити реалізацію й захист прав особи, то й тлумачення терміна «адміністративна діяльність» має виходити з найбільшої користі для особи.

Принципи адміністративної процедури є вираженням стандартів взаємовідносин особи з публічною адміністрацією, метою діяльності якої є забезпечення реалізації та захисту прав особи, тому цілком зрозуміло, чому законодавець поширив дію принципів адміністративної процедури на всю діяльність публічної адміністрації, а не лише на прийняття та виконання адміністративних актів у випадках, передбачених законом. Тим самим публічна адміністрація пов'язана з європейськими стандартами не лише під час надання адміністративних послуг та реалізації інспекційних повноважень, а й в процесі всієї своєї владної діяльності.

Зрозуміло, що частина такої діяльності безпосередньо не стосується взаємовідносин з особою, приміром правотворча діяльність публічної адміністрації, яка є досить специфічною та здійснюється за певними правилами відповідно до встановлених власних принципів (див. ЗУ «Про правотворчу діяльність», ЗУ «Про місцеве самоврядування», ЗУ «Про доступ до публічної інформації»). Так само внутрішньоорганізаційна діяльність публічної адміністрації, спрямована на реалізацію управлінських функцій в середині публічної адміністрації, може мати місце на різних етапах прийняття й застосування нормативно-правових актів, підготовки й виконання управлінських рішень. Така діяльність проводиться регулярно та систематично, її метою є забезпечення нормальної та злагодженої роботи відповідних структурних одиниць органів публічного адміністрування. Діяльність може полягати в роз'ясненні змісту й мети

законодавчих та інших правових актів або тих чи інших заходів; інструктуванні органів влади нижчого рівня, їхніх посадових та службових осіб; розробленні програм; підготуванні та проведенні нарад, засідань колегій, конференцій, семінарів; проведенні зустрічей та прийому делегацій; організації обговорень; розробленні планів, прогнозів, програм, методичних рекомендацій; здійсненні заходів, спрямованих на підвищення ефективності управлінської діяльності; інформуванні громадськості шляхом надання прес-релізів , організації прес-конференцій, брифінгів та в інших подібних діях. Вона так само підпадає під дію принципів, але принципів належного врядування, таких як: 1) забезпечення участі в ухваленні рішень та належне реагування; 2) відкритість і прозорість; 3) доброчесність і етичну поведінку; 4) ефективність, компетентність і спроможність; 5) інноваційність та відкритість до змін; 6) сталість та довгострокову орієнтованість; 7) грамотне фінансове управління; 8) повагу до прав людини та культурної різноманітності; 9) забезпечення соціальної згуртованості; 10) підзвітність.

Частково принципи адміністративної процедури та належного врядування взаємозалежні та доповнюють один одне.

Але є адміністративна діяльність, яка хоч і не пов'язана з прийняттям адміністративного акта, але безпосередньо стосується взаємовідносин публічної адміністрації з особою.

Відтак, кожна особа має *право на доступ до публічної інформації, яке забезпечується шляхом*:

– систематичного та оперативного оприлюднення інформації: 1) в офіційних друкованих виданнях; 2) на офіційних веб-сайтах у мережі Інтернет; 3) на єдиному державному веб порталі відкритих даних; 4) на інформаційних стендах; 5) будь-яким іншим способом;

– надання інформації за запитами на інформацію. Проте Закон України «Про доступ до публічної інформації» передбачає строки та підстави для відмови в наданні відповіді на запит про публічну інформацію.

Під час розгляду запитів на доступ до публічної інформації розпорядник не приймає адміністративного акта, адже відповідь на запит не спрямована на набуття, зміну, припинення чи реалізацію прав та/або обов'язків окремої особи (осіб). Розпорядник публічної інформації лише надає інформацію, що її було отримано або створено від суб'єктів владних повноважень у процесі виконання їхніх обов'язків, передбачених чинним законодавством, або яка знаходиться у їхньому володінні. Так, відповідно до ч. 4 ст. 22 зазначеного закону у відмові в задоволенні запиту на інформацію має бути зазначено: 1) прізвище, ім'я, по батькові та посаду особи, відповідальної за розгляд запиту розпорядником інформації; 2) дату відмов; 3) мотивовану підставу відмови; 4) порядок оскарження відмови; 5) підпис.

Отже, в будь-якому разі відмова в наданні доступу до публічної інформації має бути обґрунтована відповідно до принципу адміністративної процедури – обґрунтованості.

Ще одним прикладом адміністративної діяльності без прийняття адміністративного акта є складання протоколів про адміністративне правопорушення. Так, у окремих категоріях справ про адміністративне правопорушення адміністративні органи складають протоколи, а потім надсилають спеціально-уповноваженому органу, приміром, до суду, для вирішення справи по суті.

Протокол про адміністративне правопорушення зазвичай не є адміністративним актом, у ньому фіксується лише факт протиправної поведінки особи.

Відтак повноваженнями щодо складання протоколу наділяються різноманітні адміністративні органи (Національна поліція, органи охорони культурної спадщини, Антимонопольний комітет України, центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику з питань державного нагляду (контролю) у сфері пожежної та техногенної безпеки, центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері енергозбереження, різноманітні служби та інспекції). Положення ст. 256 КУпАП передбачають вимоги до складання протоколу, які стосуються зазначення необхідної інформації; наявності підписів осіб, яка склала протокол і яка притягається до адміністративної відповідальності; роз'яснення особі, яка притягається до адміністративної відповідальності, її змісту прав та обов'язків. Протокол про адміністративне правопорушення, що фіксує фактичні обставини справи, оцінюється однаковою мірою з іншими джерелами доказів, такими як пояснення особи, яка притягається до адміністративної відповідальності, потерпілих, свідків, висновком експерта, речовими доказами, показаннями технічних приладів та технічних засобів тощо. Вина особи у вчиненні адміністративного проступку буде встановлена постановою у справі про адміністративне правопорушення.

Але під час укладання протоколу адміністративні органи мають дотримувати принципів адміністративної процедури – гарантування права особи на участь в адміністративному провадженні, відкритість. Особі має бути повідомлено про початок провадження і забезпечено право надати пояснення та знайомитися з матеріалами справи про адміністративне правопорушення.

Окремі адміністративні органи наділяються повноваженнями щодо забезпечення публічної безпеки й порядку та охорони прав і свобод людини, а також інтересів суспільства й держави. Відтак, Національна поліція з цією метою може здійснювати поліцейські заходи, що є діями або комплексом дій превентивного або примусового характеру, які обмежують певні права й свободи людини та які застосовують поліцейські відповідно

до закону для забезпечення виконання покладених на них повноважень. Наприклад, до превентивних поліцейських заходів належать перевірка документів особи, опитування особи, поверхнева перевірка й огляд тощо (ч. 1 ст. 31 ЗУ «Про Національну поліцію»).

Застосування таких поліцейських заходів зазвичай охоплюється адміністративним розсудом, приміром, якщо існує достатньо підстав вважати, що особа вчинила або має намір вчинити правопорушення або якщо особа володіє зовнішніми ознаками, схожими на зовнішні ознаки особи, яка перебуває в розшуку, або безвісно зниклої особи, або самовільно залишила місце для утримання військовополонених.

Зрозуміло, що під час застосування таких заходів не розпочинається адміністративне провадження, не формуються матеріали справи, не приймається адміністративний акт. Але при цьому під час застосування поліцейських заходів мають бути дотримані принципи адміністративної процедури, такі як безсторонність, пропорційність, рівність перед законом, добросовісність, розсудливість та інші.

Крім того, окремої уваги потребує дотримання принципу законності під час реалізації дискреційних повноважень, якщо це не пов'язано з розглядом адміністративної справи та прийняттям адміністративного акта.

Так, забезпечення реалізації окремих повноважень адміністративного органу здійснюється через його звернення до адміністративного суду, *приміром*, про тимчасову заборону (зупинення) окремих видів або всієї діяльності громадського об'єднання; про затримання іноземця або особи без громадянства; про заборону політичної партії.

Право на звернення до адміністративного випадку передбачено законом. Згідно зі ст. 21 ЗУ «Про політичні партії», МЮ України в разі виявлення порушення вимог щодо створення й діяльності політичних партій, встановлених Конституцією України, цим Законом та іншими законами України, невідкладно звертається до суду з адміністративним позовом про заборону політичної партії, у тому числі в разі виявлення фактів учинення політичною партією дій, передбачених законом, приміром, спрямованих на ліквідацію незалежності України, зміну конституційного ладу насильницьким шляхом чи порушення рівноправності громадян залежно від їхньої раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань. МЮ України має звертатися до адміністративного суду про заборону політичної партії без відступлення від попередніх рішень, прийнятих ним за подібних чи однакових умов. Тобто звернення до суду має бути в кожному випадку за наявності однакових підстав.

Таким чином, *принципи адміністративної процедури є головними маркерами для діяльності адміністративних органів, незалежно від того, чи пов'язується така діяльність із прийняттям адміністративного акта, чи без такого прийняття*. Зазначене

обґрунтовується пов’язаністю публічної адміністрації діяти відповідно до положень ст. 3 Конституції України: «Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов’язком держави».

4.3 Обмеження, що застосовують до публічних службовців із метою запобігання корупційним та пов’язаним з корупцією правопорушенням

Для публічних службовців, які перебувають на публічній службі, можуть бути застосовані певні обмеження, порушення яких вимагає відповідальності.

1. Обмеження щодо використання службового становища. Посадове становище не може використовуватися усупереч публічним інтересам задля особистої вигоди.

Вимогами ст. 22 ЗУ «Про запобігання корупції» установлено низку обмежень. Забороняється використовувати свої службові повноваження або своє становище та пов’язані з цим можливості з метою одержання неправомірної вигоди для себе чи інших осіб, у тому числі використовувати будь-яке державне чи комунальне майно або кошти в приватних інтересах.

Такі обмеження поширюються на визначене частиною першою ст. 3 ЗУ «Про запобігання корупції» коло осіб, до яких належать:

– особи, уповноважені на виконання функцій держави або місцевого самоврядування;

– особи, які для цілей цього Закону прирівнюються до осіб, уповноважених на виконання функцій держави або місцевого самоврядування;

– особи, які постійно або тимчасово обіймають посади, пов’язані з виконанням організаційно-розпорядчих чи адміністративно-господарських обов’язків, або спеціально уповноважені на виконання таких обов’язків у юридичних особах приватного права незалежно від організаційно-правової форми, а також інші особи, які не є службовими особами та які виконують роботу або надають послуги відповідно до договору з підприємством, установою, організацією, у випадках, передбачених цим Законом.

2. Обмеження щодо одержання подарунків. Особам, уповноваженим на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, відповідно до вимог статті 23 Закону, забороняється безпосередньо або через інших осіб вимагати, просити, одержувати подарунки для себе чи близьких їм осіб від юридичних або фізичних осіб:

– у зв’язку зі здійсненням такими особами діяльності, пов’язаної з виконанням функцій держави або місцевого самоврядування;

– якщо особа, яка дарує, перебуває в підпорядкуванні такої особи.

Особи, уповноважені на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, можуть приймати подарунки, які відповідають загальновизнаним уявленням про гостинність, крім випадків, передбачених частиною першою цієї статті, якщо вартість таких подарунків не перевищує одну мінімальну заробітну плату, встановлену на день прийняття подарунка, одноразово, а сукупна вартість таких подарунків, отриманих від однієї особи (групи осіб) протягом року, не перевищує двох прожиткових мінімумів, установлених для працездатної особи на 1 січня того року, в якому прийнято подарунки.

Передбачене цією частиною обмеження щодо вартості подарунків не поширюється на подарунки, які:

– даруються близькими особами;

– одержуються як загальнодоступні знижки на товари, послуги, загальнодоступні виграші, призи, премії, бонуси.

Подарунки, одержані особами, уповноваженими на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, як подарунки державі, АРК, територіальній громаді, державним або комунальним підприємствам, установам чи організаціям, є відповідно державною або комунальною власністю і передаються органу, підприємству, установі чи організації у порядку, визначеному КМ України.

Рішення, прийняте особою, уповноваженою на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, на користь особи, від якої вона чи її близькі особи отримали подарунок, уважаються такими, що прийняті в умовах конфлікту інтересів, і на ці рішення розповсюджуються положення ст. 67 ЗУ «Про запобігання корупції».

Крім того, вимогами ст. 24 ЗУ «Про запобігання корупції» визначено, що особи, уповноважені на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, прирівняні до них особи у разі надходження пропозиції щодо неправомірної вигоди або подарунка, незважаючи на приватні інтереси, зобов’язані невідкладно вжити таких заходів:

– відмовитися від пропозиції;

– за можливості ідентифікувати особу, яка зробила пропозицію;

– залучити свідків, якщо це можливо, у тому числі з числа співробітників;

– письмово повідомити про пропозицію безпосереднього керівника (за наявності) або керівника відповідного органу, підприємства, установи, організації, спеціально уповноважених суб’єктів у сфері протидії корупції.

Якщо особа, на яку поширюються обмеження щодо використання службового становища та щодо одержання подарунків, виявила у своєму службовому приміщенні чи отримала майно, що може бути неправомірною

вигодою, або подарунок, вона зобов'язана невідкладно, але не пізніше одного робочого дня, письмово повідомити про цей факт свого безпосереднього керівника або керівника відповідного органу, підприємства, установи, організації.

Про виявлення майна, що може бути неправомірною вигодою, або подарунка складається акт, який підписує особа, яка виявила неправомірну вигоду або подарунок, та її безпосередній керівник або керівник відповідного органу, підприємства, установи, організації.

Якщо майно, що може бути неправомірною вигодою, або подарунок виявляє особа, яка є керівником органу, підприємства, установи, організації, акт про виявлення майна, що може бути неправомірною вигодою, або подарунка підписує ця особа та особа, уповноважена на виконання обов'язків керівника відповідного органу, підприємства, установи, організації у разі його відсутності.

Предмети неправомірної вигоди, а також одержані чи виявлені подарунки зберігаються в органі до їх передачі спеціально уповноваженим суб'єктам у сфері протидії корупції.

Положення цієї статті не поширюються на випадки одержання подарунка за наявності обставин, передбачених частиною другою ст. 23 ЗУ «Про запобігання корупції».

У випадку наявності в особи, уповноваженої на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, сумнівів щодо можливості одержання нею подарунка, вона має право письмово звернутися для одержання консультації з цього питання до територіального органу Національного агентства, який надає відповідне роз'яснення.

Покарання – штраф від 100 до 200 неоподаткованих мінімумів доходів громадян з конфіскацією такого подарунка (ч. 1 ст. 172-5 КУпАП).

3. Обмеження щодо сумісництва та суміщення. Обмеження щодо сумісництва та суміщення, відповідно до вимог ст. 25 ЗУ «Про запобігання корупції», поширюється виключно на осіб, уповноважених на виконання функцій держави або місцевого самоврядування.

Зазначеним вище особам забороняється:

– займатися іншою оплачуваною (крім викладацької, наукової і творчої діяльності, медичної практики, інструкторської та суддівської практики зі спорту) або підприємницькою діяльністю, якщо інше не передбачено Конституцією або законами України;

– входити до складу правління, інших виконавчих чи контрольних органів, наглядової ради підприємства або організації, що має на меті одержання прибутку (крім випадків, коли особи здійснюють функції з управління акціями (частками, паями), що належать державі чи територіальній громаді, та представляють інтереси держави чи територіальної громади в раді (спостережній раді), ревізійній комісії господарської організації), якщо інше не передбачено Конституцією або законами України.

Однак при цьому важливим є положення про те, що обмеження не поширюються на депутатів Верховної Ради АРК, депутатів місцевих рад (крім тих, які здійснюють свої повноваження у відповідній раді на постійній основі), членів Вищої ради юстиції (крім тих, які працюють у Вищій раді юстиції на постійній основі), народних засідателів і присяжних.

Покарання – штраф від 300 до 500 неоподаткованих мінімумів доходів громадян з конфіскацією доходу, отриманого від такої діяльності (ч. 1 ст. 172-4 КУпАП).

4. Обмеження після припинення діяльності, пов'язаної з виконанням функцій держави або місцевого самоврядування. Відповідно до вимог ст. 26 ЗУ «Про запобігання корупції» особам, уповноваженим на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, які звільнилися або іншим чином припинили діяльність, пов'язану з виконанням функцій держави або місцевого самоврядування, забороняється:

– протягом року з дня припинення відповідної діяльності укладати трудові договори (контракти) або вчиняти правочини у сфері підприємницької діяльності з юридичними особами приватного права або фізичними особами-підприємцями, якщо особи, зазначені в абзаці першому цієї частини, протягом року до дня припинення виконання функцій держави або місцевого самоврядування здійснювали повноваження з контролю, нагляду або підготовки чи прийняття відповідних рішень щодо діяльності цих юридичних осіб або фізичних осіб-підприємців;

– розголошувати або використовувати в інший спосіб у своїх інтересах інформацію, яка стала їм відома у зв'язку з виконанням службових повноважень, крім випадків, установлених законом;

– протягом року з дня припинення відповідної діяльності представляти інтереси будь-якої особи у справах (у тому числі в тих, що розглядаються в судах), в яких іншою стороною є орган, підприємство, установа, організація, в якому (яких) вони працювали на момент припинення зазначеної діяльності.

При цьому слід зазначити, що порушення встановленого пунктом першим частини першої цієї статті обмеження щодо укладення трудового договору (контракту) є підставою для припинення відповідного договору.

Правочини у сфері підприємницької діяльності, вчинені з порушенням вимог пункту першого частини першої цієї статті, можуть бути визнані недійсними.

У разі виявлення порушень, передбачених ч. 1частиною першою цієї статті, Національне агентство звертається до суду для припинення трудового договору (контракту), визнання правочину недійсним.

5. Обмеження щодо спільної роботи близьких осіб. Обмеження щодо спільної роботи близьких осіб, відповідно до вимог ст. 27 ЗУ «Про запобігання корупції», поширюються виключно на осіб, уповноважених на виконання функцій держави або місцевого самоврядування.

Зазначені особи не можуть мати у прямому підпорядкуванні близьких їм осіб або бути прямо підпорядкованими у зв'язку з виконанням повноважень близьким їм особам.

Особи, які претендують на зайняття посад, зазначених у пп. «а», «в» –«з» п. 1 ч. 1 ст. 3 ЗУ «Про запобігання корупції», зобов'язані повідомити керівництво органу, на посаду в якому вони претендують, про близьких їм осіб, які працюють у цьому органі.

У той же час зазначені положення не поширюються на:

– народних засідателів і присяжних;

– близьких осіб, які прямо підпорядковані один одному у зв'язку з набуттям одним з них статусу виборної особи;

– осіб, які працюють у сільських населених пунктах (крім тих, що є районними центрами), а також гірських населених пунктах.

У разі виникнення обставин, що порушують вимоги частини першої цієї статті, відповідні особи, близькі їм особи вживають заходів щодо усунення таких обставин у п'ятнадцятиденний строк.

Якщо в зазначений строк ці обставини добровільно не усунуто, відповідні особи або близькі їм особи в місячний строк з моменту виникнення обставин підлягають переведенню в установленому порядку на іншу посаду, що виключає пряме підпорядкування.

У разі неможливості такого переведення особа, яка перебуває у підпорядкуванні, підлягає звільненню із займаної посади.

Згідно із ч. 1 ст. 1 ЗУ «Про запобігання корупції»:

– пряме підпорядкування – відносини прямої організаційної або правової залежності підлеглої особи від її керівника, в тому числі через вирішення (участь у вирішенні) питань прийняття на роботу, звільнення з роботи, застосування заохочень, дисциплінарних стягнень, надання вказівок, доручень тощо, контролю за їх виконанням;

– близькі особи – особи, які спільно проживають, пов'язані спільним побутом і мають взаємні права та обов'язки із суб'єктом, зазначеним у частині 1 статті третьої цього Закону (крім осіб, взаємні права та обов'язки яких із суб'єктом не мають характеру сімейних), у тому числі особи, які спільно проживають, але не перебувають у шлюбі, а також – незалежно від зазначених умов – чоловік, дружина, батько, мати, вітчим, мачуха, син, дочка, пасинок, падчерка, рідний брат, рідна сестра, дід, баба, прадід, прабаба, внук, внучка, правнук, правнучка, зять, невістка, тесть, теща, свекор, свекруха, усиновлювач чи усиновлений, опікун чи піклувальник, особа, яка перебуває під опікою або піклуванням згаданого суб'єкта.

4.4 Адміністративні правопорушення, пов’язані з корупцією

Адміністративні правопорушення, пов’язані з корупцією. Відповідно до КУпАП *адміністративним правопорушення* (проступком) визнається протиправна, винна (умисна або необережна) дія чи бездіяльність, яка посягає на громадський порядок, власність, права і свободи громадян, на встановлений порядок управління і за яку законом передбачено адміністративну відповідальність. Відповідно до ст. 14 КУпАП посадові особи підлягають адміністративній відповідальності за адміністративні правопорушення, пов’язані з недодержанням установлених правил у сфері охорони порядку управління, державного і громадського порядку, природи, здоров’я населення та інших правил, забезпечення виконання яких входить до їхніх службових обов’язків.

У ст. 1 ЗУ «Про запобігання корупції» інноваційна дефініція «*правопорушення, пов’язане з корупцією*» визначено так: «… діяння, що не містить ознак корупції, але порушує встановлені цим Законом вимоги, заборони та обмеження, вчинене особою, зазначеною у частині першій статті 3 цього Закону, за яке законом встановлено кримінальну, адміністративну, дисциплінарну та/або цивільно-правову відповідальність».

Порушення обмежень щодо сумісництва та суміщення з іншими видами діяльності. Порушення особою встановлених законом обмежень щодо зайняття іншою оплачуваною діяльністю (крім викладацької, наукової та творчої діяльності, медичної та суддівської практики, інструкторської практики із спорту) або підприємницькою діяльністю тягне за собою накладення штрафу від трьохсот до п’ятисот неоподатковуваних мінімумів доходів громадян з конфіскацією отриманого доходу від підприємницької діяльності чи винагороди від роботи за сумісництвом.

Порушення особою встановлених законом обмежень щодо входження до складу правління, інших виконавчих чи контрольних органів, чи наглядової ради підприємства або організації, що має на меті одержання прибутку (крім випадків, коли особа здійснює функції з управління акціями (частками, паями), що належать державі чи територіальній громаді, та представляє інтереси держави чи територіальної громади в раді (спостережній раді), ревізійній комісії господарської організації), тягне за собою накладення штрафу від трьохсот до п’ятисот неоподатковуваних мінімумів доходів громадян з конфіскацією отриманого доходу від такої діяльності.

Дії, передбачені частиною першою або другою, вчинені особою, яку протягом року було піддано адміністративному стягненню за такі ж порушення, тягнуть за собою накладення штрафу від п’ятисот до восьмисот неоподатковуваних мінімумів доходів громадян з конфіскацією отриманого доходу чи винагороди та з позбавленням права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю строком на один рік.

Примітка. Суб'єктами правопорушень у цій статті є особи, зазначені у п. 1 ч. 1 ст. 3 ЗУ «Про запобігання корупції», за винятком депутатів Верховної Ради АРК, депутатів місцевих рад (крім тих, які здійснюють свої повноваження у відповідній раді на постійній основі), присяжних.

Порушення встановлених законом обмежень щодо одержання подарунків. Порушення встановлених законом обмежень щодо одержання подарунків – тягне за собою накладення штрафу від ста до двохсот неоподатковуваних мінімумів доходів громадян з конфіскацією такого подарунка.

Та сама дія, вчинена особою, яку протягом року було піддано адміністративному стягненню за порушення, передбачене частиною першою цієї статті, тягне за собою накладення штрафу від двохсот до чотирьохсот неоподатковуваних мінімумів доходів громадян з конфіскацією такого дарунка (пожертви) та з позбавленням права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю строком на один рік.

Примітка. Суб'єктами правопорушень у цій статті є особи, зазначені у п. 1, 2 ч. 1 ст. 3 ЗУ «Про запобігання корупції».

Порушення вимог фінансового контролю. Несвоєчасне подання без поважних причин декларації особи, уповноваженої на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, тягне за собою накладення штрафу від п'ятдесяти до ста неоподатковуваних мінімумів доходів громадян.

Неповідомлення або несвоєчасне повідомлення про відкриття валютного рахунку в установі банку-нерезидента або про суттєві зміни у майновому стані тягне за собою накладення штрафу від ста до двохсот неоподатковуваних мінімумів доходів громадян.

Дії, передбачені частиною першою або другою, вчинені особою, яку протягом року було піддано адміністративному стягненню за такі ж порушення, тягнуть за собою накладення штрафу від ста до трьохсот неоподатковуваних мінімумів доходів громадян з конфіскацією доходу чи винагороди та з позбавленням права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю строком на один рік.

Подання завідомо недостовірних відомостей у декларації особи, уповноваженої на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, тягне за собою накладення штрафу від однієї тисячі до двох тисяч п'ятисот неоподатковуваних мінімумів доходів громадян.

Примітка. Суб'єктами правопорушень у цій статті є особи, які відповідно до ч. 1, 2 ст. 45 ЗУ «Про запобігання корупції» зобов'язані подавати декларацію особи, уповноваженої на виконання функцій держави або місцевого самоврядування.

Відповідальність за цією статтею за подання завідомо недостовірних відомостей у декларації особи, уповноваженої на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, стосовно майна або іншого

об’єкта декларування, що має вартість, настає у випадку, якщо такі відомості відрізняються від достовірних на суму від ста до двохсот п’ятдесяти прожиткових мінімумів для працездатних осіб.

Порушення вимог щодо запобігання та врегулювання конфлікту інтересів. Неповідомлення особою у встановлених законом випадках та порядку про наявність у неї реального конфлікту інтересів тягне за собою накладення штрафу від ста до двохсот неоподатковуваних мінімумів доходів громадян.

Вчинення дій чи прийняття рішень в умовах реального конфлікту інтересів тягнуть за собою накладення штрафу від двохсот до чотирьохсот неоподатковуваних мінімумів доходів громадян.

Дії, передбачені частиною першою або другою, вчинені особою, яку протягом року було піддано адміністративному стягненню за такі ж порушення, тягнуть за собою накладення штрафу від чотирьохсот до восьмисот неоподатковуваних мінімумів доходів громадян з позбавленням права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю строком на один рік.

Примітка. 1. Суб’єктами правопорушень у цій статті є особи, зазначені у п. 1, 2 ч. 1 ст. 3 ЗУ «Про запобігання корупції». 2. У цій статті під реальним конфліктом інтересів слід розуміти суперечність між приватним інтересом особи та її службовими чи представницькими повноваженнями, що впливає на об’єктивність або неупередженість прийняття рішень, або на вчинення чи невчинення дій під час виконання вказаних повноважень.

Незаконне використання інформації, що стала відома особі у зв’язку з виконанням службових повноважень. Незаконне розголошення або використання в інший спосіб особою у своїх інтересах інформації, яка стала їй відома у зв’язку з виконанням службових повноважень, тягне за собою накладення штрафу від ста до ста п’ятдесяти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян.

Примітка. Суб’єктами правопорушень у цій статті є особи, зазначені в п. 1 ч. 1 ст. 3 ЗУ «Про запобігання корупції», а також особи, зазначені в ч. 2 ст. 17 ЗУ «Про запобігання впливу корупційних правопорушень на результати офіційних спортивних змагань».

Невжиття заходів щодо протидії корупції. Невжиття передбачених законом заходів посадовою чи службовою особою органу державної влади, посадовою особою місцевого самоврядування, юридичної особи, їх структурних підрозділів у разі виявлення корупційного правопорушення тягне за собою накладення штрафу від ста двадцяти п’яти до двохсот п’ятдесяти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян.

Та сама дія, вчинена повторно протягом року після застосування заходів адміністративного стягнення, тягне за собою накладення штрафу від двохсот п’ятдесяти до чотирьохсот неоподатковуваних мінімумів доходів громадян.

Примітка. Суб'єктами правопорушень у цій статті є також особи, зазначені в ч. 3 ст. 17 ЗУ «Про запобігання впливу корупційних правопорушень на результати офіційних спортивних змагань».

Порушення заборони розміщення ставок на спорт, пов'язаних з маніпулюванням офіційним спортивним змаганням. Порушення заборони розміщення ставок на спорт заінтересованими сторонами офіційного спортивного змагання, у якому вони беруть участь, з одержанням за це неправомірної вигоди в розмірі, що не перевищує двадцяти прожиткових мінімумів для працездатних осіб, тягне за собою накладення штрафу від двохсот до п'ятисот неоподатковуваних мінімумів доходів громадян з конфіскацією грошей, одержаних внаслідок адміністративного правопорушення.

Та сама дія, вчинена особою, яку протягом року було піддано адміністративному стягненню за порушення, передбачене частиною першою цієї статті, тягне за собою накладення штрафу від п'ятисот до тисячі неоподатковуваних мінімумів доходів громадян з конфіскацією грошей, одержаних внаслідок адміністративного правопорушення, з позбавленням права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю строком на один рік.

Примітка. Суб'єктом правопорушень у цій статті є особи, зазначені в ч. 2 ст. 17 ЗУ «Про запобігання впливу корупційних правопорушень на результати офіційних спортивних змагань».

4.5 Види адміністративних стягнень та основні правила їх накладення

Адміністративне стягнення – це захід адміністративної відповідальності, що застосовується з метою виховання особи, яка вчинила адміністративне правопорушення, у дусі додержання законів України, поваги до правил співжиття, а також запобігання вчиненню нових правопорушень як самим правопорушником, так й іншими особами, покарання та виправлення правопорушника, відшкодування збитків.

Види адміністративних стягнень:

– попередження;

– штраф;

– оплатне вилучення предмета;

– конфіскація;

– позбавлення спеціального права, наданого даному громадянинові (полювання та керування транспортними засобами);

– позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю;

– громадські роботи;
– суспільно корисні роботи;
– виправні роботи;
– адміністративний арешт;
– арешт з утриманням на гауптвахті.

Крім цього, законами України може бути встановлено й інші, не зазначені, види адміністративних стягнень. До іноземців та осіб без громадянства за правопорушення, які грубо порушують правопорядок, може бути застосоване видворення за межі України.

Заходи впливу, що застосовуються до неповнолітніх.

До неповнолітніх можуть бути застосовані заходи впливу:

– зобов'язання публічно або в іншій формі попросити вибачення у потерпілого;
– попередження;
– догана або сувора догана;
– передача неповнолітнього під нагляд.

У разі вчинення неповнолітніми: незаконних дій із наркотиками без мети збуту, дрібної крадіжки, дій, що порушують більшість правил дорожнього руху, керування транспортом у стані сп'яніння (ч. 1–3 ст. 130 КУпАП), порушення правил торгівлі алкогольними напоями чи тютюновими виробами, дрібного хуліганства, стрільби в заборонених місцях, злісної непокори поліції, інших незаконних дій зі зброєю – вони (неповнолітні) підлягають адміністративній відповідальності на загальних підставах (крім адміністративного арешту). Але з урахуванням характеру правопорушення та особи правопорушника до них можуть бути застосовані й заходи впливу (крім осіб, що вчинили правопорушення, передбачені ст. 185 КУпАП).

Накладення адміністративного стягнення.

Стягнення за адміністративне правопорушення накладається в межах, установлених КУпАП та іншими законами. Під час накладення стягнення враховуються характер вчиненого правопорушення, особа порушника, ступінь вини, майновий стан, обставини, що пом'якшують чи обтяжують відповідальність. За одне адміністративне правопорушення може бути призначене одне основне чи основне та додаткове стягнення.

Обставини, що пом'якшують відповідальність за правопорушення:

– щире розкаяння винного;
– відвернення винним шкідливих наслідків, відшкодування збитків чи усунення заподіяної шкоди;
– вчинення правопорушення під впливом сильного душевного хвилювання або при збігу тяжких особистих або сімейних обставин;
– вчинення правопорушення неповнолітнім, вагітною жінкою або жінкою з дитиною віком до одного року.

Законами можуть бути передбачені й інші обставини, що пом'якшують відповідальність. Крім цього, орган, що вирішує справу про адміністративне правопорушення, може визнати й інші обставини пом'якшувальними.

Обставини, що обтяжують відповідальність:

– продовження протиправної поведінки, незважаючи на вимогу уповноважених на те осіб припинити її;

– повторне протягом року вчинення однорідного правопорушення, за яке особу вже було піддано адміністративному стягненню; вчинення правопорушення людиною, яка раніше вчинила кримінальне правопорушення;

– втягнення неповнолітнього в правопорушення;

– вчинення правопорушення групою осіб;

– вчинення правопорушення в умовах стихійного лиха чи за інших надзвичайних обставин;

– вчинення правопорушення в стані сп'яніння.

Орган, який накладає адміністративне стягнення, залежно від характеру правопорушення, може не визнати певну обставину з цього переліку обтяжувальною.

Інші положення.

У разі вчинення однією особою двох або більше правопорушень адміністративне стягнення накладається за кожне з них окремо. Якщо особа вчинила кілька правопорушень, справи про які одночасно розглядає той самий орган, стягнення накладається в межах санкції, встановленої за серйозніше правопорушення з числа вчинених. До основного може бути приєднано одне з додаткових стягнень.

Адміністративне стягнення може бути накладено не пізніш як через два місяці з дня вчинення правопорушення. Якщо правопорушення триваюче – через два місяці з дня його виявлення. Якщо справи про адміністративні правопорушення підвідомчі суду чи судді, стягнення може бути накладено не пізніш як через три місяці з дня його вчинення. Адміністративне стягнення за вчинення корупційного правопорушення може бути накладене протягом трьох місяців із дня виявлення, але не пізніше одного року з дня його вчинення. Якщо в діях порушника немає складу злочину і в порушенні кримінальної справи відмовлено (або її було закрито), але є ознаки адміністративного правопорушення, стягнення може бути накладено не пізніш як через місяць з дня прийняття рішення про відмову в порушенні кримінальної справи або про її закриття.

Особа вважається такою, що не була піддана адміністративному стягненню, якщо протягом року не вчинить нове адміністративне правопорушення чи злочин.

Якщо в результаті вчинення адміністративного правопорушення заподіяно майнову шкоду, то при вирішені питання стягнення заподіяної шкоди, адміністративна комісія, виконавчий орган сільської, селищної чи

міської ради може покласти на винного зобов'язання відшкодувати шкоду, якщо її сума не перевищує двох неоподатковуваних мінімумів доходів громадян, а суддя районного суду у місті, міського чи міськрайонного суду – незалежно від розміру шкоди, крім випадку, коли шкоду заподіяно неповнолітнім*, одночасно вирішує питання про відшкодування винним майнової шкоди, то в постанові по справі зазначаються розмір шкоди, що підлягає стягненню, порядок і строк її відшкодування.* У цьому випадку, якщо розмір шкоди не перевищує одного неоподатковуваного мінімуму доходів громадян, а неповнолітній має самостійний заробіток, суддя має право покласти на нього відшкодування заподіяної шкоди або зобов'язати своєю працею усунути її. У всіх інших випадках питання про відшкодування майнової шкоди, заподіяної адміністративним правопорушенням, вирішується в порядку цивільного судочинства.

4.6 Провадження в справі про адміністративне правопорушення: принципи, стадії, акти, що складають на певних стадіях провадження

Провадження у справах про адміністративні правопорушення – це комплекс процесуальних дій, спрямованих на своєчасне, повне і об'єктивне з'ясування обставин кожної справи, вирішення її у відповідності з законодавством, забезпечення виконання винесеної постанови, а також виявлення причин та умов, що сприяють вчиненню адміністративних правопорушень, запобігання правопорушенням, виховання громадян в дусі додержання законів, зміцнення законності, охорони прав та законних інтересів громадян, охорони власності, виконання завдань з охорони громадського порядку і громадської безпеки.

Таке провадження має певні стадії:

1) порушення справи та адміністративне розслідування;

2) розгляд і прийняття рішення у справі;

3) оскарження та опротестування (прокурором) прийнятого рішення;

4) виконання постанови.

Порушення справи та адміністративне розслідування є початковою стадією, яка спрямована на встановлення самої події правопорушення, обставин правопорушення, їх фіксацію та кваліфікацію. Підставою для порушення є вчинення особою діяння, яке містить ознаки такого правопорушення. Приводом для порушення адміністративної справи може бути: заява (письмова або усна) свідків, потерпілих та інших громадян; повідомлення посадових осіб, адміністрації підприємств, судово-слідчих органів; повідомлення преси, повідомлення громадських організацій; безпосереднє виявлення порушення уповноваженою особою.

Право порушення справ про адміністративні проступки мають також представники деяких громадських організацій: громадські мисливські інспектори, інспектори рибоохорони та ін. Провадження не може бути розпочате, а розпочате підлягає закриттю за таких обставин: 1) відсутність

події і складу адміністративного правопорушення; 2) недосягнення особою на момент вчинення шістнадцятирічного віку; 3) неосудність особи, яка вчинила протиправну дію чи бездіяльність; 4) вчинення дії особою у стані крайньої необхідності або необхідної оборони; 5) видання акта амністії, 6) закінчення на момент розгляду справи строків притягнення до відповідальності; 7) смерть особи, щодо якої було розпочато провадження у справі.

Процесуальним документом, який фіксує адміністративне правопорушення, є протокол. Його складають щодо кожного правопорушення компетентні в тому особи. Протокол про адміністративне правопорушення надсилається органу (посадовій особі), уповноваженому розглядати справу про адміністративне правопорушення (проступок).

Другою стадією провадження у справах про адміністративні проступки, є розгляд і прийняття рішення у справі. Ця стадія полягає у встановленні винних, правильного застосування законодавства з тим, щоб до кожного правопорушника були застосовані справедливі заходи адміністративного впливу. Вона складається з трьох етапів:

1) підготовки справи до розгляду;

2) розгляду справи;

3) прийняття у ній постанови.

Під час підготовки треба вирішити низку питань: чи належить до компетенції органу, посадової особи розгляд цієї справи; чи правильно укладено протокол та інші матеріали справи; чи сповіщено осіб, які беруть участь у розгляданні справи, про час і місце її розглядання; чи витребувано необхідні додаткові матеріали; чи підлягають задоволенню клопотання особи, яка притягається до адміністративної відповідальності, потерпілого, їхніх законних представників і адвоката. Справи про адміністративні правопорушення розглядаються, як правило, за місцем вчинення останніх. Розгляд справи про адміністративне правопорушення здійснюється на засадах рівності перед законом, відкритості. Адміністративні комісії справи про адміністративні правопорушення розглядають за місцем проживання порушника. У більшості випадків справа про адміністративне правопорушення розглядається у 15-денний строк зі дня одержання протоколу та інших матеріалів справи.

Розгляд розпочинається з оголошення складу колегіального органу або представлення посадової особи, яка вирішує справу. Після цього оголошується, яка справа підлягає розгляду і хто притягається до адміністративної відповідальності. Усім учасникам провадження роз’яснюються їхні права та обов’язки. Далі оголошується протокол про адміністративне правопорушення. Під час розгляду справи про адміністративне правопорушення колегіальним органом ведеться

протокол засідання, у якому зазначаються дата і місце засідання, найменування і склад органу, який розглядає справу, її зміст. Обов'язково фіксуються відомості про явку осіб, які беруть участь у справі, їхні пояснення, а також клопотання і результати розгляду останніх. У протоколі зазначаються також документи і речові докази, досліджені під час розглядання справи, відомості про оголошення прийнятої постанови і роз'яснення порядку та строків її оскарження. Протокол підписує головуючий на засіданні органу, що розглядає справу, і його секретар.

Доказами у справі про адміністративне правопорушення є будь-які фактичні дані, на основі яких встановлюється наявність чи відсутність адміністративного правопорушення, винність конкретної особи. Ці дані встановлюються протоколом про адміністративне правопорушення, поясненнями особи, яка притягається до адміністративної відповідальності, потерпілих, свідків, висновком експерта, речовими доказами, показаннями технічних приладів та технічних засобів. Обов'язок щодо збирання доказів покладається на осіб, уповноважених на складання протоколів про адміністративні правопорушення.

Особа, яка притягується до адміністративної відповідальності, має право знайомитися з матеріалами справи, давати пояснення, надавати докази, заявляти клопотання, користуватися під час розгляду справи допомогою адвоката, виступати рідною мовою і користуватися послугами перекладача, якщо вона не володіє мовою, якою ведеться провадження, оскаржити постанову у справі.

Справа про адміністративне правопорушення, як правило, розглядається у присутності особи, яка притягається до адміністративної відповідальності. Якщо є дані про своєчасне її сповіщення про місце й час розгляду і від неї не надійшло клопотання про його відкладення, справу може бути розглянуто за відсутності цієї особи. У ряді випадків участь особи, яка притягається до відповідальності, у розгляді справи є обов'язковою (під час розгляду справ про дрібне розкрадання, дрібне хуліганство, злісну непокору тощо), і в разі її ухилення з'явитися на виклик до суду, чи до іншого органу, цю особу може бути піддано приводу.

Орган (посадова особа) оцінює докази за своїм внутрішнім переконанням, що ґрунтується на всебічному, повному і об'єктивному дослідженні всіх обставин справи в їх сукупності, керуючись законом і правосвідомістю. Адвокат має право знайомитися з матеріалами справи, заявляти клопотання, за дорученням особи, яка його запросила, і від її імені вносити скарги на рішення у справі. Його повноваження на участь у розгляді справи посвідчуються ордером. Розгляд справи закінчується винесенням постанови та прийняттям рішення.

Якщо під час вирішення питання про накладення стягнення за адміністративне правопорушення одночасно вирішується питання про відшкодування винним майнової шкоди, то в постанові у справі

зазначаються розмір шкоди, що підлягає стягненню, порядок і строк її відшкодування. Постанова у справі має містити вирішення питання про вилучені речі і документи, а також вказівку про порядок і строк її оскарження. Постанова колегіального органу приймається простою більшістю голосів членів останнього, присутніх на засіданні. Постанову у справі про адміністративне правопорушення підписує посадова особа, яка розглянула справу, а постанову колегіального органу – головуючий на засіданні і секретар цього органу.

Постанова у справі може бути трьох видів: про накладення адміністративного стягнення, про застосування до неповнолітніх заходів впливу виховного характеру і про закриття справи. Постанова оголошується негайно після закінчення розгляду справи. Копія постанови протягом трьох днів вручається під розписку або висилається особі, щодо якої її винесено, а також потерпілому на його прохання.

Правомочний орган приймає одне з таких рішень: 1) залишає постанову без зміни, а скаргу або протест – без задоволення; 2) скасовує постанову і надсилає справу на новий розгляд; 3) скасовує постанову і закриває справу. Якщо буде встановлено, що постанову винесено органом (посадовою особою), не правомочним вирішувати цю справу, то постанова скасовується і справа надсилається на розгляд компетентного органу (посадової особи).

Постанова судді у справі про адміністративне правопорушення (проступок) може бути оскаржена або щодо неї може бути внесено протест прокурора протягом десяти днів з дня винесення постанови. Постанова судді набирає законної сили після закінчення строку подання апеляційної скарги чи протесту прокурора. Апеляційна скарга, протест прокурора подаються до відповідного апеляційного суду через місцевий суд, який виніс постанову. Апеляційний суд переглядає справу в межах апеляційної скарги. Суд апеляційної інстанції не обмежений доводами апеляційної скарги, якщо при розгляді справи буде встановлено неправильне застосування норм матеріального права або порушення норм процесуального права. Апеляційний суд може дослідити нові докази, які не досліджувалися раніше, якщо визнає обґрунтованим ненадання їх до місцевого суду або необґрунтованим відхилення їх місцевим судом.

За наслідками розгляду апеляційної скарги, протесту прокурора суд апеляційної інстанції має право: 1) залишити апеляційну скаргу чи протест прокурора без задоволення, а постанову – без змін; 2) скасувати постанову та закрити провадження у справі; 3) скасувати постанову та прийняти нову постанову; 4) змінити постанову. У разі зміни постанови в частині накладення стягнення, в межах, передбачених санкцією статті, воно не може бути збільшено. Постанова апеляційного суду набирає законної сили негайно після її винесення, є остаточною й оскарженню не підлягає.

Останньою стадією такого провадження є виконання постанови у справі про адміністративний проступок. Постанова про накладення адміністративного стягнення є виконавчим документом, є обов'язковою до виконання всіма державними і громадськими органами, підприємствами, установами, організаціями, посадовими особами і громадянами. У разі неможливості негайного виконання постанови про накладення окремих адміністративних стягнень – адміністративного арешту, виправних робіт або штрафу – допускається відстрочка її виконання. Право відстрочити виконання постанови має лише орган (посадова особа), який її виніс. До таких випадків належать, наприклад, хвороба особи, підданої адміністративному стягненню, складні сімейні обставини або інші поважні причини, які перешкоджають негайному виконанню постанови.

За загальним правилом, постанова про накладення адміністративного стягнення не підлягає виконанню, якщо її не звернуто до виконання протягом трьох місяців із дня винесення. Постанова вважається звернутою до виконання, коли орган (посадова особа), який її виніс, вручає або надсилає копію постанови відповідній особі або органу, безпосередньо уповноваженому її виконувати. Контроль за правильним і своєчасним виконанням постанови про накладення адміністративного стягнення здійснює орган (посадова особа), який виніс постанову.

Провадження у справах про адміністративні правопорушення має два види: звичайне та спрощене.

Звичайне передбачає складання протоколу, визначає зміст, запобіжні заходи та порядок їх застосування, права та обов'язки учасників провадження, порядок розгляду справ, факти, обставини, що є доказами.

Спрощене характеризується мінімумом процесуальних дій та їхньою оперативністю. Протокол правопорушення не складається, посадова особа, що виявила правопорушення, приймає і виконує рішення про накладення стягнення (штрафу або попередження) на місці вчинення правопорушення. Спрощена процедура не застосовуються у разі провадження у справах про порушення митних правил.

Залежно від виду органів, які здійснюють адміністративне провадження, розрізняють чотири види провадження: 1) адміністративне (здійснюється адмінкомісіями при місцевих органах державної виконавчої влади, одноособово службовими (посадовими) особами); 2) судове (здійснюється суддями одноособово); 3) таке, що здійснюється громадськими організаціями з охорони громадського порядку; 4) громадськими інспекторами: Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, лісовим інспектором, мисливським інспектором, органів рибоохорони, охорони навколишнього природного середовища тощо.

Принципи, за якими розглядаються справи про адміністративні правопорушення, є складовою частиною загально-правових принципів, на яких базується процесуальна діяльність органів (посадових осіб) під час розгляду й вирішення індивідуальних адміністративних справ адміністративно-деліктного характеру. До них належать принципи: законності, верховенства права, захисту інтересів держави і особи, публічності, об'єктивної (матеріальної) істини, гласності й відкритості процесу тощо, які вже розглядалися вище. Разом із тим, провадженню у справах про адміністративні правопорушення властиві специфічні принципи:

– розгляд справ на засадах рівності громадян (ст. 248) перед законом і органом (посадовою особою), який розглядає справу незалежно від раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, мови та інших обставин. Його специфічність виявляється у рівності громадян перед законом і органом, який розглядає справу, а не в рівності усіх учасників провадження. Згідно з цим принципом під час розгляду справ про адміністративні правопорушення зберігаються державно-владні відносини, що, власне, притаманні всій управлінській системі в публічній сфері, на відміну, наприклад, від адміністративного судочинства, де всі учасники процесу рівні в своїх правах і обов'язках;

– швидкість та економічність розгляду справ про адміністративні правопорушення, специфічність яких обумовлена властивістю управлінської діяльності щодо оперативного вирішення поставлених завдань. Під час розгляду справ про адміністративні правопорушення майже не виникає необхідності викликати свідків з інших місць, справи розглядаються одноособово, посадові особи, які розглядають справи, одержують заробітну плату за місцем роботи, члени адміністративних комісій працюють на громадських засадах, що значно заощаджує кошти на розгляд справи;

– розгляд справ розглядають, керуючись нормами законів і правосвідомістю (ст. 252). Специфічність розгляду полягає у власному забезпеченні посадовою особою, яка розглядає справу, позитивних і негативних рис протиправної дії, оцінки поведінки правопорушника, його майнового, сімейного стану, можливості виправлення громадським впливом, здійснення виховної роботи тощо.

Контрольні запитання до розділу

1. Охарактеризуйте поняття та види публічного адміністрування.
2. Сутнісний зміст та характерні властивості актів публічного адміністрування.
3. Визначте види актів публічного адміністрування та охарактеризуйте їх.

4. Перерахуйте вимоги, яким мають відповідати акти публічного адміністрування, та охарактеризуйте їх.

5. Розкрийте сутність системи принципів адміністративної процедури.

6. Проаналізуйте спеціальні принципи адміністративної процедури.

7. В чому полягає зміст та сутність одержання неправомірної вигоди або подарунка (ст.ст. 23, 24 ЗУ «Про запобігання корупції»)?

8. В чому полягає зміст та сутність сумісництва та суміщення з іншими видами діяльності (ст. 25 ЗУ «Про запобігання корупції»)?

9. Розкрийте сутність порушення вимог фінансового контролю.

10. Розкрийте сутність порушення вимог щодо запобігання та врегулювання конфлікту інтересів.

11. В чому полягає зміст та сутність незаконного використання інформації, що стала відома особі у зв’язку з виконанням службових повноважень?

12. Розкрийте сутність поняття, завдань та видів провадження у справах про адміністративні правопорушення.

13. Охарактеризуйте стадії провадження у справах про адміністративні правопорушення.

14. В чому полягає зміст та сутність порушення справи про адміністративні правопорушення?

15. В чому полягає зміст та сутність протоколу про адміністративне правопорушення?

Розділ 5 АДМІНІСТРАТИВНЕ СУДОЧИНСТВО В УКРАЇНІ

5.1 Офіційне з'ясування всіх обставин у справі як спеціальний принцип адміністративного судочинства

Основу будь-якого судочинства, в тому числі й адміністративного, має становити система вихідних науково обґрунтованих ідей, засад та положень, що визначає його значення, роль, зміст та порядок здійснення. Такими вихідними ідеями, засадами та положеннями є система принципів, що відіграють роль гарантувального та системоутворювального фактора під час здійснення судочинства

Взагалі принципи адміністративного процесу – це закріплені в нормах права фундаментальні положення, визначальні ідеї, які виражають сутність і специфіку адміністративного процесу і спрямовані на забезпечення його результативності. Так, одним з основних принципів адміністративного судочинства є принцип офіційного з'ясування всіх обставин у справі, що притаманний лише адміністративному судочинству і відображає його сутність і роль адміністративного суду під час розгляду справ.

Слід зазначити, що одна з особливостей адміністративного судочинства полягає у тому, що обставини в адміністративній справі суд може встановлювати на підставі не лише доказів, зібраних сторонами або за їхньої ініціативи, а й доказів, зібраних судом із власної ініціативи. Тобто адміністративне судочинство, на відміну від цивільного, щодо забезпечення змагальності полягає у більш активній ролі суду. Відповідно до ч. 4 ст. 11 КАС України на суд покладено обов'язок вживати передбачених законом заходів, необхідних для всебічного і повного з'ясування обставин у справі, у тому числі щодо виявлення та витребування доказів із власної ініціативи.

Під принципом офіційного з'ясування всіх обставин у справі розуміють формально визначену і юридично закріплену сукупність основоположних ідей і положень, які характеризують активну участь суду в стимулюванні сторін до подання доказів у справі, а також здійснення безпосереднього виявлення та витребування доказів, що мають значення для встановлення істини у справі та прийняття законного й обґрунтованого рішення.

Цей принцип полягає в активній ролі суду і за своїм змістом обмежує дію принципів змагальності і диспозитивності. Наявність цього принципу обумовлена тим, що в учасників публічно-правових відносин, зазвичай, нерівні можливості, оскільки особі протистоїть потужний адміністративний апарат. Активна роль суду дає можливість врівноважити можливості людей, які необізнані в тонкощах юриспруденції, і суб'єкта владних повноважень, а також сприяє тому, щоб порушені владою права були захищені.

Суд має повністю встановити обставини справи, щоб ухвалити справедливе та об'єктивне рішення, оскільки варто враховувати, що предмет публічно-правового спору зазвичай стосується інтересів широкого кола осіб, прав та свобод яких стосується правовий акт, що став предметом судового розгляду (публічних інтересів). Тож, суд повинен дослідити, як судове рішення може вплинути на ці інтереси, а не лише на інтереси осіб, які беруть участь у справі.

З метою з'ясування всіх обставин в адміністративній справі суд здійснює такі дії:

– роз'яснює особам, які беруть участь у справі, їхні процесуальні права та обов'язки;

– згідно з ч. 5 ст. 11 КАС України пропонує особам, які беруть участь у справі, подати докази або з власної ініціативи витребовує докази, яких, на його думку, не вистачає;

– іншим чином сприяє особам, які беруть участь у справі, здійснювати свої права відповідно до КАС України.

Слід зазначити, що при недостатності доказів для встановлення певних обставин, суд має з'ясувати, якими ще доказами можна підтвердити чи спростувати ці обставини. Якщо такі докази наявні у осіб, які беруть участь у справі, суд пропонує подати їм ці докази, якщо ж ці докази знаходяться у інших осіб – суд витребовує їх. Також відповідно до ч. 6 ст. 71 КАС України якщо особа, яка бере участь у справі, без поважних причин не подасть докази на пропозицію суду для підтвердження обставин, на які вона посилається, то суд вирішує справу на основі наявних доказів.

Адміністративний суд не повинен бути стороннім спостерігачем під час розглядання справи. Закон зобов'язує суд створювати необхідні умови для всебічного, повного й об'єктивного дослідження справи, а також контролювати дії сторін, активно досліджувати надані докази і виключати з розгляду ті з них, які є неприпустимими, залучати нові, забезпечувати неухильне додержання учасниками судового процесу всіх правил судочинства, встановлених законом.

Принцип офіційного з'ясування всіх обставин у справі закріплений в ст. 11 КАС України в контексті закріплення всіх принципів адміністративного судочинства, що забезпечує комплексний правовий вплив усіх принципів на зміст адміністративного судочинства. Але слід підкреслити, що саме механізму реалізації цього принципу присвячена найбільша кількість норм КАС України. Тобто законодавче закріплення цього принципу є завершеним і сформованим, а також має комплексний характер, оскільки закріплює і сам принцип, і механізм його реалізації в процесі розглядання адміністративних справ.

Головним інструментом реалізації принципу офіційного з'ясування всіх обставин у справі є доказування. Реалізація цього принципу здійснюється під час провадження в адміністративних справах у всіх інстанціях, починаючи з підготовчого провадження. Недотримання чи порушення цього принципу є підставою для перегляду судового рішення в апеляційному чи касаційному порядку.

Слід також підкреслити, що відповідно до ч. 2 ст. 195 КАС України адміністративні суди апеляційної інстанції у своїй діяльності можуть дослідити докази, які не досліджувалися в суді першої інстанції, із власної ініціативи або за клопотанням осіб, які беруть участь у справі, якщо визнають обґрунтованим ненадання їх до суду першої інстанції або необґрунтованим відхилення їх судом першої інстанції. Це стосується і доказів, які були витребувані судом першої інстанції, але не були надані позивачем або відповідачем.

Також у випадку порушення принципу офіційного з'ясування всіх обставин у справі судом першої інстанції, зокрема у разі неповного з'ясування судом обставин, що мають значення для справи, адміністративний суд апеляційної інстанції має право скасувати таке судове рішення та ухвалити нове рішення.

Що ж до перегляду судом касаційної інстанції оскаржуваного рішення адміністративних судів, то встановлення порушення судом принципу офіційного з'ясування всіх обставин у справі буде підставою для вирішення адміністративним судом касаційної інстанції питання про направлення справи на новий розгляд. Разом з цим суд залишає за собою можливість указати у своєму рішенні на те, у чому саме порушено зазначений принцип, чим звернути на це увагу суду, який здійснюватиме новий розгляд справи.

Варто зазначити, що дія принципу офіційного з'ясування всіх обставин у справі продовжується стосовно конкретної адміністративної справи навіть після набуття судовим рішенням законної сили, що обумовлюється існуванням інституту судового провадження за нововиявленими обставинами.

Важливе значення має з'ясування питання про те, чи є повноваження суду щодо виявлення та витребування доказів із власної ініціативи правом суду, чи його обов'язком. На рівні правового регулювання, безвідносно до конкретної адміністративної справи, вжиття передбачених законом заходів, необхідних для з'ясування всіх обставин у справі, у тому числі щодо виявлення та витребування доказів із власної ініціативи є правом суду, складовою його повноважень. А в процесі реалізації принципу офіційного з'ясування всіх обставин справи щодо конкретної ситуації та щодо конкретної адміністративної справи це право трансформується в обов'язок.

Принцип офіційного з'ясування всіх обставин у справі відіграє важливу роль в адміністративному судочинстві, оскільки він:

– відображає особливість адміністративного судочинства, спричинену особливим предметом адміністративних спорів;

– забезпечує активну процесуальну діяльність суб'єктів адміністративного судочинства;

– забезпечує виявлення та всебічність дослідження доказів у справі;

– забезпечує збалансування приватних та публічних інтересів у процесі здійснення адміністративного судочинства;

– сприяє реалізації вимог справедливості та законності у правозастосовчій діяльності.

5.2 Предметна, інстанційна та територіальна юрисдикція адміністративних судів

Підсудність – це поділ на групи за юридичними ознаками і властивостями адміністративних справ, вирішення яких віднесено законом до компетенції певного адміністративного суду. Відповідно до КАС України можна виділити предметну, територіальну та інстанційну підсудність.

Предметна підсудність (юрисдикція) визначається КАС України відповідно до предмета позову. Відтак *місцевим загальним судам як адміністративним судам підсудні*:

– адміністративні справи з приводу рішень, дій чи бездіяльності суб'єктів владних повноважень у справах про притягнення до адміністративної відповідальності;

– адміністративні справи, пов'язані з виборчим процесом чи процесом референдуму;

– адміністративні справи, пов'язані з перебуванням іноземців та осіб без громадянства на території України;

– адміністративні справи з приводу рішень, дій чи бездіяльності державного виконавця чи іншої посадової особи державної виконавчої служби щодо виконання ними рішень судів.

Окружним адміністративним судам підсудні всі інші адміністративні справи.

Територіальна підсудність (юрисдикція) відповідно з КАСУ є:

– *абсолютно визначеною* – «Позови до фізичної особи подаються в суд за зареєстрованим у встановленому законом порядку за місцем її проживання або перебування. Позови до юридичних осіб подаються в суд за їхнім місцезнаходженням згідно з Єдиним державним реєстром юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців та громадських формувань» (ст. 26 КАСУ);

– *альтернативною* – адміністративні справи з приводу оскарження індивідуальних актів, а також дій чи бездіяльності суб'єктів владних повноважень, які ухвалені (вчинені, допущені) стосовно конкретної фізичної чи юридичної особи (їх об'єднань), вирішуються за вибором позивача адміністративним судом за зареєстрованим у встановленому законом порядку місцем проживання (перебування, розташування) цієї особи-позивача або адміністративним судом за місцеперебуванням відповідача. Якщо така особа не має місця проживання (перебування) в Україні, тоді справу вирішує адміністративний суд за місцеперебуванням відповідача. У разі невизначеності КАС України територіальної підсудності адміністративної справи така справа розглядається адміністративним судом за вибором позивача (ст. 25 КАС України);

– *виключною* – адміністративні справи з приводу оскарження нормативно-правових актів КМУ, міністерства чи іншого центрального органу виконавчої влади, НБУ чи іншого суб'єкта владних повноважень, повноваження якого поширюються на всю територію України, адміністративні справи з приводу оскарження рішень Антимонопольного комітету України з розгляду скарг про порушення законодавства у сфері публічних закупівель і рішень у сфері державної допомоги суб'єктам господарювання, адміністративні справи за позовом Антимонопольного комітету України у сфері державної допомоги суб'єктам господарювання, адміністративні справи, відповідачем у яких є дипломатичне представництво чи консульська установа України, їх посадова чи службова особа, а також адміністративні справи про анулювання реєстраційного свідоцтва політичної партії, про заборону (примусовий розпуск, ліквідацію) політичної партії вирішуються окружним адміністративним судом, територіальна юрисдикція якого поширюється на місто Київ (ст. 27 КАС України).

Інстанційна підсудність характеризується наявністю трьох ланок адміністративних судів:

– Суд першої інстанції. Місцеві адміністративні суди (місцеві загальні суди як адміністративні суди та окружні адміністративні суди) вирішують адміністративні справи як суди першої інстанції, крім випадків, визначених ч. 2–4 ст. 22 КАС України;

– Апеляційним адміністративним судам як судам першої інстанції підсудні справи за позовами про примусове відчуження з мотивів суспільної потреби земельної ділянки, інших об'єктів нерухомого майна, що на ній розміщені;

– Верховному Суду як суду першої інстанції підсудні справи щодо встановлення Центральною виборчою комісією результатів виборів або всеукраїнського референдуму, справи за позовом про дострокове припинення повноважень народного депутата України, а також справи щодо оскарження актів, дій чи бездіяльності ВР України, Президента України, Вищої ради правосуддя, Вищої кваліфікаційної комісії суддів України.

Суд апеляційної інстанції. Апеляційні адміністративні суди переглядають судові рішення місцевих адміністративних судів (місцевих загальних судів як адміністративних судів та окружних адміністративних судів), які перебувають у межах їхньої територіальної юрисдикції, в апеляційному порядку як суди апеляційної інстанції.

У випадках, визначених КАС України, ВС України переглядає в апеляційному порядку як суд апеляційної інстанції судові рішення апеляційного адміністративного суду. Велика Палата ВС України переглядає в апеляційному порядку як суд апеляційної інстанції судові рішення у справах, розглянутих ВС України як судом першої інстанції.

Суд касаційної інстанції. ВС України переглядає судові рішення місцевих та апеляційних адміністративних судів у касаційному порядку як суд касаційної інстанції.

5.3 Способи судового захисту прав, свобод, інтересів особи від порушень з боку суб'єкта владних повноважень

Судовий захист і контроль. Відповідно до положень ч. 1 ст. 2 КАС України *завданням адміністративного судочинства* є справедливе, неупереджене та своєчасне вирішення судом спорів у сфері публічно-правових відносин з метою ефективного захисту прав, свобод та інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб від порушень із боку суб'єктів владних повноважень.

Кожна особа має право в порядку, встановленому цим Кодексом, звернутися до адміністративного суду, якщо вважає, що рішенням, дією чи бездіяльністю суб'єкта владних повноважень порушені її права, свободи або законні інтереси і просити про їх захист (ч. 1 ст. 5 КАС України).

До суду можуть звертатися в інтересах інших осіб органи та особи, яким законом надано таке право (ч.ч. 3–7 ст. 5 КАС України).

Суб'єкти владних повноважень мають право звернутися до адміністративного суду виключно у випадках, визначених Конституцією та законами України.

Ніхто не може бути позбавлений права на участь у розгляді своєї справи у визначеному КАС України порядку. Відмова від права на звернення до суду є недійсною.

Іноземці, особи без громадянства та іноземні юридичні особи користуються в Україні таким самим правом на судовий захист, що й громадяни та юридичні особи України.

Відповідно до положень ст. 16 КАС України учасники справи мають право користуватися правничою допомогою. Представництво в суді, як вид правничої допомоги, здійснюється виключно адвокатом (професійна правнича допомога), крім випадків, встановлених законом.

Безоплатна правнича допомога надається в порядку, встановленому законом, що регулює надання безоплатної правничої допомоги.

Статтею 53 КАС України передбачено, що в установлених законом випадках Уповноважений ВР України з прав людини, прокурор, органи державної влади, органи місцевого самоврядування, фізичні та юридичні особи можуть звертатися до адміністративного суду із адміністративним позовом про захист прав, свобод та інтересів інших осіб.

Кожна особа має право в порядку, встановленому законодавством, звернутися до адміністративного суду, якщо вважає, що рішенням, дією чи бездіяльністю суб'єкта владних повноважень порушені її права, свободи.

Відповідно до ч. 1 ст. 5 КАС України захист порушених прав особи забезпечується через:

– визнання протиправним та нечинним нормативно-правового акта чи окремих його положень;

– визнання протиправним та скасування індивідуального акта чи окремих його положень;

– визнання дій суб'єкта владних повноважень протиправними та зобов'язання утриматися від вчинення певних дій;

– визнання бездіяльності суб'єкта владних повноважень протиправною та зобов'язання вчинити певні дії;

– встановлення наявності чи відсутності компетенції (повноважень) суб'єкта владних повноважень;

– прийняття судом одного з рішень, зазначених у п.п. 1–4 цієї частини та стягнення з відповідача – суб'єкта владних повноважень коштів на відшкодування шкоди, заподіяної його протиправними рішеннями, дією або бездіяльністю.

Важливим є те, що захист порушених прав, свобод чи інтересів особи, яка звернулася до суду, може здійснюватися судом також в інший спосіб, який не суперечить закону і забезпечує ефективний захист прав, свобод, інтересів людини і громадянина, інших суб'єктів у сфері публічно-правових відносин від порушень з боку суб'єктів владних повноважень.

Також до суду можуть звертатися в інтересах інших осіб органи та особи, яким законом надано таке право.

У вирішенні справ суди керуються принципом верховенства права, відповідно до якого, зокрема, людина, її права та свободи визнаються найвищими цінностями та визначають зміст і спрямованість діяльності держави, застосовуючи при цьому принцип верховенства права з урахуванням судової практики Європейського суду з прав людини.

Зауважимо, що відмова в розгляді та вирішенні адміністративної справи з мотивів неповноти, неясності, суперечливості чи відсутності законодавства, яке регулює спірні відносини, перебуває під забороною.

Відповідно до ст. 8 КАС України усі учасники судового процесу є рівними перед законом і судом.

Не може бути привілеїв чи обмежень прав учасників судового процесу за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками.

Згідно з положеннями, визначеними ст. 9 КАС України, розглядання і вирішення справ в адміністративних судах здійснюються на засадах змагальності сторін та свободи в наданні ними до суду своїх доказів і у доведенні перед судом їх переконливості.

Суд розглядає адміністративні справи не інакше як за позовною заявою, поданою відповідно до КАС України, у межах позовних вимог.

Однак можливий вихід за межі позовних вимог, якщо це необхідно для ефективного захисту прав, свобод, інтересів людини і громадянина, інших суб'єктів у сфері публічно-правових відносин від порушень з боку суб'єктів владних повноважень.

Кожна особа, яка звернулася за судовим захистом, розпоряджається своїми вимогами на свій розсуд, крім випадків, встановлених КАС України. Таким правом користуються й особи, в інтересах яких подано позовну заяву, за винятком тих, які не мають адміністративної процесуальної дієздатності.

Діяльність органів прокуратури та представництво інтересів особи прокурором в адміністративному судочинстві. Відповідно до ст. 53 КАСУ визначено, що прокурор може здійснювати представництво в адміністративному суді інтересів громадянина або держави в порядку, встановленому КАС України та іншими законами, на будь-якій стадії адміністративного процесу.

Згідно з положеннями ст. 23 ЗУ «Про прокуратуру» *представництво прокурором інтересів громадянина або держави в суді полягає у* здійсненні процесуальних та інших дій, спрямованих на захист інтересів громадянина або держави, у випадках та порядку, встановлених законом.

Хоча прокурор в адміністративному процесі має рівні процесуальні права з іншими учасниками і є суб'єктом звернення до адміністративного суду, він не може вважатися звичайною стороною в процесі. Обов'язки прокурора є значно ширшими і їх не можна ототожнювати з процесуальними обов'язками.

Прокурор здійснює представництво в суді інтересів громадянина (громадянина України, іноземця або особи без громадянства) у випадках, якщо така особа не спроможна самостійно захистити свої порушені чи оспорювані права або реалізувати процесуальні повноваження через недосягнення повноліття, недієздатність або обмежену дієздатність, а законні представники або органи, яким законом надано право захищати права, свободи та інтереси такої особи, не здійснюють або неналежним чином здійснюють її захист.

Прокурор здійснює представництво інтересів громадянина або держави в суді виключно після підтвердження судом підстав для представництва. Прокурор зобов'язаний попередньо, до звернення до суду, повідомити про це громадянина та його законного представника або відповідного суб'єкта владних повноважень. У разі підтвердження судом наявності підстав для представництва прокурор користується процесуальними повноваженнями відповідної сторони процесу. Наявність підстав для представництва може бути оскаржена громадянином чи її законним представником або суб'єктом владних повноважень.

Під час здійснення представництва інтересів громадянина у суді прокурор має право в порядку, передбаченому процесуальним законом та законом, що регулює виконавче провадження:

– звертатися до суду з позовом (заявою, поданням);

– вступати у справу, порушену за позовом (заявою, поданням) іншої особи, на будь-якому етапі судового провадження;

– ініціювати перегляд судових рішень, у тому числі у справі, порушеній за позовом (заявою, поданням) іншої особи;

– брати участь у розгляді справи;

– подавати цивільний позов під час кримінального провадження у випадках та порядку, визначених кримінальним процесуальним законом;

– брати участь у виконавчому провадженні при виконанні рішень у справі, в якій прокурором здійснювалося представництво інтересів громадянина або держави в суді;

– з дозволу суду ознайомлюватися з матеріалами справи в суді та матеріалами виконавчого провадження, робити виписки з них, отримувати безоплатно копії документів, що знаходяться у матеріалах справи чи виконавчого провадження.

У разі встановлення ознак адміністративного чи кримінального правопорушення прокурор зобов'язаний здійснити передбачені законом дії щодо порушення відповідного провадження.

Особливості здійснення окремих форм представництва інтересів громадянина в суді:

– право подання позовної заяви (заяви, подання) в порядку адміністративного судочинства надається Генеральному прокурору, його першому заступнику та заступникам, керівникам обласних та окружних прокуратур, їх першим заступникам та заступникам, прокурорам Спеціалізованої антикорупційної прокуратури;

– право подання апеляційної чи касаційної скарги на судове рішення в адміністративній справі надається прокурору, який брав участь у судовому розгляді, а також незалежно від участі в розгляді справи прокурору вищого рівня: Генеральному прокурору, його першому заступнику та заступникам, керівникам обласних та окружних прокуратур,

першим заступникам та заступникам керівників обласних прокуратур, керівнику, заступникам керівника, керівникам підрозділів Спеціалізованої антикорупційної прокуратури;

– право подання заяви про перегляд судового рішення за нововиявленими обставинами, заяви про перегляд судового рішення Верховним Судом в адміністративній справі надається Генеральному прокурору, його першому заступнику та заступникам, керівникам обласних прокуратур, керівнику, заступникам керівника, керівникам підрозділів Спеціалізованої антикорупційної прокуратури;

– змінити, доповнити, відкликати, відмовитися від позову (заяви, подання), апеляційної, касаційної скарги, заяви про перегляд судового рішення за нововиявленими обставинами, заяви про перегляд судового рішення Верховним Судом має право прокурор, який її подав, або прокурор вищого рівня.

5.4 Види адміністративних справ та форми адміністративного судочинства, що їм відповідають

Адміністративна справа – у процесуальному праві України переданий на вирішення адміністративного суду публічно-правовий спір, у якому хоча б однією зі сторін є орган виконавчої влади, орган місцевого самоврядування, їхня посадова чи службова особа або інший суб'єкт, який здійснює владні управлінські функції на основі законодавства, у тому числі на виконання делегованих повноважень. Синонімом цього поняття є *справа адміністративної юрисдикції.*

В інших країнах адміністративними справами можуть називати справи про адміністративні правопорушення.

У діловодстві суду *адміністративною справою* називають упорядковану сукупність матеріалів (докази, інші матеріали, надані суду під час судового провадження його учасниками, судові рішення та інші документи і матеріали), що мають значення для конкретного судового провадження.

Особливістю адміністративних справ є наявність у складі їх учасників приватного елемента (громадянин, юридична особа приватного права тощо) і публічного елемента (суб'єкт владних повноважень). Вони порушуються, як правило, за ініціативою приватної сторони. Якщо у спорі між приватним і публічним елементами останній здійснює не управлінські, а наприклад, господарські функції, така справа не є адміністративною.

Водночас, законодавство про адміністративну процедуру містить інший підхід до суті цього поняття, що не перетинається з судочинством.

Види адміністративних справ. До числа адміністративних справ належать:

– спори фізичних чи юридичних осіб із суб'єктом владних повноважень щодо оскарження рішень останнього (нормативно-правових актів чи правових актів індивідуальної дії), його дій чи бездіяльності;

– із приводу прийняття громадян на публічну службу, її проходження, звільнення з публічної служби;

– спори між суб'єктами владних повноважень з приводу реалізації їхньої компетенції у сфері управління, у тому числі делегованих повноважень (компетенційні справи);

– такі, що виникають з адміністративних договорів;

– за зверненням суб'єкта владних повноважень в окремих випадках;

– щодо правовідносин, пов'язаних з виборчим процесом чи процесом референдуму;

– щодо доступу до публічної інформації тощо.

Розгляд адміністративних справ. Адміністративні справи розглядаються адміністративним судом, яким може бути як спеціалізований адміністративний суд, так і місцевий загальний. Вони вирішуються справи за місцезнаходженням відповідача, крім прямо встановлених випадків.

Особами, які беруть участь в адміністративній справі, є сторони, треті особи, їхні представники. Сторонами адміністративної справи є позивач (активна сторона) і відповідач (пасивна сторона). На стороні позивача та відповідача можуть виступати один або декілька самостійних суб'єктів права.

Можна виділити такі стадії розгляду адміністративної справи:

– відкриття провадження у справі;

– підготовче провадження;

– судовий розгляд;

– ухвалення судового рішення у справі;

– перегляд судового рішення (апеляційний порядок; касаційний порядок; перегляд рішення ВС України; за нововиявленими обставинами) – *факультативна стадія*.

Провадження в адміністративній справі може бути як усним (з викликом осіб, які беруть участь у справі), так і письмовим (без виклику) – залежно від виду справи.

Адміністративна процедура. Відповідно до ЗУ «Про адміністративну процедуру» адміністративна процедура – це визначений законом порядок розгляду та вирішення адміністративної справи, а саме справи, що стосується публічно-правових відносин щодо забезпечення реалізації права, свободи чи законного інтересу особи та/або виконання нею визначених законом обов'язків, захисту її права, свободи чи законного інтересу, розгляд якої здійснюється адміністративним органом.

Під адміністративним органом ЗУ «Про адміністративну процедуру» розуміє орган виконавчої влади, орган влади АРК, орган місцевого самоврядування, їхня посадова особа, інший суб'єкт, який відповідно до закону уповноважений здійснювати функції публічної адміністрації.

Таким чином, згідно зі ЗУ «Про адміністративну процедуру» адміністративні справи – це справи щодо реалізації прав, свобод чи законних інтересів приватних осіб, з якими вони звертаються до уповноважених органів (наприклад, центрів надання адміністративних послуг). Ведення саме такої справи не пов'язане з відправленням правосуддя.

Форми адміністративного судочинства. Адміністративне судочинство здійснюється за правилами, передбаченими КАС України, у порядку позовного провадження (загального або спрощеного). Спрощене позовне провадження призначене для розгляду справ незначної складності та інших справ, для яких пріоритетним є швидке вирішення справи. Загальне позовне провадження призначене для розгляду справ, які через складність або інші обставини недоцільно розглядати у спрощеному позовному провадженні.

Виключно за правилами загального позовного провадження розглядаються справи у спорах:

– щодо оскарження нормативно-правових актів, за винятком випадків, визначених КАС України;

– щодо оскарження рішень, дій та бездіяльності суб'єкта владних повноважень, якщо позивачем також заявлено вимоги про відшкодування шкоди, заподіяної такими рішеннями, діями чи бездіяльністю, у сумі, що перевищує п'ятсот розмірів прожиткового мінімуму для працездатних осіб;

– про примусове відчуження земельної ділянки, інших об'єктів нерухомого майна, що на ній розміщені, з мотивів суспільної необхідності;

– щодо оскарження рішення суб'єкта владних повноважень, на підставі якого ним може бути заявлено вимогу про стягнення грошових коштів у сумі, що перевищує п'ятсот розмірів прожиткового мінімуму для працездатних осіб;

– щодо оскарження рішень Національної комісії з реабілітації у правовідносинах, що виникли на підставі ЗУ «Про реабілітацію жертв репресій комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років»;

– щодо оскарження індивідуальних актів НБУ, Фонду гарантування вкладів фізичних осіб, МФ України, Національної комісії з цінних паперів та фондового ринку, рішень КМУ, визначених ч. 1 ст. 266-1 КАС України.

Умови, за яких суд має право розглядати справи у загальному або спрощеному позовному провадженні, визначаються цим Кодексом.

Для цілей КАС України справами незначної складності є справи щодо:

– прийняття громадян на публічну службу, її проходження, звільнення з публічної служби, окрім справ, у яких позивачами є службові особи, які у визначенні ЗУ «Про запобігання корупції» займають відповідальне та особливо відповідальне становище;

– оскарження бездіяльності суб’єкта владних повноважень або розпорядника інформації щодо розгляду звернення або запиту на інформацію;

– оскарження фізичними особами рішень, дій чи бездіяльності суб’єктів владних повноважень щодо обчислення, призначення, перерахунку, здійснення, надання, одержання пенсійних виплат, соціальних виплат непрацездатним громадянам, виплат за загальнообов’язковим державним соціальним страхуванням, виплат та пільг дітям війни, інших соціальних виплат, доплат, соціальних послуг, допомоги, захисту, пільг;

– припинення за зверненням суб’єкта владних повноважень юридичних осіб чи підприємницької діяльності фізичних осіб-підприємців у випадках, визначених законом, чи відміни державної реєстрації припинення юридичних осіб або підприємницької діяльності фізичних осіб-підприємців;

– оскарження фізичними особами рішень, дій чи бездіяльності суб’єктів владних повноважень щодо в’їзду (виїзду) на тимчасово окуповану територію;

– оскарження рішення суб’єкта владних повноважень, на підставі якого ним може бути заявлено вимогу про стягнення грошових коштів у сумі, що не перевищує ста розмірів прожиткового мінімуму для працездатних осіб;

– стягнення грошових сум, що ґрунтуються на рішеннях суб’єкта владних повноважень, щодо яких завершився встановлений КАС України строк оскарження;

– типові справи;

– оскарження нормативно-правових актів, які відтворюють зміст або прийняті на виконання нормативно-правового акта, визнаного судом протиправним і нечинним повністю або в окремій його частині;

– інші справи, у яких суд дійде висновку про їх незначну складність, за винятком справ, які не можуть бути розглянуті за правилами спрощеного позовного провадження;

– перебування іноземців або осіб без громадянства на території України.

Контрольні запитання до розділу

1. В чому полягає зміст та сутність рівності усіх учасників судового процесу перед законом і судом?
2. Охарактеризуйте принцип офіційного з’ясування всіх обставин судом (принцип активної участі суду, принцип доказового або інквізиційного провадження, принцип об’єктивної істини).

3. В чому полягає зміст та сутність забезпечення права на апеляційний перегляд справи та у визначених законом випадках – на касаційне оскарження судового рішення?

4. Як треба розуміти обов'язковість судового рішення?

5. Як треба розуміти забезпечення доведеності вини?

6. Як треба розуміти підтримання публічного обвинувачення в суді прокурором?

7. Як треба розуміти забезпечення обвинуваченому права на захист?

8. Що таке предметна юрисдикція?

9. В чому полягає зміст та сутність справ, на які поширюється юрисдикція адміністративних судів?

10. Як треба розуміти територіальну юрисдикцію (підсудність)?

11. Як треба розуміти підсудність справ за місцем проживання або місцезнаходженням відповідача?

12. В чому полягає зміст та сутність права особи на звернення та оскарження?

13. Що таке особливість здійснення окремих форм представництва інтересів громадянина в суді?

14. В чому полягає зміст та сутність видів адміністративних справ?

15. Як треба розуміти розгляд адміністративних справ?

Розділ 6 ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО УКРАЇНИ

6.1 Правові наслідки недійсності правочинів

Правочин є юридичною дією, яка спрямована на встановлення, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків. Згідно з Цивільним кодексом України (далі – ЦК України) правочин може бути визнаний недійсним у разі порушення законодавчих вимог щодо його укладення, форми, змісту або в разі наявності інших правових підстав.

Правочин є правомірним, якщо його недійсність прямо не встановлена законом або якщо він не визнаний судом недійсним. Недійсність правочину може бути встановлена судом або іншими органами у випадках, передбачених законодавством.

Підставою недійсності правочину є недодержання в момент вчинення правочину стороною (сторонами) вимог, які встановлені ч. 1, 3, 5 та 6 ст. 203 ЦК України.

Види недійсних правочинів. Недійсним є правочин, якщо його недійсність встановлена законом (*нікчемний правочин*). У цьому разі визнання такого правочину недійсним судом не вимагається. У випадках, встановлених ЦК, нікчемний правочин може бути визнаний судом дійсним.

Нікчемними за законом уважаються правочини, що вчинені:

– без додержання обов'язкової письмової форми (для яких встановлена законом винятково письмова форма) (ст. 208 ЦК України);

– без додержання вимоги закону про нотаріальне посвідчення (ст. 220 ЦК України);

– малолітньою особою за межами своєї цивільної дієздатності (ст. 221 ЦК України);

– особою, цивільна дієздатність якої обмежена за межами її цивільної дієздатності (ст. 223 ЦК України);

– без дозволу органів опіки та піклування (ст. 224 ЦК України);

– якщо своєю суттю порушують публічний порядок (ст. 228 ЦК України).

Рішення суду щодо недійсності цих правочинів не вимагається. Слід зазначити, що деякі правочини (або їхні частини) можуть бути визнані дійсними в судовому порядку. Ці винятки стосуються правочинів, що вчинені *без додержання обов'язкової письмової форми*, якщо буде доведено, що сторони виконали свої зобов'язання або настали бажані наслідки; та правочинів, що вчинені *без дозволу органів опіки та піклування*, якщо буде доведено, що правочин відповідає інтересам особи, над якою встановлена опіка.

Якщо недійсність правочину прямо не встановлена законом, але одна зі сторін або інша заінтересована особа заперечує його дійсність на підставах, встановлених законом, такий правочин може бути визнаний судом недійсним (*оспорюваний правочин*).

Оспорюваними є правочини:

– вчинені неповнолітньою особою за межами своєї цивільної дієздатності (ст. 222 ЦК України);

– вчинені фізичною особою, обмеженою в дієздатності, без згоди піклувальник (ст. 223 ЦК України);

– вчинені під впливом помилок (ст. 229 ЦК України);

– вчинені під впливом тяжкої обставини (ст. 233 ЦК України);

– фіктивні (ст. 234 ЦК України);

– удавані (ст. 235 ЦК України).

Ці правочини не є недійсними за правилом, але допускається можливість визнання їх такими в судовому порядку на вимогу однієї зі сторін або заінтересованих осіб.

Правові наслідки недійсності правочину. Недійсний правочин не породжує юридичних наслідків, за винятком тих, які безпосередньо пов'язані з його недійсністю. У випадку визнання правочину недійсним кожна сторона зобов'язана повернути іншій стороні все, що отримала на виконання такого правочину, у натуральній формі. Якщо повернення в натурі неможливе (наприклад, у випадках користування майном, виконаних робіт чи наданих послуг), має бути відшкодована вартість отриманого на момент відшкодування.

Якщо внаслідок вчинення недійсного правочину іншій стороні або третій особі завдано збитків чи моральної шкоди, винна сторона зобов'язана їх відшкодувати.

Наслідки, визначені вище, застосовуються за умови, що законодавством не передбачені інші умови чи особливі правові наслідки для певних видів недійсних правочинів.

Правові наслідки недійсності нікчемного правочину, встановлені законодавством, не можуть бути змінені за домовленістю сторін.

Будь-яка заінтересована особа має право вимагати застосування наслідків недійсності нікчемного правочину. У певних випадках суд може самостійно, з власної ініціативи, застосувати такі наслідки.

Момент недійсності правочину. Нікчемний правочин або правочин, який визнаний судом недійсним, уважається недійсним з моменту його укладення. Якщо недійсний правочин передбачав виникнення прав та обов'язків лише на майбутнє, їх реалізація у майбутньому стає неможливою та припиняється.

Судовий порядок визнання правочину недійсним. Для визнання правочинів (або їхніх частин) дійсними або недійсними кожна особа може звернутися до суду.

Нікчемний правочин є недійсним через невідповідність його вимогам закону та не потребує визнання його таким судом. Оспорюваний правочин може бути визнаний недійсним лише за рішенням суду.

Відповідно до ст.ст. 215 та 216 ЦК України суди розглядають справи за позовами: про визнання оспорюваного правочину недійсним і застосування наслідків його недійсності, про застосування наслідків недійсності нікчемного правочину.

Вимога про встановлення нікчемності правочину підлягає розгляду в разі наявності відповідного спору. Такий позов може подаватися окремо, без застосування наслідків недійсності нікчемного правочину. У цьому разі відповідно до ст. 217 ЦК України *суд може визнати недійсною частину правочину*, з'ясувавши думку сторін правочину. Якщо у недійсній частині правочин був виконаний однією зі сторін, суд визначає наслідки його недійсності залежно від підстав, з яких він визнаний недійсним.

Позови про визнання недійсними правочинів щодо нерухомого майна та застосування наслідків недійсності подаються відповідно до ч. 1 ст. 30 ЦПК *України за місцезнаходженням майна або основної його частини*. Кваліфікація об'єктів як нерухомого майна здійснюється відповідно до ст.ст. 81, 190 та 191 ЦК України, при цьому за місцезнаходженням нерухомого майна повинні подаватися також позови про визнання недійсними правочинів щодо нерухомого майна, яке буде створено в майбутньому (щодо інвестиційних договорів про будівництво нерухомого майна, договорів про участь у фонді фінансування будівництва тощо).

До окремих видів вимог, пов'язаних із визнанням правочинів недійсними, встановлено *спеціальну позовну давність* (ч. 3 та 4 ст. 258 ЦК України).

Перебіг позовної давності щодо вимог про визнання правочинів недійсними обчислюється не з моменту вчинення правочину, а відповідно до ч. 1 ст. 261 ЦК України від дня, коли особа довідалася або могла довідатися про порушення свого права або про особу, яка його порушила. ЦК України *встановлено винятки* з цього правила щодо окремих вимог, пов'язаних з визнанням правочинів недійсними (ч. 2 та 3 ст. 261 ЦК України).

Відповідно до п. 7 Прикінцевих та перехідних положень ЦК України до позовів про визнання заперечуваного правочину недійсним і про застосування наслідків недійсності нікчемного правочину, право на подання якого виникло до 1 січня 2004 року, застосовується позовна давність, встановлена для відповідних позовів законодавством, що діяло раніше.

Відповідно до ст.ст. 16, 203, 215 ЦК України для визнання судом оспорюваного правочину недійсним необхідним є:

– подання позову однією із сторін правочину або іншою заінтересованою особою;

– наявність підстав для оспорення правочину;

– встановлення, чи порушується (не визнається або оспорюється) суб'єктивне цивільне право або інтерес особи, яка звернулася до суду.

6.2 Особисті немайнові відносини в цивільному праві

Поняття особистого немайнового права в ЦК України визначається через перелік ознак, наведених у ст. 269 ЦК України, а саме:

– особисті немайнові права належать кожній фізичній особі від народження або за законом;

– особисті немайнові права фізичної особи не мають економічного змісту;

– особисті немайнові права тісно пов'язані з фізичною особою;

– фізична особа не може відмовитися від особистих немайнових прав, а також не може бути позбавлена цих прав;

– особистими немайновими правами фізична особа володіє довічно.

Зміст особистого немайнового права передбачений ст. 271 ЦК України.

Під змістом особистого немайнового права розуміють можливість вільно визначати свою поведінку в індивідуальній життєдіяльності на власний розсуд, унеможливлюючи будь-яке втручання з боку інших осіб, крім випадків, прямо передбачених законом.

Види особистих немайнових прав. У ЦК України всі особисті немайнові права, залежно від цільового призначення, поділяються на особисті немайнові права, що забезпечують природне існування фізичної особи, та особисті немайнові права, що забезпечують соціальне буття фізичної особи. Крім того, усі особисті немайнові права можна поділити на підставі порядку виникнення особистих немайнових прав: на такі, що належать фізичним особам від народження, і такі, що їм належать за законом (ч. 1 ст. 270 ЦК України).

Відтак, різні види особистих немайнових прав можна зібрати у три правові інститути:

– права на немайнові блага, втілені у самій особистості;

– право на особисту недоторканість, свободу;

– право на життя та охорону здоров'я;

– право на недоторканність особистого життя.

За цільовим спрямуванням особисті немайнові права можна класифікувати на:

– особисті немайнові права, спрямовані на індивідуалізацію особистості (право на ім'я, право на честь, гідність, ділову репутацію тощо);

– особисті немайнові права, спрямовані на забезпечення фізичної недоторканності особи (життя, свобода, вибір місця перебування, місця проживання тощо);

– особисті немайнові права, спрямовані на недоторканність внутрішнього світу особистості та її інтересів (особиста та сімейна таємниця, невтручання у приватне життя, честь і гідність).

Під здійсненням особистих немайнових прав розуміють одну із стадій їх реалізації, під час якої фізична особа, вчиняючи юридично значущі діяння (дії або бездіяльність) безпосередньо або через інших осіб, трансформує право, що об'єктивно існує у вигляді норм права в право суб'єктивне у вигляді створених для себе прав та обов'язків.

Відповідно до ч. 1 ст. 272 ЦК України фізична особа здійснює особисті немайнові права самостійно, а в інтересах малолітніх, неповнолітніх, а також повнолітніх фізичних осіб, які за віком або за станом здоров'я не можуть самостійно здійснювати свої особисті немайнові права, їхні права здійснюють батьки (усиновлювачі), опікуни, піклувальники.

Крім того, фізична особа має право вимагати від посадових і службових осіб вчинення відповідних дій, спрямованих на забезпечення здійснення нею особистих немайнових прав.

Згідно зі ст. 273 ЦК України органи державної влади, органи влади Автономної Республіки Крим, органи місцевого самоврядування в межах своїх повноважень забезпечують здійснення фізичною особою особистих немайнових прав. У свою чергу, юридичні особи, їхні працівники, окремі фізичні особи, професійні обов'язки яких стосуються особистих немайнових прав фізичної особи, зобов'язані утримуватися від дій, якими ці права можуть бути порушені, а також сама діяльність юридичних та фізичних осіб не може порушувати особисті немайнові права.

Особлива увага у здійсненні особистого немайнового права приділяється межам його здійснення.

Відтак, ст. 274 ЦК України закріплює обмеження особистих немайнових прав фізичної особи, встановлених Конституцією України, що можливе лише у випадках, передбачених нею (наприклад, у ст. 64 Конституції України вказано, що в умовах воєнного або надзвичайного стану можуть встановлюватися окремі обмеження прав і свобод із зазначенням строку дії цих обмежень; не можуть бути обмежені права і свободи, передбачені ст.ст. 24, 25, 27, 28, 29, 40, 47, 51, 52, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63 Конституції України). Обмеження особистих немайнових прав фізичної особи, встановлених ЦК України та іншим законом, можливе лише у випадках, передбачених ними.

Отже, здійснення суб'єктивного особистого немайнового права можливе за наявності в особи цього права; особа може його здійснювати на власний розсуд, добровільно; крім його безпосереднього носія воно може здійснюватися також іншими особами, повноваження яким надано на підставі закону; зводиться до поведінки з реалізації передбачених цим правом можливостей у межах, встановлених законом; можливе у вигляді певної поведінки.

Умовою нормального здійснення фізичною особою особистих немайнових прав є їх належний цивільно-правовий захист. Так, ст. 275 ЦК України встановлено, що фізична особа має право на захист свого особистого немайнового права від протиправних посягань інших осіб.

Захист особистого немайнового права здійснюється способами, установленими гл. 3 ЦК України, та іншим способом відповідно до змісту особистого немайнового права, способу його порушення та наслідків, які спричинило це порушення.

До змісту права фізичної особи на захист особистих немайнових прав відносять такі правомочності:

– вимагати не порушення цих прав;

– вимагати припинення всіх діянь, якими порушуються ці права;

– вимагати відновлення вказаних особистих немайнових прав у випадку їх порушення.

Під способом захисту цивільних прав розуміють систему заходів, що спрямовані на захист і недоторканність власності та вільне здійснення суб'єктивних цивільних прав. Способи захисту поділяються на загальні та спеціальні.

Загальні способи захисту сформульовані в ст. 16 ЦК України (визнання особистого права, якщо воно порушується чи оспорюється; припинення дій, що порушують особисте право; визнання правочину недійсним тощо).

Загальні способи захисту характеризуються тим, що в законі конкретизується, до яких правовідношень їх можна застосувати; апріорі вважається, що коло таких випадків є невичерпним.

Спеціальні способи захисту особистих немайнових прав встановлюються законодавцем лише в точно визначеній сфері суспільних правовідносин. Наприклад, фізична особа, особисті немайнові права якої (право на повагу до гідності та честі тощо) порушено внаслідок поширення про неї та (або) членів її сім'ї недостовірної інформації, має право на відповідь, а також на спростування цієї інформації (ч. 1 ст. 277 ЦК України) та вимогу припинення публічного показу фото-, кіно-, теле- чи відеоплівки (ч. 2 ст. 307 ЦК України) тощо.

Різноманітність способів захисту особистих немайнових прав передбачає необхідність їх класифікації. Відтак виділяють чотири групи способів захисту особистих немайнових прав:

– способи, застосовувати які може лише суд (визнання права, визнання оспорюваного правочину недійсним, визнання недійсним акта державного органу чи органу місцевого самоврядування);

– способи, які застосовуються не тільки судом, але й державними органами, що наділені повноваженнями щодо захисту цивільних прав у адміністративному порядку (припинення дії, яка порушує право; відновлення становища, яке існувало до порушення);

– способи, що можуть бути використані стороною правовідношення як за допомогою суду, так і самостійно (відшкодування збитків, стягнення неустойки);

– самозахист, захист цивільних прав без участі суду.

До спеціальних способів захисту особистих немайнових прав законодавство відносить:

– поновлення порушеного особистого немайнового права;

– спростування неправдивої інформації та суміжні способи захисту;

– заборону поширення інформації, якою порушено особисті немайнові права.

Обмеження особистих немайнових прав. Законодавство України допускає випадки, коли особисті немайнові права особи можуть обмежуватися:

– обмеження особистих немайнових прав фізичної особи, встановлених Конституцією України, можливе лише у випадках, передбачених нею;

– обмеження особистих немайнових прав фізичної особи, встановлених цим Цивільним кодексом України та іншими законами, можливе лише у випадках, передбачених ними.

Наприклад, особисті немайнові права можуть бути обмежені в умовах воєнного або надзвичайного стану.

6.3 Здійснення і захист права власності та інших речових прав

Здійснення права власності. Власникові належать права володіння, користування, розпоряджання своїм майном на власний розсуд. Усім власникам забезпечуються рівні умови здійснення своїх прав. Держава не втручається у здійснення власником права власності (ст.ст. 317, 319 ЦК України).

Межі здійснення права власності. Власник має право вчиняти щодо свого майна будь-які дії, які не суперечать закону. Під час здійснення своїх прав та виконання обов’язків власник зобов’язаний додержуватися моральних засад суспільства. Власник не може використовувати право власності на шкоду правам, свободам та гідності громадян, інтересам суспільства, погіршувати екологічну ситуацію та природні якості землі. Діяльність власника може бути обмежена чи припинена або власника може бути зобов’язано допустити до користування його майном інших осіб лише у випадках і в порядку, встановлених законом (ст. 319 ЦК України).

Власність зобов’язує (ч. 4 ст. 319 ЦК України). Власник зобов’язаний утримувати майно, що йому належить, якщо інше не встановлено договором або законом (ст. 322 ЦК України). Ризик випадкового знищення

та випадкового пошкодження (псування) майна несе його власник, якщо інше не встановлено договором або законом (ст. 323 ЦК України). Наприклад, ризик випадкового знищення або випадкового пошкодження товару переходить до покупця з моменту передання йому товару, якщо інше не встановлено договором або законом (ст. 668 ЦК України). Законом можуть бути передбачені винятки з даного загального правила, наприклад, ризик випадкового знищення або випадкового пошкодження предмета договору лізингу несе лізингоодержувач, якщо інше не встановлено договором або законом (ст. 809 ЦК України).

Види способів захисту права власності: зобов'язальні (договірні) та речово-правові. Речово-правові способи захисту належать власнику або законному володільцеві майна; між особами відсутні договірні відносини або відносини, пов'язані із застосуванням наслідків недійсності правочинів.

Види речово-правових способів захисту:

1) *превентивний спосіб* захисту права власності (ч. 2 ст. 386 ЦК України): власник, який має підстави передбачати можливість порушення свого прав власності іншою особою, може звернутися до суду з вимогою про заборону вчинення нею дій, які можуть порушити його право, або про вчинення певних дій для запобігання такому порушенню;

2) *відшкодування майнової та моральної шкоди* (ч. 3 ст. 386 ЦК України): власник, права якого порушені, має право на відшкодування завданої йому майнової та моральної шкоди;

3) *право власника на витребування майна* із чужого незаконного володіння – віндикаційний позов (ст. 387 ЦК України).

Захист права власності від порушень, не пов'язаних із позбавленням володіння (негаторний позов) (ст. 391 ЦК України) – це вимога власника, який володіє річчю, про усунення перешкод у здійсненні користування і розпорядження нею. Власник, який звертається за захистом, зберігає майно у своєму володінні та вимагає від відповідача припинити протиправні дії щодо свого майна, які не пов'язані із порушенням володіння.

Ознаки негаторного позову: подається власником або титульним володільцем; стосується майна, яке знаходиться у власника (володільця); інша особа заважає користуванню або розпорядженню цією річчю; для створення таких перешкод немає правових підстав.

Об'єктом негаторного позову може бути рухоме або нерухоме майно, що перебуває у власності та фактичному володінні позивача. Зміст негаторного позову становлять вимоги власника (титульного володільця) про усунення порушень, не пов'язаних з позбавленням володіння.

Позивачем може бути особа, яка володіє річчю: власник, титульний володілець (орендар; суб'єкт права господарського відання; суб'єкт права оперативного управління; особа, яка користується чужим майном на праві сервітуту, емфітевзису, суперфіцію). Належним відповідачем є особа,

яка своєю протиправною поведінкою створює перешкоди, що заважають нормальному здійсненню власником користування чи розпорядження своїм майном.

Умовою задоволення негаторного позову є встановлення протиправності дій відповідача. Захист прав та інтересів позивача надається судом у формі припинення дій, що порушують право, або відновлення становища, яке існувало до порушення права. Позивач самостійно визначає спосіб, у який він вбачає можливим усунути виявлені порушення, якщо негаторний позов визнано обґрунтованим, суд визнає дії, які має вчинити або не вчинювати відповідач для усунення порушень, і строк виконання цих дій. Негаторний позов не підпадає під дію позовної давності: доки продовжується порушення, негаторний позов може бути подано незалежно від моменту виникнення права на нього.

6.4 Правові наслідки порушення договірних зобов'язань

Порушення зобов'язання – невиконання зобов'язання (нездійснення боржником жодної з передбачених у зобов'язанні дій) або виконання з порушенням умов, визначених його змістом (неналежне виконання – часткове невиконання будь-якого обов'язку за зобов'язанням або виконання, що не відповідає тим або іншим умовам зобов'язання) (ст. 610 ЦК України).

Наприклад, постачальник вважається таким, що порушив зобов'язання як тоді, коли він взагалі не поставив передбачений договором товар, так і тоді, коли він хоча і поставив товар, але нижчої, ніж обумовлена договором, якості, або з простроченням, або не в обумовлене договором місце тощо.

Зобов'язання має виконуватися належним чином відповідно до умов договору та вимог ЦК, інших актів цивільного законодавства, а за відсутності таких умов та вимог – відповідно до звичаїв ділового обороту або інших вимог, що звичайно ставляться (ч. 1 ст. 526 ЦК України).

Виконання зобов'язань, реалізація, зміна та припинення певних прав у договірному зобов'язанні можуть бути зумовлені вчиненням або утриманням від вчинення однією зі сторін у зобов'язанні певних дій чи настанням інших обставин, передбачених договором, у тому числі обставин, які повністю залежать від волі однієї із сторін (ч. 2 ст. 526 ЦК України).

Прострочення зобов'язання. Прострочення – невиконання зобов'язання однією із сторін (кредитором чи боржником) у певний строк.

Прострочення боржника. Боржник вважається таким, що прострочив, якщо він не приступив до виконання зобов'язання або не виконав його у строк, встановлений договором або законом.

Наслідки прострочення для боржника:

– боржник відповідає перед кредитором за завдані простроченням збитки і за неможливість виконання, що випадково настала після прострочення;

– кредитор відмовляється від прийняття виконання і вимагає відшкодувати збитки, якщо внаслідок прострочення зобов'язання втратило для кредитора інтерес.

Прострочення кредитора. Кредитор вважається таким, що прострочив, якщо він відмовився прийняти належне виконання, запропоноване боржником, або не вчинив дій, що встановлені договором, актами цивільного законодавства чи випливають із суті зобов'язання або звичаїв ділового обороту, до вчинення яких боржник не міг виконати свого обов'язку, а також у разі відмови кредитора повернути борговий документ або видати розписку боржнику (ч. 4 ст. 545 ЦК України).

Наслідки прострочення для кредитора:

– виконання зобов'язання може бути відстрочене на час прострочення кредитора, якщо кредитор не вчинив дії, до вчинення яких боржник не міг виконати свій обов'язок;

– боржник за грошовим зобов'язанням не сплачує проценти за час прострочення кредитора;

– зменшення розміру збитків та неустойки, які стягуються з боржника, якщо порушення сталося з вини кредитора.

Правові наслідки порушення зобов'язання. У разі порушення зобов'язання настають правові наслідки, встановлені договором або законом (ст. 611 ЦК України), зокрема:

– припинення зобов'язання внаслідок односторонньої відмови від зобов'язання, якщо це встановлено договором або законом, або розірвання договору;

– зміна умов зобов'язання;

– сплата неустойки;

– відшкодування збитків та моральної шкоди.

Сплата неустойки, відшкодування збитків і моральної шкоди є мірами відповідальності і застосовуються, за загальним правилом, за наявності вини порушника.

Одностороння відмова від зобов'язання. У випадку порушення зобов'язань однією стороною інша сторона має право частково чи в повному обсязі відмовитися від зобов'язань, якщо це встановлено договором або законом. Внаслідок цього зобов'язання відповідно стає зміненим або припиняється.

Крім того, одностороння відмова не звільняє винну сторону від відповідальності за порушення зобов'язання, тому сторона, яка в односторонньому порядку відмовилася від зобов'язання, має право вимагати від другої сторони (в тому числі через суд) сплати штрафних санкцій за порушення своїх зобов'язань, передбачених законом або договором, або нести іншу передбачену відповідальність.

Відповідальність за порушення зобов'язання. Боржник, який порушив зобов'язання, має відшкодувати кредиторові завдані збитки:

– втрати, яких особа зазнала у зв'язку зі знищенням або пошкодженням речі, а також витрати, які особа зробила або мусить зробити для відновлення свого порушеного права (реальні збитки);

– доходи, які особа могла б реально одержати за звичайних обставин, якби її право не було порушене (упущена вигода).

Розмір збитків, завданих порушенням зобов'язання, доводиться кредитором. Збитки визначаються з урахуванням ринкових цін, що існували на день добровільного задоволення боржником вимоги кредитора у місці, де зобов'язання має бути виконане, а якщо вимога не була задоволена добровільно, – у день подання позову, якщо інше не встановлено договором або законом. Суд може задовольнити вимогу про відшкодування збитків, беручи до уваги ринкові ціни, що існували на день ухвалення рішення.

Відповідальність боржника за дії інших осіб. Боржник відповідає за порушення зобов'язання іншими особами, на яких було покладено виконання цього зобов'язання (ст. 528 ЦК України), якщо договором або законом не встановлено відповідальність безпосереднього виконавця.

Відповідальність за невиконання обов'язку передати річ, визначену індивідуальними ознаками. Індивідуально визначена річ – річ, наділена тільки їй властивими ознаками, що вирізняють її з-поміж інших однорідних речей, індивідуалізуючи її (ст. 184 ЦК України). Якщо боржник не виконав обов'язку передати у власність або в користування індивідуально визначену річ, кредитор має право витребувати цю річ у боржника та вимагати її передання відповідно до умов зобов'язання. Якщо боржник уклав декілька договорів щодо передачі однієї і тієї ж індивідуально визначеної речі кільком особам, але не встиг передати річ жодному з набувачів, переважне право на її одержання має той з кредиторів, зобов'язання на користь якого виникло раніше. Якщо неможливо визначити, право якого кредитора виникло раніше, перевагу має той з кредиторів, який першим подав позов.

Субсидіарна відповідальність. Договором або законом може бути передбачена поряд із відповідальністю боржника додаткова (субсидіарна) відповідальність іншої особи (ст. 619 ЦК України).

Субсидіарна відповідальність – додаткова відповідальність осіб, які разом із боржником відповідають у випадках, передбачених законом або договором. До висування вимоги особі, яка несе субсидіарну відповідальність, кредитор повинен висунути вимогу до основного боржника (наприклад, відповідно до частини другої ст. 1179 ЦК України, у разі відсутності у неповнолітньої особи майна, достатнього для відшкодування завданої нею шкоди, ця шкода відшкодовується в частці, якої не вистачає, або в повному обсязі її батьками (усиновлювачами) або піклувальником, якщо вони не доведуть, що шкоди було завдано не з їхньої вини).

Пред’явлення кредитором вимоги до додаткового (субсидіарного) боржника можливе в двох випадках:

– якщо основний боржник відмовився задовольнити вимогу кредитора, незалежно з якої причини він надав таку відмову;

– якщо кредитор не одержав від основного боржника в розумний строк відповіді на пред’явлену вимогу.

Кредитор не може вимагати задоволення своєї вимоги від особи, яка несе субсидіарну відповідальність, якщо ця вимога може бути задоволена шляхом зарахування зустрічної вимоги до основного боржника.

Відповідальність за порушення грошового зобов’язання. Грошове зобов’язання – це зобов’язання зі сплати певної грошової суми, яке повинно припинятися шляхом його належного виконання. Стаття 625 ЦК України встановлює, що боржник не звільняється від відповідальності за неможливість виконання грошового зобов’язання.

Особливістю застосування ст. 625 ЦК України є можливість зобов’язати боржника у разі невиконання ним свого грошового зобов’язання (за договором кредиту, іпотеки, позики тощо) сплатити суму боргу з урахуванням встановленого індексу інфляції за весь час прострочення, а також 3 % річних з простроченої суми, якщо законом або договором не встановлений інший розмір відсотків.

6.5 Деліктна відповідальність у цивільному праві

Деліктна відповідальність є важливою складовою цивільного права, що полягає в покладанні обов’язку компенсувати збитки, заподіяні неправомірними діями або бездіяльністю особи. Вона передбачає юридичні наслідки для осіб, які порушують права інших, завдаючи шкоди їхньому майну, здоров’ю чи інтересам. Підстави для деліктної відповідальності можуть бути різноманітними: порушення договору, заподіяння шкоди внаслідок протиправних дій, недбалість чи інші форми неправомірної поведінки.

Деліктна відповідальність ґрунтується на принципах, закріплених у цивільному праві, зокрема на принципі компенсації шкоди та відновлення справедливості. Вона виникає у випадку заподіяння шкоди іншій особі, коли є порушення правового обов’язку, що веде до правопорушення.

Деліктне зобов’язання – правовідношення, в якому одна сторона (потерпілий, кредитор) вправі вимагати відшкодування заподіяної їй шкоди, а інша сторона (боржник) зобов’язана відшкодувати заподіяну шкоду в повному обсязі.

Ознаки деліктних зобов’язань:

1) деліктні зобов'язання виникають, коли їх суб'єкти не перебувають між собою у договірних відносинах або ж вони виникають поза межами наявних між сторонами договірних відносин;

2) виникають унаслідок вчинення неправомірного діяння делікту (це можуть бути неправомірні рішення, дії чи бездіяльність суб'єктів цивільних правовідносин);

3) спрямовані на відновлення майнової сфери потерпілого шляхом покладення на заподіювача шкоди обов'язку відшкодувати завдану шкоду. Майнова шкода немайновим правам фізичної або юридичної особи, а також шкода, завдана майну фізичної або юридичної особи, відшкодовується в повному обсязі особою, яка її завдала;

4) у деліктному зобов'язанні право вимоги має лише одна сторона (потерпілий), відтак у другої сторони (заподіювача шкоди) існує обов'язок відшкодувати завдану шкоду (одностороннє зобов'язання).

Елементи деліктного зобов'язання. Елементами деліктного зобов'язання (як і будь-якого іншого цивільно-правового зобов'язання) є суб'єкти, об'єкт і зміст.

Суб'єкти. Сторонами у деліктному зобов'язанні є кредитор і боржник.

Кредитор – це особа, якій належить право вимагати відшкодування шкоди. Ним виступає особа, якій заподіяно шкоду, потерпілий. Загалом, кредитором (потерпілим) може виступати фізична особа, юридична особа чи будь-який інший учасник цивільних відносин. Для деяких спеціальних видів деліктів кредиторами можуть виступати лише певні учасники цивільних відносин. Щодо шкоди, завданої майну, то потерпілим у деліктному зобов'язанні, зазвичай, є власник такого майна. Водночас, оскільки положення щодо захисту права власності поширюється також на особу, яка хоч і не є власником, але володіє майном на праві повного господарського відання, оперативного управління, або на іншій підставі, передбаченій законом чи договором, така особа також вправі вимагати відшкодування шкоди, заподіяної цьому майну.

Боржник – це особа, яка несе обов'язок відшкодувати заподіяну шкоду. Зазвичай, це особа, яка заподіяла шкоду (заподіювач шкоди). Боржник повинен бути деліктоздатним. Деліктоздатність фізичної особи настає з 14 років. Тому в окремих випадках боржником у деліктному зобов'язанні виступає не особа, яка безпосередньо заподіяла шкоду, а інша особа (наприклад, у разі завдання шкоди малолітньою особою). Що стосується юридичних осіб, то вони є деліктоздатними, а тому самостійно відповідають за завдану ними шкоду. У ряді випадків боржником виступає держава, АРК, орган місцевого самоврядування (ст.ст. 1173–1176 ЦК України).

Об'єктом деліктних зобов'язань є відшкодування, яке боржник зобов'язаний надати потерпілому.

Зміст деліктного зобов'язання становлять права та обов'язки сторін. Оскільки деліктні зобов'язання є односторонніми, то лише одна сторона (боржник, заподіювач шкоди) несе обов'язок відшкодувати шкоду, друга сторона (кредитор, потерпілий) має право вимагати такого відшкодування.

Підстава та умови виникнення деліктних зобов'язань. Відповідно до ст. 11 ЦК України, підставою виникнення деліктного зобов'язання є факт завдання майнової (матеріальної) або моральної шкоди іншій особі. Факт завдання шкоди породжує виникнення деліктного зобов'язання за наявності певних умов. Як зазначено у ст.ст. 1166, 1167 ЦК України, загальними умовами виникнення деліктних зобов'язань є такі: 1) шкода; 2) протиправна поведінка заподіювача; 3) причинний зв'язок між шкодою та протиправною поведінкою заподіювача; 4) вина.

Зазначені чотири елементи утворюють склад цивільного правопорушення і повинні бути наявними в сукупності. За відсутності хоча б одного з них цивільно-правова відповідальність не настає. Для деяких спеціальних видів деліктів закон передбачає виникнення обов'язку відшкодувати завдану шкоду за відсутності окремих із названих вище чотирьох умов. Наприклад, шкода, завдана джерелом підвищеної небезпеки, відшкодовується незалежно від вини.

Шкода є обов'язковою умовою виникнення деліктного зобов'язання. Майнова шкода передбачає зменшення (применшення) у майновій сфері потерпілого. Майнова шкода має економічний зміст і виражається у грошовій оцінці. Майнова шкода охоплює як шкоду, завдану майну (пошкодження чи знищення майна), так й інші негативні наслідки майнового характеру (наприклад, витрати на лікування, протезування, посилене харчування тощо).

Зв'язок понять «шкода» і «збитки». Збитки зазвичай розглядають як грошове вираження шкоди. Зі ст.ст. 16, 22, 1192 ЦК України випливає, що відшкодування збитків є одним із способів відшкодування шкоди, завданою майну (поряд із відшкодуванням такої шкоди в натурі).

Моральна шкода не має економічного змісту. Вона не підлягає грошовій оцінці – оцінити можна лише розмір самого відшкодування. У ч. 2 ст. 23 ЦК України визначено, у чому полягає моральна шкода.

Неправомірна поведінка, тобто поведінка особи, яка не відповідає вимогам, які закріплені правовими нормами, і порушує суб'єктивне право іншого суб'єкта. Неправомірна поведінка може бути як активною, так і пасивною. Відповідно до ст.ст. 1166, 1167 ЦК України передбачені такі форми неправомірної поведінки: 1) неправомірна дія (вчинення особою дії, якої вона не мала права вчиняти); 2) неправомірна бездіяльність (невчинення особою дії, яку вона зобов'язана була вчинити); 3) неправомірне рішення (акти органів державної влади, місцевого самоврядування тощо).

Неправомірність поведінки особи виключається у випадках: 1) належного виконання особою професійних обов'язків (наприклад, працівниками пожежної охорони під час гасіння пожежі (ст. 34 ЗУ «Про пожежну безпеку»); 2) завдання шкоди під час здійснення прав (наприклад, у разі здійснення особою права на самозахист (ст. 1169 ЦК України); 3) заподіяння шкоди за згодою чи на прохання потерпілого, проте неправомірним буде позбавлення життя потерпілого на його прохання; 4) дії в стані крайньої необхідності, хоча, за загальним правилом така шкода підлягає відшкодуванню (ст. 1171 ЦК України); 5) вилучення майна на підставі закону (наприклад, конфіскація).

Необхідною умовою виникнення деліктного зобов'язання є *причинний зв'язок між протиправною поведінкою і шкодою.* Причинний зв'язок означає, що шкода в потерпілого повинна бути наслідком неправомірної поведінки заподіювача шкоди. Якщо має місце протиправна поведінка однієї особи і шкода в іншої особи, але вони не пов'язані причинним зв'язком, обов'язок відшкодувати шкоду не виникає. Наприклад, пожежа може бути наслідком підпалу, несправності проводки, порушення правил користування електроприладами тощо.

Вина. Особа є невинуватою, якщо вона доведе, що вжила всіх залежних від неї заходів щодо належного виконання зобов'язання. Відсутність своєї вини доводить особа, яка порушила зобов'язання (ст. 614 ЦК України).

Цивільне законодавство передбачає такі *форми вини*, як умисел необережність. Проте в цивільному праві немає поділу умислу на прямий і непрямий.

Необережність поділяється на грубу і просту. Груба необережність передбачає нехтування елементарними правилами поведінки; ступінь передбачення наслідків за певних обставин для розумного учасника цивільних відносин досить великий (наприклад, водій, рухаючись на автомобілі заднім ходом, не подивився в дзеркало заднього виду і наїхав на пішохода, який стояв позаду автомобіля). Проста необережність пов'язана з порушенням складних правил, у зв'язку з чим ступінь передбачення наслідків досить малий.

У цивільному праві вина є *умовою відповідальності* за завдану шкоду, але не є мірою такої відповідальності. Тобто форма вини заподіювача шкоди на розмір відшкодування не впливає. Водночас, правове значення може мати форма вини потерпілого. У цивільному праві, на відміну від кримінального права, *діє презумпція вини* – заподіювач шкоди вважається винним, якщо не доведе, що шкоди завдано не з його вини, зокрема у зв'язку із наявністю вини іншої особи або через дію об'єктивних обставин.

Деліктна відповідальність може бути не визнана такою або обмежена за певних умов. До основних випадків такого невизнання належать: 1) *незалежна від волі особи сила* (форсмажор) – природні катастрофи, воєнні дії, акти влади тощо; у таких випадках особа може бути звільнена від відповідальності за шкоду; 2) *відповідальність за шкоду, спричинену невинними діями* – у деяких випадках особа може бути звільнена від відповідальності, якщо вона діяла без умислу і не була необережною.

6.6 Зобов'язання щодо передачі майна у власність та у користування

Зобов'язання щодо передачі майна у власність та у користування становлять важливий інститут цивільного права. Ці правовідносини визначають правила та порядок набуття майна у власність або його тимчасового використання.

Поняття зобов'язання щодо передачі майна у власність. Зобов'язання щодо передачі майна у власність є одним із видів цивільно-правових зобов'язань. Згідно з Цивільним кодексом України, у межах таких зобов'язань одна сторона, яка є власником майна, передає його іншій стороні для набуття права власності. Ці зобов'язання можуть виникати внаслідок різних правових актів, зокрема договорів, рішення суду, актів органів державної влади чи іншими способами. Такі зобов'язання можуть бути як двосторонніми (коли майно передається за договором купівлі-продажу, дарування, міни тощо), так і односторонніми (наприклад, у разі обов'язкової передачі майна за рішенням суду).

Види зобов'язань щодо передачі майна у власність

1. *Договір купівлі-продажу* (гл. 54 ЦК України). Договір купівлі-продажу є основною формою зобов'язання щодо передачі майна у власність. У межах цього договору одна сторона (продавець) зобов'язується передати майно у власність іншій стороні (покупцю), а покупець зобов'язується сплатити за це певну суму грошей. ЦК України передбачає різні види договорів купівлі-продажу, зокрема договір роздрібної купівлі-продажу, поставки, договір контрактації сільськогосподарської продукції, договір постачання енергетичними та іншими ресурсами через приєднану мережу, договір міни).

2. *Договір дарування* (гл. 55 ЦК України). Договір дарування є ще одним способом передавання майна у власність. У цьому випадку одна сторона безкоштовно передає майно іншій стороні. Угоди дарування також можуть мати різні форми: дарування рухомого майна, нерухомого, частки в майні тощо. Вимоги щодо форми договору дарування передбачені умовами ст. 719 ЦК України.

3. *Договір ренти* (гл. 56 ЦК України). За договором ренти одна сторона (одержувач ренти) передає другій стороні (платникові ренти) у власність майно, а платник ренти взамін цього зобов'язується періодично виплачувати одержувачеві ренту у формі певної грошової суми або в іншій формі. Договір ренти укладається в письмовій формі, а договір про передачу нерухомого майна під виплату ренти підлягає нотаріальному посвідченню (ст. 732 ЦК України).

4. *Договір довічного утримання (догляду)* (гл. 57 ЦК України). За договором довічного утримання (догляду) одна сторона (відчужувач) передає другій стороні (набувачеві) у власність житловий будинок, квартиру або їхню частину, інше нерухоме майно або рухоме майно, яке має значну цінність, взамін чого набувач зобов'язується забезпечувати відчужувача утриманням та (або) доглядом довічно. Договір довічного утримання (догляду) укладається в письмовій формі та підлягає нотаріальному посвідченню (ч. 1 ст. 745 ЦК України).

Передавання майна у власність може відбуватися за різними юридичними механізмами, залежно від виду майна (рухоме чи нерухоме). Важливою умовою є дотримання необхідних формальностей для визнання передачі правомірною. Рухоме майно, як правило, передається шляхом передавання самого об'єкта з рук в руки або іншими способами, за погодженням сторін. За загальним правилом, для передачі прав на рухоме майно досить його фактичного передання. Передача нерухомого майна є більш складною і вимагає додаткових формальностей. Для того щоб майно вважалося переданим у власність, необхідно зареєструвати право власності в державному реєстрі нерухомості, що забезпечує захист прав власника.

Поняття зобов'язання щодо передачі майна у власність. Зобов'язання щодо передачі майна у користування виникає в результаті угоди між сторонами, в межах якої одна сторона (зазвичай власник майна) надає іншій стороні (користувачеві) право користуватися майном протягом певного часу. У такому разі користувач має право використовувати майно відповідно до його призначення, але не набуває права власності на нього.

Зобов'язання щодо передачі майна у користування можуть набувати різних форм залежно від характеру майна та мети використання. Основними видами таких зобов'язань є:

1. *Договір найму (оренди)* (гл. 58 ЦК України)**.** За договором найму (оренди) наймодавець передає або зобов'язується передати наймачеві майно у володіння та користування за плату на певний строк. Особливості найму (оренди) державного і комунального майна встановлюються ЗУ «Про оренду державного та комунального майна». Предметом договору найму може бути річ, яка визначена індивідуальними ознаками і яка зберігає свій первісний вигляд при неодноразовому використанні (неспоживна річ) (ст. 760 ЦК України). Право передання майна у найм має власник речі або особа, якій належать майнові права (ст. 761 ЦК України).

2. *Договір прокату* (ст. 787 ЦК України). За договором прокату наймодавець, який здійснює підприємницьку діяльність з передання речей у найм, передає або зобов'язується передати рухому річ наймачеві у володіння та користування за плату на певний строк. Предметом договору прокату є рухома річ, яка використовується для задоволення побутових невиробничих потреб (ст. 788 ЦК України). Договір прокату має свої особливості, зокрема наймач не має права на укладення договору піднайму. Наймач не має переважного права на купівлю речі в разі її продажу наймодавцем. Капітальний і поточний ремонт речі здійснює наймодавець за свій рахунок, якщо він не доведе, що пошкодження речі сталося з вини наймача (ст. 791 ЦК України).

3. *Договір найму земельної ділянки* (ст. 792 ЦК України). За договором найму (оренди) земельної ділянки наймодавець зобов'язується передати наймачеві земельну ділянку на встановлений договором строк у володіння та користування за плату. Земельна ділянка може передаватися у найм разом з насадженнями, будівлями, спорудами, водоймами, які знаходяться на ній, або без них. Відносини щодо найму (оренди) земельної ділянки регулюються законом.

4. *Найм будівлі або іншої капітальної споруди* (ст. 793 ЦК України). Договір найму будівлі або іншої капітальної споруди (їх окремої частини) укладається в письмовій формі. Договір найму будівлі або іншої капітальної споруди (їх окремої частини) строком на три роки і більше підлягає нотаріальному посвідченню, крім договору, предметом якого є майно державної або комунальної власності, який підлягає нотаріальному посвідченню у разі, якщо він укладений на строк більше п'яти років. Право користування нерухомим майном, яке виникає на підставі договору найму будівлі або іншої капітальної споруди (їх окремої частини), укладеного на строк не менш як три роки, підлягає державній реєстрації відповідно до закону, крім випадку, передбаченого ч. 2 ст. 793 ЦК України, якщо договір, укладений за результатами електронного аукціону, предметом якого є майно державної або комунальної власності (ст. 794 ЦК України).

5. *Найм (оренда) транспортного засобу* (ст. 798 ЦК України). Предметом договору найму транспортного засобу можуть бути повітряні, морські, річкові судна, а також наземні самохідні транспортні засоби тощо. Договором найму транспортного засобу може бути встановлено, що транспортний засіб передається у найм з екіпажем, який його обслуговує. Договір найму транспортного засобу укладається у письмовій формі. Договір найму транспортного засобу за участю фізичної особи підлягає нотаріальному посвідченню (ст. 799 ЦК України).

6. *Договір лізингу* (ст. 806 ЦК України). За договором лізингу одна сторона (лізингодавець) передає або зобов'язується передати другій стороні (лізингоодержувачеві) у володіння та користування майно, що належить лізингодавцю на праві власності і було набуте ним

без попередньої домовленості із лізингоодержувачем (прямий лізинг), або майно, спеціально придбане лізингодавцем у продавця (постачальника) відповідно до встановлених лізингоодержувачем специфікацій та умов (непрямий лізинг), на певний строк і за встановлену плату (лізингові платежі).

7. *Договір найму житла* (гл. 59 ЦК України). За договором найму (оренди) житла одна сторона – власник житла (наймодавець) передає або зобов'язується передати другій стороні (наймачеві) житло для проживання у ньому на певний строк за плату. Договір найму житла укладається в письмовій формі. Договір оренди житла з викупом підлягає обов'язковому нотаріальному посвідченню (ст. 811 ЦК України). Предметом договору найму житла можуть бути помешкання, зокрема квартира або її частина, житловий будинок або його частина. Помешкання має бути придатним для постійного проживання в ньому (ст. 812 ЦК України). Цивільний кодекс передбачає переважні права наймача житла: у разі спливу строку договору найму житла наймач має переважне право на укладення договору найму житла на новий строк (ст. 822 ЦК України).

8. *Договір позички* (гл. 60 ЦК України). За договором позички одна сторона (позичкодавець) безоплатно передає або зобов'язується передати другій стороні (користувачеві) річ для користування протягом встановленого строку. Користування річчю вважається безоплатним, якщо сторони прямо домовилися про це або якщо це випливає із суті відносин між ними. Вимоги щодо форми договору позички передбачені ст. 828 ЦК України.

Зобов'язання щодо передачі майна у користування є важливою частиною цивільно-правових відносин, яка охоплює широкий спектр договорів та ситуацій. Вони можуть бути як платними (оренда, прокат), так і безкоштовними (позичка). Правовідносини щодо користування майном є складними і регулюються низкою норм, які визначають права та обов'язки сторін, а також юридичні наслідки порушень. Для належного виконання зобов'язань сторони повинні чітко визначити умови договору та дотримуватися їх.

6.7 Зобов'язання з набуття, збереження майна без достатньої правової підстави

Згідно зі ст. 1212 ЦК України, зобов'язання з набуття, збереження майна без достатньої правової підстави – це таке правовідношення, у силу якого одна сторона (набувач), яка набула майно або зберегла його у себе за рахунок іншої сторони (потерпілого) без достатньої правової підстави або на підставі, яка згодом відпала (безпідставно набуте майно), зобов'язана повернути потерпілому це майно.

Зазначена норма закону застосовується лише в тих випадках, коли безпідставне збагачення однієї особи за рахунок іншої не може бути усунуте за допомогою інших, спеціальних способів захисту. Зокрема, у разі виникнення спору стосовно набуття майна або його збереження без достатніх правових підстав договірний характер правовідносин унеможливлює застосування до них судом положень ч. 1 ст. 1212 ЦК України, у тому числі й щодо зобов'язання повернути майно потерпілому.

Виходячи зі змісту зазначеної норми, можна виокремити особливості змісту та елементів кондикційного зобов'язання. *Кондикційне зобов'язання* виникає за наявності таких умов: набуття чи збереження майна однією особою (набувачем) за рахунок іншої (потерпілого); набуття чи збереження майна відбулося за відсутності правової підстави або підстава, на якій майно набувалося, згодом відпала.

Предметом регулювання інституту безпідставного отримання чи збереження майна є відносини, які виникають у зв'язку з цим і які не врегульовані спеціальними інститутами цивільного права.

Зобов'язання виникають за наявності трьох умов:

1) набуття або збереження майна;

2) набуття або збереження за рахунок іншої особи;

3) відсутність правової підстави для набуття або збереження майна (відсутність положень закону, адміністративного акта, правочину або інших підстав, передбачених ст. 11 ЦК України).

Набувач зобов'язаний повернути потерпілому безпідставно набуте майно в натурі. У разі неможливості повернути в натурі потерпілому безпідставно набуте майно відшкодовується його вартість, яка визначається на момент розгляду судом справи про повернення майна.

Зобов'язання з набуття, збереження майна без достатньої правової підстави виникають за наявності таких вимог: по-перше, необхідно, щоб одна особа набула (зберегла) майно за рахунок іншої; по-друге, необхідно, щоб набуття майна однією особою за рахунок іншої відбулося без достатньої правової підстави, передбаченої законом або угодою.

У залежності від змісту вимоги, яка висувається на підставі зобов'язання, що виникає у потерпілого, законодавство передбачає можливість повернення набутого (збереженого) майна в натурі. Майно, яке може бути розпізнане, повертається в натурі. Доходи також повертаються в натурі або у вигляді грошового еквіваленту.

Незважаючи на те що в ст. 1213 ЦК України мова йде про обов'язок набувача «повернути» набуте, враховуючи певні обставини, може бути повернена не та сама індивідуально визначена річ, а її рівноцінна заміна з числа однорідних.

Не підлягає поверненню безпідставно набуті:

1) заробітна плата і платежі, що прирівнюються до неї, пенсії, допомоги, стипендії, відшкодування шкоди, завданої каліцтвом, іншим

ушкодженням здоров’я або смертю, аліменти та інші грошові суми, надані фізичній особі як засіб до існування, якщо їх виплата проведена фізичною або юридичною особою добровільно, за відсутності рахункової помилки з її боку і недобросовісності з боку набувача;

2) інше майно, якщо це встановлено законом (ст. 1215 ЦК України).

Права особи, яка вважає себе власником майна, підлягають захисту шляхом задоволення позову до володільця з використанням правового механізму, установленого ст. 1212 ЦК України у разі наявності правових відносин речово-правового характеру безпосередньо між власником та володільцем майна.

У разі наявності підстав, передбачених ст. 1212 ЦК України, які дають право витребувати в набувача це майно, можливо застосувати такий спосіб захисту як подання кондикційного позову. Отже, кондикція – це позадоговірний зобов’язальний спосіб захисту права власності, який може бути застосований самостійно на підставі ст. 1212 ЦК України шляхом подання кондикційного позову.

6.8 Захист права інтелектуальної власності

Захист права інтелектуальної власності є важливим аспектом сучасного цивільного права, що сприяє забезпеченню прав авторів, винахідників та інших творців інтелектуальних продуктів. Інтелектуальна власність охоплює різні види прав на результати творчої діяльності, такі як авторські права, патенти, товарні знаки, дизайн, торгові секрети тощо. Захист інтелектуальної власності має на меті охорону прав особи, яка створила чи володіє правами на певний інтелектуальний продукт, від неправомірного використання або порушення цих прав іншими особами. Це також сприяє стимулюванню інноваційної та творчої діяльності, оскільки дозволяє авторам та правовласникам отримувати фінансову вигоду від своїх розробок та творів.

Право інтелектуальної власності – це право особи на результат інтелектуальної, творчої діяльності або на інший об’єкт права інтелектуальної власності, визначений ЦК та іншим законом (ст. 418 ЦК України).

Право інтелектуальної власності становлять особисті немайнові права інтелектуальної власності та (або) майнові права інтелектуальної власності, зміст яких щодо певних об’єктів права інтелектуальної власності визначається ЦК України, Законами України «Про захист від недобросовісної конкуренції», «Про авторське право і суміжні права», «Про охорону прав на винаходи і корисні моделі», «Про охорону прав на промислові зразки», «Про охорону прав на знаки для товарів і послуг», «Про охорону прав на сорти рослин» та іншими законами.

Право інтелектуальної власності є непорушним. Ніхто не може бути позбавлений права інтелектуальної власності чи обмежений у його здійсненні, крім випадків, передбачених законом.

Інтелектуальна власність – збірне поняття, що означає сукупність виняткових прав на результати творчої діяльності і засоби індивідуалізації. Охоплює права, що відносяться до літературних, художніх і наукових творів, виконавської діяльності артистів, звукозапису, радіо- і телепередач, винаходів, промислових зразків, товарних знаків, фірмових найменувань тощо.

Форма захисту – це комплекс організаційних заходів, спрямованих на захист прав і законних інтересів авторів, виконавців, виробників фонограм, відеограм, організацій мовлення, винахідників та інших суб'єктів прав інтелектуальної власності. Форми захисту поділяються на:

1) юрисдикційна;

2) неюрисдикційна.

Неюрисдикційна форма захисту прав охоплює дії юридичних і фізичних осіб щодо захисту прав на об'єкти інтелектуальної власності, які здійснюються ними самостійно, без звернення за допомогою до державних або інших компетентних органів. Переважною формою неюрисдикційного захисту є самозахист, що проявляється в активних чи пасивних діях особи, спрямованих на запобігання чи припинення порушення власного суб'єктивного права.

Стаття 19 ЦК України передбачає самозахист цивільних прав. Особа має право на самозахист своїх прав від порушень і протиправних посягань. Самозахистом визнається застосування особою, право якої порушено, засобів протидії, що не заборонені законом та не суперечать моральним засадам суспільства. Способи самозахисту мають відповідати змісту права, що порушене, та характеру дій, якими ці права порушені, і не повинні суперечити вимогам закону. Способи самозахисту можуть обиратися особою або визначатися законом, іншими правовими актами чи договором. Ця форма самозахисту у відносинах авторства на практиці трапляється в поодиноких випадках. І хоча вона може видаватися малозначущою, та все ж не може ігноруватися, бо ст. 55 Конституції України гарантує кожному невід'ємне право будь-якими незабороненими законом засобами захищати свої права і свободи.

Юрисдикційна форма захисту прав передбачає діяльність уповноважених державою органів щодо захисту порушених прав на об'єкти інтелектуальної власності або прав, що оспорюються. Суть її полягає у зверненні особи, права і законні інтереси якої порушено неправомірними діями, за захистом до державних або інших компетентних органів, які уповноважені вжити необхідних заходів для відновлення порушеного права і припинення правопорушення.

Юрисдикційна форма захисту прав *поділяється на загальну і спеціальну форму* здійснення передбачених законом засобів захисту.

Відповідно до загальної форми захист прав на об’єкти інтелектуальної власності здійснюється у судовому порядку. Спеціальною формою захисту прав на об’єкти інтелектуальної власності є адміністративний порядок захисту цих прав. Він застосовується лише у випадках, вказаних у законодавстві. Наявність інституту юрисдикційного захисту відповідає міжнародним вимогам щодо захисту авторських прав. Інститут юрисдикційного захисту містить великий потенціал, здатний забезпечити врегулювання правовідносин у сфері інтелектуальної власності на достатньому рівні.

Найефективнішою юрисдикційною формою захисту права інтелектуальної власності є судовий захист, що здійснюється судами загальної юрисдикції в порядку цивільного чи кримінального провадження, адміністративними та господарськими судами. Судовий захист здійснюється в Україні на загальних принципах судочинства.

6.9 Застосування норм спадкового права

Спадкове право є важливим розділом цивільного права, що визначає порядок передачі прав та обов’язків після смерті фізичної особи. Система норм спадкового права є складною, багатогранною та охоплює як загальні принципи спадкування, так і специфічні процедури, що забезпечують ефективну реалізацію спадкових прав.

Загальні положення про спадкування регламентуються гл. 84 ЦК України (книга шоста). *Спадкуванням* є перехід прав та обов’язків (спадщини) від фізичної особи, яка померла (спадкодавця), до інших осіб (спадкоємців). Спадкування здійснюється за заповітом або за законом (ст. 1217 ЦК України). До складу спадщини входять усі права та обов’язки, що належали спадкодавцеві на момент відкриття спадщини і не припинилися внаслідок його смерті (ст. 1218 ЦК України).

Слід врахувати, що не входять до складу спадщини права та обов’язки, що нерозривно пов’язані з особою спадкодавця, зокрема:

1) особисті немайнові права;

2) право на участь у товариствах та право членства в об’єднаннях громадян, якщо інше не встановлено законом або їхніми установчими документами;

3) право на відшкодування шкоди, завданої каліцтвом або іншим ушкодженням здоров’я;

4) права на аліменти, пенсію, допомогу або інші виплати, встановлені законом;

5) права та обов’язки особи як кредитора або боржника, передбачені ст. 608 ЦК України.

Спадкоємцями за заповітом і за законом можуть бути фізичні особи, які є живими на час відкриття спадщини, а також особи, які були зачаті

за життя спадкодавця і народжені живими після відкриття спадщини. Спадкоємцями за заповітом можуть бути юридичні особи та інші учасники цивільних відносин (ст. 2 ЦК України).

Право на спадкування. Право на спадкування мають особи, визначені у заповіті. У разі відсутності заповіту, визнання його недійсним, неприйняття спадщини або відмови від її прийняття спадкоємцями за заповітом, а також у разі неохоплення заповітом усієї спадщини право на спадкування за законом одержують особи, визначені у ст.ст. 1261–1265 ЦК України. Право на спадкування виникає у день відкриття спадщини.

Відкриття спадщини – це процес, за якого право на спадщину виникає у зв'язку з фактом смерті спадкодавця. Відкриття спадщини є юридичним фактом, що визначає момент, з якого починається правове регулювання передачі прав на майно. Спадщина відкривається внаслідок смерті особи або оголошення її померлою (ст. 1220 ЦК України).

Місцем відкриття спадщини є останнє місце проживання спадкодавця (ст. 1221 ЦК України). Якщо місце проживання спадкодавця невідоме, місцем відкриття спадщини є місцезнаходження нерухомого майна або основної його частини, а за відсутності нерухомого майна – місцезнаходження основної частини рухомого майна. Якщо спадкодавець мав останнє місце проживання на території іноземної держави, місце відкриття спадщини визначається відповідно до ЗУ «Про міжнародне приватне право».

Спадкування за заповітом (гл. 85 ЦК України). Заповітом є особисте розпорядження фізичної особи на випадок своєї смерті. Право на заповіт має фізична особа з повною цивільною дієздатністю. Право на заповіт здійснюється особисто. Вчинення заповіту через представника не допускається. Стаття 1235 ЦК України передбачає право заповідача на призначення спадкоємців. Заповідач може призначити своїми спадкоємцями одну або кілька фізичних осіб, незалежно від наявності у нього з цими особами сімейних, родинних відносин, а також інших учасників цивільних відносин. Заповідач може без зазначення причин позбавити права на спадкування будь-яку особу з числа спадкоємців за законом. У цьому разі ця особа не може одержати право на спадкування. Але заповідач не може позбавити права на спадкування осіб, які мають право на обов'язкову частку у спадщині. Чинність заповіту щодо осіб, які мають право на обов'язкову частку у спадщині, встановлюється на час відкриття спадщини (ч. 3 ст. 1235 ЦК України).

Заповідальний відказ – це розпорядження спадкодавця, відповідно до якого на спадкоємця покладається обов'язок здійснити будь-яку дію на користь однієї чи кількох осіб (відказоодержувачів). Право заповідача на заповідальний відказ та предмет заповідального відказу передбачені ст.ст. 1237–1238 ЦК України.

Заповіт з умовою. Заповідач може обумовити виникнення права на спадкування в особи, яка призначена в заповіті, наявністю певної умови

як пов’язаної, так і не пов’язаної з її поведінкою (наявність інших спадкоємців, проживання у певному місці, народження дитини, здобуття освіти тощо). Умова, визначена у заповіті, має існувати на час відкриття спадщини (ст. 1242 ЦК України). Умова, визначена у заповіті, є нікчемною, якщо вона суперечить закону або моральним засадам суспільства. Однак особа, призначена у заповіті, не має права вимагати визнання умови недійсною на тій підставі, що вона не знала про неї, або якщо настання умови від неї не залежало.

Заповіт подружжя. Подружжя має право скласти спільний заповіт щодо майна, яке належить йому на праві спільної сумісної власності. У разі складення спільного заповіту частка у праві спільної сумісної власності після смерті одного з подружжя переходить до другого з подружжя, який його пережив. У разі смерті останнього право на спадкування мають особи, визначені подружжям у заповіті. У разі смерті одного з подружжя нотаріус накладає заборону відчуження майна, зазначеного у заповіті подружжя (ст. 1243 ЦК України).

Спадкування за законом. Якщо фізична особа не залишила заповіту, або заповіт виявився недійсним, або відсутні умови, які зазначені у заповіті з умовою, або спадкоємці за заповітом не прийняли спадщину, або фізична особа розпорядилася лише частиною свого майна, настає спадкування за законом. Отже, спадкування за законом має місце тоді, коли і оскільки не існує заповіту.

У разі спадкування за законом майно переходить до зазначених у законі спадкоємців відповідно до встановленої черговості, тобто точно визначеного кола осіб, котрі спадкують одночасно. Відповідно до ч. 2 ст. 1258 ЦК України кожна наступна черга одержує право на спадкування у разі відсутності спадкоємців попередньої черги, усунення їх від права на спадкування, неприйняття ними спадщини або відмови від її прийняття, крім випадків зміни черговості одержання права на спадкування.

Прийняття та відмова від спадщини. Спадкоємець за заповітом чи за законом має право прийняти спадщину або не прийняти її (ст. 1268 ЦК України). Не допускається прийняття спадщини з умовою чи із застереженням. Спадкоємець, який постійно проживав разом із спадкодавцем на час відкриття спадщини, вважається таким, що прийняв спадщину, якщо протягом строку, встановленого ст. 1270 ЦК України, він не заявив про відмову від неї. Малолітня, неповнолітня, недієздатна особа, а також особа, цивільна дієздатність якої обмежена, вважаються такими, що прийняли спадщину, крім випадків, встановлених ч.ч. 2–4 ст. 1273 ЦК України. Незалежно від часу прийняття спадщини вона належить спадкоємцеві з часу відкриття спадщини.

Спадкоємець, який бажає прийняти спадщину, але на час відкриття спадщини не проживав постійно із спадкодавцем, має подати нотаріусу або в сільських населених пунктах – уповноваженій на це посадовій особі

відповідного органу місцевого самоврядування заяву про прийняття спадщини (ст. 1269 ЦК України). Заява про прийняття спадщини подається спадкоємцем особисто. Для прийняття спадщини встановлюється строк у шість місяців, який починається з часу відкриття спадщини (ст. 1270 ЦК України).

Стаття 1273 ЦК України передбачає право на відмову від спадщини. Спадкоємець за заповітом або за законом може відмовитися від прийняття спадщини протягом строку, встановленого ст. 1270 ЦК України. Заява про відмову від прийняття спадщини подається нотаріусу або в сільських населених пунктах – уповноваженій на це посадовій особі відповідного органу місцевого самоврядування за місцем відкриття спадщини.

Спадкова трансмісія – це правовий інститут, що дозволяє передати права на спадщину від одного спадкоємця до іншого. Це може статися у випадках, коли спадкоємець помирає до завершення строку прийняття спадщини або під час процесу її оформлення. Зокрема, якщо спадкоємець за заповітом або за законом помер після відкриття спадщини і не встиг її прийняти, право на прийняття належної йому частки спадщини, крім права на прийняття обов'язкової частки у спадщині, переходить до його спадкоємців (спадкова трансмісія). Право на прийняття спадщини в цьому випадку здійснюється на загальних підставах протягом строку, що залишився. Якщо строк, що залишився, менший як три місяці, він подовжується до трьох місяців (ст. 1276 ЦК України).

Спадкування за правом представлення — це спадкування за законом, за яким нащадки спадкоємця, який помер до відкриття спадщини (внуки, правнуки, племінники, двоюрідні брати й сестри тощо), одержують ту частку спадщини, яка належала б їхньому померлому родичу, якби він був живим на час відкриття спадщини.

Право на спадкування за правом представлення не обмежується лише п'ятою чергою, оскільки згідно з ч. 6 ст. 1266 Цивільного кодексу України при спадкуванні за прямою низхідною лінією воно діє без обмеження ступеня споріднення. Особою, від якої потрібно починати пряму низхідну лінію, виступає спадкодавець. Отже, предком, від якого походять інші особи (нащадки), є спадкодавець. У контексті спадкування за правом представлення саме спадкодавець виступає спільним предком для осіб, які успадковують частку спадщини замість померлого спадкоємця відповідної черги.Як наслідок це правило не поширюється на інших суб'єктів права представлення. Пряма низхідна лінія споріднення починається від спадкодавця до його нащадків (дід, батько, внук). Тому після смерті діда за відсутності батька право на спадкування виникатиме у внука померлого. Наявність цього правила допускає гіпотетичну можливість у разі смерті до відкриття спадщини праправнуків набути право на спадкування праправнуками, які не належать не тільки до п'ятої, але й до жодної із черг.

Відумерлість спадщини. У разі відсутності спадкоємців за заповітом і за законом, усунення їх від права на спадкування, неприйняття ними спадщини, а також відмови від її прийняття орган місцевого самоврядування за місцезнаходженням нерухомого майна, а за відсутності нерухомого майна – місцезнаходженням основної частини рухомого майна зобов'язаний подати до суду заяву про визнання спадщини відумерлою (ст. 1277 ЦК України).

Контрольні запитання до розділу

1. Які основні види недійсності правочинів передбачені законодавством України і чим вони відрізняються?
2. Які правові наслідки для сторін виникають у разі визнання правочину недійсним за наявності підстав, передбачених Цивільним кодексом України?
3. Які види особистих немайнових прав і обов'язків встановлені законодавством України та які правові наслідки їх порушення існують?
4. Які основні способи здійснення права власності відповідно до цивільного законодавства України існують?
5. Які заходи захисту права власності та інших речових прав передбачені законодавством і в яких випадках можна застосовувати ці заходи?
6. У чому полягає відмінність негаторного та віндикаційного позову захисту права власності?
7. Які основні правові наслідки порушення договірних зобов'язань відповідно до Цивільного кодексу України існують?
8. Що таке деліктна відповідальність і які основні підстави для її виникнення передбачає цивільне законодавство України?
9. Які існують особливості в деліктній відповідальності для юридичних осіб порівняно з фізичними особами?
10. У чому полягають основні відмінності між зобов'язаннями щодо передачі майна у власність і у користування відповідно до Цивільного кодексу України?
11. Які правові наслідки виникають у разі набуття або збереження майна без достатньої правової підстави і які норми законодавства це регулюють?
12. Які основні способи захисту права інтелектуальної власності передбачені законодавством України?
13. Як забезпечується охорона прав на торговельні марки в Україні?
14. Які права на винаходи та корисні моделі передбачає українське законодавство і як здійснюється їх захист?

15. Які основні види спадкування передбачені цивільним законодавством України і в чому полягають їх відмінності?

16. У чому полягають особливості прийняття спадщини за заповітом?

17. У чому полягають особливості прийняття спадщини за законом?

18. Як визначається черговість спадкування за законом та в яких випадках можливе її змінення?

19. Хто має право на обов’язкову частку у спадщині?

20. Які підстави усунення від права на спадкування передбачені Цивільним кодексом України та які правові наслідки можуть виникнути у разі усунення спадкоємця?

Розділ 7 ЦИВІЛЬНЕ ПРОЦЕСУАЛЬНЕ ПРАВО УКРАЇНИ

7.1 Предметна, суб'єктна, інстанційна та територіальна цивільна юрисдикція

Вирішуючи питання про відкриття провадження у справі, суди повинні перевірити належність справ до їхньої юрисдикції та підсудності.

Види юрисдикції:

– предметна та суб'єктна юрисдикція;

– інстанційна юрисдикція;

– територіальна юрисдикція (підсудність).

Вирішуючи питання про відкриття провадження у справі, суди повинні виходити з того, що відповідно до ст. 19 ЦПК України у порядку цивільного судочинства суди розглядають справи: про захист порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів, що виникають із цивільних, житлових, земельних, сімейних, трудових відносин, а також з інших правовідносин. Законом може бути передбачено розгляд інших справ за правилами цивільного судочинства.

Цивільна юрисдикція – це визначена законом сукупність повноважень судів щодо розгляду цивільних справ, віднесених до їхньої компетенції (ст. 19 ЦПК України). Підсудність визначає коло цивільних справ у спорах, вирішення яких належить до повноважень конкретного суду першої інстанції (ст.ст. 16–30 ЦПК України).

Відповідно до ст. 19 ЦПК України суди загальної юрисдикції розглядають справи в порядку цивільного судочинства справи, що виникають із цивільних, земельних, трудових, сімейних, житлових та інших правовідносин, крім справ, розгляд яких здійснюється в порядку іншого судочинства.

Цивільне судочинство здійснюється за правилами, передбаченими ЦПК України, у порядку:

– наказного провадження;

– позовного провадження (загального або спрощеного);

– окремого провадження.

Наказне провадження призначене для розгляду справ за заявами про стягнення грошових сум незначного розміру, щодо яких відсутній спір або про його наявність заявнику не відомо. *Спрощене позовне провадження призначене для розгляду:*

– малозначних справ;

– справ, що виникають із трудових відносин;

– справ про надання судом дозволу на тимчасовий виїзд дитини за межі України тому з батьків, хто проживає окремо від дитини, у якого відсутня заборгованість зі сплати аліментів та якому відмовлено другим із батьків у наданні нотаріально посвідченої згоди на такий виїзд;

– справ незначної складності та інших справ, для яких пріоритетним є швидке вирішення справи.

Загальне позовне провадження призначене для розгляду справ, які через складність або інші обставини недоцільно розглядати у спрощеному позовному провадженні.

Умови, за яких суд має право розглядати вимоги про стягнення грошових сум у наказному провадженні, а справи – у загальному або спрощеному позовному провадженні, визначаються ЦПК України.

Для цілей ЦПК України малозначними справами є:

– справи, у яких ціна позову не перевищує ста розмірів прожиткового мінімуму для працездатних осіб;

– справи незначної складності, визнані судом малозначними, крім справ, які підлягають розгляду лише за правилами загального позовного провадження, та справ, ціна позову в яких перевищує п'ятсот розмірів прожиткового мінімуму для працездатних осіб.

Окреме провадження призначене для розгляду справ про підтвердження наявності або відсутності юридичних фактів, що мають значення для охорони прав та інтересів особи або створення умов для здійснення нею особистих немайнових чи майнових прав або підтвердження наявності чи відсутності неоспорюваних прав. Суди розглядають справи про оскарження рішень третейських судів, про видачу виконавчих листів на примусове виконання рішень третейських судів, про оспорювання рішень міжнародного комерційного арбітражу, а також про визнання та надання дозволу на виконання рішень міжнародного комерційного арбітражу, іноземного суду. Для цілей ЦПК України розмір прожиткового мінімуму для працездатних осіб вираховується станом на 1 січня календарного року, у якому подається відповідна заява або скарга, вчиняється процесуальна дія чи ухвалюється судове рішення.

Не допускається об'єднання в одне провадження вимог, які підлягають розгляду за правилами різних видів судочинства, якщо інше не встановлено законом.

Сторони мають право передати спір на розгляд третейського суду, крім випадків, встановлених законом. Будь-які неточності в тексті угоди про передачу спору на вирішення до третейського суду та (або) сумніви щодо її дійсності, чинності та виконуваності повинні тлумачитися судом на користь її дійсності, чинності та виконуваності. Рішення третейського суду може бути оскаржено в порядку, передбаченому ЦПК України.

У випадках, встановлених законом або міжнародним договором, згода на обов'язковість якого надана ВР України, спір, який належить до юрисдикції загального суду, може бути переданий за угодою сторін на вирішення суду іншої держави.

Усі справи, що підлягають вирішенню в порядку цивільного судочинства, розглядаються місцевими загальними судами як судами першої інстанції, крім справ, визначених частинами другою та третьою ст. 22 ЦПК України. Справи щодо оскарження рішень третейських судів, оспорювання рішень міжнародних комерційних арбітражів, про видачу виконавчих листів на примусове виконання рішень третейських судів

розглядаються апеляційними судами як судами першої інстанції за місцем розгляду справи третейським судом (за місцезнаходженням арбітражу). *Справи щодо визнання та надання дозволу на виконання рішень міжнародного комерційного арбітражу розглядаються:*

– якщо місце арбітражу знаходиться на території України – апеляційними загальними судами за місцезнаходженням арбітражу;

– якщо місце арбітражу знаходиться поза межами України – апеляційним загальним судом, юрисдикція якого поширюється на місто Київ.

Апеляційні суди переглядають в апеляційному порядку судові рішення місцевих судів, які знаходяться у межах відповідного апеляційного округу (території, на яку поширюються повноваження відповідного апеляційного суду). Верховний Суд переглядає в апеляційному порядку судові рішення апеляційних судів, ухвалені ними як судами першої інстанції.

Верховний Суд переглядає у касаційному порядку судові рішення, ухвалені судами першої та апеляційної інстанцій.

Підсудність справ, у яких однією зі сторін є суд або суддя:

– підсудність справи, у якій однією зі сторін є суд або суддя суду, до підсудності якого віднесена ця справа за загальними правилами, визначається ухвалою суду вищої інстанції, постановленою без повідомлення сторін;

– підсудність справ, у яких однією зі сторін є Верховний Суд або суддя цього суду, визначається за загальними правилами підсудності.

Підсудність справ за місцем проживання або місцезнаходженням відповідача:

– позови до фізичної особи подаються в суд за зареєстрованим у встановленому законом порядку місцем її проживання або перебування, якщо інше не передбачено законом;

– позови до юридичних осіб подаються в суд за їхнім місцезнаходженням згідно з Єдиним державним реєстром юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців та громадських формувань.

Підсудність справ за вибором позивача:

– позови про стягнення аліментів, збільшення їхнього розміру, оплату додаткових витрат на дитину, стягнення неустойки (пені) за прострочення сплати аліментів, індексацію аліментів, зміну способу їх стягнення, про визнання батьківства відповідача, позови, що виникають з трудових правовідносин, можуть подаватися також за зареєстрованим місцем проживання чи перебування позивача;

– позови про розірвання шлюбу можуть подаватися за зареєстрованим місцем проживання чи перебування позивача також у разі, якщо на його утриманні є малолітні або неповнолітні діти або якщо він не може за станом здоров'я чи з інших поважних причин виїхати до місця проживання відповідача. За домовленістю подружжя справа може розглядатися за зареєстрованим місцем проживання чи перебування будь-кого з них;

– позови про відшкодування шкоди, заподіяної каліцтвом, іншим ушкодженням здоров'я або смертю фізичної особи, чи шкоди, заподіяної внаслідок вчинення злочину, можуть подаватися також за зареєстрованим місцем проживання чи перебування позивача або за місцем заподіяння шкоди;

– позови, пов'язані з відшкодуванням шкоди, заподіяної особі незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органу, що здійснює оперативно-розшукову діяльність, досудове розслідування, прокуратури або суду, можуть подаватися також за зареєстрованим місцем проживання чи перебування позивача;

– позови про захист прав споживачів можуть подаватися також за зареєстрованим місцем проживання чи перебування споживача або за місцем заподіяння шкоди чи виконання договору;

– позови про відшкодування шкоди, заподіяної майну фізичних або юридичних осіб, можуть подаватися також за місцем заподіяння шкоди;

– позови, що виникають із діяльності філії або представництва юридичної особи, можуть подаватися також за їх місцезнаходженням;

– позови, що виникають із договорів, у яких зазначено місце виконання або виконувати які через їхню особливість можна тільки в певному місці, можуть подаватися також за місцем виконання цих договорів;

– позови до відповідача, місце реєстрації проживання або перебування якого невідоме, подаються за місцезнаходженням майна відповідача чи за останнім відомим зареєстрованим його місцем проживання або перебування чи постійного його заняття (роботи);

– позови до відповідача, який не має в Україні місця проживання чи перебування, можуть подаватися за місцезнаходженням його майна або за останнім відомим зареєстрованим місцем його проживання чи перебування в Україні;

– позови про відшкодування шкоди, заподіяної зіткненням суден, а також про стягнення сум винагороди за рятування на морі, можуть подаватися також за місцезнаходженням судна відповідача або порту реєстрації судна;

– позови до стягувача про визнання виконавчого напису нотаріуса таким, що не підлягає виконанню, або про повернення стягненого за виконавчим написом нотаріуса можуть подаватися також за місцем його виконання;

– позови Міністерства юстиції України на підставі міжнародних договорів, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, в інтересах і за довіреністю позивача, який не має в Україні зареєстрованого місця проживання чи перебування, можуть також подаватися за місцезнаходженням міністерства або його територіальних органів;

– позови про відшкодування збитків, спричинених заходами забезпечення позову, можуть подаватися також за місцем застосування заходів забезпечення позову (до суду, який застосував відповідні заходи);

– позови до кількох відповідачів, які проживають або знаходяться в різних місцях, подаються за місцем проживання або місцезнаходженням одного з відповідачів за вибором позивача;

– позивач має право на вибір між кількома судами, яким згідно з ст. 28 ЦПК статтею підсудна справа, за винятком виключної підсудності, встановленої ст. 30 ЦПК України;

– позови про захист порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів фізичних осіб (в тому числі про відшкодування шкоди, завданої внаслідок обмеження у здійсненні права власності на нерухоме майно або його знищення, пошкодження) у зв'язку із збройною агресією Російської Федерації, збройним конфліктом, тимчасовою окупацією території України, надзвичайними ситуаціями природного чи техногенного характеру можуть подаватися також за місцем проживання чи перебування позивача.

Підсудність справ за участю громадян України, якщо обидві сторони проживають за її межами, а також справ про розірвання шлюбу між громадянином України та іноземцем або особою без громадянства, які проживають за межами України, визначається суддею Верховного Суду, визначеним у порядку, передбаченому ст. 33 ЦПК України, одноособово.

Виключна підсудність:

– позови, що виникають із приводу нерухомого майна, подаються за місцезнаходженням майна або основної його частини. Якщо пов'язані між собою позовні вимоги пред'явлені одночасно щодо декількох об'єктів нерухомого майна, спір розглядається за місцезнаходженням об'єкта, вартість якого є найвищою;

– позови про зняття арешту з майна подаються за місцезнаходженням цього майна або основної його частини;

– позови кредиторів спадкодавця, що подаються до прийняття спадщини спадкоємцями, подаються за місцезнаходженням спадкового майна або основної його частини;

– позови до перевізників, що виникають з договорів перевезення вантажів, пасажирів, багажу, пошти, подаються за місцезнаходженням перевізника;

– справи про арешт судна, що здійснюється для забезпечення морської вимоги, розглядаються судом за місцезнаходженням морського порту України, в якому перебуває судно або до якого прямує, або порту реєстрації судна;

– зустрічний позов та позов третьої особи, яка заявляє самостійні вимоги щодо предмета спору, незалежно від їх підсудності подаються в суді за місцем розгляду первісного позову. Це правило не

застосовується, коли відповідно до інших визначених у цій статті правил виключної підсудності такий позов має розглядатися іншим судом, ніж тим, що розглядає первісний позов;

– у випадку об'єднання позовних вимог щодо укладання, зміни, розірвання і виконання правочину з вимогами щодо іншого правочину, укладеного для забезпечення основного зобов'язання, спір розглядається судом за місцезнаходженням відповідача, який є стороною основного зобов'язання;

– вимоги щодо реєстрації майна та майнових прав, інших реєстраційних дій розглядаються судом, визначеним за правилами підсудності щодо розгляду спору, похідними від якого є такі вимоги.

Суд передає справу на розгляд іншому суду, якщо:

– справа належить до територіальної юрисдикції (підсудності) іншого суду;

– після задоволення відводів (самовідводів) чи з інших підстав неможливо утворити новий склад суду для розгляду справи;

– ліквідовано або з визначених законом підстав припинено роботу суду, який розглядав справу.

Справа, прийнята судом до свого провадження з додержанням правил підсудності, повинна бути ним розглянута і в тому випадку, коли в процесі розгляду справи вона стала підсудною іншому суду, за винятком випадків, коли внаслідок змін у складі відповідачів справа належить до виключної підсудності іншого суду. Передача справи на розгляд іншого суду за встановленою ЦПК України підсудністю з підстави, передбаченої п. 1 ч. 1 ст. 31 ЦПК України, здійснюється на підставі ухвали суду не пізніше п'яти днів після закінчення строку на її оскарження, а в разі подання скарги – не пізніше п'яти днів після залишення її без задоволення. Передача справи з підстави, передбаченої п. 2 ч. 1 ст. 31 ЦПК України, здійснюється на підставі розпорядження голови суду на розгляд суду, найбільш територіально наближеного до цього суду. У разі ліквідації або припинення роботи суду справи, що перебували у його провадженні, невідкладно передаються до суду, визначеного відповідним законом або рішенням про припинення роботи суду, а якщо такий суд не визначено – до суду, що найбільш територіально наближений до суду, який ліквідовано або роботу якого припинено. Справа, у якій однією зі сторін є суд, до підсудності якого віднесена ця справа за загальними правилами, або суддя цього суду, не пізніше п'яти днів із дня надходження позовної заяви передається на підставі розпорядження голови суду до суду вищої інстанції для визначення підсудності.

Спори між судами про підсудність не допускаються. Справа, передана з одного суду до іншого в порядку, встановленому ст. 31 ЦПК України, повинна бути прийнята до провадження судом, якому вона надіслана.

7.2 Належне представництво при захисті прав, свобод та інтересів у порядку цивільного судочинства

Цивільне процесуальне представництво – правовідносини, у якому одна особа (представник) у межах наданих повноважень здійснює процесуальні дії від мені та в інтересах іншої особи, яку представляє, з метою надання юридичної допомоги під час розгляду цивільних справ та здійснення захисту цивільних прав та інтересів, що охороняються законом.

Основні ознаки процесуального представництва:

– представника в суді можуть мати лише сторона, третя особа, а також особа, якій законом надано право звертатися до суду в інтересах іншої особи (ч. 1 ст. 58 ЦПК України);

– представник має право брати участь у справі на будь-якій стадії цивільного процесу;

– представник діє від імені та в інтересах особи, яку він представляє у суді, юридична заінтересованість має процесуально-правовий характер, правові наслідки дій представника поширюються на особу, яку він представляє;

– представник здійснює процесуальні дії в межах повноважень, визначених законом або довіреністю;

– особиста участь у справі особи не позбавляє її права мати в цій справі представника (ч. 1 ст. 58 ЦПК України), однак ЦПК України передбачає справи, у яких участь учасників справи може бути обов'язковою (наприклад, справи окремого провадження суд розглядає за участю заявника і заінтересованих осіб; справа про розірвання шлюбу за заявою особи, засудженої до позбавлення волі, може бути розглянута судом за участю представника такої особи) (ч. 4 ст. 294 ЦПК України);

– представниками можуть бути: адвокат; особа, яка досягла вісімнадцяти років, має цивільну процесуальну дієздатність у випадку спорів, що виникають з трудових відносин, а також справ у малозначних спорах (малозначні справи); законний представник (ч.ч. 1, 2 ст. 60 ЦПК України);

– одна й та сама особа може бути одночасно представником декількох позивачів або декількох відповідачів або декількох третіх осіб на одній стороні за умови відсутності конфлікту інтересів між ними (ч. 4 ст. 60 ЦПК України). У разі припинення повноважень представника на здійснення представництва особи у справі представник не може бути у цій самій справі представником іншої сторони, третьої особи на іншій стороні або третьої особи із самостійними вимогами щодо предмета спору (ч. 5 ст. 64 ЦПК України).

Особи, які не можуть бути представниками (ст. 61 ЦПК України):

– особа, яка бере участь у справі як секретар судового засідання, експерт, спеціаліст, перекладач та свідок, або є помічником судді, який розглядає справу;

– особа у цій справі представляє або представляла іншу особу, інтереси якої у цій справі суперечать інтересам її довірителя;

– особа є чи була медіатором під час проведення медіації щодо спору, пов'язаного із справою, що розглядається в суді;

– судді, прокурори, слідчі, працівники підрозділів, що здійснюють оперативно-розшукову діяльність, не можуть бути представниками в суді, крім випадків, коли вони діють від імені відповідного органу, що є стороною або третьою особою в справі, чи як законні представники.

Представництво учасників справи слід відрізняти від випадків самопредставництва таких учасників справи.

Юридична особа незалежно від порядку її створення бере участь у справі через свого керівника, члена виконавчого органу, іншу особу, уповноважену діяти від її імені відповідно до закону, статуту, положення, трудового договору (контракту) (самопредставництво юридичної особи), або через представника (ч. 3 ст. 58 ЦПК України).

Держава, АРК, територіальна громада беруть участь у справі через відповідний орган державної влади, орган влади АРК, орган місцевого самоврядування відповідно до його компетенції, від імені якого діє його керівник, інша уповноважена особа відповідно до закону, статуту, положення, трудового договору (контракту) (самопредставництво органу державної влади, органу влади АРК, органу місцевого самоврядування), або через представника (ч. 4 ст. 58 ЦПК України).

За суб'єктним складом можна виділити представництво фізичних та юридичних осіб, представництво держави, АРК, територіальної громади.

За ступенем необхідності участі представника у процесі розрізняють обов'язкове і факультативне представництва.

Обов'язкове представництво (участь законних представників малолітніх осіб та визнаних недієздатними) є необхідним у справах окремого провадження про обмеження цивільної дієздатності фізичної особи, визнання фізичної особи недієздатною та поновлення цивільної дієздатності фізичної особи, надання особі психіатричної допомоги в примусовому порядку, про примусову госпіталізацію до протитуберкульозного закладу розгляд справ проводиться судом за обов'язковою участю адвоката особи, стосовно якої розглядається справа.

У разі якщо особа не залучила адвоката, суд залучає його через орган (установу), уповноважений законом на надання безоплатної правничої допомоги. Рішення суду про доручення призначити адвоката негайно, але не пізніше двох робочих днів, надсилається відповідному

органу (установі), уповноваженому законом на надання безоплатної правничої допомоги, для виконання (ч. 5 ст. 293 ЦПК України).

Факультативне представництво полягає в тому, що участь представника залежить від волі особи, яку представляють, наприклад, участь представників за довіреністю.

За підставами виникнення цивільне процесуальне представництво поділяють на представництво за довіреністю та представництво за законом.

Представництво за довіреністю – це добровільне представництво, яке виникає на підставі договору. Це може бути договір доручення, за яким одна сторона (повірений) зобов'язується вчинити від імені та за рахунок другої сторони (довірителя) певні юридичні дії, відтак правочин, вчинений повіреним, створює, змінює, припиняє цивільні права та обов'язки довірителя (ст. 1000 ЦК України), або договір про надання правової допомоги, тобто домовленість, за якою одна сторона (адвокат, адвокатське бюро, адвокатське об'єднання) зобов'язується здійснити захист, представництво або надати інші види правової допомоги другій стороні (клієнту) на умовах і в порядку, що визначені договором, а клієнт зобов'язується оплатити надання правової допомоги та фактичні витрати, необхідні для виконання договору (ст. 1 ЗУ «Про адвокатуру та адвокатську діяльність»).

Відповідно до ст. 19 ЗУ «Про безоплатну правову допомогу», у разі звернення особи щодо надання одного з видів безоплатної вторинної правової допомоги Центр з надання безоплатної вторинної правової допомоги зобов'язаний протягом десяти днів зі дня надходження звернення прийняти рішення щодо надання безоплатної вторинної правової допомоги.

Добровільне представництво здійснюється:

– адвокатами;

– особами, які досягли вісімнадцяти років, мають цивільну процесуальну дієздатність у випадку спорів, що виникають з трудових відносин, а також справ у малозначних спорах (малозначні справи);

– законним представником (ч.ч. 1, 2 ст. 60 ЦПК України).

Суб'єктами надання безоплатної вторинної правової допомоги в Україні є адвокати, внесені до Реєстру адвокатів, які надають безоплатну вторинну правову допомогу (ч. 1 ст. 15 «Про безоплатну правову допомогу»).

Відповідно до ст. 62 ЦПК України, документами, що підтверджують повноваження добровільних представників, є довіреність фізичної особи або довіреність юридичної особи.

Довіреність фізичної особи повинна бути посвідчена нотаріально або, у визначених законом випадках, іншою особою.

Представництво за законом. Законними представниками виступають:

1) батьки, усиновлювачі, опікуни чи інші особи, визначені законом – представляють права, свободи та інтереси малолітніх осіб віком до чотирнадцяти років, а також недієздатних фізичних осіб (ч. 1 ст. 59 ЦПК України);

2) батьки, усиновлювачі, піклувальники чи інші особи, визначені законом, – представляють права, свободи та інтереси:

– неповнолітніх осіб віком від чотирнадцяти до вісімнадцяти років (передбачено два винятки: 1) коли неповнолітня особа наділена повною цивільною дієздатністю (ч. 3 ст. 47 ЦПК України), 2) справа виникла з відносин, у яких ця особа особисто бере участь, якщо неповнолітня особа вирішила особисто здійснювати свої цивільні процесуальні права і виконувати свої обов'язки та іншого не встановлено у законі, однак суд вправі залучити законного представника (ч. 2 ст. 47 ЦПК України));

– осіб, цивільна дієздатність яких обмежена (ч. 2 ст. 59 ЦПК України). Особи, цивільна дієздатність яких обмежена, можуть особисто здійснювати цивільні процесуальні права та виконувати свої обов'язки в суді у справах, що виникають з відносин, у яких вони особисто беруть участь, якщо інше не встановлено законом. Суд може залучити до участі в таких справах законного представника неповнолітньої особи або особи, цивільна дієздатність якої обмежена (ч. 2 ст. 47 ЦПК України).

Іншими особами можуть бути: відповідний орган опіки та піклування до встановлення опіки або піклування і призначення опікуна чи піклувальника опіку або піклування над фізичною особою (ч. 1 ст. 65 ЦК України); заклад охорони здоров'я або заклад соціального захисту населення (якщо не встановлено опіку чи піклування або не призначено опікуна чи піклувальника, опіку або піклування над нею здійснює цей заклад (ч. 1 ст. 66 ЦК України)); прийомні батьки (вони є законними представниками прийомних дітей і діють без спеціальних на те повноважень як опікуни або піклувальники (ч. 4 ст. 256-2 СК України)) тощо.

7.3 Позовне провадження: практичні проблеми розгляду і вирішення цивільних справ

Позовне провадження є ключовою формою захисту порушених, невизнаних або оспорюваних прав та інтересів фізичних і юридичних осіб у порядку цивільного судочинства. Відповідно до ст. 19 ЦПК України, позовне провадження застосовується до всіх справ, які виникають з цивільних, сімейних, трудових чи інших правовідносин, крім тих, які розглядаються у порядку окремого чи наказного провадження.

Позовне провадження стикається з низкою проблем, що впливають на ефективність і строки розгляду справ. У статті розглянуто основні з них та можливі шляхи їх подолання.

Загальна характеристика позовного провадження. Позовне провадження проходить декілька основних стадій: подання позовної заяви, відкриття провадження, підготовче провадження, розгляд справи по суті, ухвалення та виконання рішення. Кожна з цих стадій регулюється нормами ЦПК України і має свої практичні особливості.

Подання позовної заяви є першим і визначальним етапом. Відповідно до ст. 175 ЦПК України, позовна заява повинна містити інформацію про сторони, зміст позовних вимог, обставини, що обґрунтовують вимоги, та докази на їх підтвердження. Крім того, до позовної заяви додаються документи, що підтверджують сплату судового збору, та інші необхідні матеріали.

Практичні проблеми позовного провадження

1. Проблеми на етапі подання та оформлення позовної заяви. Часто позовні заяви подаються із порушеннями вимог ст. 175 ЦПК України. Типовими помилками є відсутність доказів сплати судового збору, невизначеність предмета та підстави позову або неналежне оформлення додатків. Суд може залишити заяву без руху (ст. 185 ЦПК України), що затягує розгляд справи.

2. Зловживання правом на звернення до суду. У практиці поширені випадки подання безпідставних позовів із метою затягування інших процесів чи досягнення неправомірних цілей.

3. Проблеми відкриття провадження. Відмова у відкритті провадження часто викликає скарги на формальний підхід суддів до оцінки позовної заяви. У разі повернення позову (ст. 186 ЦПК України) сторона може повторно подавати заяву, що створює додаткове навантаження на суди.

4. Проблеми підготовчого провадження. На цій стадії, відповідно до ст.ст. 189–198 ЦПК України, суд визначає коло спірних питань, встановлює факти, що потребують доказування, та забезпечує організацію судового розгляду. Проте суди часто підходять до цього етапу формально. Сторони подають докази із запізненням, що ускладнює розгляд справи по суті.

5. Проблеми стадії розгляду справи по суті. Відсутність належного обґрунтування судових рішень є поширеною проблемою. Стаття 263 ЦПК України зобов’язує суди надавати вмотивовані рішення, але практика демонструє недоліки у їх деталізації. Принцип змагальності (ст. 12 ЦПК України) часто порушується через пасивність однієї зі сторін або недостатню активність суду в з’ясуванні обставин справи. До того ж, перевантаженість судів, часті відкладення розгляду справ за клопотанням сторін та інші процесуальні зловживання негативно впливають на строки розгляду справ.

6. Проблеми стадії виконання судових рішень. Незважаючи на ухвалення рішення, його виконання залишається проблемним. Недосконалість системи виконавчого провадження гальмує реалізацію захищених прав.

Шляхами вирішення проблем позовного провадження є удосконалення законодавства, норм ЦПК України щодо вимог до позовних заяв та підстав для відмови у відкритті провадження. Запровадження механізмів відповідальності за зловживання процесуальними правами сприятиме зменшенню кількості безпідставних позовів. Також впровадження електронного документообігу, можливість подання документів та участі у засіданнях онлайн значно зменшать навантаження на суди. Необхідно посилити контроль за дотриманням процесуальних строків на всіх етапах судового провадження. Суттєву роль у вирішень проблем затягування розгляду справи може відіграти впровадження альтернативних способів вирішення спорів, активне впровадження медіації, досудового врегулювання спорів та арбітражу сприятиме зменшенню кількості справ, які розглядаються в судах.

7.4 Особливості розгляду цивільних справ у порядку окремого та наказного провадження

Наказне провадження. Наказне провадження як особливий спрощений вид провадження в цивільному судочинстві спрямоване на швидкий та ефективний захист безспірних прав особи шляхом видачі судового наказу, що одночасно є і судовим рішенням, і виконавчим документом, без судового засідання та без виклику заявника (стягувача) і боржника. Наказне провадження призначене для розгляду справ за заявами про стягнення грошових сум незначного розміру щодо яких відсутній спір або про його наявність заявнику невідомо (ч. 3 ст. 19 ЦПК України).

Особливості наказного провадження. В наказному провадженні можуть розглядатися лише вимоги про стягнення грошових сум незначного розміру, вичерпний перелік яких закріплено в ЦПК України. Відповідно до ст. 161 ЦПК України, судовий наказ може бути видано, якщо:

– заявлено вимогу про стягнення нарахованої, але не виплаченої працівникові суми заробітної плати та середнього заробітку за час затримки розрахунку;

– заявлено вимогу про компенсацію витрат на проведення розшуку відповідача, боржника, дитини або транспортних засобів боржника;

– заявлено вимогу про стягнення заборгованості за оплату житлово-комунальних послуг, електронних комунікаційних послуг, послуг

телебачення та радіомовлення з урахуванням індексу інфляції та трьох відсотків річних, нарахованих заявником на суму заборгованості;

– заявлено вимогу про стягнення аліментів у розмірі на одну дитину однієї чверті, на двох дітей однієї третини, на трьох і більше дітей половини заробітку (доходу) платника аліментів, але не більше десяти прожиткових мінімумів на дитину відповідного віку на кожну дитину, якщо ця вимога не пов'язана із встановленням чи оспорюванням батьківства (материнства) та необхідністю залучення інших заінтересованих осіб;

– заявлено вимогу про стягнення аліментів на дитину у твердій грошовій сумі в розмірі 50 % прожиткового мінімуму для дитини відповідного віку, якщо ця вимога не пов'язана із встановленням чи оспорюванням батьківства (материнства) та необхідністю залучення інших заінтересованих осіб;

– заявлено вимогу про повернення вартості товару неналежної якості, якщо є рішення суду, яке набрало законної сили, про встановлення факту продажу товару неналежної якості, ухвалене на користь невизначеного кола споживачів;

– заявлено вимогу до юридичної особи або фізичної особи підприємця про стягнення заборгованості за договором (іншим, ніж про надання житлово-комунальних послуг, електронних комунікаційних послуг, послуг телебачення та радіомовлення), укладеним у письмовій (в тому числі електронній) формі, якщо сума вимоги не перевищує ста розмірів прожиткового мінімуму для працездатних осіб.

Під час розглядання вимог у наказному провадженні учасниками справи є заявник (стягувач) та боржник (ч. 2 ст. 42 ЦПК України).

Із заявою про видачу судового наказу може звернутися особа, якій належить право вимоги, а також органи та особи, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб (ч. 2 ст. 160 ЦПК України). Заява про скасування судового наказу може також бути подана органами та особами, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб (ч. 1 ст. 170 ЦПК України).

У наказному провадженні учасниками справи є заявник і боржник, юридичні інтереси яких протилежні. Оскільки наказне провадження є безспірним, тому відсутній принцип змагальності учасників справи.

Слід зазначити, що відповідно до частини 2 статті 161 Цивільного процесуального кодексу України особа має право на свій вибір звернутися до суду з вимогами, передбаченими частиною 1 цієї статті, в наказному або спрощеному позовному провадженні, що свідчить про добровільний характер наказного провадження.

У наказному провадженні є *дві стадії*: видача судового наказу (обов'язкова) та скасування судового наказу (факультативна).

На *першій стадії* відбувається подання до суду та розгляд судом заяви про видачу судового наказу, що завершується або постановленням ухвали про відмову у видачі судового наказу, або видачею судового наказу.

Відповідно до ч. 1 ст. 165 ЦПК України, *суддя відмовляє у видачі судового наказу, якщо:*

– заява подана з порушеннями вимог ст. 163 ЦПК України (форма і зміст заяви про видачу судового наказу);

– заяву подано особою, яка не має процесуальної дієздатності, не підписано або підписано особою, яка не має права її підписувати, або особою, посадове становище якої не вказано;

– заявлено вимогу, яка не відповідає вимогам ст. 161 ЦПК України;

– наявні обставини, передбачені в ч. 1 ст. 186 ЦПК України (підстави відмови у відкритті провадження у справі);

– з моменту виникнення права вимоги пройшов строк, який перевищує позовну давність, встановлену законом для такої вимоги, або пройшов строк, встановлений законом для подання позову в суд за такою вимогою;

– судом раніше виданий судовий наказ за тими самими вимогами, за якими заявник просить видати судовий наказ;

– судом раніше відмовлено у видачі судового наказу з підстав, передбачених п.п. 3–6 ч. 1 ст. 165 ЦПК України;

– із поданої заяви не вбачається виникнення або порушення права грошової вимоги, за якою заявником подано заяву про видачу судового наказу;

– заяву подано з порушенням правил підсудності.

Про відмову у видачі судового наказу суддя постановляє ухвалу не пізніше десяти днів із дня надходження до суду заяви про видачу судового наказу. Ухвала про відмову у видачі судового наказу може бути оскаржена (п. 1 ч. 1 ст. 353 ЦПК України).

Суд розглядає заяву про видачу судового наказу протягом п’яти днів з дня надходження, а якщо боржником у заяві про видачу судового наказу вказана фізична особа, яка не має статусу підприємця, протягом п’яти днів з дня отримання судом у порядку, передбаченому ч.ч. 5, 6 ст. 165 ЦПК України, інформації про зареєстроване у встановленому законом порядку місце проживання (перебування) фізичної особи-боржника.

Розгляд проводиться без судового засідання і повідомлення заявника і боржника. Це письмове провадження. Судовий наказ видається судом на підставі тих доказів, які були додані заявником до заяви. Це як правило письмові або електронні докази. Показання свідків, речові докази, висновки експертів у наказному провадженні не використовуються. Докази мають бути безспірними (вони повинні свідчити про безспірність стягнення і відсутність потреби у їх дослідженні), мають підтверджувати не лише

факт виникнення права вимоги стягувача, але і розмір обов'язків боржника. Відсутні такі процедури, як забезпечення доказів, витребування доказів судом за клопотанням учасників справи, призначення судової процедури тощо.

Стадія скасування судового наказу. Судовий наказ не підлягає апеляційному та касаційному оскарженню. Для судового наказу ЦК України передбачає процедуру можливого скасування судового наказу. Боржник має право протягом п'ятнадцяти днів з дня вручення копії судового наказу та доданих до неї документів подати заяву про його скасування до суду, який його видав, крім випадків видачі судового наказу про стягнення аліментів (ч. 1 ст. 167 ЦПК України). При цьому боржник лише формально зазначає в заяві про повну або часткову необґрунтованість вимог стягувача (п. 5 ч. 3 ст. 170 ЦПК України). Якщо протягом встановленого законом строку боржник не подав заяви про скасування судового наказу, вважається, що він погоджується із заявленими вимогами, судовий наказ набирає законної сили та може бути звернений до примусового виконання. Ця стадія може завершуватися або постановленням ухвали про повернення заяви, або постановленням ухвали про скасування судового наказу.

Судовий наказ є не лише особливою формою судового рішенням, а й виконавчим документом. У цьому виявляється спрощений характер наказного провадження. Вимоги до судового наказу як судового рішення передбачені в ст. 168 ЦПК України, вимоги до судового наказу як виконавчого документа передбачені в ст. 4 ЗУ «Про виконавче провадження». У разі видачі судового наказу відповідно до п. 4 ч. 1 ст. 161 ЦПК України боржник має право звернутися до суду з позовом про зменшення розміру аліментів, цей судовий наказ може бути також переглянуто за нововиявленими обставинами.

Окреме провадження – це вид непозовного цивільного судочинства, у порядку якого розглядаються цивільні справи про підтвердження наявності або відсутності юридичних фактів, що мають значення для охорони прав, свобод та інтересів особи або створення умов здійснення нею особистих немайнових чи майнових прав або підтвердження наявності чи відсутності неоспорюваних прав (ст. 293 ЦПК України).

*Особливості окремого провадження***.** В окремому провадженні розглядаються безспірні вимоги, які передбачені законом. Відповідно до ч. 2 ст. 293 ЦПК України, суд розглядає в порядку окремого провадження справи про:

– обмеження цивільної дієздатності фізичної особи, визнання фізичної особи недієздатною та поновлення цивільної дієздатності фізичної особи;

– обмеження фізичної особи у відвідуванні грального закладів та участі в азартних іграх;

– надання неповнолітній особі повної цивільної дієздатності;

– визнання фізичної особи безвісно відсутньою чи оголошення її померлою;

– усиновлення;

– встановлення фактів, що мають юридичне значення;

– відновлення прав на втрачені цінні папери на пред'явника та векселі;

– передачу безхазяйної нерухомої речі у комунальну власність;

– визнання спадщини відумерлою;

– надання особі психіатричної допомоги в примусовому порядку;

– примусову госпіталізацію до протитуберкульозного закладу;

– розкриття банком інформації, яка містить банківську таємницю, щодо юридичних та фізичних осіб.

У порядку окремого провадження розглядаються також справи про надання права на шлюб, про розірвання шлюбу за заявою подружжя, яке має дітей, за заявою будь-кого з подружжя, якщо один з нього засуджений до позбавлення волі, про встановлення режиму окремого проживання за заявою подружжя та інші справи у випадках, встановлених законом.

Дані вимоги мають бути безспірними. Якщо під час розгляду справи у порядку окремого провадження виникає спір про право, який вирішується в порядку позовного провадження, суд залишає заяву без розгляду і роз'яснює заінтересованим особам, що вони мають право подати позов на загальних підставах (ч. 6 ст. 294 ЦПК України).

Учасниками справи є заявник та заінтересована особа. ЦПК України чітко визначає, хто може бути заявником за певною категорією справ. Так, наприклад, заяву про обмеження цивільної дієздатності фізичної особи може бути подано членами її сім'ї, органом опіки та піклування, закладом з надання психіатричної допомоги. Заяву про обмеження права неповнолітньої особи самостійно розпоряджатися своїм заробітком, стипендією чи іншими доходами або позбавлення її цього права може бути подано батьками (усиновлювачами), піклувальниками, органом опіки та піклування. Заяву про визнання фізичної особи недієздатною може бути подано членами її сім'ї, близькими родичами, незалежно від їх спільного проживання, органом опіки та піклування, закладом з надання психіатричної допомоги (ст. 296 ЦПК України).

Заінтересовані особи – учасники справи, на суб'єктивні права та обов'язки яких може вплинути рішення суду; особи, заінтересовані у правильному вирішенні справи. Наприклад, заінтересованими особами у справах про видачу обмежувального припису є особи, стосовно яких подано заяву про видачу обмежувального припису. Заінтересованими особами також можуть бути інші фізичні особи, прав та інтересів яких стосується заява про видачу обмежувального припису, а також органи державної влади та органи місцевого самоврядування у межах їх компетенції (ст. 350-3 ЦПК України).

Заінтересовані особи мають права та обов'язки учасників справи відповідно до ст. 43 ЦПК України, наприклад, оскаржувати судові рішення у визначених законом випадках.

ЦПК України передбачає особливості щодо розгляду певних категорій справ у порядку окремого провадження. Наприклад, особа, яка бажає усиновити дитину, подає до суду заяву про усиновлення. Подання такої заяви через представника не допускається (ст. 223 СК України). Після відкриття провадження у таких справах поряд із заявником може брати участь і його представник. ЦПК України передбачає також, що суд розглядає справу про усиновлення дитини за обов'язковою участю заявника (ч. 1 ст. 313 ЦПК України).

Під час розгляду справ окремого провадження суд зобов'язаний роз'яснити учасникам справи їхні права та обов'язки, сприяти у здійсненні та охороні гарантованих Конституцією і законами України прав, свобод чи інтересів фізичних або юридичних осіб, вживати заходів щодо всебічного, повного і об'єктивного з'ясування обставин справи.

Справи окремого провадження розглядаються судом з додержанням загальних правил, встановлених названим Кодексом, за винятком положень щодо змагальності та меж судового розгляду (ч. 1 ст. 294 ЦПК України).

Варто зазначити, що є особливості щодо строків розгляду: наприклад, заява про надання психіатричної допомоги у примусовому порядку розглядається судом у такі строки з дня її надходження до суду: 1) про госпіталізацію особи до закладу з надання психіатричної допомоги протягом 24 годин; 2) про психіатричний огляд протягом трьох днів; 3) про надання амбулаторної психіатричної допомоги, її продовження та продовження госпіталізації протягом десяти днів (ч. 1 ст. 341 ЦПК України). Справа про розкриття банком інформації, яка містить банківську таємницю, розглядається у п'ятиденний строк з дня надходження заяви (ч. 1 ст. 349 ЦПК України).

З метою з'ясування обставин справи суд може за власною ініціативою витребувати необхідні докази (ч.ч. 1, 2 ст. 294 ЦПК України). Певні докази суд зобов'язаний забезпечити в силу прямої вимоги ЦПК України. Наприклад, у справах про обмеження цивільної дієздатності фізичної особи або визнання фізичної особи недієздатною суд за наявності достатніх даних про психічний розлад здоров'я фізичної особи призначає для встановлення її психічного стану судово-психіатричну експертизу (ч. 1 ст. 298 ЦПК України).

Справи окремого провадження не можуть бути передані на розгляд третейського суду і не можуть бути закриті у зв'язку з укладенням мирової угоди (ч. 5 ст. 294 ЦПК України). Справи окремого провадження розглядаються винятково судом.

При ухваленні судом рішення судові витрати не відшкодовуються, якщо інше не встановлено законом. Наприклад, суд, установивши, що у справах про обмеження цивільної дієздатності фізичної особи, визнання

фізичної особи недієздатною та поновлення цивільної дієздатності фізичної особи заявник діяв недобросовісно без достатньої для цього підстави, стягує із заявника всі судові витрати (ч. 3 ст. 299 ЦПК України).

7.5 Перегляд судових рішень у цивільних справах

*Апеляційний перегляд***.** У п. 8 ч. 2 ст. 129 Конституції України закріплено одну з конституційних засад судочинства – забезпечення права на апеляційний перегляд справи. Відповідно, у ст. 14 ЗУ «Про судоустрій і статус суддів» від 02 червня 2016 року передбачено, що учасники судового процесу та інші особи мають право на апеляційний перегляд справи. КС України визначив, що право на апеляційне оскарження є складовою права кожного на судовий захист (Рішення КС України щодо офіційного тлумачення положень п. 2 ч. 1 ст. 293 ЦПК України від 28 квітня 2010 року № 12-рп/2010).

Значення апеляційного провадження – захист прав особи судом апеляційної інстанції від незаконних та необґрунтованих рішень суду першої інстанції.

Ознаки апеляційного перегляду

1. Апеляційна скарга подається на рішення суду першої інстанції, яке не набрало законної сили. Такими є всі рішення, ухвалені судом по суті справи. Водночас окремо від рішення суду можуть бути оскаржені лише ті ухвали, перелік яких передбачено у частині першій статті 353 Цивільного процесуального кодексу України. До них належать, зокрема, ухвали, якими унеможливлюється або припиняється розгляд справи: про відмову у видачі судового наказу, про повернення заяви позивачеві (заявникові), про відмову у відкритті провадження у справі, про закриття провадження у справі. Оскарження таких ухвал є необхідним, оскільки вони істотно впливають на реалізацію прав особи в цивільному процесі. Усі інші ухвали суду першої інстанції, що не підлягають оскарженню окремо від рішення суду, можуть бути оскаржені лише в складі апеляційної скарги на саме рішення. У такому разі заперечення проти цих ухвал включаються до тексту апеляційної скарги відповідно до частини другої статті 353 ЦПК України.

2. Перегляд судового рішення здійснюється судом вищої інстанції. Судом апеляційної інстанції у цивільних справах є апеляційний суд, у межах апеляційного округу якого (території, на яку поширюються повноваження відповідного апеляційного суду) знаходиться місцевий суд, який ухвалив судове рішення, що оскаржується, якщо інше не передбачено ЦПК України. ВС України переглядає в апеляційному порядку судові рішення апеляційних судів, ухвалені ними як судами першої інстанції (ст. 351 ЦПК України). Апеляційна скарга подається безпосередньо до суду апеляційної інстанції (ст. 355 ЦПК України).

3. Подання апеляційної скарги обумовлене незаконністю та/або необґрунтованістю судового рішення. Апеляційний суд перевіряє як юридичну, так і фактичну сторону справи. В апеляційній скарзі має бути зазначено, у чому саме полягає незаконність та/або необґрунтованість рішення або ухвали — наприклад, у неповноті встановлення обставин, які мають значення для справи, або у неправильному їх встановленні; внаслідок необґрунтованої відмови у прийнятті доказів, неправильного їх дослідження чи оцінки, неподання доказів з поважних причин; а також у неправильному визначенні правовідносин відповідно до встановлених судом обставин тощо (п. 5 ч. 2 ст. 356 ЦПК України). Суд апеляційної інстанції перевіряє законність і обґрунтованість рішення суду першої інстанції (ч. 1 ст. 367 ЦПК України).

4. Межі розгляду справи судом апеляційної інстанції встановлено в такий спосіб: суд апеляційної інстанції переглядає справу за наявними в ній і додатково поданими доказами. Докази, які не були подані до суду першої інстанції, приймаються судом лише у виняткових випадках, якщо учасник справи надав докази неможливості їх подання до суду першої інстанції з причин, що об'єктивно не залежали від нього. Суд апеляційної інстанції досліджує докази, що стосуються фактів, на які учасники справи посилаються в апеляційній скарзі та (або) відзиві на неї (ч.ч. 1, 2, 3 ст. 367 ЦПК України).

Суд апеляційної інстанції переглядає справу в межах доводів та вимог апеляційної скарги. Суд апеляційної інстанції не обмежений доводами та вимогами апеляційної скарги, якщо під час розгляду справи буде встановлено порушення норм процесуального права, які є обов'язковою підставою для скасування рішення, або неправильне застосування норм матеріального права. Якщо поза увагою доводів апеляційної скарги залишилася очевидна незаконність або необґрунтованість рішення суду першої інстанції у справах окремого провадження, суд апеляційної інстанції переглядає справу в повному обсязі (ч.ч. 1, 4, 5 ст. 367 ЦПК України).

У суді апеляційної інстанції не приймаються і не розглядаються позовні вимоги та підстави позову, що не були предметом розгляду в суді першої інстанції (ч. 6 ст. 367 ЦПК України).

5. Справа розглядається судом апеляційної інстанції за правилами, встановленими для розгляду справи в порядку спрощеного позовного провадження, з особливостями, встановленими цією главою (ч. 1 ст. 367 ЦПК України).

Строки для апеляційного оскарження (ст. 354 ЦПК України). Апеляційна скарга на рішення суду подається протягом тридцяти днів, а на ухвалу суду – протягом п'ятнадцяти днів з дня його (її) проголошення. Якщо в судовому засіданні було оголошено лише вступну та резолютивну частини судового рішення або у разі розгляду справи (вирішення питання)

без повідомлення (виклику) учасників справи, зазначений строк обчислюється з дня складення повного судового рішення. Учасник справи, якому повне рішення або ухвала суду не були вручені в день його (її) проголошення або складення, має право на поновлення пропущеного строку на апеляційне оскарження: 1) на рішення суду, якщо апеляційна скарга подана протягом тридцяти днів із дня вручення йому повного рішення суду; 2) на ухвали суду, якщо апеляційна скарга подана протягом п'ятнадцяти днів із дня вручення йому відповідної ухвали суду.

Строк на апеляційне оскарження може бути також поновлений у разі пропуску з інших поважних причин, крім випадків, зазначених у ч. 2 ст. 358 ЦПК України. Зокрема, незалежно від поважності причин пропуску строку на апеляційне оскарження суд апеляційної інстанції відмовляє у відкритті апеляційного провадження у разі, якщо апеляційна скарга подана після спливу одного року з дня складення повного тексту судового рішення, крім випадків: 1) подання апеляційної скарги особою, не повідомленою про розгляд справи або не залученою до участі в ній, якщо суд ухвалив рішення про її права, свободи, інтереси та (або) обов'язки; 2) пропуску строку на апеляційне оскарження внаслідок виникнення обставин непереборної сили.

Касаційний перегляд. Відповідно до ст. 129 Конституції України гарантується право на апеляційний перегляд справи та у визначених законом випадках на касаційне оскарження судового рішення.

Значення касаційного провадження полягає в додатковому гарантуванні забезпечення законності судових рішень та забезпеченні однакового правозастосування під час вирішення цивільних справ. Вказівки, що містяться в постанові суду касаційної інстанції, є обов'язковими для суду першої та апеляційної інстанцій під час нового розгляду справи (ч. 1 ст. 417 ЦПК України). Правові висновки мають враховуватися під час вирішення подібних справ із квазіпрецедентами.

Ознаки касаційного перегляду

1. Касаційна скарга подається на рішення та ухвали, що набрали законної сили. Касаційний перегляд судових рішень першої інстанції можливий лише після апеляційного перегляду.

2. Єдиним судом касаційної інстанції в цивільних справах є ВС України (ст. 388 ЦПК України). Касаційна скарга подається безпосередньо до суду касаційної інстанції (ст. 391 ЦПК України). Перегляд судових рішень може здійснюватися: колегією суддів суду касаційної інстанції в кількості трьох або більшої непарної кількості суддів (ч. 4 ст. 34 ЦПК України), судовою палатою Касаційного цивільного суду (палатою), об'єднаною палатою Касаційного цивільного суду (об'єднаною палатою)

або Великою Палатою ВС України (ст. 403 ЦПК України). Відповідно, у ЦПК України передбачено передавання справ між ними, якщо виникає необхідність відступити від висновку щодо застосування норми права в подібних правовідносинах.

Практику колегії змінює палата, палати – об'єднана палата, об'єднаної палати – Велика палата (ст. 404 ЦПК України).

3. Касаційна інстанція вирішує питання тільки законності судового рішення (вирішує тільки питання права, а не факту).

4. Переглядаючи у касаційному порядку судові рішення, суд касаційної інстанції в межах доводів та вимог касаційної скарги, які стали підставою для відкриття касаційного провадження, перевіряє правильність застосування судом першої або апеляційної інстанції норм матеріального чи процесуального права і не може встановлювати або (та) вважати доведеними обставини, що не були встановлені в рішенні чи відкинуті ним, вирішувати питання про достовірність або недостовірність того чи іншого доказу, про перевагу одних доказів над іншими (ч. 1 ст. 400 ЦПК України). Суд касаційної інстанції перевіряє законність судових рішень лише в межах позовних вимог, заявлених у суді першої інстанції (ч. 2 ст. 400 ЦПК України).

Встановлення обставин справи, дослідження та оцінювання доказів є прерогативою судів першої та апеляційної інстанцій, що прямо передбачено статтями 77, 78, 79, 80, 89 та 367 ЦПК України. Апеляційний суд перевіряє як юридичну, так і фактичну сторону справи, досліджуючи докази, що стосуються фактів, на які учасники справи посилаються в апеляційній скарзі та/або відзиві на неї. Докази, які не були подані до суду першої інстанції, приймаються судом апеляційної інстанції лише у виняткових випадках, якщо учасник справи надав докази неможливості їх подання до суду першої інстанції з причин, що об'єктивно не залежали від нього .

Суд оцінює докази за своїм внутрішнім переконанням, що ґрунтується на всебічному, повному, об'єктивному та безпосередньому дослідженні наявних у справі доказів .

Суд касаційної інстанції не наділений повноваженнями втручатися в оцінювання доказів або у визначення обставин справи, встановлених судами попередніх інстанцій. Його функція полягає у перевірці правильності застосування норм матеріального та процесуального права.

Суд не обмежений доводами та вимогами касаційної скарги, якщо під час розгляду справи буде виявлено порушення норм процесуального права:

1) справу розглянуто і вирішено неповноважним складом суду (п. 1 ч. 1 ст. 411 ЦПК України);

2) судове рішення не підписано будь-яким із суддів або підписано не тими суддями, що зазначені в судовому рішенні (п. 3 ч. 1 ст. 411 ЦПК України);

3) судове рішення ухвалено суддями, які не входили до складу колегії, що розглянула справу (п.п. 4, 8 ч. 1 ст. 411 ЦПК України);

4) суд прийняв рішення про права, свободи, інтереси та (або) обов'язки осіб, що не були залучені до участі у справі (п. 8 ч. 1 ст. 411 ЦПК України);

5) у разі необхідності врахування висновку щодо застосування норм права, викладеного у постанові Верховного Суду після подання касаційної скарги (ч. 3 ст. 400 ЦПК України).

5. У суді касаційної інстанції скарга розглядається за правилами розгляду справи судом першої інстанції в порядку спрощеного позовного провадження без повідомлення учасників справи з урахуванням ст. 400 ЦПК України.

У разі необхідності учасники справи можуть бути викликані для надання пояснень у справі (ч. 1 ст. 402 ЦПК України).

Контрольні запитання до розділу

1. У чому полягають відмінності між інстанційною та територіальною юрисдикцією і як ці види юрисдикції впливають на вибір суду для розгляду цивільних справ?
2. Що таке альтернативна юрисдикція в цивільному судочинстві?
3. Що таке виключна юрисдикція в цивільному судочинстві?
4. Які фактори впливають на належність представництва в цивільному процесі?
5. Які види представництва допускаються в цивільному судочинстві?
6. Які вимоги до представника в цивільному судочинстві встановлено законодавством України?
7. Розкрийте поняття позовного провадження, його завдання та стадії.
8. Які основні проблеми виникають у позовному провадженні та які шляхи їх вирішення існують?
9. Які види позовного провадження передбачені Цивільним процесуальним кодексом України та в чому полягають їхні основні відмінності?
10. Які особливості спрощеного позовного провадження передбачено Цивільним процесуальним кодексом України, які категорії справ можуть

розглядатися в цьому порядку та які критерії застосування цього виду провадження до конкретної справи визначені законом і судом?

11. У чому полягають особливості наказного провадження в цивільному процесі?

12. За якими вимогами може бути видано судовий наказ?

13. На яких підставах може бути відмовлено у видачі судового наказу?

14. Які справи можуть розглядатися в порядку наказного провадження?

15. У чому полягають особливості окремого провадження в цивільному процесі?

16. Які справи можуть розглядатися в порядку окремого провадження?

17. Яким є зміст права на апеляційне оскарження, а також строки і порядок подання апеляційної скарги відповідно до вимог ЦПК України?

18. Які повноваження має апеляційний суд за результатами перегляду судових рішень?

19. Які повноваження має касаційний суд за результатами перегляду судових рішень?

20. Поясніть межі розгляду справи судом касаційної інстанції.

Розділ 8 ТРУДОВЕ ПРАВО УКРАЇНИ

8.1 Зайнятість населення і працевлаштування

Загальні поняття зайнятості і безробіття. Відносини щодо забезпечення зайнятості та працевлаштування регулюються ЗУ «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування на випадок безробіття» (2000 р.), ЗУ «Про зайнятість населення» (1991 р.), КЗпП України (розділ ПІ-А «Забезпечення зайнятості вивільнюваних працівників»), Постановою КМУ від 30 березня 2023 р. № 446 «Порядок реєстрації, перереєстрації безробітних та ведення обліку осіб, які шукають роботу», а також іншими підзаконними актами (наказами Міністерства праці та соціальної політики, соціально-партнерськими угодами і колективними договорами).

ЗУ «Про зайнятість населення» відіграє важливу роль не лише у становленні державної служби працевлаштування, а й у легальному визначенні поняття «безробітний» і встановленні певного набору державних гарантій для населення України у сфері зайнятості. У цьому Законі терміни вживаються в такому значенні:

– *безробіття* – соціально-економічне явище, за якого частина осіб не має змоги реалізувати своє право на працю та отримання заробітної плати (винагороди) як джерела існування;

– *безробітний* – особа віком від 15 до 70 років, яка через відсутність роботи не має заробітку або інших передбачених законодавством доходів як джерела існування, готова та здатна приступити до роботи;

– *зайнятість* – не заборонена законодавством діяльність осіб, пов'язана із задоволенням їх особистих та суспільних потреб з метою одержання доходу (заробітної плати) у грошовій або іншій формі, а також діяльність членів однієї сім'ї, які здійснюють господарську діяльність або працюють у суб'єктів господарювання, заснованих на їх власності, у тому числі безоплатно.

Зареєстрований безробітний – особа працездатного віку, яка зареєстрована в територіальному органі центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері зайнятості населення та трудової міграції, як безробітна і готова та здатна приступити до роботи.

Особа, яка шукає роботу – особа, яка звернулася до центру зайнятості з метою отримання послуг із сприяння у працевлаштуванні.

Отже, слід відрізняти поняття «зайнятість» і «працевлаштування».

Примушування до праці у будь-якій формі забороняється. Добровільна незайнятість особи не може бути підставою для притягнення її до відповідальності.

Зайнятість населення забезпечується шляхом встановлення відносин, що регламентуються трудовими договорами (контрактами), провадження підприємницької та інших видів діяльності, не заборонених законом. Відповідно до законодавства до зайнятого населення належать особи, які працюють за наймом на умовах трудового договору (контракту) або на інших умовах, передбачених законодавством, особи, які забезпечують себе роботою самостійно (у тому числі члени особистих селянських господарств), проходять військову чи альтернативну (невійськову) службу, на законних підставах працюють за кордоном та які мають доходи від такої зайнятості, а також особи, які навчаються за денною або дуальною формою здобуття освіти у закладах загальної середньої, професійної (професійно-технічної), фахової передвищої та вищої освіти та поєднують навчання з роботою.

До зайнятого населення також належать:

– непрацюючі працездатні особи, які фактично здійснюють догляд за дитиною з інвалідністю, особою з інвалідністю I групи або за особою похилого віку, яка за висновком медичного закладу потребує постійного стороннього догляду або досягла 80-річного віку, та отримують допомогу, компенсацію та/або надбавку відповідно до законодавства;

– батьки – вихователі дитячих будинків сімейного типу, прийомні батьки, якщо вони отримують грошове забезпечення відповідно до законодавства;

– особа, яка проживає разом з особою з інвалідністю I чи II групи внаслідок психічного розладу, яка за висновком лікарської комісії медичного закладу потребує постійного стороннього догляду, та одержує грошову допомогу на догляд за нею відповідно до законодавства.

Реєстрація та облік осіб, які шукають роботу. До державної служби зайнятості за сприянням у працевлаштуванні мають право звертатися всі незайняті громадяни, які бажають працювати, а також зайняті громадяни, які бажають змінити місце роботи, працевлаштуватися за сумісництвом або у вільний від навчання час. Послуги служби зайнятості для громадян безоплатні. Облік осіб, які шукають роботу, проводиться центром зайнятості незалежно від зареєстрованого місця проживання чи перебування таких осіб.

Особа, яка шукає роботу і подала заяву про надання статусу безробітного, зобов’язана подати кар’єрному раднику не пізніше сьомого календарного дня з дня отримання направлення на працевлаштування письмову відповідь роботодавця про працевлаштування або відмову у працевлаштуванні.

Зареєстрований безробітний відповідно до свого індивідуального плану працевлаштування зобов’язаний відвідувати центр зайнятості, у якому він зареєстрований, не рідше ніж один раз на 30 календарних днів (крім випадків, що сталися внаслідок надзвичайної ситуації, надзвичайного або воєнного стану або встановленого карантину) з пред’явленням паспорта громадянина України або іншого документа, що посвідчує особу та підтверджує громадянство України.

Під час формування направлення на працевлаштування кар'єрний радник зобов'язаний перевірити актуальність пропозиції підходящої роботи та попередньо узгодити з роботодавцем умови проведення співбесіди з особою, яка шукає роботу і подала заяву про надання статусу безробітного. Якщо в зазначений строк така особа подає кар'єрному раднику письмову відповідь роботодавця про відмову у працевлаштуванні або відстрочення вирішення питання щодо працевлаштування у зв'язку з необхідністю проходження медичного та наркологічного огляду, призначення дати конкурсного відбору, такій особі надається статус безробітного з дня подання відповідної заяви.

У разі відсутності підходящої роботи особі, яка шукає роботу, може бути надано статус безробітного з першого дня взяття на облік у центрі зайнятості. *Підходящою для безробітного вважається робота,* що відповідає освіті, професії (спеціальності), кваліфікації особи з урахуванням доступності транспортного обслуговування, встановленої рішенням місцевої державної адміністрації, виконавчого органу відповідної ради. Заробітна плата повинна бути не нижче розміру заробітної плати такої особи за останнім місцем роботи з урахуванням середнього рівня заробітної плати, що склався в регіоні за минулий місяць, де особа зареєстрована як безробітний.

Зареєстровані безробітні мають право на:

1) безоплатне одержання від територіальних органів центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері зайнятості населення та трудової міграції:

– послуг із пошуку підходящої роботи та сприяння у працевлаштуванні, в тому числі на громадські та інші роботи тимчасового характеру;

– консультаційних, інформаційних та профорієнтаційних послуг з метою обрання або зміни виду діяльності (професії);

– інформації про свої права та обов'язки як безробітного;

– відомостей про себе, які містяться в Єдиній інформаційно-аналітичній системі;

2) матеріальне забезпечення на випадок безробіття та соціальні послуг.

Застосування праці іноземців та осіб без громадянства в Україні

Роботодавці мають право на застосування праці іноземців та осіб без громадянства на території України на підставі дозволу, що видається територіальними органами центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері зайнятості населення та трудової міграції. Видача та продовження дії дозволу на застосування праці громадян Російської Федерації, Республіки Білорусь, а також інших держав, визнаних такими, що становлять загрозу державному

суверенітету, територіальній цілісності і демократичному конституційному ладу та іншим національним інтересам України, здійснюються за погодженням із регіональними органами Служби безпеки України.

Іноземці та особи без громадянства не можуть призначатися на посаду або займатися трудовою діяльністю у разі, коли відповідно до законодавства призначення на відповідну посаду або провадження відповідного виду діяльності пов'язане з належністю до громадянства України, якщо інше не передбачено міжнародними договорами України, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України.

Без дозволу здійснюється працевлаштування:

1) іноземців та осіб без громадянства, які постійно проживають в Україні;

2) іноземців та осіб без громадянства, які набули статусу біженця відповідно до законодавства України або одержали дозвіл на імміграцію в Україну;

3) іноземців та осіб без громадянства, яких визнано особами, що потребують додаткового захисту, або яким надано тимчасовий захист в Україні;

4) представників іноземного морського (річкового) флоту та авіакомпаній, які обслуговують такі компанії на території України;

5) осіб, яких визнано особами без громадянства центральним органом виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері міграції (імміграції та еміграції), у тому числі протидії нелегальній (незаконній) міграції, громадянства, реєстрації фізичних осіб, біженців та інших визначених законодавством категорій мігрантів;

6) працівників закордонних медіа, акредитованих для роботи в Україні;

7) спортсменів, які набули професійного статусу, артистів та працівників мистецтва для роботи в Україні за фахом;

8) працівників аварійно-рятувальних служб для виконання термінових робіт;

9) працівників філій, представництв юридичної особи, утвореної відповідно до законодавства іноземної держави;

10) священнослужителів, які є іноземцями і тимчасово перебувають в Україні на запрошення релігійних організацій для провадження канонічної діяльності лише у таких організаціях з офіційним погодженням з органом, який здійснив реєстрацію статуту (положення) відповідної релігійної організації;

11) іноземців та осіб без громадянства, які прибули в Україну для участі у реалізації проєктів міжнародної технічної допомоги;

12) іноземців та осіб без громадянства, які прибули в Україну для провадження викладацької та/або наукової діяльності у закладах фахової передвищої та вищої освіти на їх запрошення;

13) інших іноземців та осіб без громадянства у випадках, передбачених законами та міжнародними договорами України, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України.

Залучення висококваліфікованих іноземних спеціалістів і робітників, потреба в яких є відчутною для національної економіки, здійснюється на підставах, визначених ЗУ «Про імміграцію».

8.2 Трудовий договір та його види

Поняття трудового договору і його відмінності від суміжних цивільно-правових договорів. Трудовий договір впливає на динаміку трудових відносин, породжуючи їх, змінюючи чи припиняючи. Він визначає і обсяг кореспондуючих прав та обов'язків сторін (виконувати роботу, виплачувати заробітну плату, регулює поведінку сторін при здійсненні трудових відносин (дотримуватися правил внутрішнього трудового розпорядку, забезпечувати належні умови праці). За допомогою погодженого з власником або уповноваженим ним органом волевиявлення і самозобов'язання працівника абстрактні права і обов'язки, що випливають з права на працю, перетворюються на конкретні права і обов'язки з трудових відносин між працівником і власником підприємства або уповноваженим ним органом чи фізичною особою. Згідно зі ст. 21 КЗпП України, «трудовий договір є угода між працівником і власником підприємства, установи, організації або уповноваженим ним органом чи фізичною особою, за якою працівник зобов'язується виконувати роботу, визначену цією угодою, з підляганням внутрішньому трудовому розпорядкові, а власник підприємства, установи, організації або уповноважений ним орган чи фізична особа зобов'язується виплачувати працівникові заробітну плату і забезпечувати умови праці, необхідні для виконання роботи, передбачені законодавством про працю, колективним договором і угодою сторін».

Працівник має право реалізувати свої здібності до продуктивної і творчої праці шляхом укладення трудового договору на одному або одночасно на декількох підприємствах, в установах, організаціях, якщо інше не передбачене законодавством, колективним договором або угодою сторін».

У правових позиціях, викладених у постановах Верховного Суду від 09 червня 2021 року у справі № 420/2174/19; від 04 липня 2018 року у справі № 820/1432/17; від 06 березня 2019 року у справі № 802/2066/16-а; від 13 червня 2019 року у справі № 815/954/18, Верховний Суд зазначає, що основними ознаками трудового договору є таке:

– це праця юридично несамостійна, протікає в рамках певного підприємства, установи, організації (юридичної особи) або в окремого громадянина (фізичної особи), шляхом виконання в роботі вказівок і розпоряджень власника або уповноваженого ним органу;

– праця має гарантовану оплату;

– виконання роботи певного виду (трудової функції);

– трудовий договір, як правило, укладається на невизначений час;

– здійснення трудової діяльності відбувається, як правило, в складі трудового колективу;

– виконання роботи відбувається протягом встановленого робочого часу з дотриманням певних нормативів праці;

– встановлення спеціальних умов матеріальної відповідальності;

– застосування заходів дисциплінарної відповідальності;

– забезпечення роботодавцем соціальних гарантій.

У свою чергу цивільно-правовим договором є домовленість двох або більше сторін, спрямована на встановлення, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків (ст. 626 ЦК України). За договором підряду одна сторона (підрядник) зобов'язується на свій ризик виконати певну роботу за завданням другої сторони (замовника), а замовник зобов'язується прийняти та оплатити виконану роботу (ст. 837 ЦК України). За договором про надання послуг одна сторона (виконавець) зобов'язується за завданням другої сторони (замовника) надати послугу, яка споживається в процесі вчинення певної дії або здійснення певної діяльності, а замовник зобов'язується оплатити виконавцеві зазначену послугу, якщо інше не встановлено договором (ст. 901 ЦК України).

Таким чином, якщо *предметом трудового договору є процес праці*, тобто виконання працівником певної трудової функції за певною спеціальністю, кваліфікацією, посадою, як правило, без досягнення будь-якого кінцевого результату, то *предметом цивільно-правового договору є кінцевий результат,* тобто виконання підрядником/виконавцем обумовленої роботи, спрямованої на досягнення кінцевого результату.

Ще однією відмінною рисою трудових і цивільних договорів є повноваження виконавця роботи. У трудових відносинах це Працівник, який виконує доручену роботу особисто і не має права передоручати її іншій особі, за винятком випадків, передбачених законодавством (ст. 30 КЗпП України). У цивільно-правових договорах підряду Підрядник має право, якщо інше не встановлено договором, залучати до виконання роботи третіх осіб (субпідрядників), при цьому залишаючись відповідальним перед замовником за результат їхньої роботи (ст. 838 ЦК України). За договором про надання послуг виконавець повинен надати послугу особисто. Але у випадках, установлених договором, виконавець має право покласти виконання договору на іншу особу, залишаючись відповідальним перед замовником у повному обсязі за порушення договору (ст. 902 ЦК України).

І, нарешті, останній критерій, за яким можна відрізнити трудові відносини від цивільно-правових, – це *організація і оплата праці***.** Відповідно до трудового законодавства Роботодавець повинен правильно організувати працю Працівнику, надати йому робоче місце і забезпечити належні (безпечні й нешкідливі) умови праці. Працівник повинен

дотримуватись правил внутрішнього трудового розпорядку, своєчасно і точно виконувати розпорядження роботодавця, додержувати трудової і технологічної дисципліни (ст. 21, 139 КЗпП України). Заробітна плата виплачується працівникам регулярно в робочі дні у строки, встановлені колективним договором або нормативним актом роботодавця, погодженим із виборним органом первинної профспілкової організації, щонайменше двічі на місяць через проміжок часу, що не перевищує 16 календарних днів, та не пізніше 7 днів після закінчення періоду, за який здійснюється виплата (ст. 115 КЗпП України). У цивільних правовідносинах Підрядник (виконавець) сам забезпечує належні умови для виконання роботи. На підрядника (виконавця) не поширюються вимоги правил внутрішнього трудового розпорядку замовника. Тому режим роботи та відпочинку він організовує особисто. Цивільне законодавство, на відміну від трудового, не передбачає пільг і гарантій особам, які виконують роботи (надають послуги) за цивільним договором. Ці особи не мають права на відпустку, на участь в управлінні підприємством та інші гарантії, визначені трудовим правом. Період виконання послуг (надання робіт) за цивільно-правовим договором не зараховується до страхового стажу для оплати тимчасової непрацездатності, хоча зараховується до «пенсійного» стажу. Розмір, порядок і строки виплати винагороди за виконану роботу (надані послуги) визначаються сторонами самостійно, зазначаються в договорі й не залежать від розміру мінімальної заробітної плати.

Трудовий контракт як особлива форма трудового договору. Відповідно до ч. 3 ст. 21 КЗпП України особливою формою трудового договору є контракт, у якому строк його чинності, права, обов'язки І відповідальність сторін (у тому числі матеріальна), умови матеріального забезпечення й організації праці працівника, умови розірвання договору, в тому числі дострокового, можуть установлюватися угодою сторін. Правове регулювання сфери укладання трудового контракту здійснюється також Постановою КМУ від 19 березня 1994 року № 170 (зі змінами внесеними згідно з Постановою КМУ № 1038 від 27 червня 2000 року) «Про впорядкування застосування контрактної форми трудового договору».

Трудовий контракт по суті є угодою між висококваліфікованим, дуже цінним працівником та організацією, відповідно до якої працівник зобов'язується виконувати важливу роботу на високому рівні, досягти певних важливих для організації конкретних результатів, а організація у відповідь на це приймає його умови щодо матеріального забезпечення, повноважень, умов праці і т. ін.

Тобто можна зробити висновок, що контракт застосовується в тих ситуаціях, у яких укладання контракту є необхідним згідно з окремими законами. Але чи можуть роботодавець і працівник укладати такий контракт добровільно?

Хоча КЗпП України чіткої заборони на це не містить, на практиці такою можливістю контролери користуватися не радять, і вже досить давно. Мінсоцполітики у листі від 03 лютого 2003 року № 06/2-4/13 зазначали, що роботодавець може вимагати від працівника укладання контракту тільки тоді, якщо він належить до категорії працівників, які відповідно до законів працюють за контрактом. Але навіть за згодою працівника і роботодавця за відсутності підстав для цього трудовий контракт не може бути укладено. Особливості контрактної форми трудових відносин полягають у низці ознак.

Ознаки контрактної форми трудових відносин

1. *Обмежена сфера застосування.* Прийняття (наймання) на роботу працівників шляхом укладання з ними контракту власником або уповноваженим ним органом, громадянином (далі – роботодавець) може здійснюватися у випадках, прямо передбачених законами. Наприклад:

– з керівниками підприємств та установ незалежно від форми власності як державних, так і приватних (Господарський кодекс України та постанови КМУ від 19 березня 1993 року №203);

– з керівниками дошкільних, середніх навчальних закладів для громадян, які мають потребу в соціальній допомозі та реабілітації, установ позашкільної освіти, професійно-технічних навчальних закладів, вищих навчальних закладів (ЗУ «Про освіту»);

– з керівником державної наукової установи (ЗУ «Про наукову і науково-технічну діяльність»);

– з помічниками адвокатів (ЗУ «Про адвокатуру та адвокатську діяльність»);

– з особами, які здійснюють професійну діяльність у спорті (ЗУ «Про фізичну культуру і спорт»);

– з працівниками залізничного транспорту загального користування, які здійснюють обслуговування пасажирів (ЗУ «Про залізничний транспорт»);

– з іноземцями (ЗУ «Про зайнятість населення» та Порядок видачі, продовження дії та анулювання дозволу на застосування праці іноземців та осіб без громадянства у випадках, передбачених цим Порядком).

2. *Індивідуалізований характер*. Контракт як особлива форма трудового договору повинен спрямовуватися на забезпечення умов для проявлення ініціативності та самостійності працівника, враховуючи його індивідуальні здібності й професійні навички, підвищення взаємної відповідальності сторін, правову і соціальну захищеність працівника.

3. *Конфіденційність*. Роботодавець зобов’язаний забезпечувати конфіденційність умов контракту. Особи, які за своїми службовими обов’язками мають доступ до інформації, зафіксованої в контракті, не вправі її розголошувати. Вимоги конфіденційності не поширюються

на умови контракту, що регулюються чинним законодавством, та по відношенню до органів, які здійснюють контроль за їх додержанням.

4. Відповідно до ст. 24 КЗпП України контракт укладається *виключно у письмовій формі* і підписується роботодавцем та працівником, якого приймають (наймають) на роботу за контрактом.

5. *Умови розірвання*. У контракті можуть визначатися додаткові, крім встановлених чинним законодавством, підстави його розірвання. Контракт повинен передбачати зобов'язання роботодавця щодо компенсації моральної та матеріальної шкоди, заподіяної працівникові у разі дострокового розірвання контракту. У разі розірвання контракту з ініціативи роботодавця з підстав, установлених у контракті, але не передбачених чинним законодавством, звільнення проводиться за п. 8 ст. 36 КЗпП України, з урахуванням гарантій, встановлених чинним законодавством і контрактом.

Трудовий договір з нефіксованим робочим часом, надомна та дистанційна робота. 4 лютого 2021 року прийнято ЗУ «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо удосконалення правового регулювання дистанційної, надомної роботи та роботи із застосуванням гнучкого режиму робочого часу», яким внесено зміни в КЗпП України та більш детально врегульовано ці питання, у тому числі порядок оформлення таких відносин, права та обов'язки працівника і роботодавця, робоче місце та відповідальність за його безпеку, компенсацію витрат та оплату, матеріальну відповідальність тощо.

18 липня 2022 року ЗУ «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо врегулювання трудових відносин з нефіксованим робочим часом» законодавець вносить відповідні зміни до КЗпП України і таким чином легалізує ще одну нетипову форму зайнятості – роботу за трудовим договором з нефіксованим робочим часом.

Спільні та відмінні риси роботи з нефіксованим робочим часом, надомної та дистанційної роботи. Стаття 60-2 КЗпП України визначає поняття «*дистанційна робота»* як форму організації праці, за якої робота виконується працівником поза робочими приміщеннями чи територією роботодавця, у будь-якому місці за вибором працівника та з використанням інформаційно-комунікаційних технологій.

Стаття 21-1 КЗпП України зазначає, що *трудовий договір з нефіксованим робочим часом* – це особливий вид трудового договору, умовами якого не встановлено конкретний час виконання роботи, обов'язок працівника виконувати яку виникає винятково в разі надання роботодавцем передбаченої цим трудовим договором роботи без гарантування того, що така робота буде надаватися постійно, але з дотриманням умов оплати праці. З аналізу даних визначень вбачається, що визначальними умовами для роботи дистанційно є робоче місце та застосування інформаційно-комунікативних технологій, у той час як

для роботи з нефіксованим робочим часом акцентується увага на непостійному характері роботи з гарантованою оплатою праці. Також зазначено, що «роботодавець надає роботу без гарантування того, що така робота буде надаватися постійно», але має бути важливе уточнення: «робота надається за одним і тим самим трудовим договором у межах строку його дії». Тобто за умови виконання роботи за трудовим договором з нефіксованим робочим часом вважається, що працівник повинен бути на зв'язку постійно, очікуючи повідомлення роботодавця про наявну роботу та, у передбачений договором термін, повідомити роботодавця про готовність приступити до її виконання.

Умову праці щодо робочого місця за договором про дистанційну роботу працівник визначає самостійно та персонально несе відповідальність за забезпечення безпечних і нешкідливих умов праці на ньому. За погодженням між працівником і роботодавцем виконання дистанційної роботи може поєднуватися з виконанням працівником роботи на робочому місці у приміщенні чи на території роботодавця. Особливості поєднання дистанційної роботи з роботою на робочому місці у приміщенні чи на території роботодавця встановлюються трудовим договором про дистанційну роботу. Зі ст. 60-2 КЗпП України вбачається, що вибране працівником місце роботи не має значення для роботодавця, головне, що робота виконується поза межами приміщення роботодавця. Це зумовлено в основному характером праці, яку можна виконувати дистанційно.

Відповідно до ст. 601 КЗпП України, *надомна робота* означає форму організації праці, за якої працівник виконує свою роботу в зоні, яку він визначає самостійно у місці свого проживання або в інших визначених ним приміщеннях. Ці приміщення відрізняються наявністю необхідних технічних засобів, таких як основне обладнання та інші робочі інструменти, які необхідні для виробництва продукції, надання послуг, виконання робіт або функцій, передбачених установчими документами. Важливо зазначити, що надомна робота відбувається за межами виробничих або робочих приміщень роботодавця, установи, організації або уповноваженого ним органу. Отже, головною різницею між цими формами зайнятості є те, що дистанційна робота може проводитися в будь-якому місці, яке працівник визначає самостійно, і може передбачати роботу як на території роботодавця, так і поза нею. Надомна робота, натомість, виконується виняткова на фіксованому місці, яке погоджується з роботодавцем.

Важливо зауважити, що працівники, які здійснюють надомну роботу, зобов'язані дотримуватися загального робочого графіку підприємства, установи або організації, якщо інше не передбачено в трудовому договорі. У випадку дистанційної роботи працівники мають більшу волю щодо розпорядження своїм часом і не обмежені внутрішніми правилами робочого графіку, якщо інше не визначено у трудовому договорі.

Дистанційному працівникові гарантується період вільного часу для відпочинку й харчування – період відімкнення. У цей час працівник може не відповідати на повідомлення чи телефонні дзвінки роботодавця. «Дистанційник» самостійно відповідає за додержання безпечних і нешкідливих умов праці на робочому місці. Проте роботодавець має проводити інструктаж (дистанційно або очно) щодо безпечного використання обладнання та засобів, рекомендованих або наданих ним.

8.3 Робочий час і час відпочинку

Робочий час. Робочий час є однією з істотних умов трудового договору і торкається інтересів як працівника, так і роботодавця. Його раціональне поєднання з часом відпочинку дає змогу ефективно використовувати здатність людини до продуктивної праці, відтворювати фізичні та психологічні характеристики працівника.

Правове регулювання робочого часу здійснюється на рівні законів, підзаконних актів, колективно-договірного регулювання умов праці та угодою сторін трудового договору.

Робочий час **–** це час, протягом якого працівник зобов'язаний виконувати роботу, визначену трудовим договором і правилами внутрішнього трудового розпорядку.

У законодавстві застосовуються такі нормативи робочого часу:

– *робочий день* – це встановлена законом тривалість праці працівника у межах доби;

– *робоча зміна* – тривалість часу праці згідно з графіком протягом доби;

– *робочий тиждень* – встановлена у законі в годинах тривалість праці в межах календарного тижня.

Розрізняють такі види робочого часу:

– нормальної тривалості;

– скорочений;

– неповний робочий час.

Нормальний робочий час – це норматив, що встановлює тривалість робочого тижня (в годинах) за умови роботи в нормальних умовах праці.

Згідно з трудовим законодавством України нормальна тривалість робочого часу працівників не може перевищувати 40 годин на тиждень, як за п'ятиденного, так і за шестиденного робочого тижня (ст. 50 КЗпП України).

Норма тривалості робочого часу не може бути збільшена, за винятком випадків, передбачених законодавством. У таких випадках встановлюються різні види компенсацій.

Менша норма тривалості робочого часу встановлюється з урахуванням умов праці, віку та фізіологічних особливостей працівника,

може встановлюватися за угодою сторін трудового договору та під час укладення колективного договору.

Скорочений робочий час – передбачене законодавством зниження нормативу робочого часу (проти 40 годин на тиждень) є обов'язковим для роботодавця.

Встановлення скороченої тривалості робочого часу не зменшує розміру заробітної плати працівників. Скорочена тривалість робочого часу встановлюється для окремих категорій працівників. Їх перелік вичерпно передбачений у законодавстві.

Відтак, згідно зі ст. 51 КЗпП України скорочена тривалість робочого часу встановлюється для неповнолітніх. Норми робочого часу диференційовані залежно від віку працівника й пов'язані з охороною здоров'я неповнолітнього. Зокрема для працівників віком від 16 до 18 років ця норма складає 36 годин на тиждень, для осіб віком від 15 до 16 років (учнів віком від 14 до 15 років, які працюють в період канікул) – 24 години на тиждень.

Для працівників, зайнятих на роботах зі шкідливими умовами праці, тривалість робочого часу не може перевищувати 36 годин на тиждень. Законодавством встановлюється скорочена тривалість робочого часу для окремих категорій працівників (учителів, лікарів), а також особам, які працюють у зоні відчуження і зоні безумовного (обов'язкового) відселення.

Скорочена тривалість робочого часу може встановлюватися за рахунок власних коштів на підприємствах, в організаціях для жінок, які мають дітей віком до чотирнадцяти років або дитину-інваліда.

Неповний робочий час. На відміну від скороченого, неповний робочий час встановлюється за погодженням між працівником і роботодавцем. Така домовленість між сторонами трудового договору може бути як безпосередньо під час прийняття на роботу, так і згодом, у період роботи; на певний термін і без зазначення терміну.

Трудовим законодавством передбачено категорії працівників, яким роботодавець зобов'язаний встановити неповний робочий час на їхнє прохання:

– вагітним жінкам;

– жінкам, що мають дитину віком до чотирнадцяти років або дитину-інваліда, в тому числі таку, що знаходиться під її опікуванням, або здійснює догляд за хворим членом сім'ї відповідно до медичного висновку.

Оплата праці в цих випадках провадиться пропорційно відпрацьованому часу або залежно від виробітку.

Робота на умовах неповного робочого часу не тягне за собою будь-яких обмежень обсягу трудових прав працівників.

Розрізняють такі норми неповного робочого часу:

– неповний робочий день (зменшується тривалість робочого дня);

– неповний робочий тиждень (зберігається нормальна тривалість робочого дня, але зменшується кількість робочих днів у тижні);

– поєднання неповного робочого дня і неповного робочого тижня (ст. 56 КЗпП України).

Надурочний робочий час – це робота понад встановлену тривалість робочого часу, що здійснюється за розпорядженням чи з відома роботодавця у випадках, передбачених законодавством. За загальним правилом надурочні роботи, як правило, не допускаються. Чинним законодавством встановлено обмеження надурочних робіт. Роботодавець може застосовувати надурочні роботи лише у виняткових випадках, що визначаються законодавством і ч. 3 ст. 62 КЗпП України.

До надурочних робіт забороняється залучати:

– вагітних жінок і жінок, які мають дітей віком до трьох років;

– осіб, молодших вісімнадцяти років;

– працівників, які навчаються в загальноосвітніх школах і професійно-технічних училищах без відриву від виробництва, в дні занять;

– інші категорії працівників, передбачені законодавством.

Уазані категорії осіб заборонено залучати до надурочних робіт навіть за наявності їхньої згоди на такі роботи.

Частина 1 ст. 65 КЗпП України встановлює граничні норми надурочних робіт для одного працівника. Протягом будь-яких двох календарних днів поспіль надурочні роботи не повинні перевищувати чотирьох годин. У розрахунку на рік гранична тривалість надурочних робіт не може перевищувати 120 годин. Облік надурочних робіт кожного працівника повинен вести роботодавець. Робота в надурочний час оплачується в подвійному розмірі. Компенсація надурочних робіт шляхом надання відгулу не допускається.

Час відпочинку. Питання щодо часу відпочинку, його видів, тривалості, особливостей залежно від категорій працівників, їхніх посад, робіт та умов передусім регулюється Конституцією України, гл.гл. V, XII, XIII, XIV КЗпП України, ЗУ «Про відпустки», іншими централізованими та локальними нормативно-правовими актами. Відповідно до ст. 45 Конституції кожен, хто працює, має право на відпочинок. Це право забезпечується наданням днів щотижневого відпочинку, а також оплачуваної щорічної відпустки, встановленням скороченого робочого дня щодо окремих професій та виробництв, скорочення тривалості роботи в нічний час.

Час відпочинку – це час, протягом якого працівник є вільним від виконання трудових обов’язків і може використовувати його на власний розсуд.

Чинним трудовим законодавством встановлені такі види часу відпочинку:

– перерви впродовж робочого дня (зміни);

– щоденний відпочинок (міжзмінна перерва);

– вихідні дні (щотижневий відпочинок);

– святкові та неробочі дні;

– відпустки (основні і додаткові).

Упродовж робочого дня працівникам повинна бути надана *перерва для відпочинку та харчування*. Вона надається, як правило, через 4 години після початку роботи і триває не більше 2 годин. Перерви для відпочинку і харчування не враховуються як робочий час, тому працівники можуть використовувати їх на свій розсуд, залишати на час перерви місце роботи.

Водночас існують перерви, які враховуються як робочий час. Таких перерв декілька. Відповідно до ст. 183 КЗпП України матерям, які мають дітей віком до 1,5 року, надається, крім загальної перерви для відпочинку і харчування, додаткові перерви для годування дитини. Ці перерви надаються не рідше ніж через 3 години тривалістю не менше 30 хвилин кожна. За наявності двох і більше грудних дітей тривалість перерви встановлюється не менше години кожна. Тим працівникам, які працюють у холодну пору року на відкритому повітрі або в закритих неопалюваних приміщеннях, надаються спеціальні перерви для обігріву і відпочинку. Термін і порядок надання цих перерв також визначаються роботодавцем за погодженням із профспілковим органом. На роботодавця покладається також обов’язок обладнати приміщення для обігріву і відпочинку працівників. Спеціальні перерви для відпочинку, крім обідньої, встановлюються вантажникам. Порядок їх надання визначається правилами внутрішнього трудового розпорядку.

Щоденний (міжзмінний) відпочинок – це відпочинок у роботі між закінченням одного робочого дня (робочої зміни) та початком наступного робочого дня (робочої зміни). Тривалість перерви в роботі між змінами має бути не меншою подвійної тривалості часу роботи в попередню зміну (разом й із часом перерви на обід). Тривалість *щоденного (міжзмінного*) відпочинку працівників, які працюють вахтовим методом, із урахуванням обідніх перерв може бути зменшена до 12 годин. Не використані в цих випадках години щоденного (міжзмінного) відпочинку, а також щотижневого відпочинку підсумовуються і надаються у вигляді додаткових вільних від роботи днів (дні міжвахтового відпочинку) впродовж облікового періоду.

За п’ятиденного робочого тижня працівникам надаються два вихідні на тиждень, а за шестиденного робочого тижня – один вихідний день. Загальним вихідним днем є неділя. Другий вихідний день за п’ятиденного робочого тижня, якщо він не визначений законодавством, встановлюється графіком роботи підприємства, погодженим із профспілковим органом. Як правило, другий вихідний день повинен надаватися поряд із загальним вихідним днем.

Тривалість щотижневого безперервного відпочинку відповідно до ст. 70 КЗпП України повинна бути не менше ніж 42 години. Робота у вихідні дні відповідно до ст. 71 КЗпП України забороняється.

До щорічних неробочих (святкових) належать дні, визначені в ст. 73 КЗпП України. У святкові дні дозволяється проводити лише роботи, припинення яких неможливе через виробничо-технічні умови (підприємства, що діють безперервно), роботи, що викликаються необхідністю обслуговування населення, а також невідкладні ремонтні і вантажно-розвантажувальні роботи. Робота у святковий день оплачується в подвійному розмірі. За бажанням працівника, який працював у святковий день, йому може бути наданий інший день відпочинку (відгул). Такий відгул надається лише тим працівникам, робота яких у святковий день не враховується як місячна норма робочого часу. Якщо ж вона проводилася в межах місячної норми, то відгул за таку роботу не надається. У разі надання відгулу робота у святковий день оплачується в одинарному розмірі.

Відпустки та їх види. Відпустка – це вільний від роботи час визначеної тривалості в календарних днях із збереженням на її період місця роботи (посади), заробітної плати (допомоги) у випадках, передбачених законодавством. Відповідно до ст. 2 ЗУ «Про відпустки» право на відпустки мають громадяни України, які перебувають у трудових відносинах із підприємствами, установами, організаціями незалежно від форм власності, виду діяльності та галузевої належності, а також працюють за трудовим договором у фізичної особи. Іноземні громадяни та особи без громадянства, які працюють в Україні, мають право на відпустки нарівні із громадянами України.

Види відпусток:

1) Щорічні відпустки:

– основна відпустка;

– додаткова відпустка за роботу зі шкідливими і тяжкими умовами праці;

– додаткова відпустка за особливий характер праці; інші додаткові відпустки, передбачені законодавством;

2) додаткові відпустки у зв’язку з навчанням;

3) творча відпустка;

3) відпустка для підготовки та участі в змаганнях;

4) соціальні відпустки:

– відпустка у зв’язку з вагітністю та пологами;

– відпустка для догляду за дитиною до досягнення нею трирічного віку;

– відпустка у зв’язку з усиновленням дитини;

– додаткова відпустка працівникам, які мають дітей або повнолітню дитину – інваліда з дитинства підгрупи А І групи;

5) відпустки без збереження заробітної плати.

Законодавством, колективним договором, угодою та трудовим договором можуть установлюватися інші види відпусток. Тривалість

відпусток розраховується в календарних днях незалежно від режимів та графіків роботи і визначається нормативно-правовими актами України. Святкові та неробочі дні (ст. 73 КЗпП України) для визначення тривалості щорічних відпусток і додаткової відпустки працівникам, які мають дітей (ст. 19 ЗУ «Про відпустки»), не враховуються.

8.4 Оплата праці та її нормування. Гарантії та компенсації

Поняття та правове регулювання заробітної плати. Правові, економічні та організаційні засади оплати праці працівників, які перебувають у трудових відносинах з підприємствами, установами, організаціями всіх форм власності та господарювання, встановлює *ЗУ «Про оплату праці» від 24 березня 1995 року*, *КЗпП України* та інші численні нормативно-правові акти, а також колективні договори й локальні документи окремих підприємств.

Заробітна плата – це винагорода, обчислена, як правило, у грошовому виразі, яку за трудовим договором роботодавець виплачує працівникові за виконану ним роботу.

Структурно заробітна плата складається з трьох частин: основна заробітна плата, додаткова заробітна плата, інші заохочувальні та компенсаційні виплати.

Основна заробітна плата є винагородою за виконану роботу відповідно до встановлених норм праці (норми часу, виробітку, обслуговування, посадові обов'язки). Вона встановлюється у вигляді тарифних ставок (окладів) і відрядних розцінок для робітників та посадових окладів для службовців.

Додаткова заробітна плата – це винагорода за працю понад установлені норми, за трудові успіхи та винахідливість і за особливі умови праці. Вона передбачає доплати, надбавки, гарантійні і компенсаційні виплати, передбачені чинним законодавством; премії, пов'язані з виконанням виробничих завдань і функцій.

До інших *заохочувальних і компенсаційних виплат* належать виплати у формі винагород за підсумками роботи за рік, премії за спеціальними системами і положеннями, компенсації та інші грошові і матеріальні виплати, які не передбачені актами чинного законодавства або які провадяться понад встановлені зазначеними актами норми.

Заробітну плату слід відрізняти від винагороди, яка передбачена цивільно-правовими договорами: договором підряду, доручення, комісії та іншими. Заробітна плата є оплатою витрат живої праці в процесі суспільного виробництва, а винагорода за цивільно-правовими договорами – оплатою кінцевих результатів праці.

Законодавством України передбачено *дві сфери регулювання заробітної плати*: *на державному і договірному рівнях*.

Державний рівень передбачає законодавче регулювання оплати праці працівників шляхом встановлення мінімальної заробітної плати, інших державних норм і гарантій, а також шляхом встановлення податків на доходи працівників.

Мінімальна заробітна плата – це законодавчо встановлений розмір заробітної плати за просту, некваліфіковану працю, нижче якого не може проводитися оплата за виконану працівником місячну, погодинну норму праці (обсяг робіт). Розмір мінімальної заробітної плати встановлюється ВР України за поданням КМУ, як правило, один раз на рік під час затвердження Державного бюджету.

Договірне регулювання оплати праці здійснюється на основі системи соціально-партнерських угод, які укладаються на державному, галузевому, регіональному та виробничому рівнях. Головним принципом при цьому є недопущення погіршення положення працівників шляхом зниження гарантій, передбачених угодою вищого рівня або законодавством.

Підприємства самостійно встановлюють фонди, системи і розміри оплати праці, а також інші види доходів, передбачені законодавством. Всі норми з оплати праці підприємства встановлюють у колективному договорі, а саме:

– фонди оплати праці;

– системи оплати праці;

– норми праці та грошові розцінки;

– тарифні сітки;

– розмір тарифної ставки I розряду, що перевищує розмір, встановлений угодами більш високого рівня;

– схеми посадових окладів;

– надбавки та доплати, що перевищують розміри, встановлені законодавством, а також додаткові види надбавок і доплат;

– премії, що входять до системи оплати праці, види і розміри матеріального заохочення;

– компенсації і гарантійні виплати.

Відрахування із заробітної плати працівників для покриття їх заборгованості підприємству, установі й організації, де вони працюють, можуть провадитись за наказом (розпорядженням) роботодавця. При кожній виплаті заробітної плати загальний розмір усіх відрахувань не може перевищувати двадцяти відсотків, а у випадках, передбачених законодавством (зокрема у разі стягнення аліментів; відшкодування шкоди, заподіяної каліцтвом; у зв'язку із втратою годувальника; майнової та/або моральної шкоди, завданої кримінальним правопорушенням або іншим суспільно небезпечним діянням), – п'ятдесяти відсотків заробітної плати, що належить до виплати працівникам.

Системи оплати праці. Основою організації оплати праці є *тарифна система* оплати праці, яка охоплює *тарифні сітки, тарифні ставки, схеми посадових окладів і тарифно-кваліфікаційні характеристики (довідники).* Тарифна система використовується для розподілу робіт залежно від їхньої складності, а працівників залежно від їхньої кваліфікації та за розрядами тарифної сітки. Вона є основою формування та диференціації розмірів заробітної плати.

Під *системою оплати праці* розуміється спосіб обчислення розмірів винагороди, яку належить виплатити працівникам відповідно до витрат праці. Системи оплати праці на підприємстві встановлюються колективним договором. Існують дві основні системи оплати праці – *почасова та відрядна*, які можуть застосовуватися як у «чистому» вигляді, так і з різними модифікаціями.

Почасову форму оплати праці застосовують там, де результати праці вимірюються кількістю відпрацьованого часу. Зокрема її доцільно застосовувати на підприємствах і в організаціях виробничої сфери, для яких основним критерієм ефективності виробництва є вимоги до якості продукції. У разі почасової оплати працівникам установлюють нормовані завдання (ст. 92 КЗпП України). Для виконання окремих функцій і обсягів робіт можуть бути встановлені норми обслуговування або норми чисельності працівників.

У разі *відрядної оплати* праці застосовують зазвичай норми виробітку і виробничі завдання, розраховані на основі норм часу. Тобто розмір заробітної плати залежить від колективних або індивідуальних результатів праці – рівня виконання та перевиконання норм виробітку і виробничих змінних завдань. За відрядної форми працівник не звільняється від обов'язку дотримуватися встановленої норми тривалості робочого часу. Але зважаючи на специфіку такої форми оплати праці, дотримання норми робочого часу залишається лише елементом трудової дисципліни.

Тарифна система – це сукупність нормативів, за допомогою яких здійснюються регулювання та диференціація розмірів оплати праці працівників залежно від складності робіт (кваліфікації працівників), особливостей та значимості окремих видів виробництв, категорій працівників, які беруть участь у виробничому процесі, та умов праці.

Тарифна система оплати праці охоплює: тарифні сітки, тарифні ставки, схеми посадових окладів, професійні стандарти (кваліфікаційні характеристики).

Тарифна сітка – це сукупність кваліфікаційних тарифних розрядів і тарифних (посадових) коефіцієнтів, що відповідають їм, за якими визначають розмір тарифних ставок (окладів) оплати праці працівників залежно від складності виконуваних робіт і кваліфікації працівників.

Тарифна ставка (посадовий оклад) – це елемент тарифної сітки, який визначає годинний або місячний розмір оплати праці працівника в залежності від складності виконуваних робіт або його кваліфікації (присвоєного йому тарифного розряду).

Схема посадових окладів – це проранжований перелік посад керівників, професіоналів, фахівців та технічних службовців від вищої до нижчої посади та відповідні диференційовані за цими посадами розміри посадових окладів. Іншими словами, схема посадових окладів – це перелік посад (від вищої до нижчої) і посадових окладів, що відповідають їм, в абсолютному (гривні) або відносному (посадові коефіцієнти) розмірі.

Професійний стандарт (кваліфікаційні характеристики) – затверджені в установленому порядку вимоги до кваліфікації працівників, їх компетентності, що визначаються роботодавцями і слугують основою для формування професійних кваліфікацій. Особливості їх визначені у Порядку розроблення та затвердження професійних стандартів, затвердженого постановою КМУ від 31 травня 2017 року № 373.

8.5 Трудова дисципліна

Трудова дисципліна та методи її забезпечення. Трудова дисципліна як правова категорія має двосторонній характер, оскільки передбачає обов'язки як працівників, так і власника або уповноваженого ним органу.

Трудова дисципліна – це сукупність правових норм, що регулюють внутрішній трудовий розпорядок і встановлюють трудові права та обов'язки сторін трудового договору, а також заохочення за успіхи в роботі та відповідальність за умисне невиконання трудових обов'язків.

Статтею 139 КЗпП України встановлені обов'язки працівників, які є загальними для всіх працівників підприємств, установ, організацій будь-якої форми власності. Перелік обов'язків, передбачений цією статтею, не є вичерпним, а тому може конкретизуватися у правилах внутрішнього трудового розпорядку, статутах і положеннях про дисципліну праці, трудових договорах, під час укладення контракту.

Методами забезпечення трудової дисципліни є передбачені законодавством про працю спеціальні способи та прийоми її забезпечення, серед яких основними є заохочення, переконання і примус (ст. 140 КЗпП України).

Метод переконання – спосіб виховного впливу на працівників. У сучасних умовах набувають значення економічні й організаційні умови праці, регламентування взаємних прав та обов'язків сторін трудових правовідносин і матеріальне стимулювання сумлінної праці.

Метод заохочення – моральне та матеріальне заохочення за сумлінну працю, надання переваг і пільг працівникам, які успішно й сумлінно виконують свої трудові обов'язки. Застосування заходів заохочення є правом, а не обов'язком власника або уповноваженого ним органу. КЗпП України не визначає навіть приблизного переліку заохочень,

що може застосувати власник до працівників. Види заохочення передбачаються в правилах внутрішнього трудового розпорядку, статутах і положеннях про дисципліну праці, а також в окремих законах.

Заходи заохочення можна поділити на певні види: за способом впливу на працівників – на моральні та матеріальні; за сферою дії – на загальні, що застосовуються до всіх працівників, та спеціальні, що стосуються певних категорій працівників і службовців.

Метод примусу – застосування до порушників трудової дисципліни, у необхідних випадках, заходів дисциплінарного і громадського впливу та матеріальної відповідальності за шкоду, заподіяну роботодавцеві внаслідок невиконання покладених на них трудових обов'язків. Сам факт невиконання працівником своїх обов'язків повинен бути зафіксований, відтак має бути дотриманий порядок розслідування, а також повинні бути витримані строки для застосування дисциплінарного стягнення.

Поняття і види дисциплінарної відповідальності. Дисциплінарна відповідальність – це обов'язок працівника понести покарання, передбачене нормами законодавства про працю, за протиправне невиконання чи неналежне виконання своїх трудових обов'язків.

Підставою для притягнення до дисциплінарної відповідальності є *дисциплінарний проступок* – винне протиправне невиконання чи неналежне виконання працівником своїх трудових обов'язків.

Дисциплінарну відповідальність поділяють на *загальну* та *спеціальну*. Загальну дисциплінарну відповідальність за порушення працівником трудової дисципліни встановлюють: 1) КЗпП України; 2) правила внутрішнього трудового розпорядку. Найпоширеніша загальна дисциплінарна відповідальність, її характерні ознаки полягають у тому, що вона охоплює широке коло робітників та службовців і передбачає лише два види дисциплінарних стягнень – догану та звільнення з роботи (ст. 147 КЗпП України).

Догана **–** це вид дисциплінарного стягнення, вжитий до працівника за порушення трудової дисципліни. Догана спричиняє для працівника негативні наслідки особистого характеру як моральні, так і матеріальні.

Звільнення з роботи як дисциплінарне стягнення становить собою організаційний захід, пов'язаний з припиненням з працівником, що порушує трудову дисципліну, трудових правовідносин.

Спеціальна дисциплінарна відповідальність за порушення працівником дисципліни встановлюється за такими нормами права: 1) спеціальними законами, наприклад ЗУ «Про судоустрій та статус суддів» тощо; 2) спеціальними дисциплінарними статутами чи положеннями, наприклад Дисциплінарним статутом прокуратури України. Найхарактерніші особливості спеціальної відповідальності: 1) наявність кола працівників (суддів, прокурорів, адвокатів тощо); 2) специфічні заходи дисциплінарного впливу (догана, пониження кваліфікаційного класу, звільнення з посади для суддів); 3) порядок накладення та оскарження дисциплінарних стягнень.

Законодавством про працю встановлено строго визначений порядок накладення і зняття дисциплінарних стягнень. За кожне порушення трудової дисципліни може бути застосовано тільки одне дисциплінарне стягнення. Перед накладенням стягнення власник або уповноважений ним орган повинен запропонувати винному працівнику надати письмові пояснення. *Дисциплінарне стягнення накладається не пізніше одного місяця з дня виявлення проступку і не пізніше шести місяців із дня його вчинення*.

Дисциплінарне стягнення оголошується в наказі (розпорядженні), де в обов'язковому порядку вказуються мотиви застосування стягнення і повідомляється працівникові під розписку протягом трьох робочих днів. Працівник має право оскаржити такий наказ у суді, комісії з трудових спорів або у вищестоящих органах.

Строк дії дисциплінарного стягнення – один рік. Протягом цього строку до працівника не застосовується заходи заохочення. Дисциплінарне стягнення до трудової книжки не заноситься.

8.6 Матеріальна відповідальність сторін трудового договору

Поняття матеріальної відповідальності, підстави та умови її виникнення. Матеріальна відповідальність сторін трудового договору **–** це обов'язок однієї сторони трудового договору (працівника або роботодавця) відшкодувати шкоду, заподіяну другій стороні в результаті винного, протиправного невиконання чи неналежного виконання своїх трудових обов'язків. Таким чином Працівник відшкодовує шкоду, спричинену ним наявному майну власника (уповноваженого ним органу), а власник (уповноважений ним орган) відшкодовує збитки, які терпить працівник у результаті шкоди, спричиненої його здоров'ю, протиправного відібрання у нього можливості виконувати трудову функцію, обумовлену трудовим договором, і заробляти таким чином собі на життя.

Відповідно до ст. 130 КЗпП України матеріальна відповідальність встановлюється тільки за пряму дійсну шкоду лише в межах і в порядку, передбачених законодавством. *Пряма дійсна шкода* – це втрата, погіршення або зниження цінності майна, у результаті чого виникає необхідність, нагальна потреба для підприємства (установи, організації) нести затрати на відновлення, набуття майна чи інших цінностей.

До умов виникнення матеріальної відповідальності належать:

– протиправна дія чи бездіяльність сторони трудового договору – така її поведінка, яка є порушенням норм, встановлених законодавством про працю, правилами внутрішнього трудового розпорядку, а також порушенням чи невиконанням посадових обов'язків, визначених посадовими інструкціями, розпорядженнями і наказами керівництва;

– наявність причинного зв’язку між прямою дійсною шкодою і протиправними діями (чи бездіяльністю) сторони трудового договору;

– наявність вини сторони трудового договору у виникненні чи спричиненні збитків, які підлягають відшкодуванню. Вина може виникати з умислу чи необережності, що тягне за собою встановлення виду матеріальної відповідальності: обмеженої чи повної.

Обов’язок доказування наявності умов для покладення матеріальної відповідальності на працівника відповідно до ст. 138 КЗпП України лежить на власникові або уповноваженому ним органові.

Із сукупності обов’язків сторін трудового договору випливає висновок, що *матеріальна відповідальність працівника* – це обов’язок працівника відшкодувати в установленому законом порядку і розмірах пряму дійсну шкоду, заподіяну підприємству (установі, організації) його протиправним і умисним невиконанням чи неналежним виконанням своїх трудових обов’язків.

Види і порядок притягнення до матеріальної відповідальності. Залежно від *форми організації праці* трудове право розрізнює *індивідуальну* і *колективну* матеріальну відповідальність.

Колективна (бригадна) матеріальна відповідальність установлюється, якщо:

– вона передбачена Переліком робіт, при виконанні яких може вводитися бригадна матеріальна відповідальність;

– робота виконуються працівниками спільно і розмежувати матеріальну відповідальність кожного працівника, уклавши з ним договір про повну індивідуальну матеріальну відповідальність, неможливо;

– власником або уповноваженим ним органом створені працівникам умови, необхідні для нормальної роботи і забезпечення повної цілості переданих їм цінностей.

Колективна (бригадна) матеріальна відповідальність установлюється роботодавцем за погодженням із виборним органом первинної профспілкової організації (профспілковим представником) підприємства, установи, організації. Письмовий договір про колективну (бригадну) матеріальну відповідальність укладається між підприємством, установою, організацією і всіма членами колективу (бригади). Комплектування бригад матеріально відповідальних осіб здійснюється на основі принципу добровільності. Зарахування в бригаду нових працівників здійснюється за згодою бригади. Заподіяна шкода розподіляється між членами колективу (бригади) пропорційно місячній тарифній ставці (посадовому окладу) і фактично відпрацьованому часу за період з останньої інвентаризації до дня виявлення шкоди. Члени бригади звільняються від відшкодування шкоди, якщо: а) встановлено, що шкода заподіяна не з їхньої вини; б) відомі конкретні винуватці заподіяної шкоди з числа членів певної бригади.

Залежно від *порядку притягнення*, розміру заподіяної шкоди та *обсягу відшкодування* матеріальна відповідальність працівника за трудовим законодавством поділяється на *обмежену, повну і підвищену відповідальність*.

Обмежена відповідальність є основним видом матеріальної відповідальності у зв'язку з тим, що в процесі виконання обов'язків працівник застосовує різноманітні засоби та предмети праці і в силу цього зазнає ризику спричинити майнову шкоду роботодавцю через необережність чи недостатність обачності. Вона поширюється на всіх працівників, незалежно від їхнього місця в організаційному чи функціональному порядку праці трудового колективу і незалежно від того, це працівник чи керівник процесу праці (статті 132 та 133 КЗпП України).

Повна відповідальність – обов'язок працівника покрити заподіяну шкоду в межах повного розміру, але з урахуванням прямої дійсної шкоди. На відміну від обмеженої, повна матеріальна відповідальність настає лише у безпосередньо визначених законом випадках (ст. 134 КЗпП України). Вона встановлена, головним чином, для тих категорій працівників, які обіймають посади чи виконують роботи, безпосередньо пов'язані із зберіганням, обробляннням, продажем (відпуском), перевезенням або застосуванням в процесі виробництва переданих їм цінностей, які зобов'язані забезпечити їх повне зберігання.

Підвищена відповідальність – матеріальна відповідальність працівників, коли фактична шкода в результаті нестачі чи псування цінностей значно перевищує їхню номінальну вартість. Такий вид відповідальності встановлюється за умови заподіяння збитків, які можуть виникнути під час закупівлі, продажу, перевезення, зберігання, обробляння дорогоцінних металів і дорогоцінних каменів, ювелірних, побутових і промислових виробів з використанням указаних металів і каменів, відходів та брухту з їх вмістом; у разі нестачі іноземної валюти, втрати музейних експонатів та інших цінностей.

Порядок відшкодування шкоди. Законодавством передбачено *добровільний і примусовий* порядок відшкодування шкоди працівником.

Працівник, який заподіяв шкоду, може добровільно її відшкодувати повністю або частково. Зі згоди власника або уповноваженого ним органу працівник має право передати для відшкодування заподіяної ним шкоди рівноцінне майно чи виправити пошкоджене.

У разі відмови працівника від добровільного відшкодування заподіяних ним збитків воно провадиться у примусовому порядку. У цьому разі покриття шкоди в розмірі, що не перевищує середнього місячного заробітку, відповідно до п. 1 ст. 136 КЗпП України провадиться за розпорядженням (наказом) керівника підприємства через відрахування із заробітної плати працівника. Згідно з п. 2 ст. 136 КЗпП України таке *розпорядження повинно бути зроблене не пізніше двох тижнів з дня*

виявлення школи і виконане не раніше семи днів з дня повідомлення про це працівника. У разі незгоди працівника з відрахуванням взагалі чи розміром встановленого відшкодування працівник може подати заяву про розгляд спірного питання в комісію із трудових спорів, а потім до суду.

У решті випадків (за повної та підвищеної матеріальної відповідальності), згідно зі змістом п. 3 ст. 136 КЗпП України, відшкодування збитків працівником забезпечується шляхом подання власником (уповноваженим ним органом} позову до суду. Позов може бути поданий протягом року з дня виявлення шкоди.

Матеріальна відповідальність роботодавця перед працівником. Роботодавець зобов'язаний відшкодувати майнову шкоду, заподіяну працівникові під час виконання ним трудових обов'язків. Така відповідальність наступає:

– у разі порушення права працівника на працю (у випадках порушення правил прийому на роботу, законодавства про переведення на іншу роботу, незаконного відсторонення від роботи, у разі порушення законодавства про підстави і порядок звільнення працівника);

– за незабезпечення власником здорових і безпечних умов праці (у випадку ушкодження здоров'я працівника під час виконання трудових обов'язків, каліцтва, у разі смерті працівника);

– у разі порушення обов'язків роботодавця щодо видачі документів про його працю і заробітну плату (у разі неправильного заповнення, оформлення і затримки видачі трудової книжки, документів про працю і заробітну плату);

– у разі незабезпечення збереження особистих речей працівника під час роботи (у випадках їх зіпсуття, знищення, крадіжки).

Чинне трудове законодавство не визначає підстав та умов настання матеріальної відповідальності роботодавця, а лише вказує у КЗпП України випадки настання відповідальності роботодавця (наприклад, у разі незаконного звільнення, затримки видачі трудової книжки чи несвоєчасних розрахунків у разі звільнення тощо). Законодавством про працю передбачено покладення матеріальної відповідальності на службову особу, винну в незаконному звільненні або переведенні працівника на іншу роботу, невиконання або затримання виконання рішення органу, який розглядав трудовий спір про поновлення на роботі, і заподіяння тим самим матеріальної шкоди (статті 236, 237 КЗпП України) та в інших випадках заподіяння працівникові матеріальної шкоди. У ст. 2371 КЗпП України встановлено також відшкодування роботодавцем моральної шкоди працівникові в разі, якщо порушення його законних прав призвело до моральних страждань, втрати нормальних життєвих зв'язків і вимагає від нього додаткових зусиль для організації свого життя. Порядок відшкодування моральної шкоди визначається законодавством.

8.7 Трудові спори

Важливими трудовими правами працівників, закріпленими в ст. 2 КЗпП України, є право на вирішення колективних трудових конфліктів (спорів) у встановленому законом порядку та право на звернення до суду для вирішення трудових спорів незалежно від характеру виконуваної роботи або займаної посади. В сучасних умовах правовою засадою розгляду трудових спорів є глава XV “Індивідуальні трудові спори" КЗпП України, Закон України від 3 березня 1998 р. № 137/98-ВР "Про порядок вирішення колективних трудових спорів (конфліктів)", а також інші нормативно-правові акти.

Категорію "трудові спори" слід відрізняти від розбіжностей сторін, що передують їм, а також від трудового правопорушення, яке є безпосереднім приводом для розбіжностей. Виникненню спорів зазвичай передують трудові правопорушення, тобто невиконання чи неналежне виконання зобов'язаним суб'єктом свого обов'язку. Отже, трудове правопорушення, а потім його різне оцінювання суб'єктами спірних правовідносин (розбіжність), як правило, передують спору. Розбіжність працівник може врегулювати самостійно або за участю профспілкового органа, що представляє Його Інтереси, під час безпосередніх переговорів із роботодавцем. Трудовий спір виникає тоді, коли розбіжність переноситься на вирішення юрисдикційного органу. Спір також може виникнути без правопорушення у випадках, якщо суб'єкт звертається до юрисдикційного органу, оскаржуючи відмову другої сторони встановити нові або змінити існуючі умови праці.

Трудові спори - це неврегульовані шляхом безпосередніх переговорів розбіжності між сторонами соціально-трудових відносин щодо застосування законодавства про працю, встановлення нових чи зміни існуючих умов праці, що передані на розгляд уповноваженого юрисдикційного органу. Підставою виникнення трудового спору є наявність певного юридичного складу, а саме складного юридичного факту:

а) порушення (дійсне чи уявне) однією зі сторін трудового правовідношення суб'єктивного трудового права іншої сторони (або висування однією із сторін вимог про встановлення нових чи зміну існуючих умов праці);

б) звернення зацікавленої сторони до відповідного юрисдикційного органу;

в) прийняття юрисдикційним органом заяви до розгляду.

Трудові спори можуть бути класифіковані за різними підставами. За суб'єктним критерієм трудові спори поділяються на індивідуальні та колективні.

Основною причиною трудових спорів є суперечності інтересів працівника та роботодавця, які трансформуються в певні конкретні розбіжності, що і становлять сутність трудового спору.

Індивідуальні трудові спори - це неврегульовані розбіжності між працівником і роботодавцем щодо укладення, виконання та розірвання трудового договору, дотримання норм трудового законодавства, які стали предметом розгляду юрисдикційного органу. Індивідуальним спором визнається також спір між роботодавцем і особою, яка раніше перебувала у трудових відносинах із цим роботодавцем, а також особою, яка виявила бажання укласти трудовий договір із роботодавцем, у разі відмови роботодавця від укладення такого договору. Моментом виникнення спору є звернення сторони спору із заявою до юрисдикційного органу. Предметом індивідуального трудового спору можуть бути розбіжності щодо встановлення або зміни умов праці, виконання вимог трудового законодавства, угод, колективного чи трудового договору, інших угод між працівником і роботодавцем тощо.

Індивідуальні трудові спори розглядаються: 1) комісіями з трудових спорів; 2) районними, районними у місті, міськими чи міськрайонними судами.

КТС - це виборний орган трудового колективу, який утворюється на підприємстві, в установі, організації для вирішення індивідуальних трудових спорів шляхом пошуку взаємоприйнятних рішень і примирення сторін таких спорів.

КТС обирається на всіх підприємствах із численністю 15 та більше чоловік, може бути створена як на певний строк, так і безстроково.

КТС, як правило, розглядає спори про: а) переведення на іншу роботу та зміну умов трудового договору; б) використання належного працівникові часу відпочинку; в) накладення дисциплінарних стягнень; г) оплату праці; г) застосування до працівника норм і правил, установлених законодавством, колективними договорами та угодами, локальними актами підприємства тощо.

Колективний трудовий спір (конфлікт) - це розбіжності, що виникли між сторонами соціально-трудових відносин, щодо: а) встановлення нових або зміни існуючих умов праці та виробничого побуту; б) укладення чи зміни колективного договору, угоди; в) виконання колективного договору, угоди або окремих їх положень; г) невиконання вимог законодавства про працю.

Колективні трудові спори класифікуються:

1) за характером спору на спори матеріального та спори процедурного характеру;

2) залежно від рівня, на якому вони виникли, на виробничі спори, галузеві спори, територіальні спори, національні спори.

Сторонами колективного трудового спору є:

а) на виробничому рівні - наймані працівники (окремі категорії найманих працівників) підприємства чи Його структурного підрозділу або первинна профспілкова чи інша уповноважена найманими працівниками організація та роботодавець;

б) на галузевому та територіальному рівнях-наймані працівники підприємств однієї чи декількох галузей (професій) або адміністративно-територіальних одиниць чи профспілки, їх об'єднання або інші уповноважені цими найманими працівниками органи та роботодавці або об'єднання роботодавців;

в) на національному рівні-наймані працівники однієї або декількох галузей (професій) чи профспілки або їх об'єднання чи уповноважені найманими працівниками органи та роботодавці або об'єднання роботодавців на території більшості адміністративно-територіальних одиниць України, передбачених у ч. 2 ст. 133 Конституції України (Автономна Республіка Крим, області, міста Київ та Севастополь).

Колективний трудовий спір виникає з моменту, коли уповноважений представницький орган найманих працівників одержав від роботодавця повідомлення про повну або часткову відмову в задоволенні колективних вимог і ухвалив рішення про незгоду з рішенням власника або коли строки розгляду вимог закінчилися, а відповіді від власника не надійшло. Про виникнення колективного трудового спору орган, який представляє інтереси найманих працівників або профспілки, зобов'язаний у триденний строк письмово проінформувати власника, місцевий орган виконавчої влади, орган місцевого самоврядування за місцем знаходження підприємства та НСПП.

Колективний трудовий конфлікт розглядається:

а) примирною комісією з питань встановлення нових або зміни існуючих соціально-економічних умов праці та виробничого побуту і укладення або зміни колективного договору, угоди;

б) трудовим арбітражем:

- у разі неприйняття примирною комісією рішення у встановлені строки (на виробничому рівні - у п'ятиденний; на галузевому та територіальному рівнях - десятиденний; на національному рівні - п'ятнадцятиденний строк з моменту утворення комісій) або ж відповідно подовжені за згодою сторін колективного трудового спору;

- в разі неприйняття примирною комісією погодженого рішення щодо вирішення колективного трудового спору з цих питань;

- з питань виконання колективного договору, угоди, невиконання вимог законодавства про працю.

Примирна комісія - орган, призначений для вироблення рішення, що може задовольнити сторони колективного трудового спору (конфлікту) та складається із представників сторін.

Трудовий арбітраж - це орган, який складається із залучених сторонами колективного трудового спору фахівців, експертів та інших осіб і ухвалює рішення по суті спору.

Відповідно до ч. 1 ст. 44 Основного Закону "ті, хто працює, мають право на страйк для захисту своїх економічних і соціальних інтересів". Порядок здійснення права на страйк визначено Законом України "Про порядок вирішення колективних трудових спорів (конфліктів)" з урахуванням необхідності забезпечення національної безпеки, охорони здоров'я, прав і свобод інших людей. У ч. 1 ст. 17 цього Закону визначено, що страйк - це тимчасове колективне добровільне припинення роботи працівниками підприємства (структурного підрозділу) з метою вирішення колективного трудового спору. Страйк застосовується як крайній засіб (коли всі інші можливості вичерпано) вирішення колективного трудового спору. Участь у страйку працівників, за винятком страйків, визнаних судом незаконними, не є порушенням трудової дисципліни і не може бути підставою для притягнення до дисциплінарної відповідальності. Час страйку працівникам, які беруть у ньому участь, не оплачується. Час участі працівника у страйку, визнаному судом незаконним, не зараховується до загального і безперервного стажу.

Контрольні запитання до розділу

1. Назвіть основні умови виникнення трудових правовідносин. Розкрийте їх зміст.
2. Розкрийте зміст понять «зайнятість», «працевлаштування», «безробіття». За якими ознаками запропонована безробітному робота може вважатися підходящою?
3. Які умови і особливості працевлаштування іноземців в Україні? Якими нормативними актами регулюється працевлаштування і труд українських громадян за кордоном?
4. Наведіть визначення поняття трудового договору. Які ознаки відрізняють трудовий договір від трудової угоди та цивільного договору?
5. Розкрийте суть і основні ознаки колективного договору.
6. Розмежуйте між собою дистанційну та надомну працю.
7. Виділіть умовно етапи звільнення працівника.
8. Назвіть підстави розірвання трудових відносин та порядок розрахунку з працівником.
9. Яку функцію відіграє режим робочого часу? Чи потрібно його визначати у кожному трудовому договорі? Назвіть ознаки, які відрізняють надурочні роботи від примусової праці.
10. Дайте характеристику скороченого, неповного робочого часу та гнучкого режиму праці.

11. Назвіть види часу відпочинку. Розмежуйте перерву та відпустку як види часу відпочинку.

12. Наведіть аргументи на підтвердження або спростування думки, що оплата праці є істотною умовою трудового договору. Які обставини впливають на виплату заробітної плати у повному розмірі?

13. Дайте визначення поняття «трудова дисципліна», назвіть її елементи.

14. Що таке внутрішній трудовий розпорядок? Яка його структура? Проаналізуйте зміст Правила внутрішнього трудового розпорядку та порядок їх прийняття.

15. Розмежуйте загальну та спеціальну дисциплінарну відповідальність працівників, в чому особливість останньої.

16. Вкажіть основні відмінності матеріальної відповідальності за трудовим правом та майнової відповідальності за цивільним правом.

17. Що таке повна матеріальна відповідальність? В яких випадках вона застосовується?

18. Що таке трудовий спір та які його види ? У чому полягає зміст індивідуального трудового спору?

19. У чому полягає відмінність між індивідуальними і колективними трудовими спорами? За якими ознаками це можна з’ясувати?

20. Що таке страйк? Виділіть стадії проведення страйку.

Розділ 9 МІЖНАРОДНЕ ПРИВАТНЕ ПРАВО

9.1 Колізійний метод регулювання відносин у міжнародному приватному праві. Застосування колізійних норм

Правовий метод регулювання **–** це сукупність узгоджених між собою способів впливу на певну групу відносин. Для міжнародного приватного права (МПП) притаманний цивільно-правовий метод (диспозитивний), що виражає правову природу цієї галузі.

Крім нього для врегулювання відносин з «іноземним елементом» застосовуються два юридико-технічні методи: колізійний та матеріально-правовий, що вказують на специфіку міжнародних приватноправових відносин. Зазначені методи характеризують зовнішню форму джерел МПП як національно-правових, так і міжнародно-правових.

Колізійний метод є необхідним для регулювання цивільно-правових відносин, регламентація яких не узгоджена, а також у разі потреби зробити вибір між нормами права. Потреба в застосуванні колізійного методу може виникати як у випадку неідентичності законодавства різних правових систем з одного і того ж питання, так і у випадку їх абсолютної схожості. Для винесення рішення на основі законодавства певної держави суд повинен насамперед зробити вибір між законодавством цих держав, тобто звернутися до колізійної норми. Існування правових систем між нормами правових джерел, з яких необхідно зробити вибір, породжує потребу в застосуванні колізійного методу.

Матеріально-правовий метод означає, що колізійна норма, відсилаючи до законодавства певної держави, самостійно не врегульовує правовідносини з «іноземним елементом», її існування має сенс за умови використання матеріально-правової норми, тобто такої, що посутньо регулює правовідносини в МПП. Наявність матеріально-правових норм свідчить про існування поряд із колізійним матеріально-правового методу регулювання вказаних правовідносин.

Серед міжнародно-правових джерел МПП першими слід вказати певні кодифікаційні джерела. Кодекс – це закон, який є в основі певного законодавства, йому відводиться пріоритетна роль серед інших джерел права (звичай, доктрина, судова і арбітражна практика).

Найяскравішим прикладом кодифікації МПП на регіональному рівні є прийняття Кодекса Бустаманте 20 лютого 1928 року (міжнародний договір як додаток до Гаванської конвенції), прийнятий з метою кодифікації міжнародного приватного права на території Америки, названий на честь головного автора його проекта і редактора тексту кубинського юриста і дипломата Антоніо Санчеса де Бустаманте.

Також потрібно виділити ще п’ять видів джерел МПП: внутрішнє законодавство країн; звичаї (внутрідержавні та міжнародні); міжнародний договір; судова та арбітражна практика; доктрина.

Слід звернути увагу на подвійність джерел МПП. Вона полягає в тому, що, з одного боку, джерелами права є міжнародні угоди та міжнародні звичаї, а з іншого – норми законодавства та судова практика окремих держав, а також звичаї, які застосовуються у сфері торгівлі та мореплавства. Подвійність джерел МПП не впливає на єдність предмета регулювання, це по суті цивільно-правові відносини з іноземним елементом.

Розкриваючи питання принципів МПП, насамперед, маємо звернути увагу на принцип автономії волі. *Принцип автономії волі (lex voluntatis) в* МПП – це фундаментальний принцип будь-якої національної приватноправової системи, властивий учасникам міжнародних приватноправових відносин (як правило, договірних). У МПП сторони під час укладення договорів користуються принципом автономії волі щодо права, за яким буде регулюватися договір. Укладаючи договір, сторони за цим принципом можуть обрати: право, що буде застосовано до всього договору або тільки його частини; різне право для застосування до різних частин договору. Сторони можуть обирати право під час укладання договору, а можуть змінити вибір у будь-який момент часу.

Сутність принципу *автономії волі (lex voluntatis)* полягає у свободі сторін договору вступати або не вступати в приватноправові відносини, які врегульовані або не врегульовані законодавчо. Закон, обраний учасниками певних відносин, які здійснили правочин за принципом *автономії волі (lex voluntatis)*, являє собою застосування права тієї держави, яку оберуть самі сторони. Ця формула прикріплення, або колізійна прив'язка, прийнята у більшості країн світу. Як національне колізійне право, так і міжнародні договори виходять із того, що під час вирішення всіх колізійних питань у сфері договірних зобов'язань вирішальною є воля сторін.

Принциповим у МПП для розуміння особливостей застосування колізійного методу є розуміння колізії та колізійної норми*. Колізія у МПП* – це така правова ситуація, в якій приватноправові відносини через наявність у них іноземного елементу підпадають під чинність двох або більше національних правових систем.

Колізійна норма – це різновид спеціалізованих правових норм, що встановлюють правила вибору правової норми, яка підлягає застосуванню в разі наявності розбіжностей між нормами права, які регулюють однакові фактичні обставини. Відповідно до п. 3 ч. 1 ст. 1 ЗУ «Про міжнародне приватне право», *колізійна норма* – норма, що визначає право якої держави підлягає застосуванню до правовідносин з іноземним елементом. Одностороння колізійна норма – це така норма, прив'язка якої негайно і безпосередньо вказує на право країни, яке слід застосовувати для врегулювання відносин з іноземним елементом.

Нормативно-юридичний *зміст колізійної норми* становить система юридичних фактів, а також правила застосування приписів у разі їх суперечності. У межах МПП традиційно вважається, що колізійна норма складається з двох частин: 1) обсягу, який вказує на правовідносини цивільно-правового характеру з іноземним елементом, які потребують регулювання і до яких ця норма застосовується; 2) прив'язки, яка є частиною норми і містить вказівку на закон, який підлягає застосуванню до такого виду правовідносин.

Особливості тлумачення колізійних норм пояснюються вирішенням колізійної проблеми, тобто визначенням застосованого права (вибір компетентного правопорядку). У цьому і полягає мета «первинної» кваліфікації колізійної норми. Безпосередньо з процесом вибору права пов'язані проблеми кваліфікації зворотного відсилання (в тому числі відсилання до права третьої країни), обхід закону тощо.

«Вторинна» кваліфікація передбачає застосування норм обраного правопорядку і безпосередньо пов'язана з тлумаченням норм іноземного права, зі встановленням їх змісту, а також з обмеженням застосування іноземного права.

У ст. 7 ЗУ «Про міжнародне приватне право» передбачена процедура правової кваліфікації, де зазначається, що під час визначення права, яке підлягає застосуванню, суд має тлумачити норми і поняття відповідно до права України, а якщо юридичні поняття невідомі праву країни суду чи відомі під іншою назвою або з іншим змістом і не можуть бути визначені шляхом тлумачення за правом країни суду, то під час їх правової кваліфікації може також враховуватися право іноземної країни.

Таким чином, правова кваліфікація може проводитися, по-перше, за законом країни суду і, по-друге, за іноземним законом.

Проблема кваліфікацій підлягає розгляду у двох основних напрямах: 1) кваліфікація понять обсягу колізійної норми (до них належать, наприклад, «форма заповіту», «позовна давність» тощо); 2) кваліфікація понять, які складають її прив'язку (йдеться про такі поняття, як «місце укладання угоди», «закон місця вчинення правопорушення» тощо).

Отже, кваліфікація понять колізійної норми може бути ускладнена «конфліктом кваліфікацій», що виникає внаслідок відмінностей у визначенні тих самих понять різними правовими системами. Відтак, юридичні поняття, з яких складається обсяг і прив'язка колізійних норм різних держав, можуть за формою збігатися, але мати різний зміст.

Окрім того, наявність однакових колізійних норм у праві різних держав не гарантує однаковий вибір права. Він буде залежати від того, за правовими поняттями якої держави буде тлумачиться колізійна норма на предмет співвідношення її з фактичними обставинами.

Виходячи із наведеного, існує три можливих варіанти вирішення конфлікту кваліфікацій, а саме: *кваліфікація за законом суду (lege fori)*; *кваліфікація за тим правопорядком, до якого відсилає колізійна норма (lege causae*); кваліфікація за принципом *«автономної кваліфікації».*

9.2 Колізійні питання права власності

Вихідною точкою для розв'язання більшості колізійних питань права власності в МПП є використання прив'язки «*закон місцезнаходження речі»* (*lex rei sitae).* Саме відповідно до неї визначається, зокрема, коло і зміст речових прав, умови їх виникнення, припинення, зміни та переходу, суб'єктивний склад власників тощо.

Практично у всіх країнах світу зазначена колізійна формула визнається основоположною щодо прав і обов'язків на нерухоме майно (земельні ділянки, будівлі). Стосовно ж рухомого майна (цінні папери, транспортні засоби, особисті речі) це правило не є таки безумовним.

Поширення прив'язки *lex rie sitae* на суспільні відносини, що виникають у сфері речових прав як на рухоме, так і на нерухоме майно, притаманне для таких держав, як Португалія, Греція, Бельгія, країн Східної Європи. Разом з тим і в цих країнах практикується використання низки спеціальних колізійних положень стосовно рухомого майна. Вони зводяться до двох основних правил: 1) якщо особа за кордоном правомірно набуває річ, то у разі переміщення її у відповідній державі ця особа може зберегти річ у власності навіть у тому випадку, якщо певний порядок придбання речі у власність неможливий; 2) обсяг правомочностей власника буде в усіх випадках визначатися на підставі закону тієї держави, у якій ця річ знаходиться. І не має значення, які права належали власникові речі до її переміщення у відповідну державу.

Подібна схема регулювання питань права власності існує й в Україні – стосовно як нерухомого, так і рухомого майна діє прив'язка *lex rie sitae* (ст.ст. 38–42 ЗУ «Про міжнародне приватне право»). Країни загального права (тобто прецедентного, Велика Британія, США) поширюють дію цієї формули головним чином на нерухоме майно. Стосовно ж рухомого майна в цих державах прийнято використовувати особливу групу прив'язок, основною з яких є прив'язка *«особистий закон власника» (lex personalis)*. Але останнім часом є тенденція і в цих країнах застосовувати rex *lex rie sitae.*

Досить цікавим у МПП є питання про перехід ризику випадкової загибелі або псування майна з відчужувача на набувача в тих випадках, коли придбання права власності відбувається за договором (зокрема, купівлі-продажу). Проблема полягає в тому, що законодавство різних країн не однаково визначає момент такого переходу.

У правових системах одних держав у цьому випадку використовується принцип римського цивільного права, відповідно до якого ризик переходить з продавця на покупця в момент укладання договору, незалежно від того, чи набуває покупець у цей момент право власності на проданий товар *(pereculum est empototis)*. Це правило, зокрема, прописано в законодавствах Швейцарії, Японії, деяких країн Латинської Америки.

Нормативні акти інших країн світу пов'язують момент переходу ризику безпосередньо з моментом переходу права власності, коли *ризик несе власник (res peril domino).*

Особливі складнощі в міжнародній діловій практиці викликають випадки, коли предметом угоди виступає *товар, що знаходиться в дорозі (res in transito)*. У такій ситуації сторони, укладаючи договір щодо речі, перевезеної по морю, повітрю або по суші, можуть і не знати з достатнім ступенем точності, де в певний час ця річ знаходиться.

У МПП існують декілька прив'язок, що дозволяють продавцю і покупцю визначити застосовуване право для врегулювання їх відносин з переходу права власності в подібних випадках: *закон країни місця призначення (lex rie sitae)*; *закон країни місця відправлення речі; закон проміжного пункту; закон прапора транспортного засобу* тощо.

Колізійні питання відносин, що випливають з права власності, регулюються також в окремих міжнародних угодах. Серед них найбільш відомою є Гаазька конвенція про право, застосовуване до переходу права власності під час купівлі-продажу рухомих матеріальних речей від 1958 р. Характерною рисою цього договору є те, що він вирішує більшість питань, пов'язаних із переходом права власності, не на підставі формули (або принципу) *lex rei sitae*, а на підставі зобов'язального статусу, тобто права, застосовуваного сторонами до своїх зобов'язань за зовнішньоторговельною угодою.

9.3 Питання спадкування у міжнародному приватному праві

Правовому регулюванню спадкових відносин притаманний колізійно-правовий метод. Прикладом уніфікації колізійних норм на міжнародному рівні може слугувати Гаазька конвенція про колізію законів, які стосуються форми заповітів (1961 р.). Конвенція встановила спільні положення про колізії законів, що стосуються форми заповітів. Застосування же уніфікованого матеріально-правового методу (використання норм національного законодавства різних країн) ускладнено тим, що існують значні відмінності щодо регулювання спадкових відносин у різних правових системах світу.

Є приклади зазначеної уніфікації, зокрема Кодекс Бустаманте, в якому нормам спадкування присвячено 20 статей. Однак ці норми – з питань міжнародного спадкування та встановлення спільних адміністративних норм щодо охорони спадкового майна. Уніфіковані норми регулювання спадкових відносин з іноземним елементом зосереджені переважно у двосторонніх і багатосторонніх договорах про правову допомогу, а також в консульських конвенціях.

Найбільш поширеними колізійними прив'язками щодо спадкових відносин є *закон постійного місця проживання особи* на момент складання заповіту *(lex domicilii)*, а також закон держави, громадянином якої є спадкодавець – *особистий закон (lex personalis)* (ст.ст. 70–72 ЗУ «Про міжнародне приватне право»).

Для застосування колізійних прив'язок важливе значення має з'ясування таких питань:

1) зарахування спадкового майна до рухомого або нерухомого, спадкування окремих видів майна (виключних прав, банківських вкладів тощо);

2) місце відкриття спадщини (у цьому випадку застосовується колізійна прив'язка «місця останнього постійного проживання спадкодавця»);

3) коло осіб, які успадковують майно (зазвичай успадковують фізичні особи, які є живими на день відкриття спадщини та навіть зачаті за життя спадкодавця, також юридичні особи, які функціонують на день відкриття спадщини, а також держава; не можуть успадковувати негідні спадкоємці за підставами, визначеними законом (в Україні ст. 1225 ЦКУ), у такому разі визначається черговість спадкоємців (гл. 86 ЦКУ);

4) визначення виду спадкування за заповітом або за законом;

5) форма заповіту та здатність на укладання заповіту (тестоментоздатність) (здатність на укладання заповіту в деяких державах не прив'язується до дієздатності (деліктоздатності) заповідача; в Україні, зокрема, визначений віковий ценз (можливість на укладання з 18 років, тобто з настання віку повноліття), а також психічне здоров'я. Наприклад, в Японії здатність на укладання заповіту настає з 15 років, а повна цивільна дієздатність – з 20 років).

Щодо визначення форми заповіту в МПП, як вже було зазначено вище, застосовуються положення Конвенції про колізії законів, які стосуються форми заповітів. Україна є учасницею згадуваної Конвенції від 17 грудня 2009 року, яка набрала чинності для нашої держави 14 травня 2011 року. Відповідно до ст. 1 зазначеної Конвенції заповіт є дійсним стосовно форми, якщо його форма відповідає внутрішньому законодавству щодо місця, де заповідач його склав, або громадянства заповідача на момент складення заповіту чи на момент його смерті, або

постійного місця проживання заповідача на момент складання заповіту чи на момент його смерті, або звичайного місця проживання заповідача на момент складання заповіту чи на момент його смерті, або настільки, наскільки це стосується нерухомості, її місцезнаходження.

Для цілей цієї Конвенції, якщо національне законодавство є не уніфікованою системою, закон, який повинен застосовуватися, визначається чинними правилами цієї системи, а за відсутності таких правил – найреальнішим зв'язком, який заповідач мав із будь-яким одним законодавством, яке входить до складу цієї системи. Визначення того, чи мав заповідач постійне місце проживання в певному місце (державі), регулюється правом цього місця.

Конвенція застосовується також до форми заповітів, складених двома чи більше особами в одному документі. Для цілей Конвенції будь-яка норма права, яка обмежує дозволені форми заповітів з огляду на вік, громадянство чи інші особисті якості заповідача, вважається такою, що стосується питань форми. Це ж правило застосовується до вимог, що висуваються для якостей, які повинні мати свідки та які необхідні для дійсності заповітів.

Відповідно до ст. 6 Конвенції застосування колізійних норм, установлених у ній, не залежить від будь-якої вимоги взаємності. Конвенція застосовується, навіть якщо громадянство зацікавлених осіб чи право, що повинно застосовувати на підставі попередніх положень, не є громадянством чи правом Договірної держави.

У застосуванні будь-якого із законів, визнаних Конвенцією як такі, що застосовані, може бути відмовлено лише тоді, коли воно явно суперечить публічному порядку (*ordre public*).

Кожна Договірна держава може залишити за собою право не визнавати на підставі відповідних положень свого законодавства форм заповітів, складених за кордоном, коли виконуються такі умови: заповіт є дійсним стосовно форми тільки з огляду на закон, що застосовується лише у зв'язку з місцем, де заповідач склав свій заповіт; заповідач мав громадянство тієї держави, яка зробила застереження; заповідач мав постійне місце проживання у зазначеній державі або мав там своє звичайне місце проживання; заповідач помер у державі, іншій, ніж та, в якій він склав свій заповіт. Ці застереження є чинними лише стосовно власності, що знаходиться в державі, яка зробила застереження.

Україна приєдналася до Конвенції з такими застереженнями: Україна залишає за собою право визначати місце постійного проживання заповідача згідно із *законом суду (lex fori)*; Україна залишає за собою право не визнавати заповіт, вчинений громадянами України в усній формі, крім як за виняткових обставин; Україна залишає за собою право не застосовувати Конвенцію до будь-яких положень заповітів, які згідно із законодавством України не стосуються спадкування.

9.4 Порядок укладання та розірвання транскордонних шлюбів. Правове регулювання майнових відносин подружжя, ускладнених іноземним елементом

Для укладання шлюбу майбутнє подружжя за наявністю іноземного елементу особисто подає до органу РАЦС (реєстрація актів цивільного стану) заяву встановленого зразка. Заявники самостійно обирають орган РАЦС для подання заяви. Якщо іноземець із поважних причин не може бути присутній, його підпис у заяві засвідчується нотаріально, а саму заяву подає представник, який діє на підставі нотаріально посвідченого доручення.

Орган РАЦС приймає заяву і знайомить заявників із правами і обов'язками подружжя, порядком проведення реєстрації, також повідомляє про їхнє право пройти медичне обстеження для встановлення стану здоров'я. За згодою наречених їм видається бланк направлення затвердженої форми. Про згоду або відмову від обстеження робиться відмітка.

За погодженням із заявниками призначається дата одруження. За загальним правилом, реєстрація шлюбу з іноземцем здійснюється після закінчення місячного строку, що відліковується з дати подання заяви. За наявності поважних причин, підтверджених документами, реєстрацію можна провести до закінчення місячного строку. Реєстрація шлюбу відбувається у присутності обох заявників.

Іноземці та особи без громадянства для реєстрації шлюбу в Україні мають надати певні документи. У разі реєстрації шлюбу вперше іноземець має надати: закордонний паспорт; документ, що засвідчує законність перебування на території України; довідку про сімейний стан, що підтверджує відсутність іншого шлюбу.

Якщо особа раніше перебувала у шлюбі, необхідно додати: свідоцтво про розлучення; судове рішення, якщо суд приймав рішення про розлучення через наявність у сім'ї неповнолітніх дітей; документ про зміну прізвища, якщо особа після розірвання шлюбу не змінювала прізвища. У деяких випадках державні органи можуть зобов'язати надати довідку про громадянство, несудимість, стан здоров'я тощо.

На практиці існують випадки, коли необхідно підтвердити дійсність іноземного документа через легалізацію. У такому випадку слід звернутися до консульських установ чи відповідного фахівця, який визначатиме спосіб легалізації та порядок виконання перекладу.

Якщо особи вступають у полігамний шлюб, де чоловік мусульманин, то можуть виникнути проблема визнання цього шлюбу в країні, з якої дружина, якщо в цій країні полігамні шлюби не допускаються. Відсутність однаковості в змісті поняття матеріальних умов породжує в подальшому так звані *«кульгаючі шлюби»*, тобто шлюби, які визнаються в одній державі, але не визнаються в іншій. У цьому разі виникає колізійна проблема, яку важко вирішити, але в сімейному праві держави роблять спроби уніфікувати окремі інститути. Одна із спроб уніфікації – це прийняття вже зазначеного вище Кодексу Бустаманте.

Однією з умов укладання шлюбу є відсутність між особами відносин споріднення. Законодавча перешкода укладання шлюбів між родичами існує в усіх цивілізованих країнах, тому що такий союз призводить до високого відсотку спадкових захворювань у дітей. У заборонений перелік входять висхідні і низхідні родичі. У мусульман заборонений навіть шлюб у родинних стосунках з молочного годування в такому ж ступені, що і кровний.

Практично в усіх країнах світу однією із вимог вступу в шлюб є приналежність осіб до різної статі, а в разі фізичної аномалії питання вирішується компетентними органами на підставі даних медичного обстеження (в Англії, наприклад, вирішує суд, в Італії – прокуратура). На сьогодні в деяких європейських країнах і штатах США легалізовані одностатеві шлюби, історія яких почалася з 1989 р. Виникає питання: хто може скористатися правом на одностатеві шлюби в країнах, де працює інститут «одностатевої сім'ї». За правилами це мають бути громадяни однієї країни або особи, що мають постійне місце проживання на території відповідної країни. Короткострокове перебування в країні, пов'язане з навчанням або туризмом, не дає права на укладання одностатевого шлюбу особами з держав, де такий шлюб заборонений.

Міжнародні організації розробили низку міжнародних договорів, що регулюють питання у сфері шлюбно-сімейних правовідносин. Зокрема, Конвенція про згоду на взяття шлюбу, шлюбний вік і реєстрацію шлюбів (1962 р.), Конвенція про укладання шлюбу та визнання його недійсним (1978 р.), Конвенція про право, що застосовується до режиму майна подружжя (1978 р.).

Багато цьому питанню приділяла уваги Рада Європи, у рамках цієї міжнародної організації схвалено ряд резолюцій та рекомендацій у галузі сімейного права.

Підстави та способи припинення шлюбу в Україні регулюються Сімейним кодексом України. Розірвання шлюбу можливе через органи РАЦС за заявою подружжя, яке не має дітей, а в інших випадках – тільки за рішенням суду.

Отже, питання про можливість розірвання шлюбу в різних державах вирішується по-різному. Існує низка колізійних проблем розірвання шлюбу в МПП.

Найперша – проблема вибору права у вирішенні справ про припинення шлюбу. Багато країн застосовують *закон країни суду (lex fori)*, а також певні країни використовують *закон місця проживання подружжя (lex domicilii)*. Так в Англії, США використовується *закон місця проживання подружжя (lex domicilii),* у Франції – *lex domicilii* або *особистий закон людини (lex personalis)* (це право держави, громадянином якої є фізична особа, в Україні визначається ст. 16 ЗУ «Про міжнародне приватне право»). У багатьох країнах ці прив'язки доповнюють одна одну. Якщо розриваються «кульгаючі шлюби», то значення в іншій державі може мати рішення органу, що розірвав шлюб. Але є держави, що не визнають

рішень з іноземних країн про розлучення своїх громадян. В Україні сімейні відносини за участю іноземного елементу врегулюванні у статтях 55–64 ЗУ «Про міжнародне приватне право».

Породження шлюбом майнових відносин подружжя є загальновизнаним фактом, їхні особливості визначаються нормами сімейного законодавства окремих держав. Однак правові системи різних держав містять суттєві відмінності щодо визначення правового режиму майна подружжя. У порівняльно-правовому аспекті можна виділити три основні види правових режимів майна подружжя: режим роздільності майна (separate property), коли майно належить кожному з подружжя окремо; режим спільності майна (community property), що передбачає об'єднання майна подружжя в єдиний майновий масив і встановлення права власності на нього, при цьому кожний із подружжя зберігає право власності на дошлюбне, успадковане та подароване майно; режим відкладеної спільності (deferred community) полягає в тому, що кожний з подружжя визнається власником належного йому майна, а у разі припинення шлюбу все майно подружжя розподіляється між ними порівну.

У ЗУ «Про міжнародне приватне право» міститься норма (ст. 61), яка закріплює правило визначення компетентного правопорядку для регулювання майнових відносин подружжя, ускладнених іноземним елементом. Так, відповідно до закону за відсутності вибору права подружжям майнові наслідки шлюбу визначаються першочергово прив'язкою до спільного *особистого закону подружжя (lex personalis)*, потім прив'язкою стосовно права місця останнього спільного проживання, право держави, в якій це майно розташоване (стосовно нерухомого майна). Тобто законом встановлюються автономія волі, однак обмежена, тому що імперативно встановлюється використання зазначених прив'язок. Принцип автономії волі застосовується, наприклад, щодо укладання шлюбного договору (ст. 59).

9.5 Договірні зобов'язання в міжнародному приватному праві. Застосування «ПРАВИЛ ІНКОТЕРМС» у зовнішньоекономічних договорах

Зобов'язальні правовідносини, що регулюються як національним правом, так і МПП, можна розділити на дві основні групи: договірні зобов'язання та недоговірні зобов'язання.

Розглядаючи договірні зобов'язання в МПП, слід визначитися з питанням, як вони з'являються. Договірні, звісно, – на підставі укладеного договору, тобто випливають з нього і передбачають наявність двох (або більше) суб'єктів: активного, якому належить право, та пасивного, якому належить обов'язок. Але за умовами двосторонніх (багатосторонніх) договорів сторони, як правило, мають взаємні права та обов'язки.

У доктрині МПП найчастіше зустрічаються терміни «міжнародний комерційний договір» або «міжнародний комерційний правочин». Саме такими термінами оперує відомий документ «Принципи міжнародних комерційних договорів», розроблений Міжнародним інститутом уніфікації приватного права (УНІДРУА).

У національному законодавстві України такі договори визначаються як зовнішньоекономічні. Але не слід всі договори, що укладаються у відносинах з іноземним елементом, уважати саме зовнішньоекономічними, особливістю яких є регулювання комерційної діяльності. Цим критерієм не охоплюються, наприклад, договори доручення, дарування тощо.

В Україні центральне місце в колізійному регулюванні відносин, ускладнених іноземним елементом, належить ЗУ «Про міжнародне приватне право». Насамперед для регулювання договірних відносин у зазначеному Законі визначається принцип *«автономії волі» (lex voluntetis)* сторін. Згідно з цим принципом сторони за домовленістю можуть обрати право, якому буде підпорядкований договір.

Відповідно до ст. 1 ЗУ «Про зовнішньоекономічну діяльність» (1991 р.) *зовнішньоекономічна діяльність (далі – ЗЕД) – це діяльність суб'єктів господарської діяльності України та іноземних суб'єктів господарської діяльності, побудована на взаємовідносинах між ними, що має місце як на території України, так і за її межами.*

Зовнішньоекономічний договір (контракт) – це матеріально оформлена угода двох або більше суб'єктів ЗЕД та їхніх іноземних контрагентів, спрямована на встановлення, зміну або припинення їхніх взаємних прав та обов'язків у зовнішньоекономічній діяльності. Форма зовнішньоекономічного договору (контракту) визначається правом місця його укладання. Як правило, зовнішньоекономічний договір укладається у простій письмовій формі, якщо інше не передбачено міжнародним договором України чи законом.

Суб'єкти, які є сторонами зовнішньоекономічного договору (контракту), мають бути здатними до укладання договору (контракту) відповідно до зазначеного Закону та інших законів України та/або закону місця укладання договору (контракту). Суб'єкти ЗЕД мають право укладати будь-які зовнішньоекономічні договори (контракти), крім тих, укладання яких заборонено законодавством України (ст. 382 ГК України).

Відповідно до ст. 377 ГК України, ЗЕД суб'єктів господарювання є господарська діяльність, яка в процесі її здійснення потребує перетинання митного кордону України майном та/або робочою силою. Зовнішньоекономічний договір (контракт) може бути визнано недійсним у судовому порядку, якщо він не відповідає вимогам законів України або міжнародних договорів України.

З метою однакового тлумачення комерційних термінів суб'єктами господарської (підприємницької) діяльності України під час укладення зовнішньоекономічних договорів (контрактів), предметом яких є товари (роботи, послуги), застосовуються Міжнародні правила інтерпретації комерційних термінів, які були підготовлені Міжнародною торговою палатою (МТП), – Правила «ІНКОТЕРМС» (INCOTERMS). Суб'єктам господарської (підприємницької) діяльності України під час підписання договорів, у тому числі зовнішньоекономічних договорів (контрактів), імперативно запропоновано забезпечувати дотримання цих правил.

Правила «ІНКОТЕРМС» слугують для зведення Міжнародних правил щодо тлумачення найбільш використовуваних торгових термінів, що визначають умови торгових операцій і вживаних у сфері зовнішньої торгівлі. За рахунок цього можна уникати розбіжностей в тлумаченні таких термінів у різних країнах або ж, принаймні, значною мірою їх зменшити.

Із 1 січня 2020 року набули чинності нові правила INCOTERMS–2020, розроблені МТП комітетом експертів із різних країн світу. Метою експертів було спростити правила, а також видалити зайві терміни, які можуть викликати плутанину у використанні торгових термінів, більш чітко роз'яснити всі умови поставок для експортерів та імпортерів по всьому світу.

Окрім нових правил, суб'єкти ЗЕД можуть використовувати Правила «ІНКОТЕРМС» 2010 року або 2000 року (це більш ранні версії «ІНКОТЕРМС»), але вказувати у зовнішньоекономічних договорах купівлі-продажу, яку версію було використано.

Сформульовані в «ІНКОТЕРМС» базисні умови зовнішньоторгової купівлі-продажу визначають момент переходу права власності на товар від продавця до покупця, ризик його випадкової загибелі; встановлюють, який контрагент організовує перевезення товару; хто сплачує витрати зі страхування товару; робить митне очищення тощо.

9.6 Деліктні зобов'язання в міжнародному приватному праві

Цивільне правопорушення (делікт) являє собою порушення суб'єктивних цивільних прав, заподіяння шкоди особистості або майну юридичної чи фізичної особи.

Делікти перебувають у сфері МПП, якщо в їх складі виявляється юридичний зв'язок з правопорядком двох і більше держав. Сукупність норм, що регулюють відносини із зобов'язань недоговірного характеру, пов'язаних з іноземним правопорядком, називають *міжнародним деліктним правом,* яке є самостійною підгалуззю МПП.

Зобов'язання позадоговірного характеру (тобто такі, що випливають із законодавства) охоплюють зобов'язання: із заподіяння шкоди (з деліктів і внаслідок недоліків товару, робіт або послуг); із безпідставного збагачення (*безпідставне збагачення* – це набуття майна однією особою за рахунок іншої без достатньої правової підстави); з недобросовісної конкуренції; з ведення чужих справ без доручень.

Умови виникнення зобов'язань із заподіяння шкоди в МПП:

– потерпілий або деліквент (правопорушник) є іноземцями;

– дії деліквента з відшкодування шкоди залежать від іноземної правової сфери;

– предмет правовідносин пошкоджений на території іноземної держави;

– суб'єктивне право потерпілого і юридичний обов'язок деліквента виникають в одній державі, а реалізуються в іншій;

– порушенні права третіх осіб охороняються за законами іноземної держави;

– спір про відшкодування шкоди розглядається в іноземному суді; рішення про відшкодування шкоди має бути виконане в іноземній державі.

У деліктних відносинах широко застосовується застереження про публічний порядок у силу публічно-правового характеру таких зобов'язань.

У січні 2009 року на території держав – членів ЄС набув чинності Регламент ЄС № 864/2007 про право, що підлягає застосуванню до недоговірних зобов'язань (2007 р.). Регламент Рим II продовжує Римську конвенцію 1980 року щодо уніфікації європейських колізійних норм у сфері приватноправових зобов'язань, які випливають не з договору, а з інших юридичних фактів, передусім зобов'язань внаслідок заподіяння шкоди. Шкода є збитком у результаті заподіяння шкоди, безпідставного збагачення, дій у чужому інтересі без доручення або за *виною контрагента (culpa in contrahendo)*.

У Преамбулі Рим II зазначається, що поняття недоговірного зобов'язання є неоднаковим у різних державах ЄС, тому в Регламенті воно має розглядатися як автономне поняття. Уміщені в Регламенті колізійні правила поширюються і на недоговірні зобов'язання, засновані на відповідальності без вини. До числа недоговірних зобов'язань, що підпадають під дію Рим II, належать зобов'язання зі заподіяння шкоди, безпідставного збагачення, дій в чужому інтересі без доручення, з недобросовісних дій контрагента на етапі переговорів щодо укладання договору (*culpa in contrahendo*).

Термін «делікт» походить від латинського «*delictum*» – провина, проступок. Як вже зазначено вище, делікт – це незаконна (протиправна) дія, яка завдає шкоди іншій особі, на підставі чого виникає зобов'язання у особи, яка завдала шкоду, відшкодувати її (деліктна відповідальність).

Заподіяння шкоди можливо, звісно, і в результаті невиконання договірних зобов'язань, проте такі відносини регулюються нормами договірного права та передбачають відповідальність за невиконання умов договору. Деліктна відповідальність, зокрема у сфері МПП, настає у випадку, коли відносини між особами не є договірними, але законодавство передбачає відшкодування вчиненої шкоди за певними умовами (тобто передбачається настання недоговірної відповідальності).

У МПП мають місце делікти різних видів, що виникають у різних сферах суспільних відносин за різними обставинами. Наприклад, *транскордонний делікт* – це делікт, що здійснений на території однієї держави, а шкідливий ефект, як його наслідок, виникає в межах іншою юрисдикції.

Генеральний делікт має місце, коли шкода спричинена фізичній особі або її майну або шкода спричинена майну юридичної особи та підлягає відшкодуванню особою, яка вчинила шкоду. Посутньо, в основі такого підходу лежить протиправність факту вчинення шкоди іншій особі. Генеральному делікту притаманні класичні елементи правопорушення: протиправна поведінка; шкода; причинний зв'язок; вина.

Сингулярний делікт – це делікт за необережністю (tort of negligence), коли у складі правопорушення як форма вини визначається необережність, тобто такий делікт не поширюється на випадки умисного заподіяння шкоди та не може позиціонуватися як грубе нехтування інтересами інших осіб. Такий вид делікту притаманний правовій системі загального права (*common law*).

За допомогою колізійних норм, які визначають право, що підлягає застосуванню до зобов'язань із заподіяння шкоди, формується статут деліктного зобов'язання**.** *Статут деліктного зобов'язання* – це сукупність матеріально-правових норм, які регулюють це зобов'язання на підставі відсилання до певної колізійної норми.

Отже, для конкретного визначення статуту деліктного зобов'язання діють прив'язки колізійних норм деліктного права. Вони безпосередньо вказують на право певної країни, за яким слід вирішувати спірні питання деліктного зобов'язання у сфері МПП. Слід також зазначити, що коло питань, підпорядкованих статуту деліктного зобов'язання, а також межі підпорядкування їх статуту визначаються правовими системами різних країн неоднаково.

У сфері деліктних зобов'язань МПП основною, найбільш розповсюдженою прив'язкою, яка наближається до звичаєвої, має довгу історію практичного застосування і повсюдного закріплення як на рівні національного законодавства, так і на рівні міжнародних угод, є прив'язка до *закону місця вчинення делікту* (*lex loci delicti comissii*). Однак на сьогодні цей принцип вже не може розглядатися як єдино можливий або прийнятий для всіх ситуацій заподіяння шкоди і такий, що цілком охоплює всю сферу міжнародних приватноправових відносин.

У залежності від того, якою мірою використовується вказана колізійна формула, всі правові системи можна поділити на три групи: 1) правові системи, що повністю її дотримуються; 2) правові системи, де ця формула діє як кумулятивна; 3) правові системи, де ця прив'язка застосовується як виняток.

До першої групи, де принцип (прив'язка) застосування закону місця заподіяння шкоди знайшов своє офіційне визнання не тільки у доктрині, а й у законодавстві та практиці, належить більшість правових систем, насамперед це країни з континентальною правовою системою (Романо-германською).

У другій групі принцип застосування *закону місця заподіяння шкоди* (*lex loci delicti comissii)* використовується здебільшого з додатковими колізійними прив'язками. Іноді зустрічається кумуляція прив'язок, внаслідок чого виникає необхідність врахування вимог законодавства декількох правових систем. Наприклад, право Єгипту, Колумбії, Німеччини, Сирії поєднує принципи *закону місця заподіяння шкоди* та *закону суду (lex fori).* Як правило, використання прив'язки до *закону суду* пояснюється прагненням держави до ширшого застосування своєї юрисдикції над своїми громадянами через встановлення імперативних норм колізійного права.

До третьої групи правових систем належать такі, що в основному відхиляють *закон місця заподіяння шкоди* (*lex loci delicti comissii)*, використовуючи його тільки як виняток. Це насамперед Великобританія, а також Австралія, Канада, Японія.

Серед прив'язок, що застосовуються поряд чи замість принципу *закону місця заподіяння шкоди (lex loci delecti comissii)*, найпоширенішою є прив'язка до закону *місця проживання (місцезнаходження) осіб (lex domicilii).* Вона, як додаткова до основної прив'язки – *місця заподіяння шкоди* (*lex loci delicti comissii),* передбачена законами з МПП Австрії, Польщі, Угорщини, Швейцарії.

Поширеною в законодавстві колізійною прив'язкою є прив'язка до закону *громадянства осіб (lex patriae).* Вона здебільшого закріплена законодавством поряд із прив'язкою до закону *місця проживання чи місцеперебування осіб* (*lex domicilii)* в одній державі.

Як додаткова прив'язка у вирішенні деліктних спорів іноді використовується прив'язка на користь *права спільного громадянства сторін*. Також, якщо шкоду було заподіяно за межами суверенних держав на зареєстрованих засобах водного чи повітряного транспорту, то застосовується на випадок виникнення спору про відшкодування шкоди *закон держави прапора (lex flagi).* Цей закон використовується стосовно водних, повітряних та космічних суден.

У деліктних відносинах широко застосовується застереження про публічний порядок у силу публічно-правового характеру таких зобов'язань (lex benignitatis).

Українське законодавство з МПП є досить молодим і воно увібрало в себе всі нові тенденції, які розвивалися протягом тривалого часу в різних країнах світу. Це стосується норм, що регламентують інститут деліктних (недоговірних) зобов'язань у ЗУ «Про міжнародне приватне право» (ст. ст. 48–51, розділ IV «Колізійні норми щодо недоговірних зобов'язань»).

Статтею 48 ЗУ «Про міжнародне приватне право» визначається загальна прив'язка до недоговірних зобов'язань – *право держави, у якій мало місце скоєння правопорушення (lex loci delecti comissii).*

Відак, у ч. 1 ст. 49 зазначеного закону втілено підхід, до якого основною колізійною прив'язкою у сфері недоговірних зобов'язань є *право держави*, де мала місце обставина, що спричинила настання шкоди *(lex loci delecti comissii)*. Відповідно до ч. 2 ст. 49 ЗУ «Про міжнародне приватне право», якщо сторони зобов'язання мають місце проживання або місце перебування в одній державі, то застосовується *право держави спільного місця проживання або місцезнаходження таких осіб ((lex domicilii).*

Проте у ч. 4 ст. 49 ЗУ «Про міжнародне приватне право» прописано: «Сторони зобов'язання, що виникло внаслідок завдання шкоди, у будь-який час після його виникнення можуть обрати право держави суду», тобто відповідно до цієї норми як додаткові використовуються дві прив'язки: *закон автономії волі сторін (lex voluntatis)* та *закон суду (lex fori).* Можливість застосування закону суду*(lex fori)* в рамках *принципу автономії волі сторін (lex voluntatis*) обумовлена тим, що прив'язка *lex fori* мала переважну роль у вирішенні питань деліктної відповідальності. За відносно нерозвинутої системи МПП достатньо природною є тенденція суду звертатися до свого власного права для вирішення колізійних спорів, і тому принцип *lex voluntatis* є дещо обмеженим щодо вживання принципу *lex fori .*

У ст. 50 ЗУ «Про міжнародне приватне право», що застосовується до відшкодування шкоди, завданої внаслідок недоліків товарів, робіт (послуг), застосування принципу автономії волі сторін (*lex voluntatis*) також дещо обмежено, відтак зазначено, щодо вимоги про відшкодування шкоди на вибір потерпілого застосовується: 1) право держави, у якій знаходяться місце проживання або основне місце діяльності потерпілого; 2) право держави, у якій знаходиться місце проживання або місцезнаходження виготовлювача товару або виконавця роботи (послуги); 3) право держави, у якій потерпілий придбав товар або в якій для нього була виконана робота (надана послуга).

Усі зазначені положення є альтернативними колізійними нормами, які застосовуються тільки на вибір потерпілого. Подібні норми притаманні законодавству й інших країн (Угорщина, Швейцарія, США). Ці альтернативні колізійні норми покликані в цьому випадку якнайбільше захистити інтереси потерпілої сторони, але якщо потерпілий не скористається таким альтернативним вибором права, то потрібно застосовувати прив'язку місця заподіяння шкоди (скоєння делікту) *(lex loci delecti comissii).*

Відповідно до ст. 51 ЗУ «Про міжнародне приватне право» до зобов'язань, що виникли внаслідок набуття, збереження майна без достатніх правових підстав, застосовується право держави, у якій такі

дії мали місце *(lex loci delecti comissii)*. У такому разі сторони зобов'язання у будь-який час після його виникнення можуть домовитися про застосування до нього *права держави суду (lex fori)*.

Слід зазначити, що право іноземної держави не застосовується в Україні, якщо дія чи інша обставина, що стала підставою для вимоги про відшкодування шкоди, за законодавством України не є протиправною (ч. 3 ст. 49 ЗУ «Про міжнародне приватне право»). У МПП такий підхід називають «негативною колізією»

У разі заподіяння ядерної шкоди судном, обладнаним ядерною установкою, на території України разом із територіальним морем, а також у разі заподіяння ядерним судном, що плаває під Державним прапором України у виключній морській економічній зоні, застосовується український правопорядок (*lex benignitatis*).

9.7 Міжнародний цивільний процес

Міжнародний цивільний процес розуміють як:

1) сукупність питань процесуального характеру, які пов'язані із захистом прав іноземців та іноземних юридичних осіб в суді;

2) врегульовану законом діяльність суду щодо розгляду та вирішення спорів, які випливають з цивільних відносин, ускладнених іноземним елементом;

3) сукупність правових норм і міжнародно-правових принципів, які регулюють порядок розгляду і вирішення по суті спорів, що випливають із приватноправових відносин з іноземним елементом.

Для МЦП притаманні такі *особливості*:

1) він потрібний, якщо в цивільних правовідносинах з'являється іноземний елемент;

2) МЦП має за мету захист порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб, інтересів держави;

3) МЦП має в цілому публічний характер;

4) МЦП припускає взаємозв'язок та взаємодію органів різних держав та міжнародних організацій, які реалізують функції в галузі захисту цивільних прав.

Компетенціями МЦП найчастіше вважають вирішення питань щодо:

1) цивільно-процесуального становища іноземних осіб;

2) судового імунітету іноземної держави та її дипломатичних представників, міжнародних (міждержавних) організацій;

3) міжнародної підсудності (юрисдикції) з цивільних справ;

4) іноземних судових доручень;

5) визнання та примусового виконання іноземних судових рішень щодо цивільних справ та ін.

Стосовно першого питання, яке регулюється МЦП, слід зазначити, що під іноземними особами в МЦП розуміють усіх фізичних осіб, які не є громадянами певної країни (іноземці, особи без громадянства), усі юридичні особи, що не мають «національності» певної країни (іноземні компанії (фірми) та міжнародні юридичні особи), а також іноземні держави та міжнародні організації, якщо вони є учасниками приватноправових відносин.

Громадяни України можуть мати процесуальні права та обов'язки на території іноземної держави, так само іноземці та особи без громадянства можуть набувати процесуального статусу в судах України. Цивільно-процесуальна правоздатність та дієздатність іноземних осіб в Україні визначається цивільно-процесуальним законодавством України у відповідності із принципами національного режиму та *«закону суду» (lex fori),* що визначається ч. 1 ст. 74 ЗУ «Про міжнародне приватне право», в іноземному праві дуже часто цивільно-процесуальний статус фізичних осіб визначається на основі іншого колізійного принципу – *особистого закону (lex personalis).*

Відповідно до ст. 13 та ч. 2 ст. 74 ЗУ «Про міжнародне приватне право» доказом правосуб'єктності іноземної юридичної особи виступають документи, видані уповноваженими органами іноземних держав та легалізовані чи іншим чином засвідчені (сертифікат реєстрації, витяг з торгового реєстру тощо).

У розділі XI зазначеного Закону регламентовано провадження у справах за участю іноземних осіб.

Стосовно другого питання, належного до сфери регулювання МЦП *про імунітет держави* в МЦП, то слід керуватися принципом міжнародного права про непідпорядкування однієї суверенної держави дії законодавства іншої або органам влади інших держав (абсолютний імунітет держави), крім випадку, коли держава або її компетентні органи надаватимуть свою згоду про участь у МЦП, і в цьому випадку буде діяти принцип обмеженого імунітету держави, що може бути застосований, якщо держава є учасником приватноправових відносин. Зокрема, відповідно до ч. 1 ст. 79 ЗУ «Про міжнародне приватне право» «пред'явлення позову до іноземної держави, залучення іноземної держави до участі у справі як відповідача або третьої особи, накладання арешту на майно, яке належить іноземній державі та знаходиться на території України, застосування щодо такого майна інших засобів забезпечення позову і звернення стягнення на таке майно можуть бути допущені лише за згодою компетентних органів відповідної держави, якщо інше не передбачено міжнародним договором України або законом України».

Щодо третього питання, яке підлягає регулюванню МЦП, – це *підсудність цивільних справ з іноземним елементом.* Як міжнародна підсудність (юрисдикція) визначається компетенція національних судових установ держави щодо розгляду і вирішення по суті цивільних справ

з іноземним елементом, яка встановлюється внутрішнім законодавством держави та укладеними нею міжнародними договорами. Відповідно до ст. 497 ЦПК України підсудність цивільних справ з іноземним елементом визначається зазначеним Кодексом, законом або міжнародним договором, згода на обов'язковість якого надана Верховною Радою України. Виділяють етапи визначення підсудності цивільних справ з іноземним елементом: 1) встановлення міжнародної підсудності; 2) встановлення родової або предметної підсудності (оскільки у більшості держав світу діє судова система, яка передбачає функціонування, поряд із судами загальної юрисдикції, судів, які спеціалізуються на вирішенні конкретних категорій приватноправових спорів); 3) визначення внутрішньої територіальної підсудності. У науковій доктрині визначають такі види міжнародної підсудності: загальна, договірна, спеціальна, виключна.

Угоди сторін, у яких обирається установа, що буде компетентна розглядати можливі спори, у винятку із чинних правил щодо підсудності називаються *пророгаційними та дерогаційними.*

Стосовно питання іноземних судових доручень важливо розуміти, що у міжнародному цивільному процесі широко застосовується представництво іноземців у судах консулами відповідних держав, тобто йдеться про процесуальне представництво консулами як іноземців і осіб без громадянства в судах України, так і громадян України в іноземних судах. Таке представництво передбачено національним законодавством України і укладеними нею міжнародними угодами, у першу чергу консульськими конвенціями.

У разі якщо під час розгляду справ з іноземним елементом у суду виникає необхідність вручення документів або одержання доказів, проведення окремих процесуальних дій за кордоном, суд може направити відповідне доручення компетентному органу іноземної держави в порядку, встановленому процесуальним законом України або міжнародним договором України (ч. 1 ст. 80 ЗУ «Про міжнародне приватне право»)).

У МЦП *іноземне судове доручення* – це звернення компетентного суду однієї держави до суду іншої держави з проханням про надання міжнародної правової допомоги в цивільних справах щодо вручення документів, одержання доказів та виконання інших процесуальних дій на території іншої держави. Воно слугує процесуальною формою оформлення правовідносин у сфері надання міжнародно-правової допомоги, а як види допомоги, яка може надаватись, виступають зазначені в документі (дорученні) процесуальні дії.

Щодо визнання та примусового виконання іноземних судових рішень з цивільних справ, то відповідно до ст. 462 ЦПК України рішення іноземного суду визнаються та виконуються в Україні, якщо це передбачено міжнародним договором, згода на обов'язковість якого надана Верховною Радою України. У п. 10 ст. 1 ЗУ «Про міжнародне приватне право» прописано, що визнання рішення іноземного суду – це

поширення законної сили рішення іноземного суду на території України в порядку, встановленому законом. Також у розділі XIII Закону регламентується визнання та виконання рішень іноземних судів, про що йдеться у ст. 80.

На підставі ст. 2 ЦПК України цивільне судочинство здійснюється відповідно до Конституції України, зазначеного Кодексу та ЗУ «Про міжнародне приватне право». Якщо міжнародним договором, згода на обов'язковість якого надана Верховною Радою України, передбачено інші правила, ніж встановлені ЦПК України, застосовуються правила міжнародного договору. Перш за все це означає, що участь іноземців у цивільному процесі як позивачів чи відповідачів або заінтересованих осіб не змінює загального порядку розгляду справ у суді України. Провадження ведеться за загальними правилами цивільного судочинства, встановленими ЦПК України.

Отже, цивільне судочинство та пов'язані з ним цивільні процесуальні відносини з іноземним елементом, як правило, підпорядковані *закону суду (lex fori)*. Ця формула означає, що для вирішення справ з іноземним елементом застосовується у більшості випадків процесуальний закон країни суду, де розглядається приватноправовий спір. Звернення до закону країни суду визначається певною колізійною нормою національного законодавства.

До джерел МЦП відносять дві групи джерел: нормативні акти національного законодавства та міжнародні договори України.

Серед вітчизняних джерел, як вже зазначено вище, МЦП в Україні здійснюється відповідно до Конституції, спеціального Закону «Про міжнародне приватне право» (розділи XI-XIII), ЦПК України (розділи VIII, X). Цивільні процесуальні норми також містяться у ЗУ «Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства», ЗУ «Про біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту», ЗУ «Про нотаріат» тощо.

До другої групи джерел відносяться міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України. Зокрема це Віденська конвенція «Про правонаступництво» від 23 серпня 1978 року, яка набрала чинності для України 06 листопада 1996 року. Також важливими є дві конвенції, до яких Україна приєдналася 19 жовтня 2000 року: Конвенція про отримання за кордоном доказів з цивільних або комерційних справах від 18 березня 1970 року, Конвенція про вручення за кордоном судових та позасудових документів у цивільних або комерційних справах від 15 листопада 1965 року та ін.

Цивільно-процесуальні норми також містяться у консульських конвенціях та договорах про правову допомогу, укладених Україною. Наприклад, це Конвенція про визнання і виконання іноземних арбітражних рішень (Нью-Йорк, 1958 р.), двосторонні договори України про правову допомогу та правові відносини в цивільних справах: з Республікою Грузія

від 09 січня 1995 року, з республікою Молдова від 13 грудня 1993 року, з Республікою Польща від 24 травня 1993 року, Республікою Узбекистан від 19 лютого 1998 року, Республікою Кіпр – ратифіковано від 22 вересня 2005 року, Румунією – ратифіковано від 07 вересня 2005 року тощо.

9.8 Міжнародний комерційний арбітраж та інші альтернативні способи вирішення спорів з іноземним елементом

Система механізмів вирішення спорів приватноправового характеру, ускладнених іноземним елементом, передбачає три основні способи: 1) державні судові процедури, які здійснюють у межах державного судочинства певної країни; 2) міжнародний комерційний арбітраж та інші альтернативні способи вирішення спорів; 3) міжнародні судові процедури: Постійна палата третейського суду, Суд Європейських співтовариств (Суд ЄС).

Міжнародний комерційний арбітраж (або третейський суд) є різновидом комерційного арбітражу. Законодавство про арбітраж багатьох країн відображає природу арбітражу як альтернативного способу вирішення спорів, що виникають у сфері господарського обігу, в основі якого лежить договір і який виключає юрисдикцію державних судів щодо розгляду конкретної справи.

Договірна природа арбітражу передбачає, що він створюється за ініціативою зацікавлених сторін (сторін договору), між якими виникає спір про право.

Законодавство різних країн, як правило, визначає можливість розгляду міжнародними комерційними арбітражами цивільних справ між національними суб'єктами з одного боку та іноземними суб'єктами з іншого.

Перевага арбітражу полягає в тому, що він забезпечує доступну і спрощену процедуру вирішення спорів на відміну від судової процедури, при цьому сторони самі обирають арбітра, що сприяє довірі до їхньої компетентності. Провадження в арбітражі має конфіденційний характер на відміну від гласності судового процесу, також рішення комерційного арбітражу є остаточним. Визнання і виконання рішення комерційного арбітражу забезпечується в межах конвенційного регулювання цього питання.

Міжнародна практика створила два види комерційного арбітражу: випадковий та інституційний. *Випадковий арбітраж* (одноразовий арбітраж – *ad hoc*) створюється для розгляду конкретного спору і після винесення рішення за ним припиняє існування. Процедура випадкового арбітражу визначається сторонами самостійно або за домовленістю можуть бути застосовані модельні правила арбітражу (наприклад, Арбітражного регламенту ЮНСІТРАЛ).

Інституційні арбітражі – це арбітражі, що діють постійно, створюються при торговельних палатах, біржах, різних асоціаціях, організаціях тощо. Поряд із арбітражами, що розглядають спори на кшталт спорів загальної юрисдикції, з договірних або інших цивільно-правових відносин, створюються також арбітражі зі спеціальною (обмеженою) юрисдикцією (торговельні, морські тощо). До них належать, наприклад, Міжнародний третейський суд у справах морського і річного пароплавства у Гдині, Морська арбітражна комісія при торговельно-промисловій палаті України та ін.

В основі арбітражного вирішення спорів лежить *арбітражна угода*, тобто угода про передання спору на розгляд і вирішення арбітражу, важливість її в тому, що вона є умовою для визнання компетенції арбітражу. Арбітражна угода є специфічним договором, і специфічність її полягає в тому, що будучи цивільно-правовим правочином, вона має процесуальні наслідки. Відповідно до ст. 7 ЗУ «Про міжнародний комерційний арбітраж» *арбітражна угода* – це угода сторін про передачу до арбітражу спорів, які виникли або можуть виникнути між ними у зв'язку з будь-якими конкретними правовідносинами, незалежно від того, мають вони договірний характер чи ні.

У міжнародно-комерційному обігу зустрічається два види арбітражних угод: *арбітражне застереження і третейський запис*. *Арбітражним застереженням* є угода про арбітраж, яка внесена до контракту як така, що передбачає можливість розгляду спорів, котрі можуть виникнути з контракту. *Третейським записом* є угода про арбітраж, що укладається окремо від зовнішньоторговельного контракту та передбачає можливість розгляду спору, що виникає з нього.

Згідно з п. 2 ст. 1 зазначеного Закону до міжнародного комерційного арбітражу можуть за угодою сторін передаватися:

– спори з договірних та інших цивільно-правових відносин, що виникають під час здійснення зовнішньоторговельних та інших видів міжнародних економічних зв'язків, якщо комерційне підприємство хоча б однієї зі сторін знаходиться за кордоном;

– спори підприємств з іноземними інвестиціями і міжнародних об'єднань та організацій, створених на території України, між собою, спори між їх учасниками, а також їх спори з іншими суб'єктами права України;

– спори між адміністратором за випуском облігацій, який діє в інтересах власників облігацій відповідно до положень ЗУ «Про ринки капіталу та організовані товарні ринки», та емітентом облігацій та/або особами, які надають забезпечення за такими облігаціями, якщо принаймні одна зі сторін спору є підприємством з іноземними інвестиціями.

Розглянувши спір, арбітраж виносить рішення, яким розв'язується справа по суті. Арбітражне рішення, як вже зазначалося вище, є остаточним. Воно виноситься в письмовій формі та підписується одноособовим арбітром або арбітрами. У разі колегіального арбітражного

розгляду достатньо наявності підписів більшості членів арбітражу за умови пояснення причин відсутності інших підписів. У арбітражному рішенні мають бути прописані мотиви, на яких воно ґрунтується, висновок про задоволення або відхилення позовних вимог, сума арбітражного збору та витрат за справою, їх розподіл між сторонами, дата і місце проведення арбітражу. Після винесення арбітражного рішення кожній стороні повинна бути надана його копія, підписана арбітрами.

Рішення арбітражу виконуються добровільно, але іноді може виникати необхідність звернення до застосування заходів примусового виконання рішень арбітражу. Для міжнародного комерційного арбітражу актуальною проблемою є порядок виконання його рішення. Зокрема йдеться про те, чи може бути його рішення виконаним в іншій країні. Попри відмінності у національних законодавствах слід зазначити, що можливість виконання іноземного арбітражного рішення передбачена у всіх країнах.

Для визнання рішення іноземного арбітражу законодавством окремих держав встановлюються різні процедури підтвердження юридичної дійсності рішення (екзекватурування).

Правила визнання і можливості виконання арбітражних рішень уніфіковані в міжнародному масштабі у Нью-Йоркській конвенції про визнання і приведення до виконання іноземних арбітражних рішень (1958 р.).

Альтернативні способи вирішення спорів є сукупністю різноманітних погоджувальних процедур, які спрямовані на всебічне, повне та неупереджене врегулювання правових конфліктів за допомогою недержавних механізмів та методів, які забезпечують швидке й ефективне вирішення спорів на основі узгодження позицій та інтересів сторін із мінімальними затратами часу й коштів зацікавлених осіб. Узгодження позицій сторін конфлікту, пошук компромісу в правовому спорі, готовність до порозуміння та певних поступок є важливими засадами альтернативних способів вирішення спорів.

Альтернативні способи вирішення спорів з іноземним елементом – це не заборонені законом приватні способи розв’язання спору та/або врегулювання конфлікту відповідно до конкретної ситуації, наприклад шляхом переговорів між сторонами, медіації (посередництва) тощо. Такі підходи створюють більш реальні та більш широкі можливості щодо примирення сторін та розвитку їх подальшої співпраці.

У такому контексті слід звернути увагу на низку документів ООН з права міжнародної торгівлі (ЮНСІТРАЛ): Погоджувальний регламент ЮНСІТРАЛ від 04 грудня 1980 року; Типовий закон ЮНСІТРАЛ від 19 листопада 2002 року про міжнародну комерційну погоджувальну процедуру; Європейський кодекс поведінки медіаторів (*European Code of Conduct for Mediators*), прийнятий на конференції в Брюсселі 02 червня 2004 року, призначений для застосування в усіх видах медіації в цивільних та комерційних справах тощо.

Контрольні запитання до розділу

1. Які методи застосовуються для регулювання відносин з іноземним елементом?
2. У чому полягає значення колізійного методу для регулювання цивільно-правових відносин за участю іноземного елементу?
3. Назвіть джерела МПП та надайте їх характеристику.
4. У чому полягає сутність принципу «автономії волі» в МПП?
5. Дайте визначення поняття колізійної норм відповідно до ЗУ «Про міжнародне приватне право».
6. Які прив'язки можуть використовуватися для розв'язання колізійних питань права власності у сфері міжнародних приватноправових відносин?
7. Визначте найбільш поширені колізійні прив'язки щодо регулювання спадкових відносин, ускладнених іноземним елементом.
8. Який порядок укладання шлюбу за участю іноземного елементу визначено законодавством України?
9. У чому полягає правовий зміст кульгаючих шлюбів та за допомогою який колізійних норм може бути вирішено спірне питання щодо припинення шлюбу відповідно до законодавства України та в іноземних державах?
10. Визначте поняття та призначення правил INCOTERMS.
11. Дайте визначення та поясніть поняття міжнародного деліктного права.
12. Які види деліктів можуть виникати у сфері міжнародних приватноправових відносин?
13. Яка загальна прив'язка щодо вирішення спірних питань з недоговірних (деліктних) зобов'язань визначено в ЗУ «Про міжнародне приватне право»?
14. Які додаткові прив'язки можуть використовуватися для регулювання спорів щодо виконання деліктних зобов'язань відповідно до ЗУ «Про міжнародне приватне право»?
15. Дайте визначення поняття МЦП та поясніть його особливості.
16. Вирішення яких питань знаходиться в компетенції МЦП?
17. На основі яких колізійних принципів (прив'язок) визначається цивільно-процесуальний статус фізичних осіб відповідно до ЗУ «Про міжнародне приватне право»?
18. Які види міжнародного комерційного арбітражу створила міжнародна практика? Охарактеризуйте їх.
19. Які способи передбачає система механізмів вирішення спорів приватноправового характеру, ускладнених іноземним елементом?
20. Дайте визначення та поясніть поняття альтернативних способів вирішення спорів з іноземним елементом.

Розділ 10 КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО УКРАЇНИ

10.1 Призначення покарання та застосування інших заходів кримінально-правового впливу

Кримінальна відповідальність представляє собою вид юридичної відповідальності, що полягає у застосуванні заходів примусу до особи, винної у скоєнні кримінальному правопорушення. Кримінальні покарання, визначені у ст. 51 КК України, являють собою вичерпний перелік заходів примусу, що застосовується від імені держави за вироком суду до особи, визнаної винною у вчиненні кримінального правопорушення, і полягає в передбаченому законом обмеженні прав і свобод засудженого.

Загальні правила (засади) призначення покарання – це певні концептуальні положення (постулати), якими визначаються умови, межі та правила призначення покарання.

Загальні правила призначення покарання визначені у ст. 65 КК України.

Відповідно до них суд призначає покарання:

– у межах, установлених у санкції статті (санкції частини статті) Особливої частини КК України, що передбачає відповідальність за вчинене кримінальне правопорушення, за винятком випадків, передбачених ч. 2 ст. 53 КК України;

– відповідно до положень Загальної частини КК України;

– враховуючи ступінь тяжкості вчиненого кримінального правопорушення, особу винного та обставини, що пом’якшують та обтяжують покарання.

Особі, яка вчинила кримінальне правопорушення, має бути призначене покарання, необхідне й достатнє для її виправлення та попередження нових кримінальних правопорушень. Більш суворий вид покарання з числа передбачених за вчинене кримінальне правопорушення призначається лише у разі, якщо менш суворий вид покарання буде недостатній для виправлення особи та попередження вчинення нею нових кримінальних правопорушень.

Кодексом також передбачені правила призначення покарання за особливі випадки, пов’язані з наявністю пом’якшувальних обставин під час вчинення кримінального правопорушення, незакінченою злочинною діяльністю, співучастю, множинністю, а також наявною попередньою судимістю. Правила призначення покарання в цих випадках визначені ст.ст. 68–71 КК України.

Відповідно до ст. 68 КК України за вчинення готування до злочину строк або розмір покарання не може перевищувати половини максимального строку або розміру найбільш суворого виду покарання, передбаченого санкцією статті (санкцією частини статті) Особливої частини КК України.

У випадку вчинення замаху на кримінальне правопорушення строк або розмір покарання не може перевищувати двох третин максимального строку або розміру найбільш суворого виду покарання, передбаченого санкцією статті (санкцією частини статті) Особливої частини КК України.

Згідно зі ст. 69 КК України за наявності кількох обставин, що пом'якшують покарання та істотно знижують ступінь тяжкості вчиненого кримінального правопорушення, з урахуванням особи винного суд, умотивувавши своє рішення, може призначити основне покарання, нижче від найнижчої межі, встановленої в санкції статті (санкції частини статті) Особливої частини КК України, або перейти до іншого, більш м'якого виду основного покарання, не зазначеного в санкції статті (санкції частини статті) Особливої частини КК України за це кримінальне правопорушення.

За наявності обставин, що пом'якшують покарання, передбачених п. 1, 2 ч. 1 ст. 66 КК України, відсутності обставин, що обтяжують покарання, а також при визнанні обвинуваченим своєї вини, строк або розмір покарання не може перевищувати двох третин максимального строку або розміру найбільш суворого виду покарання, передбаченого відповідною санкцією статті (санкцією частини статті) Особливої частини КК України (ст. 69-1 КК України).

Призначення більш м'якого покарання, ніж передбачено законом, у випадках укладання угоди про визнання винуватості у кримінальних провадженнях щодо корупційних кримінальних правопорушень або кримінальних правопорушень, пов'язаних з корупцією визначено ст. 69-2 КК України.

У випадках вчинення особою або групою осіб декількох кримінальних правопорушень, за жодне з яких особа не притягувалася до кримінальної відповідальності, призначення покарання здійснюється за правилами призначення покарання за сукупністю кримінальних правопорушень (ст. 70 КК України).

Якщо ж засуджений після постановлення вироку, але до повного відбуття покарання вчинив нове кримінальне правопорушення, суд до покарання, призначеного за новим вироком, повністю або частково приєднує невідбуту частину покарання за попереднім вироком (призначення покарання за сукупністю вироків, ст. 71 КК України).

Застосування інших заходів кримінально-правового впливу. Чинне законодавство у випадку вчинення кримінального правопорушення поряд із кримінальною відповідальністю як закономірним наслідком такої поведінки передбачає й інші заходи, що застосовуються до винного.

Вони пов'язуються з певним видом вчиненого суспільно небезпечного діяння (наприклад, обмежувальні заходи, що застосовуються до осіб, які вчинили домашнє насильство, або спеціальна конфіскація), з певним станом особи, що виступає підставою для їх застосування (наприклад, примусові заходи медичного характеру або примусове лікування), особливостями суб'єкта кримінального правопорушення (заходи кримінально-правового характеру щодо юридичних осіб) тощо.

Основною метою зазначених заходів, на відміну від покарання, є обмеження можливості вчинити нове кримінальне правопорушення чи суспільно небезпечне діяння (у випадку визнання особи неосудною), лікування, попередження вчинення кримінального правопорушення (правопорушень) іншими особами або вилучення (конфіскація) грошей, цінностей та іншого майна у зв'язку з тим, що вони були одержані внаслідок учинення протиправного діяння та/або є доходами від такого майна, або відповідальність юридичних осіб (у випадку вчинення кримінального правопорушення службовими особами в інтересах таких юридичних осіб).

Заходи кримінально-правового характеру (кримінально-правового впливу) мають специфічні (відмінні від кримінальної відповідальності) і ознаки, адже стосуються та є нерозривно пов'язаними зі специфічними станами винного (неосудність або обмежена осудність) чи обставинами (вчинення окремих видів кримінальних правопорушень) або особливостями суб'єкта кримінального правопорушення (юридичні особи).

Виходячи з положень КК України, до заходів кримінально-правового характеру слід віднести такі:

– обмежувальні заходи, що застосовуються до осіб, які вчинили домашнє насильство (розділ XIII-I «Обмежувальні заходи»);

– примусові заходи медичного характеру (ст.ст. 92-95 КК України);

– примусове лікування (ст. 96 КК України);

– спеціальна конфіскація (ст. 96-1 та ст. 96-2 КК України);

– заходи кримінально-правового характеру щодо юридичних осіб (розділ XIV-I «Заходи кримінально-правового характеру щодо юридичних осіб»).

10.2 Злочини проти основ національної безпеки

Злочини проти основ національної безпеки – це суспільно небезпечні, протиправні умисні діяння, що створюють загрозу заподіяння шкоди національній безпеці України в частині суверенітету, територіальної цілісності та недоторканності, обороноздатності, державній, економічній чи інформаційній безпеці України.

Відповідно до ст. 1 ЗУ «Про основи національної безпеки» *національна безпека* – захищеність життєво важливих інтересів людини і громадянина, суспільства і держави, за якої забезпечуються сталий розвиток суспільства, своєчасне виявлення, запобігання і нейтралізація реальних та потенційних загроз національним інтересам у сферах правоохоронної діяльності, боротьби з корупцією, прикордонної діяльності та оборони, міграційної політики, охорони здоров'я, охорони дитинства, освіти та науки, науково-технічної та інноваційної політики, культурного розвитку населення, забезпечення свободи слова та інформаційної

безпеки, кібербезпеки та кіберзахисту, соціальної політики та пенсійного забезпечення, житлово-комунального господарства, ринку фінансових послуг, захисту прав власності, фондових ринків і обігу цінних паперів, податково-бюджетної та митної політики, торгівлі та підприємницької діяльності, ринку банківських послуг, інвестиційної політики, ревізійної діяльності, монетарної та валютної політики, захисту інформації, ліцензування, промисловості та сільського господарства, транспорту та зв'язку, інформаційних технологій, енергетики та енергозбереження, функціонування природних монополій, використання надр, земельних та водних ресурсів, корисних копалин, захисту екології і навколишнього природного середовища та інших сферах державного управління при виникненні негативних тенденцій до створення потенційних або реальних загроз національним інтересам.

Національна безпека України забезпечується шляхом проведення виваженої державної політики відповідно до прийнятих у встановленому порядку доктрин, концепцій, стратегій і програм у політичній, економічній, соціальній, воєнній, екологічній, науково-технологічній, інформаційній та інших сферах.

Без належної кримінально-правової охорони цих соціальних цінностей неможливе нормальне функціонування держави та відповідних її інститутів. Тому в КК України статті про відповідальність за злочини проти основ національної безпеки України передбачені в розділі I Особливої частини КК України.

Родовим об'єктом злочинів проти основ національної безпеки України є національна безпека України в різних її сферах, а *основним безпосереднім* об'єктом кожного окремого злочину – національна безпека у тій чи іншій її сфері.

Додатковим безпосереднім об'єктом цієї групи злочинних посягань може виступати життя та здоров'я людини (ст.ст. 112–113 КК України), громадська безпека (ст. 113 КК України).

Залежно від *безпосереднього об'єкта* можна виділити два види злочинів проти основ національної безпеки:

– проти основ національної безпеки у політичній сфері: дії, спрямовані на насильницьку зміну чи повалення конституційного ладу або на захоплення державної влади (ст. 109 КК України); посягання на територіальну цілісність і недоторканність України (ст. 110 КК України); фінансування дій, вчинених з метою насильницької зміни чи повалення конституційного ладу або захоплення державної влади, зміни меж території або державного кордону України (ст. 110-2 КК України); посягання на життя державного чи громадського діяча (ст. 112 КК України);

– проти основ національної безпеки в інформаційній, економічній, екологічній, науково-технологічній і воєнній сферах: державна зрада (ст. 111 КК України), колабораційна діяльність (ст. 111-1 КК України);

пособництво державі-агресору (ст. 111-2 КК України); диверсія (ст. 113 КК України), шпигунство (ст. 114 КК України); перешкоджання законній діяльності Збройних сил України та інших військових формувань (ст. 114-1 КК України); несанкціоноване поширення інформації про направлення, переміщення зброї, озброєння та бойових припасів в Україну, рух, переміщення або розміщення Збройних сил України чи інших утворених відповідно до законів України військових формувань, вчинене в умовах воєнного або надзвичайного стану (ст. 114-2 КК України).

Окремі склади зазначеної групи кримінальних правопорушень мають *предмет посягання*, зокрема матеріали із публічними закликами (ст. 109 КК України); відомості, що становлять державну таємницю (ст.ст. 111, 114 КК України); матеріальні ресурси чи інші активи (ст.ст. 111-1, 111-2 КК України).

З *об'єктивної сторони*, перелічені злочини характеризуються переважно суспільно небезпечними діями. Час і обстановка вчинення злочину є обов'язковими ознаками в окремих випадках державної зради: перехід на бік ворога може бути вчинений тільки у воєнний час або у період збройного конфлікту; диверсії – вчинення в умовах воєнного стану або в період збройного конфлікту; несанкціонованого поширення інформації про направлення, переміщення зброї, озброєння та бойових припасів в Україну, рух, переміщення або розміщення Збройних сил України чи інших утворених відповідно до законів України військових формувань – вчинення в умовах воєнного або надзвичайного стану. Також місце вчинення злочину (окупаційна територія) виступає обов'язковою ознакою об'єктивної сторони колабораційної діяльності. Законодавець конструює більшість з цих злочинів як злочини з формальним складом, тому вони вважаються закінченими з моменту здійснення самого діяння, незалежно від настання фактичної шкоди основам національної безпеки України (ст.ст. 111, 114 КК України). Деякі з цих злочинів конструюються як усічені склади – момент їх закінчення переноситься на попередні стадії вчинення злочину – готування чи замах (ст.ст. 109, 112 КК України).

Суб'єктами злочинів проти основ національної безпеки України можуть бути фізичні осудні особи, які досягли 16-річного віку, а суб'єктом злочину, передбаченого ст. 112 КК України, – 14-річного.

Окремі склади злочину проти основ національної безпеки містять вказівку на спеціальний суб'єкт: у злочинах, передбачених ст.ст. 111, 111-1 КК України, – громадянин України, а у злочині, передбаченому ст. 114 КК України, – іноземний громадянин або особа без громадянства. Кваліфікуючою ознакою злочинів, передбачених ст.ст. 109 і 110 КК України, є вчинення їх спеціальним суб'єктом – представником влади.

Зі *суб'єктивної сторони* злочини проти основ національної безпеки України характеризуються лише прямим умислом. Переважна більшість із них вчинюються з метою ослабити державу, знизити економічний,

науково-технічний, військовий потенціал України. Мотиви цих злочинів не є обов'язковими ознаками. Винятком є злочин, передбачений ст. 112 КК України, мотивом якого є бажання припинити діяльність певної особи як державного чи громадського діяча або помста за таку діяльність.

10.3 Кримінальні правопорушення проти життя та здоров'я особи

Кримінальні правопорушення проти життя та здоров'я – це суспільно небезпечні протиправні винні діяння, що посягають на життя або здоров'я людини.

Залежно від об'єкта та суб'єкта посягання кримінальні правопорушення проти життя та здоров'я поділяють на:

– кримінальні правопорушення проти життя (ст.ст. 115-120 КК України);

– кримінальні правопорушення проти здоров'я (ст.ст. 121-130 КК України);

– кримінальні правопорушення проти життя або здоров'я, що вчиняються у сфері медичного обслуговування (ст.ст. 131-134, 138-145 КК України);

– кримінальні правопорушення проти життя або здоров'я особи, пов'язані з невиконанням відповідного обов'язку (ст.ст. 135-137 КК України).

Об'єктом кримінальних правопорушень, що містяться у розділі II Особливої частини КК України, є життя та здоров'я особи.

З об'єктивної сторони посягання на життя та здоров'я особи можуть вчинятися як шляхом дії, так і бездіяльністю. Більшість кримінальних правопорушень передбачені законом як протиправні діяння з матеріальним складом, тобто обов'язковою ознакою їхньої об'єктивної сторони є не тільки суспільно небезпечне діяння, але й суспільно небезпечні наслідки й причинний зв'язок між суспільно небезпечним діянням і суспільно небезпечними наслідками. Суспільно небезпечні наслідки можуть виражатися у заподіянні реальної шкоди життю та здоров'ю особи (смерті, тілесних ушкоджень, іншої шкоди здоров'ю), заподіянні інших тяжких наслідків або створенні реальної загрози заподіяння такої шкоди (наприклад, свідоме поставлення іншої особи в небезпеку зараження вірусом імунодефіциту людини чи іншої невиліковної інфекційної хвороби, що є небезпечною для життя людини, – ч. 1 ст. 130 КК України).

Основним правопорушенням першої групи протиправних посягань виступає вбивство.

Убивство – це суспільно небезпечне протиправне умисне або необережне заподіяння смерті іншій людині.

Убивства класифікують за:

– формою вини – умисні або необережні;

– наявністю обтяжувальних або пом'якшувальних обставин – 1) просте умисне вбивство (ч. 1 ст. 115 КК України); 2) умисне вбивство з обтяжувальними обставинами (ч. 2 ст. 115 КК України); 3) умисне вбивство з пом'якшувальними обставинами (ст.ст. 116–118 КК України).

Основним правопорушенням другої групи посягань виступають тілесні ушкодження.

Тілесні ушкодження – це протиправне і винне порушення анатомічної цілості тканин, органів потерпілого та їх функцій, що виникає як наслідок дії одного чи кількох зовнішніх ушкоджувальних факторів.

Види тілесних ушкоджень:

– легкі тілесні ушкодження (ст. 125 КК України);

– середньої тяжкості тілесні ушкодження (ст.ст. 122, 128 КК України);

– тяжкі тілесні ушкодження (ст.ст. 121, 123, 124, 128 КК України).

Спосіб, обстановка, час, місце, засоби та знаряддя виступають факультативними ознаками складу кримінального правопорушення. У той же час, п. 4 ч. 2 ст. 115 КК України (вбивство з особливою жорстокістю), ст. 117 КК України (умисне вбивство матір'ю своєї новонародженої дитини), ст. 118 КК України (умисне вбивство при перевищенні меж необхідної оборони або у разі перевищення заходів, необхідних для затримання особи, яка вчинила кримінальне правопорушення) та деякі інші склади кримінальних правопорушень містять обов'язкову вказівку на спосіб, обстановку або час скоєння злочинного діяння. Їх встановлення є обов'язковим для притягнення особи до кримінальної відповідальності за відповідною статтею.

Суб'єктом кримінальних правопорушень проти життя та здоров'я особи є фізична осудна особа, яка досягла 16 років, а при вчиненні діянь, передбачених ст.ст. 115-117, 121, 122 КК України, – особа, яка досягла 14 років. В окремих кримінальних правопорушеннях законом передбачена наявність спеціального суб'єкта. Наприклад, при вчиненні умисного вбивства, передбаченого ст. 117 КК України, суб'єктом може бути лише мати новонародженої дитини, суб'єктом кримінального правопорушення, передбаченого ст. 135 КК України, може бути лише особа, яка повинна піклуватися про потерпілого, а за ст. 139 КК України – лише медичний працівник.

Суб'єктивна сторона кримінальних правопорушень, передбачених розділом II Особливої частини КК України, характеризується умисною або необережною формою вини. Для діянь, передбачених ст.ст. 116, 123 КК України (умисне вбивство або умисне тяжке тілесне ушкодження, вчинені у стані сильного душевного хвилювання), обов'язковим є наявність афективного умислу та емоційного стану.

Мотив та мета виступають факультативними ознаками, однак у випадках, передбачених законом, вимагається їх обов'язкове встановлення, зокрема встановлених п. 6 ч. 2 ст. 115 КК України (умисне вбивство з корисливих мотивів), ч. 2 ст. 143 КК України (вилучення у людини шляхом примушування або обману її анатомічних матеріалів з метою їх трансплантації).

10.4 Кримінальні правопорушення проти волі, честі та гідності особи

Кримінальні правопорушення проти волі, честі та гідності особи – це суспільно небезпечні протиправні умисні діяння, що посягають на право людини на свободу пересування, а також право людини на честь та гідність.

Родовим об'єктом кримінальних правопорушень, передбачених розділом III Кримінального кодексу, є воля, честь та гідність особи. Додатковим безпосереднім об'єктом виступають життя, здоров'я, статева свобода, трудові права тощо.

Відповідно до ст. 33 Конституції України кожному, хто на законних підставах перебуває на території України, гарантується свобода пересування, вільний вибір місця проживання, право вільно залишати територію України, за винятком обмежень, які встановлюються законом.

Крім того, відповідно до ст. 68 Конституції України кожен зобов'язаний неухильно додержуватися Конституції та законів України, не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей.

Воля особи – це відповідна міра можливої та юридично дозволеної поведінки людини, що проявляється у розпорядженні собою, своїми вчинками на власний розсуд, а також захищеність особи від фізичного, психологічного та іншого впливу з боку будь-кого, якщо можливість такого впливу прямо не передбачена законом. Воля особи передбачає можливість реалізації нею таких прав і свобод, як право на свободу і особисту недоторканність (ст. 29 Конституції України), право на невтручання в її особисте і сімейне життя (ст. 32 Конституції України), свобода пересування і право на вільний вибір місця проживання (ст. 33 Конституції України).

Честь – особливе моральне ставлення людини до себе, що виявляється в усвідомленні свого соціального статусу, роду діяльності й моральних заслуг, і відповідне ставлення до неї суспільства, яке рахується з її репутацією.

Гідність – особливе моральне ставлення людини до себе, що виявляється в усвідомленні своєї самоцінності й моральної рівності з іншими людьми; ставлення до людини інших людей, в якому визнається її безумовна цінність.

При кваліфікації кримінальних правопорушень проти волі, честі та гідності особи обов'язковим є врахування особливостей додаткового факультативного об'єкта протиправних діянь, передбачених розділом III Особливої частини КК України. Ними можуть виступати: життя людини (ст.ст. 146, 147, 149, 151 КК України), здоров'я людини (ст.ст. 146, 147, 149, 150, 150-1, 151 КК України), власність (ст.ст. 146, 147, 149, 150, 1501, 151 КК України), громадська безпека (ст.ст. 146, 147 КК України), встановлений порядок здійснення службовими особами своїх повноважень (ст. 149 КК України).

З *об'єктивної сторони* кримінальні правопорушення проти волі, честі та гідності особи характеризуються вчиненням суспільно небезпечного діяння у формі дії. Усі кримінальні правопорушення, передбачені розділом III КК України, належать до протиправних діянь з формальним складом. Кваліфіковані склади кримінальних правопорушень ч. 3 ст. 146, ч. 3 ст. 149, ч. 2 ст. 150, ч. 3 ст. 150-1 та ч. 2 ст. 151 КК України як обов'язкові ознаки передбачають суспільно небезпечні наслідки і за своєю конструкцією є кримінальними правопорушеннями з матеріальним складом.

Частина 1 ст. 149 КК України обов'язковою ознакою об'єктивної сторони передбачає *спосіб* вчинення злочину, а саме використання обману, шантажу або уразливого стану особи. Спосіб як обов'язкова ознака об'єктивної сторони є характерним для ч. 2 ст. 150-1 КК України, а саме застосування насильства чи погроза його застосування.

Суб'єктом кримінальних правопорушень проти волі, честі та гідності особи є фізична осудна особа, яка досягла 16 років. Виняток становить захоплення заручників (ст. 147 КК України), кримінальна відповідальність за яке настає з 14 років.

Суб'єктивна сторона кримінального правопорушення характеризується прямим умислом. Мета в деяких складах кримінального правопорушення виступає як обов'язкова ознака (наприклад, ст.ст. 146, 149 КК України).

До кримінальних правопорушень проти волі, честі та гідності людини згідно з розділом III КК України відносять:

– незаконне позбавлення волі або викрадення людини (ст. 146 КК України);

– насильницьке зникнення (ст. 146-1 КК України);

– захоплення заручників (ст. 147 КК України);

– підміна дитини (ст. 148 КК України);

– торгівля людьми (ст. 149 КК України);

– експлуатація дітей (ст. 150 КК України);

– використання малолітньої дитини для заняття жебрацтвом (ст. 150-1 КК України);

– незаконне поміщення в заклад з надання психіатричної допомоги (ст. 151 КК України);

– примушування до шлюбу (ст. 151-2 КК України).

10.5 Кримінальні правопорушення проти статевої свободи та статевої недоторканості особи

Кримінальні правопорушення проти статевої свободи та статевої недоторканості – це суспільно небезпечні протиправні умисні дії, що створюють загрозу або заподіюють шкоду статевій свободі або статевій недоторканості особи.

Родовий об'єкт цієї групи кримінальних правопорушень – це суспільні відносини, що забезпечують охорону статевої свободи та статевої недоторканості особи.

Додатковим об'єктом може виступати життя або здоров'я потерпілої особи.

Статева свобода – право людини обирати статевого партнера або право відмовитися від статевих зносин взагалі.

Статева недоторканість – встановлена державою заборона на статеві зносини з особами, які внаслідок віку або психічних чи інших розладів не здатні усвідомлювати значення вчинюваних з ними дій.

В окремих складах кримінальних правопорушень проти статевої свободи обов'язковою ознакою виступає *потерпіла особа* – неповнолітня або малолітня особа (ст.ст. 152, 153 КК України), особа матеріально або службово залежна від винного (ст. 154), особа, яка не досягла 16-річного віку (ст.ст. 155, 156 КК України).

З *об'єктивної сторони* всі статеві кримінальні правопорушення вчинюються шляхом дії. Склади зазначених правопорушень за своєю конструкцією є формальними, тобто вважаються закінченими саме з моменту виконання винним самого діяння і не потребують настання певних шкідливих наслідків. Однак окремі склади кримінальних правопорушень ч. 5 ст. 152, ч. 5 ст. 153 та ч. 2 ст. 155 КК України як кваліфікуючі ознаки передбачають настання наслідків, тому є матеріальними.

Обов'язковою ознакою більшості складів кримінальних правопорушень виступає *спосіб* скоєння, зокрема без добровільної згоди (ст.ст. 152, 153 КК України), з використанням матеріальної або службової залежності (ст. 154 КК України), з використанням інформаційно-телекомунікаційних систем або технологій (ст. 156-1 КК України).

Суб'єкт загальний – фізична осудна особа, що досягла віку 14, в окремих складах 16 років (наприклад, ст. 154 КК України). Низка складів кримінальних правопорушень встановлює ознаки спеціального суб'єкта, наприклад, вчинення дій сексуального характеру з особою, яка не досягла 16-річного віку, вчинені близькими родичами або членами сім'ї, особою, на яку покладено обов'язки щодо виховання потерпілої особи або піклування про неї (ч. 2 ст. 155 КК України).

Суб'єктивна сторона статевих правопорушень характеризується прямим умислом. У кримінально-правовий літературі вважається, що мотив вчинення статевих правопорушень сексуальний. Однак сексуальний мотив та спеціальну мету не можна вважати обов'язковими ознаками суб'єктивної сторони, тому що вони можуть бути різними, наприклад помста, хуліганські мотиви, ревнощі, приниження честі та гідності особи тощо.

Залежно від особливостей *безпосереднього об'єкта* статеві кримінальні правопорушення поділяються на:

– кримінальні правопорушення, що посягають на статеву свободу та статеву недоторканість особи (ст.ст. 152-154 КК України);

– кримінальні правопорушення, що посягають на здоровий фізичний та моральний розвиток дитини чи неповнолітньої особи (ст.ст. 155, 156, 156-1 КК України).

Кваліфікуючими обставинами, що посилюють відповідальність за посягання на статеву свободу та статеву недоторканість, виступають:

– вчинене групою осіб;

– вчинене щодо неповнолітньої або малолітньої особи;

– тяжкі наслідки;

– повторність;

– вчинене сексуальних посягань щодо подружжя чи колишнього подружжя або іншої особи, з якою винний перебуває (перебував) у сімейних або близьких відносинах, або щодо особи у зв'язку з виконанням цією особою службового, професійного чи громадського обов'язку, або щодо жінки, яка завідомо для винного перебувала у стані вагітності.

10.6 Кримінальні правопорушення проти власності

Кримінальні правопорушення проти власності – це протиправні суспільно небезпечні винні діяння, що порушують право власності та спричиняють майнову шкоду фізичній, юридичній особі або державі і учиняються, зазвичай, з корисливих мотивів.

Кримінальні правопорушення проти власності, відповідальність за які передбачена розділом VI Особливої частини КК України, в залежності від способу та мотиву їх вчинення поділяються на:

1) викрадення та інші корисливі посягання на власність, пов'язані з незаконним вилученням та оберненням чужого майна на користь винного або інших осіб:

– крадіжка (ст. 185 КК України);

– грабіж (ст. 186 КК України);

– розбій (ст. 187 КК України);

– викрадення електричної або теплової енергії шляхом її самовільного використання (ст. 188-1 КК України);

– вимагання (ст. 189 КК України);

– шахрайство (ст. 190 КК України);

– привласнення, розтрата майна або заволодіння ним шляхом зловживання службовим становищем (ст. 191 КК України);

2) корисливі посягання на власність, що не пов'язані з незаконним вилученням та оберненням чужого майна на користь винного або інших осіб:

– заподіяння майнової шкоди шляхом обману або зловживання довірою (ст. 192 КК України);

– незаконне привласнення особою знайденого або чужого майна, що випадково опинилося у неї (ст. 193 КК України);

3) некорисливі посягання на власність:

– умисне знищення або пошкодження майна (ст. 194 КК України);

– умисне пошкодження об'єктів електроенергетики (ст. 194-1 КК України);

– погроза знищення майна (ст. 195 КК України);

– необережне знищення або пошкодження майна (ст. 196 КК України);

– порушення обов'язків щодо охорони майна (ст. 197 КК України);

– самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво (ст. 197-1 КК України);

– придбання, отримання, зберігання чи збут майна, одержаного злочинним шляхом (ст. 198 КК України).

Родовим об'єктом кримінальних правопорушень (розділ VI КК України) виступають відносини власності, тобто відносини з приводу володіння, користування та розпорядження майном. Додатковим безпосереднім об'єктом окремих кримінальних правопорушень проти власності може бути життя або здоров'я людини, права та свободи громадян, їх законні інтереси.

Предметом кримінальних правопорушень проти власності виступає чуже майно.

Ознаки майна як предмета кримінальних правопорушень проти власності:

– *фізична ознака:* майно завжди є річчю матеріального світу, доступною для сприйняття органами чуття людини або фіксації спеціальними технічними засобами; речі нематеріального світу (ідеї, думки) не можуть виступати предметом кримінальних правопорушень проти власності;

– *юридична ознака*: зазначений предмет є чужим для винної особи, тобто має власника, якому незаконними діями заподіюється шкода;

посягання на предмети, власник яких невідомий, або скоєне самим власником унеможливлює кримінальну відповідальність за кримінальні правопорушення проти власності; не є предметом кримінальних правопорушень проти власності речі, вилучені з цивільного обороту або оборот яких обмежений, – землі відчуження, наркотичні засоби, зброя, отруйні речовини; в окремих випадках посягання на зазначені предмети визнаються протиправними у відповідності зі статтями КК України (наприклад, ст.ст. 262, 308, 312 КК України);

– *економічна ознака*: майно повинне мати певну економічну цінність (йому властива споживча вартість);

– *соціальна ознака*: певний предмет вилучений із природного стану та у його створення вкладена людська праця; у зв'язку із цим не можуть виступати предметом кримінальних правопорушень проти власності предмети, які хоча і мають певну економічну цінність, але перебувають у природному стані – рослинний і тваринний світ, надра тощо.

Окрім майна, предметом кримінальних правопорушень проти власності в окремих випадках можуть виступати:

– право на майно (щодо шахрайства – ст. 190 КК України, вимагання – ст. 189 КК України);

– дії майнового характеру (щодо вимагання – ст. 189 КК України).

Об'єктивна сторона більшості кримінальних правопорушень проти власності характеризується вчиненням активних дій і лише окремі посягання, такі як знищення майна або пошкодження майна (ст.ст. 194 і 196 КК України), заподіяння майнової шкоди шляхом обману чи зловживання довірою (ст. 192 КК України), порушення обов'язків щодо охорони майна (ст. 197 КК України) можуть бути вчинені шляхом бездіяльності.

Основна частина кримінальних правопорушень проти власності мають матеріальний склад, тобто обов'язковими ознаками об'єктивної сторони цих правопорушень є вчинення суспільно небезпечного діяння, настання суспільно небезпечних наслідків у вигляді заподіяння матеріального збитку власникові і наявність причинного зв'язку між вчиненим діянням і наслідком, що наступив. Винятки становлять розбій (ст. 187 КК України), вимагання (ст. 189 КК України), погроза знищення майна (ст. 195 КК України) та придбання, отримання, зберігання, чи збут майна, одержаного злочинним шляхом (ст. 198 КК України), що вважаються закінченими з моменту вчинення суспільно небезпечного діяння.

Для кримінальних правопорушень проти власності, пов'язаних з незаконним вилученням та оберненням чужого майна на користь винного, обов'язковою ознакою об'єктивної сторони є *спосіб* їх вчинення (насильницький або ненасильницький, таємний або відкритий тощо).

Суб'єкт основної частини кримінальних правопорушень проти власності є загальний, причому відповідальність за крадіжку (ст. 185 КК України), грабіж (ст. 186 КК України), розбій (ст. 187 КК України), вимагання (ст. 189 КК України) і умисне знищення або пошкодження майна при наявності кваліфікуючих обставин (ч. 2 ст. 194 КК України) настає з 14 років. Спеціальним є лише суб'єкт привласнення, розтрати майна або заволодіння ним шляхом зловживання службовим становищем (ст. 191 КК України) і порушення обов'язків щодо охорони майна (ст. 197 КК України).

Суб'єктивна сторона більшості кримінальних правопорушень проти власності характеризується виною у формі прямого умислу і наявністю корисливого мотиву. Винятки становлять складають діяння, передбачені ст.ст. 196 і 197 КК України, що характеризуються виною у формі необережності, а також умисні посягання на власність, для яких корисливий мотив не є обов'язковим (ст.ст. 194, 195, 197-1, 198 КК України).

Під корисливим мотивом у кримінальному праві розуміють прагнення особи до незаконного збагачення за рахунок протиправних дій.

10.7 Кримінальні правопорушення проти громадської безпеки

Кримінальні правопорушення проти громадської безпеки – це суспільно небезпечні протиправні винні діяння, що посягають на громадську безпеку як стан захищеності суспільства від різного роду небезпек.

Основною властивістю кримінальних правопорушень цього розділу є здатність заподіювати або створювати загрозу заподіяння шкоди громадському спокою, безпеці та життєдіяльності внаслідок певної антисоціальної поведінки або незаконного поводження з джерелами небезпеки. При цьому така шкода обов'язково повинна пов'язуватися не зі збитками окремим соціальним благам (життю, здоров'ю, власності), а громадському спокою, стану захищеності суспільства в цілому.

Родовим об'єктом кримінальних правопорушень розділу IX Особливої частини КК України є громадська безпека – стан захищеності життєво важливих інтересів суспільства і держави від негативних наслідків і явищ соціального, природного або техногенного характеру, а також підтримка достатнього рівня такої захищеності для нормального їх функціонування.

Додатковим безпосереднім об'єктом кримінальних правопорушень, передбачених розділом дев'ятим Особливої частини КК України, можуть виступати життя, здоров'я, тілесна недоторканність, воля, честь та гідність особи, відносини власності та інше.

Предметом окремих посягань проти громадської безпеки є зброя, боєприпаси, вибухові речовини, вибухові пристрої, радіоактивні матеріали та інші предмети, що становлять підвищену небезпеку для оточення.

Об'єктивна сторона кримінальних правопорушень проти громадської безпеки полягає в суспільно небезпечному, протиправному діянні (дії або бездіяльності), що порушує захищеність життя і здоров'я людей та інших важливих цінностей суспільства, створює загальну (спільну) небезпеку настання тяжких наслідків або заподіює таку шкоду.

Більшість кримінальних правопорушень проти громадської безпеки належать до протиправних діянь з формальним складом і можуть бути вчинені лише шляхом дії (ст.ст. 255–258 КК України), а кримінальні правопорушення з матеріальним складом (ст.ст. 264, 267 і 270 КК України) вчиняються як шляхом дії, так і бездіяльності. Засобами вчинення багатьох кримінальних правопорушень проти громадської безпеки є або можуть бути предмети, що становлять підвищену небезпеку для оточення.

Суб'єкт кримінальних правопорушень проти громадської безпеки, як правило, будь-яка особа, яка досягла 16-річного, а деяких 14-річного віку.

Суб'єктивна сторона кримінальних правопорушень проти громадської безпеки з формальним складом виражається у формі прямого умислу, а з матеріальним складом у формі необережності. В останніх можлива змішана форма вини, що передбачає умисел до діяння (наприклад, щодо порушення певних правил безпеки) і необережність до наслідків (наприклад, до загибелі людей).

Мотив і *мета* більшості кримінальних правопорушень проти громадської безпеки не є їх обов'язковими ознаками і можуть бути різними.

У багатьох випадках кваліфікуючими або особливо кваліфікуючими ознаками кримінальних правопорушень проти громадської безпеки є загибель людей або настання інших тяжких наслідків. Загибель людей означає загибель однієї або кількох осіб. Під іншими тяжкими наслідками необхідно розуміти заподіяння тяжкого тілесного ушкодження одній або кільком особам, середньої тяжкості двом чи більше особам, заподіяння майнової шкоди у великому або в особливо великому розмірі тощо.

У залежності від джерел небезпеки, що створюють загрозу громадській безпеці, усі кримінальні правопорушення розділу дев'ятого Особливої частини КК можна поділити на три групи:

– кримінальні правопорушення, пов'язані з діяльністю незаконних злочинних утворень (створення злочинної організації, терористичної групи та інших злочинних об'єднань, участь у них та у злочинах, що вчиняються ними чи пов'язаних з ними (ст.ст. 255–261 КК України));

– кримінальні правопорушення, пов'язані з незаконним поводженням зі зброєю, бойовими припасами, вибуховими речовинами чи радіоактивними матеріалами (ст.ст. 262–266 КК України);

– кримінальні правопорушення, пов'язані з порушення різних правил, що забезпечують громадську безпеку (ст.ст. 267–270-1 КК України).

10.8 Кримінальні правопорушення проти громадського порядку та моральності

Кримінальні правопорушення проти громадського порядку та моральності – це суспільно небезпечні протиправні умисні діяння, що посягають на суспільні відносини, які забезпечують громадський порядок та моральні основи в суспільстві.

Громадський порядок – це стан у суспільстві, за якого забезпечуються умови спокійного життя людей.

Моральність – це світоглядні уявлення людини, які визначають її поведінку в суспільстві, взаємовідносини з іншими членами суспільства.

Кримінальні правопорушення, які містяться у розділі XII Особливої частини КК України, поділяються на види:

– кримінальні правопорушення проти громадського порядку (ст.ст. 293–296 КК України);

– кримінальні правопорушення проти моральності (ст.ст. 297–304 КК України).

Родовим об'єктом кримінальних правопорушень, передбачених розділом XII Особливої частини КК України, слід визнавати охоронювані кримінальним законом суспільні відносини, які забезпечують громадський порядок та моральні основи в суспільстві. *Додатковим безпосереднім об'єктом* можуть виступати здоров'я людини, власність, нормальна робота підприємств, установ, організацій.

Окремі склади кримінальних правопорушень цієї групи містять указівку на *предмет злочинного посягання*, зокрема за ст. 297 КК України – могила, інше місце поховання, тіло (останки, прах) померлого тощо, ст. 298 КК України – об'єкти археологічної спадщини, ст. 298-1 КК України – документи Національного архівного фонду, ст. 299 КК України – тварини, ст. 300 КК України – твори, що пропагують культ насильства і жорстокості, расову, національну чи релігійну нетерпимість та дискримінацію, ст. 301 КК України – порнографічні предмети.

Потерпілим від протиправних посягань, передбачених ч. 2 ст. 299, ч. 2 ст. 300, ч. 2 ст. 301, ст. 301-2, ч. 3 ст. 302, ч. 3, 4 ст. 303, ст. 304 КК України, виступає неповнолітня особа.

Об'єктивна сторона зазначеної групи кримінальних правопорушень сформульована у вигляді формального складу. Протиправним вважається скоєння суспільно небезпечного діяння, незалежно від настання суспільно небезпечних наслідків. Винятки складають умисні знищення або пошкодження об'єктів культурної спадщини чи їхніх частин або документів Національного архівного фонду (ст.ст. 298, 298-1 КК України), які є закінченими лише з моменту настання суспільно небезпечних наслідків. Абсолютна більшість указаних порушень вчиняється шляхом активних дій. Бездіяльність же характерна для таких видів протиправних посягань, як незаконне зберігання творів, що пропагують культ насильства і жорстокості, расову, національну чи релігійну нетерпимість та дискримінацію (ст. 300 КК України).

Окремі склади кримінальних правопорушень вказують на *місце* як обов'язкову ознаку складу, зокрема місця розпусти (ст. 302 КК України), використання *способу*, а саме обману, шантажу чи уразливого стану (ст. 303 КК України), *засоби* – з використанням інформаційно-телекомунікаційних систем або технологій (ст. 301-2 КК України).

Суб'єктом кримінальних правопорушень виступає фізична осудна особа, яка досягла віку 16 років. В окремих випадках передбачено знижений вік кримінальної відповідальності, зокрема хуліганство (ст. 296 КК України).

За окремі правопорушення встановлюється підвищений вік кримінальної відповідальності. Наприклад, кримінальна відповідальність за втягнення неповнолітніх у протиправну діяльність (ст. 304 КК України) передбачена з 18 років.

Суб'єктивна сторона протиправних діянь цієї групи характеризується умисною формою вини. Для окремих правопорушень обов'язковою ознакою виступає мотив (хуліганство – ст. 296 КК України), мета (ввезення, виготовлення, збут і розповсюдження порнографічних предметів – ст. 301 КК України).

10.9 Кримінальні правопорушення у сфері службової діяльності та професійної діяльності, пов'язаної з наданням публічних послуг

Кримінальні правопорушення у сфері службової діяльності та професійної діяльності, пов'язаної з наданням публічних послуг, – це суспільно небезпечні протиправні винні діяння, що вчиняються у сфері службової діяльності та професійної діяльності, пов'язаної з наданням публічних послуг.

Відповідно до ст. 19 Конституції України органи державної влади та органи місцевого самоврядування, їх посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі, у межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України. Виконання службовими особами своїх службових функцій у порядку, передбаченому законом та іншими нормативними актами, забезпечує нормальну діяльність державного і громадського апаратів, а також апарату управління підприємств, установ та організацій.

Родовим об'єктом кримінальних правопорушень у сфері службової діяльності та професійної діяльності, пов'язаної з наданням публічних послуг, є суспільні відносини, що забезпечують нормальну діяльність державного і громадського апарату, а також апарату управління підприємств, установ, організацій незалежно від форми власності і нормальну професійну діяльність, пов'язану з наданням публічних послуг.

Залежно від основного безпосереднього об'єкта, кримінальні правопорушення у сфері службової діяльності та професійної діяльності, пов'язаної з наданням публічних послуг, класифікуються таким чином:

– кримінальні правопорушення, що посягають на суспільні відносини, які забезпечують нормальну службову діяльність органів державної влади, місцевого самоврядування та юридичних осіб публічного права (ст.ст. 364, 364-2, 365, 365-3, 366-2, 366-3, 368, 368-5, 369, 369-2 КК України);

– кримінальні правопорушення, що посягають на суспільні відносини, що забезпечують нормальну службову діяльність юридичних осіб приватного права (ст.ст. 364-1, 368-3 КК України);

– кримінальні правопорушення, які посягають на нормальну службову діяльність як органів державної влади, місцевого самоврядування та юридичних осіб публічного права, так і на нормальну службову діяльність юридичних осіб приватного права (ст.ст. 366, 367, 370 КК України);

– кримінальні правопорушення, які посягають на суспільні відносини, що забезпечують нормальну професійну діяльність, пов'язану з наданням публічних послуг (ст.ст. 365-2, 368-4, 369-3 КК України).

Разом з цим, у КК України досить багато норм, що встановлюють відповідальність за спеціальні види службових правопорушень, вчинення яких також зумовлене службовим становищем суб'єкта, однак при їх здійсненні основним безпосереднім об'єктом є інші суспільні відносини (наприклад, господарська діяльність, власність, нормальна діяльність у сфері правосуддя тощо).

Додатковим факультативним об'єктом при зловживанні (ст.ст. 364, 364-1, 365-2 КК України), перевищенні (ст.ст. 365 КК України), службовому підробленні (ст. 366 КК України) і службовій недбалості (ст. 367 КК України) виступають трудові, політичні та інші права і свободи людини і громадянина, здоров'я, власність та ін.

Обов'язковим додатковим об'єктом кримінального правопорушення, передбаченого ч. 2 ст. 365 КК України, є здоров'я та гідність особи. Наприклад, перевищення влади або службових повноважень, поєднане з умисним заподіянням тілесних ушкоджень (крім тяжких), повністю охоплюється ч. 2 ст. 365 КК України і не потребує додаткової кваліфікації.

Предметом кримінальних правопорушень, пов'язаних з незаконним отриманням неправомірної вигоди та підкупом, є неправомірна вигода.

У ст.ст. 364, 364-1, 365-2, 368, 368-3, 368-4, 369, 369-2 та 370 КК України під неправомірною вигодою слід розуміти грошові кошти або інше майно, переваги, пільги, послуги, нематеріальні активи, будь-які інші вигоди нематеріального чи негрошового характеру, які пропонують, обіцяють, надають або одержують без законних на те підстав.

Статтею 366 КК України як *предмет посягання* передбачено офіційний документ.

Об'єктивна сторона кримінальних правопорушень, передбачених розділом XVII Особливої частини КК України, які пов'язані зі зловживанням або перевищенням службових та інших повноважень, зокрема ст.ст. 364, 364-1, 365, 365-2 КК України характеризується наявністю матеріальних складів кримінальних правопорушень, а у ст.ст. 368, 368-2, 368-3, 368-4, 368-5, 369, 369-2, 369-3, 370 КК України, пов'язаних з отриманням неправомірної вигоди – формальних складів кримінальних правопорушень; протиправне діяння, передбачене ст. 364 КК України може бути вчинене як шляхом дії, так і бездіяльності, ст. 367 КК України – шляхом бездіяльності, абсолютна же більшість протиправних діянь вказаного розділу вчиняються лише шляхом дії.

Для всіх кримінальних правопорушень зазначеної групи (за винятком отримання неправомірної вигоди та зловживання впливом) характерною є наявність *безпосереднього зв'язку між діянням, яке вчиняє особа, та посадою, яку вона займає, чи службовою, публічною чи професійною діяльністю*, яку здійснює. Суспільно небезпечне діяння завжди зумовлене службовим становищем службової особи або пов'язане з професійною чи публічною діяльністю, яка:

– використовує їх для вчинення кримінальних правопорушень, діючи у межах своїх повноважень; або

– виходить за межі прав і повноважень, наданих їй; або

– не виконує або виконує неналежним чином покладені на неї обов'язки.

У кримінальних правопорушеннях із матеріальним складом обов'язковим його елементом є настання суспільно небезпечних наслідків у вигляді заподіяння істотної шкоди або тяжким наслідкам охоронюваним законом правам, свободам та інтересам окремих громадян, або державним чи громадським інтересам, або інтересам окремих юридичних осіб.

Істотна шкода або тяжкі наслідки можуть виражатися в заподіянні: 1) матеріальних (майнових) збитків; 2) нематеріальної (фізичної, моральної тощо) шкоди; 3) матеріальних збитків у поєднанні з наслідками нематеріального характеру.

Однак обов'язковою підставою врахування зазначених наслідків є визначення істотної шкоди або тяжких наслідків через неоподатковуваний мінімум доходів громадян.

Істотною шкодою у ст.ст. 364, 364-1, 365, 365-2, 367 КК України вважається така шкода, яка у сто і більше разів перевищує неоподатковуваний мінімум доходів громадян.

Тяжкими наслідками у ст.ст. 364-367 КК України вважаються такі наслідки, які у двісті п'ятдесят і більше разів перевищують неоподатковуваний мінімум доходів громадян.

Зі *суб'єктивної сторони* кримінальні правопорушення зазначеної групи вчиняються умисно, а щодо наслідків може бути як умисна так

і необережна форма вини. Для окремих посягань, крім умислу, належить встановлення спеціальної мети, наприклад, одержання неправомірної вигоди для себе чи інших осіб (ст.ст. 364, 364-1, 365-2 КК України).

Суб'єктів кримінальних правопорушень цього розділу можна класифікувати в залежності від змісту повноважень та сфери зловживань, стосовно якої скоюється такі правопорушення. Зокрема, кримінальні правопорушення, передбачені ст.ст. 364, 368, 368-5, 369 КК України, пов'язані зі службовими особами, які постійно, тимчасово чи за спеціальним повноваженням здійснюють функції представників влади чи місцевого самоврядування, а також обіймають постійно чи тимчасово в органах державної влади, органах місцевого самоврядування, на державних чи комунальних підприємствах, в установах чи організаціях посади, пов'язані з виконанням організаційно-розпорядчих чи адміністративно-господарських функцій.

Статті 364-1, 368-3 КК України передбачають відповідальність службових осіб юридичної особи приватного права незалежно від організаційно-правової форми.

Статті 365-2, 368-4 КК України пов'язані із вчиненням протиправних дій особами, які надають публічні послуги (аудитор, нотаріус, оцінювач, уповноважена особа або службова особа Фонду гарантування вкладів фізичних осіб та ін).

В інших випадках термін «службова особа» в зазначеному розділі використовується відповідно до вимог ст. 18 КК України (ст.ст. 366, 367 КК України).

В окремих випадках відбувається більш детальна конкретизація суб'єкту кримінального правопорушення, зокрема ст.ст. 365, 365-3 КК України – працівник правоохоронного органу; ст.ст. 366-2, 363-3 КК України – суб'єкт декларування; ст.ст. 368-5, 369-2 КК України – особа, уповноважена на виконання функцій держави або місцевого самоврядування; ст. 364-2 КК України – народний депутат України; ст. 369-3 КК України – особи, зазначені в частині другій ст. 17 ЗУ «Про запобігання впливу корупційних правопорушень на результати офіційних спортивних змагань».

У випадках, передбачених ст.ст. 369, ч. 1 ст. 368-3, ч. 1 ст. 368-4 КК України, суб'єкт кримінального правопорушення загальний.

10.10 Кримінальні правопорушення проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку

Кримінальні правопорушення проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку – це суспільно небезпечні протиправні умисні посягання (дії), що порушують основні принципи і норми

міжнародного права, які забезпечують мир, безпеку, міжнародний правопорядок, основи існування та співпраці держав і народів, мирне врегулювання спорів і конфліктів між державами, а також охороняють безпечні умови існування людської цивілізації, права та свободи людини.

Залежно від видового об'єкта кримінальні правопорушення проти миру, безпеки людства й міжнародного правопорядку поділяються на:

1) кримінальні правопорушення проти миру:

– пропаганда війни (ст. 436 КК України);

– виготовлення, поширення комуністичної, нацистської символіки та пропаганда комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів (ст. 436-1 КК У України);

– виправдовування, визнання правомірною, заперечення збройної агресії Російської Федерації проти України, глорифікація її учасників (ст. 436-1 КК України);

– планування, підготовка, розв'язування та ведення агресивної війни (ст. 437 КК України);

2) кримінальні правопорушення проти безпеки людства:

– застосування зброї масового знищення (ст. 439 КК України);

– розроблення, виробництво, придбання, зберігання, збут, транспортування зброї масового знищення (ст. 440 КК України);

– геноцид (ст. 441 КК України);

– екоцид (ст. 442 КК України);

– злочини проти людяності (ст. 442-1 КК України);

3) кримінальні правопорушення проти міжнародного правопорядку:

– воєнні злочини (ст. 438 КК України);

– посягання на життя представника іноземної держави (ст. 443 КК України);

– злочини проти осіб та установ, що мають міжнародний захист (ст. 444 КК України);

– незаконне використання символіки Червоного Хреста та Червоного Півмісяця (ст. 445 КК України);

– піратство (ст. 446 КК України);

– найманство (ст. 447 КК України).

Родовим об'єктом кримінальних правопорушень, що передбачені розділом XX КК України є мир, безпека людства й міжнародний правопорядок – тобто відносини, які забезпечують дотримання основних принципів і норм міжнародного права (принцип мирного співіснування держав, незастосування сили, недоторканності кордонів, територіальної цілісності, самовизначення народів і невтручання у внутрішні справи держави, поваги прав людини й сумлінного виконання міжнародних зобов'язань), які охороняють основи існування і співпраці держав і народів, забезпечують мирне врегулювання конфліктів між державами, охороняють безпечні умови існування людства.

Указані складові родового об'єкта утворюють основні *безпосередні об'єкти* окремих кримінальних правопорушень проти миру, безпеки людства й міжнародного правопорядку.

Певні кримінальні правопорушення проти миру, безпеки людства й міжнародного правопорядку як обов'язкові ознаки передбачають предмет кримінального правопорушення. Ним можуть виступати:

– матеріали із закликами до агресивної війни або до розв'язування воєнного конфлікту (ст. 436 КК України);

– культурні цінності (ст. 438 КК України);

– зброя масового знищення (ст. 440 КК України);

– рослинний або тваринний світ, атмосфера, водні ресурси (ст. 441 КК України);

– службові або житлові приміщення осіб, які мають міжнародний захист (ст. 440 КК України);

– матеріали із закликами до геноциду (ч. 2 ст. 442 КК України).

Слід зазначити, що в названому розділі обов'язковою ознакою окремих кримінальних правопорушень є певна категорія *потерпілих*. Ними можуть виступати:

– військовополонені або цивільне населення (ст. 438 КК України);

– члени національної, етнічної, расової чи релігійної групи (ст. 442 КК України);

– представник іноземної держави або іншої особи, яка має міжнародний захист (ст. 443 КК України);

– екіпаж чи пасажири морського чи річкового судна (ст. 446 КК України).

Об'єктивна сторона кримінальних правопорушень проти миру, безпеки людства й міжнародного правопорядку характеризується вчиненням активних дій.

Кримінальні правопорушення, передбачені ст.ст. 436; 436-1; 436-2; 437; ч. 1. ст. 438; ч. 1. ст. 439; 440; ч. 2 ст. 442; 442-1; 445; 446; 447 КК України, належать до протиправних посягань із формальним складом і вважаються закінченими з моменту вчинення суспільно небезпечного діяння.

Для певних кримінальних правопорушень є обов'язковими *суспільно небезпечні наслідки*:

– позбавлення життя (ч. 2 ст. 438 КК України);

– загибель людей або інші тяжкі наслідки (ч. 2 ст. 439; ч. 2 ст. 446 КК України);

– позбавлення життя чи заподіяння тяжких тілесних ушкоджень (ст. 442 КК України);

– позбавлення життя або створення реальної загрози позбавлення життя представника іноземної держави або іншої особи, яка має міжнародний захист (ст. 443 КК України);

– масове знищення рослинного або тваринного світу, отруєння атмосфери або водних ресурсів, екологічна катастрофа (ст. 441 КК України);

– винищення, вчинення вбивств (ст. 442-1 КК України).

Деякі кримінальні правопорушення проти миру, безпеки людства й міжнародного правопорядку як обов'язкові ознаки передбачають:

– час та місце вчинення протиправного діяння: воєнний час, війна, окупована територія (ст. 438 КК України);

– обстановка: у межах широкомасштабного або систематичного нападу на цивільне населення (ст. 442-1 КК України);

– знаряддя та засоби вчинення злочину: зброя масового знищення (ст. 439 КК України), засоби ведення війни, що заборонені міжнародним правом (ст. 438 КК України), символіка Червоного Хреста і Червоного Півмісяця (ст. 445 КК України), озброєне чи неозброєне судно (ст. 446 КК України).

Суб'єкт більшості кримінальних правопорушень проти миру, безпеки людства й міжнародного правопорядку загальний – фізична осудна особа, якій до вчинення протиправного діяння виповнилося 16 років.

Відповідальність за посягання на життя представника іноземної держави (ст. 443 КК України) настає з 14 років.

Слід зазначити, що поряд із загальним суб'єктом у певних кримінальних правопорушеннях проти миру, безпеки людства й міжнародного правопорядку присутні ознаки спеціального суб'єкта, зокрема виготовлення, поширення комуністичної, нацистської символіки та пропаганда комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів вчинені представником влади (ст. 436-1 КК України).

Суб'єктивна сторона всіх кримінальних правопорушень проти миру, безпеки людства й міжнародного правопорядку характеризується тільки умислом.

У певних кримінальних правопорушеннях передбачається наявність мотиву або мети протиправного діяння, таких як:

– розповсюдження матеріалів із публічними закликами до агресивної війни (ст. 436 КК України);

– повне або часткове знищення будь-якої національної, етнічної, расової чи релігійної групи (ч. 1 ст. 442 КК України);

– розповсюдження закликів до геноциду (ч. 2 ст. 442 КК України);

– впливу на характер діяльності представника іноземної держави або іншої особи, яка має міжнародний захист, або на діяльність держав чи організацій, які вони представляють, або з метою провокації війни чи міжнародних ускладнень (ст.ст. 443, 444 КК України);

– використання найманців у збройних конфліктах інших держав або насильницьких діях, спрямованих на повалення державної влади чи порушення територіальної цілісності (ст. 447 КК України).

Контрольні запитання до розділу

1. Розкрийте суть поняття покарання.
2. У чому полягає сутність інших заходів кримінально-правового характеру ?
3. Охарактеризуйте загальні засади та принципи призначення покарання.
4. Визначте поняття та види злочинів проти основ національної безпеки.
5. Розкрийте особливості складу державної зради (ст. 111 КК України) та його вкажіть відмінності від колабораційної діяльності (ст. 111-1 КК України).
6. Розкрийте поняття вбивства.
7. Розкрийте поняття та види тілесних ушкоджень.
8. Визначте відмінності умисного тяжкого тілесного ушкодження, спричинило смерть потерпілого від умисного та необережного вбивства.
9. Дайте кримінально-правову характеристику викрадення людини (ст. 146 КК України) та визначте відмінності від захоплення заручників (ст. 147 КК України).
10. Розкрийте поняття та види кримінальних правопорушень проти статевої свободи та статевої недоторканості особи.
11. Дайте кримінально-правову характеристику зґвалтування (ст. 152 КК України) та визначте відмінності від сексуального насильства (ст. 153 КК України).
12. Розкрийте суть поняття та дайте загальну характеристику викрадення.
13. Визначте предмет кримінальних правопорушень проти власності.
14. Розкрийте суть поняття та види кримінальних правопорушень проти громадської безпеки.
15. Дайте кримінально-правову характеристику злочинів терористичного спрямування.
16. Дайте кримінально-правову характеристику хуліганства.
17. Дайте кримінально-правову характеристику зловживання владою або службовим становищем.
18. Визначте особливості суб’єктного складу кримінальних правопорушень у сфері службової діяльності та професійної діяльності, пов’язаної з наданням публічних послуг.
19. Дайте характеристику неправомірної вигоди як предмету кримінальних правопорушень у сфері службової діяльності та професійної діяльності, пов’язаної з наданням публічних послуг.
20. Розкрийте суть поняття та види кримінальних правопорушень проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку.

Розділ 11 КРИМІНАЛЬНЕ ПРОЦЕСУАЛЬНЕ ПРАВО УКРАЇНИ

11.1 Збирання, перевірка та оцінка доказів

Завданнями кримінального провадження є забезпечення швидкого, повного та неупередженого розслідування і судового розгляду (ст. 2 КПК України). Це завдання реалізується шляхом здійснення сторонами кримінального провадження процесуальних дій, частину яких становлять дії з доказування. Відповідно до ч. 2 ст. 91 КПК України доказування полягає у збиранні, перевірці та оцінці доказів з метою встановлення обставин, що мають значення для кримінального провадження.

Діяльність з доказування полягає у всебічногому, повному і неупередженому дослідженні обставин кримінального провадження, у тому числі завдяки виявленню як тих обставин, що викривають, так і тих, що виправдовують підозрюваного, обвинуваченого, а також обставини, що пом'якшують чи обтяжують його покарання, а також наданні їм належної правової оцінки та забезпеченні прийнятті на підставі наявних доказів законних і неупереджених процесуальних рішень. При цьому, згідно з вимогами ст. 92 КПК України обов'язок доказування (тягар доказування) обставин, які підлягають доказуванню у кримінальному провадженні, покладається на дізнавача, слідчого, прокурора та, у встановлених КПК України випадках, – на потерпілого.

Одним із центральних понять доказування, яке визначає зміст та спрямованість діяльності зі збирання, перевірки та оцінки доказів є предмет доказування. Предмет доказування – це передбачене КПК України коло обставин, які підлягають доказуванню у кримінальному провадженні та підлягають доказуванню для вирішення завдань кримінального провадження. Стаття 91 КПК України передбачає, що у кримінальному провадженні підлягають доказуванню:

– подія кримінального правопорушення (час, місце, спосіб та інші обставини вчинення кримінального правопорушення);

– винуватість обвинуваченого у вчиненні кримінального правопорушення, форма вини, мотив і мета вчинення кримінального правопорушення;

– вид і розмір шкоди, завданої кримінальним правопорушенням, а також розмір процесуальних витрат;

– обставини, які впливають на ступінь тяжкості вчиненого кримінального правопорушення, характеризують особу обвинуваченого, обтяжують чи пом'якшують покарання, які виключають кримінальну відповідальність або є підставою закриття кримінального провадження;

– обставини, що є підставою для звільнення від кримінальної відповідальності або покарання;

– обставини, які підтверджують, що гроші, цінності та інше майно, які підлягають спеціальній конфіскації, одержані внаслідок вчинення кримінального правопорушення та/або є доходами від такого майна, або призначалися (використовувалися) для схиляння особи до вчинення кримінального правопорушення, фінансування та/або матеріального забезпечення кримінального правопорушення чи винагороди за його вчинення, або є предметом кримінального правопорушення, у тому числі пов'язаного з їх незаконним обігом, або підшукані, виготовлені, пристосовані або використані як засоби чи знаряддя вчинення кримінального правопорушення;

– обставини, що є підставою для застосування до юридичних осіб заходів кримінально-правового характеру.

Указані обставини встановлюються учасниками кримінального процесуального доказування завдяки здійсненню ними дій зі збирання, перевірки та оцінки доказів та їх джерел. Відповідно до ст. 84 КПК України доказами у кримінальному провадженні є фактичні дані, отримані у передбаченому цим Кодексом порядку, на підставі яких слідчий, прокурор, слідчий суддя і суд встановлюють наявність чи відсутність фактів та обставин, що мають значення для кримінального провадження та підлягають доказуванню, а їх процесуальними джерелами є показання, речові докази, документи, висновки експертів.

Збирання доказів здійснюється сторонами кримінального провадження у порядку та засобами, передбаченими КПК України. Зокрема, п. 19 ч. 1 ст. 3 КПК України визначає, що сторони кримінального провадження з боку обвинувачення – слідчий, дізнавач, керівник органу досудового розслідування, керівник органу дізнання, прокурор, а також потерпілий, його представник та законний представник у випадках, установлених цим Кодексом; з боку захисту – підозрюваний, особа, стосовно якої зібрано достатньо доказів для повідомлення про підозру у вчиненні кримінального правопорушення, але не повідомлено про підозру у зв'язку з її смертю, обвинувачений (підсудний), засуджений, виправданий, особа, стосовно якої передбачається застосування примусових заходів медичного чи виховного характеру або вирішувалося питання про їх застосування, їхні захисники та законні представники.

Відтак, сторона обвинувачення здійснює збирання доказів шляхом проведення слідчих (розшукових) дій та негласних слідчих (розшукових) дій, витребування та отримання від органів державної влади, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ та організацій, службових та фізичних осіб речей, документів, відомостей, висновків експертів, висновків ревізій та актів перевірок, проведення інших процесуальних дій, передбачених цим Кодексом.

Своєю чергою, сторона захисту, потерпілий, представник юридичної особи, щодо якої здійснюється провадження, здійснює збирання доказів шляхом витребування та отримання від органів державної влади, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ, організацій, службових та фізичних осіб речей, копій документів, відомостей, висновків експертів, висновків ревізій, актів перевірок; ініціювання проведення слідчих (розшукових) дій, негласних слідчих (розшукових) дій та інших процесуальних дій, а також шляхом здійснення інших дій, які здатні забезпечити подання суду належних і допустимих доказів.

При цьому ініціювання стороною захисту, потерпілим, представником юридичної особи, щодо якої здійснюється провадження, проведення слідчих (розшукових) дій здійснюється шляхом подання слідчому, прокурору відповідних клопотань, які розглядаються в порядку, передбаченому ст. 220 КПК України. Постанова слідчого, прокурора про відмову в задоволенні клопотання про проведення слідчих (розшукових) дій, негласних слідчих (розшукових) дій може бути оскаржена слідчому судді.

Перевірка доказів – це діяльність сторін кримінального провадження, пов’язана з дослідженням раніше зібраних доказів на предмет підтвердження або спростування наявних у них фактичних даних, які встановлюють факти та обставини, що мають значення для кримінального провадження та підлягають доказуванню. Також докази слід перевірити з позиції відповідності їх вимогам належності (ст. 85 КПК України), допустимості (ст.ст. 86-89 КПК України), достовірності. Така перевірка здійснюється як шляхом проведення слідчих (розшукових) і негласних (розшукових) дій, інших процесуальних дій, так і шляхом аналізу змісту окремих доказів та їх джерел та порівняння (зіставлення) їхнього змісту (фактичних даних) з іншими доказами. Усі докази, які зібрані в кримінальному провадженні, обов’язково підлягають всебічній, змістовній і об’єктивній перевірці суб’єктами кримінального процесуального доказування. Результатом перевірки є створення передумов для використання доказів у кримінальному проваджені.

Оцінка доказів як елемент доказування полягає у здійсненні слідчим, прокурором, слідчим суддею, судом аналізу (вивчення) кожного доказу з позиції відповідності їх вимогам належності (ст. 85 КПК України), допустимості (ст.ст. 86-89 КПК України), достовірності, а сукупність зібраних доказів – з точки зору достатності та взаємозв’язку для прийняття відповідного процесуального рішення. Оцінка доказів здійснюється уповноваженими особами на основі їх внутрішнього переконання, яке ґрунтується на всебічному, повному й неупередженому досліджуванні всіх обставин кримінального провадження, керуючись законом, при цьому жоден доказ не має наперед встановленої сили (ст. 94 КПК України).

У доказуванні у кримінальному провадженні під час оцінки доказів використовується принцип, уведений Європейським судом з прав людини, «поза розумним сумнівом» (справа «Авшар проти Туреччини» (*Avsar c. Turquie*) заява № 25657/94, від 10.07.2001). Щодо останнього, то Касаційний кримінальний суд у складі ВС України у справі № 750/11509/18 роз'яснив зміст стандарту доведення поза розумним сумнівом. Згідно з позицією Суду, стандарт доведення поза розумним сумнівом означає, що сукупність обставин справи, встановлена під час судового розгляду, виключає будь-яке інше розумне пояснення події, яка є предметом судового розгляду, крім того, що інкримінований злочин був вчинений і обвинувачений є винним у вчиненні цього злочину. Поза розумним сумнівом має бути доведений кожний з елементів, які є важливими для правової кваліфікації діяння: як тих, що утворюють об`єктивну сторону діяння, так і тих, що визначають його суб`єктивну сторону. Це питання, як зазначено в судовому рішенні, має бути вирішене на підставі безстороннього та неупередженого аналізу наданих сторонами обвинувачення і захисту допустимих доказів, які свідчать за чи проти тієї або іншої версії подій.

Недотримання сторонами та судом вимог до збирання, перевірки та оцінки доказів може стати підставою для скасування процесуального рішення. Відтак, відповідно до ст. 409 КПК України підставою для скасування або зміни судового рішення під час розгляду справи в суді апеляційної інстанції є неповнота судового розгляду та невідповідність висновків суду, викладених у судовому рішенні, фактичним обставинам кримінального провадження. Зокрема ст. 410 КПК України неповним визнає такий судовий розгляд, під час якого залишилися недослідженими обставини, з'ясування яких може мати істотне значення для ухвалення законного, обґрунтованого та справедливого судового рішення. У свою чергу ст. 411 КПК України визначає, що судове рішення вважається таким, що не відповідає фактичним обставинам кримінального провадження, якщо: 1) висновки суду не підтверджуються доказами, дослідженими під час судового розгляду; 2) суд не взяв до уваги докази, які могли істотно вплинути на його висновки; 3) за наявності суперечливих доказів, які мають істотне значення для висновків суду, у судовому рішенні не зазначено, чому суд взяв до уваги одні докази і відкинув інші; 4) висновки суду, викладені у судовому рішенні, містять істотні суперечності.

У разі якщо не встановлені достатні докази для доведення винуватості особи в суді і вичерпані можливості їх отримати, кримінальне провадження підлягає закриттю (п. 3 ч. 1 ст. 284 КПК України), а ч. 3 ст. 373 КПК України передбачає, що обвинувальний вирок не може ґрунтуватися на припущеннях і ухвалюється лише за умови доведення у ході судового розгляду винуватості особи у вчиненні кримінального правопорушення.

11.2 Застосування заходів забезпечення кримінального провадження

Заходи забезпечення кримінального провадження – це частина заходів кримінального процесуального примусу, які застосовуються з метою досягнення дієвості цього провадження. Дієвість кримінального провадження слід розглядати як забезпечення швидкого, повного та неупередженого розслідування і судового розгляду в розумні строки, ефективне забезпечення прав, свобод та законних інтересів учасників кримінального провадження задля ухвалення справедливого, законного, обґрунтованого судового рішення.

Заходами забезпечення кримінального провадження відповідно до ч. 2 ст. 131 КПК України є:

– виклик слідчим, дізнавачем, прокурором, судовий виклик і привід (ст.ст. 133–139, ст.ст. 140–143 КПК України);

– накладення грошового стягнення (ст.ст. 144–147 КПК України);

– тимчасове обмеження в користуванні спеціальним правом (ст.ст. 148–153 КПК України);

– відсторонення від посади (ст.ст. 154–158 КПК України);

– тимчасове відсторонення судді від здійснення правосуддя (ст. 155-1 КПК України);

– тимчасовий доступ до речей і документів (ст.ст. 159–166 КПК України);

– тимчасове вилучення майна (ст.ст. 167–169 КПК України);

– арешт майна (ст.ст. 170–175 КПК України);

– затримання особи (тимчасовий запобіжний захід) (ст.ст. 188–192, 207–213 КПК України);

– запобіжні заходи.

У свою чергу ч. 1 ст. 176 КПК України визначає, що *запобіжними заходами є*:

– особисте зобов’язання (ст. 179 КПК України);

– особиста порука (ст. 180 КПК України);

– застава (ст. 182 КПК України);

– домашній арешт (ст. 181 КПК України);

– тримання під вартою (ст. 183 КПК України);

Застосування заходів забезпечення кримінального провадження здійснюється відповідно до загальних правил, передбачених ст. 132 КПК України, яка передбачає, що ці заходи переважно застосовуються на підставі ухвали слідчого судді або суду, за винятком випадків, передбачених КПК України, наприклад виклик слідчим, прокурором. Під час розгляду питання про застосування заходів забезпечення кримінального провадження сторони кримінального провадження повинні подати слідчому судді або суду докази обставин, на які вони посилаються.

Якщо застосування, зміну або скасування заходу забезпечення кримінального провадження ініціює слідчий, дізнавач, прокурор, то до відповідного клопотання додається витяг з Єдиного реєстру досудових розслідувань щодо кримінального провадження, у рамках якого подається клопотання.

Клопотання про застосування заходів забезпечення кримінального провадження на підставі ухвали слідчого судді подається: 1) до місцевого суду, у межах територіальної юрисдикції якого знаходиться орган досудового розслідування, якщо інше не передбачено п. 2 ч. 2 ст. 132 КПК України; 2) у кримінальних провадженнях щодо кримінальних правопорушень, віднесених до підсудності Вищого антикорупційного суду, – до Вищого антикорупційного суду.

При цьому застосування заходів забезпечення кримінального провадження не допускається, якщо слідчий, дізнавач, прокурор не доведе, що: 1) існує обґрунтована підозра щодо вчинення кримінального правопорушення такого ступеня тяжкості, що може бути підставою для застосування заходів забезпечення кримінального провадження; 2) потреби досудового розслідування виправдовують такий ступінь втручання у права і свободи особи, про який ідеться в клопотанні слідчого, дізнавача, прокурора; 3) може бути виконане завдання, для виконання якого слідчий, дізнавач, прокурор звертається із клопотанням.

Ухвала слідчого судді або суду про застосування заходів забезпечення кримінального провадження припиняє свою дію після закінчення строку її дії, скасування запобіжного заходу, ухвалення виправдувального вироку чи закриття кримінального провадження в порядку, передбаченому КПК України.

Для оцінки потреб досудового розслідування слідчий суддя або суд зобов’язаний врахувати можливість без застосованого заходу забезпечення кримінального провадження отримати речі і документи, які можуть бути використані під час судового розгляду для встановлення обставин у кримінальному провадженні.

Окремі рішення слідчого судді, суду про застосування або відмову в застосуванні заходів забезпечення кримінального провадження можуть бути оскаржені в апеляційному порядку (ст. 309 КПК України).

Порядок застосування запобіжних заходів визначений гл. 18 КПК України.

Запобіжні заходи застосовуються: 1) під час досудового розслідування та до початку підготовчого судового засідання – слідчим суддею за клопотанням слідчого, погодженим з прокурором, або за клопотанням прокурора; 2) під час судового провадження – судом за клопотанням прокурора. Запобіжні заходи застосовуються до підозрюваного, обвинуваченого.

Метою застосування запобіжного заходу згідно з ч. 1 ст. 177 КПК України є забезпечення виконання підозрюваним, обвинуваченим покладених на нього процесуальних обов'язків, а також запобігання спробам: 1) переховуватися від органів досудового розслідування та/або суду; 2) знищити, сховати або спотворити будь-яку із речей чи документів, які мають істотне значення для встановлення обставин кримінального правопорушення; 3) незаконно впливати на потерпілого, свідка, іншого підозрюваного, обвинуваченого, експерта, спеціаліста у цьому ж кримінальному провадженні; 4) перешкоджати кримінальному провадженню іншим чином; 5) вчинити інше кримінальне правопорушення чи продовжити кримінальне правопорушення, у якому підозрюється, обвинувачується.

Підставою застосування запобіжного заходу є наявність обґрунтованої підозри у вчиненні особою кримінального правопорушення, а також наявність ризиків, які дають достатні підстави слідчому судді, суду вважати, що підозрюваний, обвинувачений, засуджений може здійснити дії, передбачені ч. 1 ст. 177 КПК України. Слідчий, прокурор не мають права ініціювати застосування запобіжного заходу без наявності для цього підстав, передбачених ч. 1 ст. 177 КПК України.

Клопотання слідчого, прокурора про застосування запобіжного заходу подається до місцевого загального суду, у межах територіальної юрисдикції якого знаходиться орган досудового розслідування, а в кримінальних провадженнях щодо кримінальних правопорушень, віднесених до підсудності Вищого антикорупційного суду, – до Вищого антикорупційного суду (ст. 184 КПК України).

Якщо після подання клопотання про застосування запобіжного заходу прокурору стали відомі обставини, що виключають обґрунтовану підозру у вчиненні особою кримінального правопорушення, або інші обставини, що можуть вплинути на вирішення судом питання про застосування запобіжного заходу, він зобов'язаний відкликати клопотання про застосування запобіжного заходу та відкликати дозвіл на затримання, якщо такий дозвіл був отриманий (ст. 185 КПК України).

Клопотання про застосування або зміну запобіжного заходу розглядається слідчим суддею, судом невідкладно, але не пізніше сімдесяти двох годин з моменту фактичного затримання підозрюваного, обвинуваченого або з моменту надходження до суду клопотання, якщо підозрюваний, обвинувачений перебуває на свободі, чи з моменту подання підозрюваним, обвинуваченим, його захисником до суду відповідного клопотання (ст. 186 КПК України). Слідчий суддя, суд після одержання клопотання про застосування запобіжного заходу до підозрюваного, обвинуваченого, який перебуває на свободі, призначає дату судового засідання і здійснює судовий виклик (ст. 187 КПК України).

Під час вирішення питання про обрання запобіжного заходу, крім наявності ризиків, зазначених у ст. 177 КПК України, слідчий суддя, суд на підставі наданих сторонами кримінального провадження матеріалів відповідно до ст. 178 КПК України зобов'язаний оцінити в сукупності всі обставини, у тому числі: 1) вагомість наявних доказів про вчинення підозрюваним, обвинуваченим кримінального правопорушення; 2) тяжкість покарання, що загрожує відповідній особі в разі визнання підозрюваного, обвинуваченого винуватим у кримінальному правопорушенні, у вчиненні якого він підозрюється, обвинувачується; 3) вік та стан здоров'я підозрюваного, обвинуваченого; 4) міцність соціальних зв'язків підозрюваного, обвинуваченого в місці його постійного проживання, у тому числі наявність у нього родини й утриманців; 5) наявність у підозрюваного, обвинуваченого постійного місця роботи або навчання; 6) репутацію підозрюваного, обвинуваченого; 7) майновий стан підозрюваного, обвинуваченого; 8) наявність судимостей у підозрюваного, обвинуваченого; 9) дотримання підозрюваним, обвинуваченим умов застосованих запобіжних заходів, якщо вони застосовувалися до нього раніше; 10) наявність повідомлення особі про підозру у вчиненні іншого кримінального правопорушення; 11) розмір майнової шкоди, у завданні якої підозрюється, обвинувачується особа, або розмір доходу, в отриманні якого внаслідок вчинення кримінального правопорушення підозрюється, обвинувачується особа, а також вагомість наявних доказів, якими обґрунтовуються відповідні обставини; 12) ризик продовження чи повторення протиправної поведінки, зокрема ризик летальності, що його створює підозрюваний, обвинувачений, у тому числі у зв'язку з його доступом до зброї.

Розгляд клопотання про застосування запобіжного заходу здійснюється за участю прокурора, підозрюваного, обвинуваченого, його захисника, крім випадків, передбачених ч. 6 ст. 193 КПК України.

За результатами розгляду клопотання про застосування запобіжного заходу слідчий суддя виносить відповідну ухвалу. Якщо під час розгляду клопотання про обрання запобіжного заходу, не пов'язаного з триманням під вартою, прокурор доведе наявність всіх обставин для застосування запобіжного заходу, слідчий суддя, суд застосовує відповідний запобіжний захід, зобов'язує підозрюваного, обвинуваченого прибувати за кожною вимогою до суду або до іншого визначеного органу державної влади, а також виконувати один або кілька обов'язків, необхідність покладення яких була доведена прокурором, які передбачені ч. 5 ст. 194 КПК України.

Слідчий суддя, суд відмовляє у застосуванні запобіжного заходу, якщо слідчий, прокурор не доведе, що встановлені під час розгляду клопотання про застосування запобіжних заходів обставини, є достатніми для переконання, що жоден із більш м'яких запобіжних заходів не може запобігти доведеним під час розгляду ризику або ризикам. При цьому найбільш м'яким запобіжним заходом є особисте зобов'язання, а найбільш суворим – тримання під вартою.

Під час дії воєнного стану до осіб, які підозрюються або обвинувачуються у вчиненні злочинів, передбачених ст.ст. 109–114-2, 258–258-6, 260, 261, 437–442-1, 402–405, 407, 408, 429 КК України, за наявності ризиків, зазначених у ст. 177 КПК України, застосовується запобіжний захід, визначений п. 5 ч. 1 ст. 177 КПК України.

За клопотанням прокурора, слідчого за погодженням з прокурором, підозрюваного, обвинуваченого, до якого застосовано запобіжний захід, його захисника, запобіжний захід може бути скасовано чи змінено слідчим суддею, судом у випадках і в порядку, передбачених ст.ст. 200, 201, 201-1 КПК України.

Ухвала про застосування запобіжного заходу припиняє свою дію після закінчення строку дії ухвали про обрання запобіжного заходу, ухвалення виправдувального вироку чи закриття кримінального провадження або винесення ухвали про скасування запобіжного заходу в порядку, передбаченому КПК України.

Ухвала слідчого судді, суду про застосування або відмову у застосуванні запобіжного заходу може бути оскаржена в апеляційному порядку (ст. 309 КПК України).

11.3 Досудове розслідування в кримінальному процесі

Досудове розслідування – перша стадія кримінального провадження, яка починається з моменту внесення відомостей про кримінальне правопорушення до Єдиного реєстру досудових розслідувань і закінчується закриттям кримінального провадження або направленням до суду обвинувального акта, клопотання про застосування примусових заходів медичного або виховного характеру, клопотання про звільнення особи від кримінальної відповідальності, клопотання про закриття кримінального провадження (п. 5 ч. 1 ст. 3 КПК України).

Основними завданнями стадії досудового розслідування є забезпечення швидкого, повного та неупередженого розслідування кримінальних правопорушень, вжиття всіх передбачених законом заходів для встановлення події кримінального правопорушення та особи, яка його вчинила.

Досудове розслідування здійснюється у формі досудового слідства та дізнання. Досудове розслідування злочинів здійснюється у формі досудового слідства, а кримінальних проступків – у формі дізнання в порядку, передбаченому КПК України (ст. 215 КПК України). Перелік органів досудового розслідування як органів, що здійснюють досудове слідство і дізнання, визначено ст. 38 КПК України. Процесуальні

повноваження прокурора (ст. 36 КПК України), керівника органу досудового розслідування (ст. 39 КПК України), керівника органу дізнання (ст. 39-1 КПК України), слідчого (ст. 40 КПК України), дізнавача (ст. 40-1 КПК України), оперативних підрозділів (ст. 41 КПК України) під час проведення досудового розслідування визначенні КПК України, а також статтями, які регламентують особливості проведення окремих процесуальних, у тому числі слідчих (розшукових) дій (гл. 20 КПК України) та негласних слідчих (розшукових) дій (гл. 21 КПК України).

Досудове розслідування злочинів здійснюється на ґрунті основних положень досудового розслідування, які визначені гл. 19 та низкою інших статей КПК України, а до їх числа належать такі положення:

– початок досудового розслідування (ст. 214 КПК України);

– досудове розслідування злочинів і кримінальних проступків (ст. 215 КПК України);

– підслідність (ст.ст. 216, 218 КПК України);

– об'єднання і виділення матеріалів досудового розслідування (ст. 217 КПК України);

– місце проведення досудового розслідування (ст. 218 КПК України);

– строки досудового розслідування (ст. 219 КПК України);

– продовження строків досудового розслідування (ст.ст. 294-295 КПК України);

– розгляд клопотань під час досудового розслідування (ст. 220 КПК України);

– ознайомлення з матеріалами досудового розслідування до його завершення (ст. 221 КПК України);

– недопустимість розголошення відомостей досудового розслідування (ст. 222 КПК України)

– фіксація перебігу досудового розслідування (ст.ст. 103-110 КПК України).)

– оскарження рішень, дій чи бездіяльності органів досудового розслідування чи прокурора під час досудового розслідування (ст.ст. 303–308 КПК України).

Етапами досудового розслідування можна вважати:

– початок досудового розслідування, який полягає у вчиненні слідчим, дізнавачем, прокурором дій щодо прийняття, розгляду заяви, повідомлення про вчинене кримінальне правопорушення або самостійному виявленні ними з будь-якого джерела обставин, що можуть свідчити про вчинення кримінального правопорушення, та внесенні відповідних відомостей до Єдиного реєстру досудових розслідувань (ст. 214 КПК України);

– вжиття заходів щодо встановлення події кримінального правопорушення та особи, яка його вчинила, шляхом проведення слідчих

(розшукових) дій та негласних слідчих (розшукових) дій, витребування та отримання від органів державної влади, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ та організацій, службових та фізичних осіб речей, документів, відомостей, висновків експертів, висновків ревізій та актів перевірок, проведення інших процесуальних дій, КПК України (гл. 20–21 КПК України);

– повідомлення особі про підозру, яке полягає у вчиненні слідчим, дізнавачем, прокурором дій щодо складання письмового повідомлення про підозру, вручення письмового повідомлення про підозру, у передбачених КПК випадках зміна повідомлення про підозру (гл. 22 КПК України), вжиття дій щодо перевірки або спростування підозри;

– завершення досудового розслідування шляхом прийняття прокурором або за його погодженням дізнавачем, слідчим постанови про закриття кримінального провадження, направлення до суду обвинувального акту, клопотання про застосування примусових заходів медичного характеру, клопотання про застосування примусових заходів виховного характеру, клопотання про звільнення особи від кримінальної відповідальності, у тому числі шляхом вчинення прокурором, дізнавачем, слідчим дій з відкриття матеріалів іншій стороні (гл. 24 КПК України).

Основним засобом здійснення досудового розслідування в частині встановлення обставин, які підлягають доказуванню у кримінальному провадженні (ст. 91 КПК України), є слідчі (розшукові) дії та негласні слідчі (розшукові) дії.

Слідчими діями є дії, спрямовані на отримання (збирання) доказів або перевірку вже отриманих доказів у конкретному кримінальному провадженні (ст. 223 КПК України). Негласні слідчі (розшукові) дії – це різновид слідчих (розшукових) дій, відомості про факт та методи проведення яких не підлягають розголошенню, за винятком випадків, передбачених КПК України (ст. 246 КПК України).

До слідчих (розшукових) дій належать:

– допит (ст.ст. 224–226, 232, 351–354, 356, 567 КПК України);

– пред’явлення особи для впізнання (ст.ст. 228, 232, 355 КПК України);

– пред’явлення речей для впізнання (ст.ст. 229, 232, 355 КПК України);

– пред’явлення трупа для впізнання (ст. 230 КПК України);

– обшук (ст.ст. 233–236 КПК України);

– огляд місцевості, приміщення, речей та документів (ст.ст. 237, 361 КПК України);

– огляд трупа (ст. 238 КПК);

– огляд трупа, пов’язаний з ексгумацією (ст. 239 КПК України);

– слідчий експеримент (ст. 240 КПК України);

– освідування особи (ст. 241 КПК України);

– проведення експертизи (ст.ст. 242-245 КПК України);

– зняття показань технічних приладів та технічних засобів, що мають функції фото-, кінозйомки, відеозапису, чи засобів фото-, кінозйомки, відеозапису (ст. 245-1 КПК України).

До негласних слідчих (розшукових) дій належать дії, пов'язані зі втручанням у приватне спілкування, та інші негласні слідчі (розшукові) дії.

Негласні слідчі (розшукові) дії, пов'язані з втручанням у приватне спілкування:

– аудіо-, відеоконтроль особи (ст. 260 КПК України);

– арешт, огляд та виїмка кореспонденції (ст.ст. 261-262 КПК України);

– зняття інформації з транспортних телекомунікаційних мереж (ст. 263 КПК України);

– зняття інформації з електронних інформаційних систем (ст. 264 КПК України).

Інші негласних (слідчих) належать інші негласні слідчі (розшукові) дії:

– обстеження публічно недоступних місць, житла чи іншого володіння особи (ст. 267 КПК України);

– установлення місцезнаходження радіоелектронного засобу (ст. 268 КПК України);

– спостереження за особою, місцем або річчю (ст. 269 КПК України);

– аудіо, відеоконтроль місця (ст. 270 КПК України);

– моніторинг банківських рахунків (ст. 269-1 КПК України);

– контроль за вчиненням злочину (ст. 271 КПК України);

– виконання спеціального завдання з розкриття злочинної діяльності організованої групи чи злочинної організації (ст. 272 КПК України);

– негласне отримання зразків, необхідних для порівняльного дослідження (ст. 274 КПК України);

– використання конфіденційного співробітництва (ст. 275 КПК України).

Зупинення досудового розслідування (тимчасове призупинення процесуальної діяльності через наявність об'єктивних причин, які перешкоджають або унеможливлюють її проведення), його підстави та порядок регламентовано ст.ст. 280–282 КПК України. Досудове розслідування зупиняється вмотивованою постановою прокурора або слідчого, дізнавача за погодженням з прокурором, відомості про що вносяться до Єдиного реєстру досудових розслідувань (ч. 4 ст. 280 КПК України).

Якщо під час досудового розслідування місцезнаходження підозрюваного невідоме або він виїхав та/або перебуває на тимчасово окупованій території України чи за межами України та не з'являється

без поважних причин на виклик слідчого, прокурора за умови його належного повідомлення про такий виклик, слідчий, прокурор оголошує розшук такого підозрюваного. Про оголошення розшуку виноситься окрема постанова, якщо досудове розслідування не зупиняється, або вказується в постанові про зупинення досудового розслідування, якщо таке рішення приймається, відомості про що вносяться до ЄРДР (ст. 281 КПК України).

Форми закінчення досудового розслідування – це передбачене КПК України підсумкове рішення, яким дізнавач, слідчий, прокурор завершує кримінальне провадження на стадії досудового розслідування. Відомості про закінчення досудового розслідування вносяться прокурором до ЄРДР.

Відповідно до ч. 2 ст. 283 КПК України прокурор зобов'язаний у найкоротший строк після повідомлення особі про підозру здійснити одну з таких дій:

– закрити кримінальне провадження (ст.ст. 284–289 КПК України);

– звернутися до суду з клопотанням про звільнення особи від кримінальної відповідальності (ст.ст. 290–293 КПК України);

– звернутися до суду з обвинувальним актом, клопотанням про застосування примусових заходів медичного або виховного характеру (ст. 284 КПК України).

На досудовому провадженні можуть бути оскаржені такі рішення, дії чи бездіяльність слідчого, дізнавача або прокурора в порядку та на підставах, передбачених ст.ст. 303–308 КПК України. Скарги на рішення, дії чи бездіяльність слідчого, дізнавача чи прокурора, передбачені ч. 1 ст. 303 КПК України, можуть бути подані особою протягом десяти днів з моменту прийняття рішення, вчинення дії або бездіяльності. Якщо рішення слідчого, дізнавача чи прокурора оформлюється постановою, строк подання скарги починається з дня отримання особою її копії (ст. 304 КПК України).

Під час досудового розслідування ухвали слідчого судді, перелік яких визначено у ст. 309 КПК України, можуть бути оскаржені. Оскарження ухвал слідчого судді здійснюється в апеляційному порядку.

11.4 Судове провадження у кримінальному процесі

Судове провадження – кримінальне провадження в суді першої інстанції, яке передбачає підготовче судове провадження, судовий розгляд і ухвалення та проголошення судового рішення, провадження з перегляду судових рішень в апеляційному, касаційному порядку, а також за нововиявленими або виключними обставинами (п. 24 ч. 1 ст. 3 КПК України).

Правова регламентація судового провадження передбачена відповідними нормами КПК України, а саме: підготовче судове

провадження (гл. 27 КПК України); судовий розгляд і ухвалення та проголошення судового рішення (гл. 28–29 КПК України); особливі порядки провадження в суді першої інстанції (гл. 30 КПК України); провадження з перегляду судових рішень в апеляційному порядку (гл. 31 КПК України); провадження з перегляду судових рішень в касаційному порядку (гл. 32 КПК України); провадження за нововиявленими або виключними обставинами (гл. 34 КПК України); виконання судових рішень (розд. VIII КПК України).

У межах стадії судового провадження незалежним і неупередженим судом, створеним на підставі закону, здійснюється правосуддя на засадах змагальності та верховенства права, що забезпечує кожному право на справедливий суд та повагу до інших прав і свобод.

Учасники судового провадження відповідно до п. 26 ч. 1 ст. 3 КПК України є сторони кримінального провадження, потерпілий, його представник та законний представник, цивільний позивач, його представник та законний представник, цивільний відповідач та його представник, представник юридичної особи, щодо якої здійснюється провадження, представник персоналу органу пробації, третя особа, щодо майна якої вирішується питання про арешт, а також інші особи, за клопотанням або скаргою яких у випадках, передбачених КПК України, здійснюється судове провадження.

У КПК України щодо позначення органів та осіб, які здійснюють правосуддя, використовуються такі терміни:

– *суддя* – голова, заступник голови, суддя ВС України, Вищого антикорупційного суду, апеляційного суду, місцевих загальних судів, які відповідно до Конституції України на професійній основі уповноважені здійснювати правосуддя, а також присяжний;

– *суд першої інстанції* – місцевий загальний суд, який має право ухвалити вирок або постановити ухвалу про закриття кримінального провадження, а також ВАС України у кримінальних провадженнях щодо кримінальних правопорушень, віднесених до його підсудності вказаним Кодексом, а також апеляційний суд у випадку, передбаченому зазначеним вище Кодексом;

– *суд апеляційної інстанції* – відповідний апеляційний суд, у межах територіальної юрисдикції якого знаходиться суд першої інстанції, що ухвалив оскаржуване судове рішення, а також Апеляційна палата Вищого антикорупційного суду – стосовно судових рішень Вищого антикорупційного суду, ухвалених як судом першої інстанції, а також стосовно судових рішень інших судів першої інстанції, ухвалених до початку роботи Вищого антикорупційного суду в кримінальних провадженнях щодо злочинів, віднесених КПК України до підсудності Вищого антикорупційного суду;

– *суд касаційної інстанції* – ВС України.

Судове провадження відбувається у формі судового засідання, яке має бути проведене і завершене протягом розумного строку. Судове засідання відбувається у спеціально обладнаному приміщенні – залі судових засідань. Питання складу суду (одноособового або колегіального здійснення кримінального провадження) регламентовано ст. 31 КПК України.

Підготовче провадження проводиться після отримання обвинувального акта, клопотання про застосування примусових заходів медичного або виховного характеру або клопотання про звільнення від кримінальної відповідальності: суд не пізніше п'яти днів з дня його надходження призначає підготовче судове засідання, в яке викликає учасників судового провадження. Підготовче судове засідання відбувається за участю обвинуваченого (крім випадків, коли здійснювалося спеціальне досудове розслідування), прокурора, захисника, потерпілого, його представника та законного представника, цивільного позивача, його представника та законного представника, цивільного відповідача та його представника, представника юридичної особи щодо якої здійснюється провадження згідно з правилами, передбаченими цим Кодексом для судового розгляду. Основним завданням підготовчого провадження є встановлення об'єктивних підстав для подальшого розгляду обвинувального акта, клопотання про застосування примусових заходів медичного або виховного характеру або клопотання про звільнення від кримінальної відповідальності та вирішення питань, пов'язаних із підготовкою до судового розгляду.

Судовий розгляд – центральна стадія кримінального провадження, під час якої суд (суддя) за участю сторін кримінального провадження розглядає відповідні матеріали з метою постановлення законного, обґрунтованого, мотивованого та справедливого судового рішення.

Загальні положення судового розгляду – це передбачена КПК України сукупність, система процесуальних вимог загального характеру, що спрямована на забезпечення виконання основних завдань кримінального судочинства та створює умови для постановлення законного, обґрунтованого, мотивованого та справедливого судового рішення.

До загальних положень судового розгляду належать: незмінність складу суду під час розгляду справи (ст. 319 КПК України); регламентація діяльності головуючого в судовому засіданні (ст. 321 КПК України); безперервність судового розгляду (ст. 322 КПК України); наслідки неприбуття учасників судового розгляду до суду (ст.ст. 323–327 КПК України); гласність судового розгляду (ст.ст. 27, 328 КПК України); регламентація обов'язків присутніх у залі судового засідання та заходів до порушників порядку судового засідання (ст.ст. 329, 330 КПК України);

загальні правила застосування заходів забезпечення кримінального провадження та проведення слідчих (розшукових) дій під час судового розгляду (ст.ст. 331–333 КПК України); об'єднання та виділення матеріалів кримінального провадження (ст. 334 КПК України); зупинення судового провадження (ст. 335 КПК України); процесуальний порядок застосування режиму відеоконференції під час судового провадження (ст. 336 КПК України) та інші.

Структурні елементи судового розгляду – це складові, які об'єднують окремі процесуальні дії в певні групи з чітко окресленим змістом: підготовча частина судового засідання; судовий розгляд (судове слідство); судові дебати; останнє слово обвинуваченого; постановлення і проголошення судового рішення.

За результатами судового розгляду суд (суддя) ухвалює судове рішення. Судове рішення, у якому суд вирішує обвинувачення по суті, викладається у формі вироку. Судове рішення, у якому слідчий суддя, суд вирішує інші питання, викладається у формі ухвали. Судове рішення повинно бути законним, обґрунтованим і вмотивованим.

Провадження з перегляду судових рішень в апеляційному порядку (гл. 31 КПК України) – це стадія кримінального провадження, у якій суд апеляційної інстанції переглядає судове рішення, яке було ухвалено судом першої інстанції і не набрали законної сили, у зв'язку з поданою судового розгляду апеляційної скарги. Апеляційна скарга подається в письмовій формі, вимоги до якої визначено у ст. 396 КПК України. Особи, зазначені у ст. 393 КПК України, мають право подати до суду апеляційної інстанції заперечення на апеляційну скаргу, на вирок чи ухвалу суду першої інстанції в письмовій формі протягом встановленого судом апеляційної інстанції строку. Апеляційна скарга подається: 1) на судові рішення, ухвалені судом першої інстанції, – через суд, який ухвалив судове рішення; 2) на ухвали слідчого судді чи ухвалу суду про обрання запобіжного заходу у виді тримання під вартою, про зміну іншого запобіжного заходу на запобіжний захід у виді тримання під вартою або про продовження строку тримання під вартою, постановлені під час судового провадження в суді першої інстанції до ухвалення судового рішення по суті, – безпосередньо до суду апеляційної інстанції (ст. 395 КПК України).

За наслідками апеляційного розгляду за скаргою на вирок або ухвалу суду першої інстанції суд апеляційної інстанції має право: 1) залишити вирок або ухвалу без змін; 2) змінити вирок або ухвалу; 3) скасувати вирок повністю чи частково та ухвалити новий вирок; 4) скасувати ухвалу повністю чи частково та ухвалити нову ухвалу; 5) скасувати вирок або ухвалу і закрити кримінальне провадження; 6) скасувати вирок або ухвалу і призначити новий розгляд у суді першої інстанції (ст. 407 КПК України).

Провадження з перегляду судових рішень у касаційному порядку (гл. 32 КПК України) – це стадія кримінального провадження, у якій суд касаційної інстанції переглядає судові рішення, ухвалені судами першої та апеляційної інстанцій. Право на касаційне оскарження мають особи, перелік яких визначено у ст. 425 КПК України. Касаційна скарга подається безпосередньо до суду касаційної інстанції. Касаційна скарга на судові рішення може бути подана протягом трьох місяців з дня проголошення судового рішення судом апеляційної інстанції, а засудженим, який тримається під вартою, – у той самий строк з дня вручення йому копії судового рішення (ст. 426 КПК України). Особи, зазначені у ст. 425 КПК України, мають право подати до суду касаційної інстанції заперечення на касаційну скаргу в письмовій формі протягом встановленого судом касаційної інстанції строку.

Суд касаційної інстанції за наслідками розгляду касаційної скарги має право: 1) залишити судове рішення без зміни, а касаційну скаргу – без задоволення; 2) скасувати судове рішення і призначити новий розгляд у суді першої чи апеляційної інстанції; 3) скасувати судове рішення і закрити кримінальне провадження; 4) змінити судове рішення (ст. 436 КПК України). Суд касаційної інстанції не має права застосувати закон про більш тяжке кримінальне правопорушення чи суворіше покарання.

Провадження за нововиявленими або виключними обставинами (гл. 34 КПК України) – це стадія кримінального провадження, яка полягає в перегляді рішень, ухвалених судами першої, апеляційної і касаційної інстанцій, що набрали законної сили, за наявності обставин, передбачених ч. 2 (нововиявлені обставини), ч. 3 (виключні обставини) ст. 459 КПК України. Учасники судового провадження мають право подати заяву про перегляд за нововиявленими або виключними обставинами судового рішення суду будь-якої інстанції, яке набрало законної сили (ст. 460 КПК України). Заяву про перегляд судового рішення за нововиявленими обставинами може бути подано протягом трьох місяців після того, як особа, яка звертається до суду, дізналася або могла дізнатися про ці обставини, а перегляд за нововиявленими обставинами виправдувального вироку допускається лише протягом передбачених законом строків давності притягнення до кримінальної відповідальності (ст. 461 КПК України). Заява про перегляд судового рішення за нововиявленими або виключними обставинами подається до суду тієї інстанції, який першим допустив помилку внаслідок незнання про існування таких обставин, крім випадку, передбаченого ч. 3 ст. 463 КПК України. За наслідками кримінального провадження за нововиявленими або виключними обставинами суд має право скасувати вирок чи ухвалу і ухвалити новий вирок чи постановити ухвалу або залишити заяву про перегляд судового рішення за нововиявленими або виключними обставинами без задоволення. Під час ухвалення нового судового рішення суд користується повноваженнями суду відповідної інстанції. За результатами

перегляду судового рішення за нововиявленими або виключними обставинами ВС України може також скасувати судове рішення (судові рішення) повністю або частково і передати справу на новий розгляд до суду першої або апеляційної інстанції.

Виконання судових рішень (розд. VIII КПК України) – це стадія кримінального провадження, спрямована на реалізацію судового рішення, яке набрало законної сили (звернення судового рішення до виконання, питання, пов'язані з виконанням судових рішень, питання про зняття судимості). Одним з основних питань цієї стадії є питання набрання вироком законної сили. Вирок або ухвала суду першої інстанції, ухвала слідчого судді, якщо інше не передбачено КПК України, набирає законної сили після закінчення строку подання апеляційної скарги, встановленого КПК України, якщо таку скаргу не було подано. У разі подання апеляційної скарги судове рішення, якщо його не скасовано, набирає законної сили після ухвалення рішення судом апеляційної інстанції. Судові рішення суду апеляційної та касаційної інстанцій набирають законної сили з моменту їх проголошення. Ухвали слідчого судді та суду, які не можуть бути оскаржені, набирають законної сили з моменту їх оголошення (ст. 532 КПК України).

11.5 Міжнародна правова допомога у кримінальному провадженні

Міжнародна правова допомога – проведення компетентними органами однієї держави процесуальних дій, виконання яких необхідне для досудового розслідування, судового розгляду або для виконання вироку, ухваленого судом іншої держави або міжнародною судовою установою (п. 1 ч. 1 ст. 541 КПК України).

Міжнародне співробітництво під час кримінального провадження полягає у вжитті необхідних заходів з метою надання міжнародної правової допомоги шляхом вручення документів, виконання окремих процесуальних дій, видачі осіб, які вчинили кримінальне правопорушення, тимчасової передачі осіб, перейняття кримінального переслідування, передачі засуджених осіб та виконання вироків. Міжнародним договором України можуть бути передбачені інші, ніж у КПК України, форми співробітництва під час кримінального провадження (ст. 542 КПК України).

Порядок направлення запиту до іншої держави, порядок розгляду уповноваженим (центральним) органом України запиту іншої держави або міжнародної судової установи про таку допомогу і порядок виконання такого запиту визначаються КПК України і чинними міжнародними договорами України (наприклад, Міжнародна конвенція про боротьбу з фінансуванням тероризму, Договір між Україною і Республікою Польща про правову допомогу та правові відносини у цивільних і кримінальних

справах, Договір між Україною та Сполученими Штатами Америки про взаємну правову допомогу у кримінальних справах тощо). За відсутності міжнародного договору України міжнародна правова допомога чи інше співробітництво може бути надано на підставі запиту іншої держави чи запитано на засадах взаємності.

Основними суб'єктами міжнародної правової допомоги з боку України є центральний орган України та компетентний орган. Відтак, уповноважений (центральний) орган – орган, уповноважений від імені держави розглянути запит компетентного органу іншої держави або міжнародної судової установи і вжити заходів з метою його виконання чи направити до іншої держави запит компетентного органу про надання міжнародної правової допомоги. А компетентний орган – це орган, що здійснює кримінальне провадження, який звертається із запитом згідно з розділом IX КПК України або який забезпечує виконання запиту про надання міжнародної правової допомоги. У свою чергу правовідносини між учасниками міжнародної правової допомоги дозволяють виділяти запитуючу сторону (держава, компетентний орган якої звертається із запитом, або міжнародна судова установа) та запитувану сторону (держава, до компетентного органу якої направляється запит).

Підставою для міжнародної правової допомоги є запит про міжнародне співробітництво. Запит (доручення, клопотання) про міжнародне співробітництво відповідно до ст. 548 КПК України складається органом, який здійснює кримінальне провадження, або уповноваженим ним органом згідно з вимогами цього Кодексу та відповідного міжнародного договору України, а за його відсутності – згідно з цим Кодексом. Запит і долучені до нього документи складаються у письмовій формі, засвідчуються підписом уповноваженої особи та печаткою відповідного органу. Запит і долучені до нього документи супроводжуються засвідченим у встановленому порядку перекладом мовою, визначеною відповідним міжнародним договором України, а за відсутності такого договору – офіційною мовою запитуваної сторони або іншою прийнятною для цієї сторони мовою. Запит надсилається за кордон поштою, а в невідкладних випадках електронним, факсимільним або іншим засобом зв'язку. У такому разі оригінал запиту надсилається поштою не пізніше трьох днів з моменту його передання електронною поштою, факсимільним або іншим засобом зв'язку. Уповноважений (центральний) орган України може прийняти до розгляду запит, який надійшов від запитуючої сторони електронним, факсимільним або іншим засобом зв'язку. Виконання такого запиту здійснюється винятково за умови підтвердження надіслання або передачі його оригіналу. Направлення компетентному органу іноземної держави матеріалів виконання запиту можливе тільки після отримання українською стороною оригіналу запиту.

Важливим аспектом міжнародної правової допомоги є зберігання та передання речових доказів і документів. Відтак, відповідно до ст. 549 КПК України речові докази і документи, передані запитуваною стороною на виконання запиту (доручення, клопотання) компетентного органу України в порядку міжнародного співробітництва, зберігаються в порядку, встановленому КПК України для зберігання речових доказів та документів, і після закінчення кримінального провадження повертаються запитуваній стороні, якщо не було досягнуто домовленості про інше. При цьому, під час передання компетентному органу запитуючої сторони речових доказів і документів на виконання запиту (доручення, клопотання) у порядку міжнародного співробітництва компетентний орган України може відмовитися від вимоги їх повернення в Україну після закінчення кримінального провадження у запитуючій стороні у разі, якщо на території України відсутня потреба їх використання для досудового розслідування та судового розгляду в іншому кримінальному провадженні або відсутні правомірні вимоги третіх осіб щодо права на відповідне майно чи спір щодо нього розглядається в суді.

Окремо регламентовано питання доказової сили офіційних документів, які створюються (передаються) у порядку міжнародного співробітництва. Відповідно до ст. 549 КПК України документи, які направляються у зв'язку із запитом про міжнародне співробітництво, якщо їх складено, засвідчено у відповідній формі офіційною особою компетентного органу запитуючої сторони або запитуваної сторони і скріплено гербовою печаткою компетентного органу, приймаються на території України без додаткового засвідчення (легалізації) у разі, якщо це передбачено міжнародним договором України. А відомості, які містяться в матеріалах, отриманих у результаті виконання дій, передбачених у запиті про міжнародне співробітництво, органами іноземної держави та за процедурою, передбаченою законодавством запитуваної держави, не потребують легалізації і визнаються судом допустимими, якщо під час їх отримання не було порушено засади справедливого судочинства, права людини і основоположні свободи.

Формами міжнародного співробітництва під час кримінального провадження є:

– міжнародна правова допомога під час проведення процесуальних дій (зокрема, вручення документів, тимчасова передача, виклик особи, яка перебуває за межами України, допит за запитом компетентного органу іноземної держави шляхом проведення відео- або телефонної конференції, розшук, арешт і конфіскація майна, контрольована поставка, прикордонне переслідування, створення і діяльність спільних слідчих груп) (гл. 43 КПК України);

– видача осіб, які вчинили кримінальне правопорушення (екстрадиція) (гл. 44 КПК України);

– кримінальне провадження в порядку перейняття (гл. 45 КПК України);

– визнання та виконання вироків судів іноземних держав (гл. 46 КПК України);

– передача засуджених осіб (гл. 46 КПК України).

Окремо у ст. 563 КПК України врегульовано питання присутності представників компетентних органів запитуючої держави. Відтак, представник компетентного органу іноземної держави, дозвіл на присутність якого надано відповідно до вимог цього Кодексу, не має права самостійно проводити на території України будь-які процесуальні дії. У разі присутності під час проведення процесуальних дій такі представники повинні дотримуватися вимог законів України. Особи, передбачені частиною першою цієї статті, мають право спостерігати за проведенням процесуальних дій та вносити зауваження та пропозиції щодо їх проведення, з дозволу слідчого, прокурора або суду ставити запитання, а також робити записи, у тому числі із застосуванням технічних засобів.

Завершення процедури надання міжнародної правової допомоги визначено ст. 560 КПК України. Зокрема, орган, якому було доручено виконання запиту, після здійснення необхідних процесуальних дій надсилає всі отримані матеріали уповноваженому (центральному) органу України. У разі неправильного або неповного виконання запиту уповноважений (центральний) орган має право вимагати додаткових заходів для виконання запиту. Документи, отримані внаслідок виконання запиту, засвідчуються гербовою печаткою компетентного органу, який проводив процесуальні дії, та передаються уповноваженому (центральному) органу України для передання запитуючій стороні без перекладу, якщо інше не передбачено міжнародним договором. Уповноважений (центральний) орган України надсилає матеріали, отримані під час виконання запиту, уповноваженому (центральному) органу запитуючої сторони протягом десяти календарних днів після їх отримання від компетентного органу України.

Особи, які вважають, що рішеннями, діями або бездіяльністю органів державної влади України, їх посадових чи службових осіб, вчинених у зв’язку з виконанням запиту про міжнародну правову допомогу, завдано шкоди їхнім правам, свободам чи інтересам, мають право оскаржити рішення, дії та бездіяльність до суду (ч. 1 ст. 572 КПК України). Якщо неправомірними діями чи бездіяльністю органів державної влади України, їх посадових чи службових осіб, а також присутніх при виконанні запиту представників запитуючої сторони завдана шкода фізичним або юридичним особам, то ці особи мають право вимагати її відшкодування за рахунок держави (ч. 2 ст. 572 КПК України). Оскарження рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади України, їх посадових чи службових осіб та відшкодування завданої шкоди здійснюється у порядку, передбаченому законами України (ч. 3 ст. 572 КПК України).

11.6 Видача осіб, які вчинили правопорушення (екстрадиція)

Відповідно до п. 2 ч. 1 ст. 541 КПК України видача особи (екстрадиція) – це видача особи державі, компетентними органами якої ця особа розшукується для притягнення до кримінальної відповідальності або виконання вироку. Екстрадиція передбачає: офіційне звернення про встановлення місця перебування на території запитуваної держави особи, яку необхідно видати, та видачу такої особи; перевірку обставин, що можуть перешкоджати видачі; прийняття рішення за запитом; фактичну передачу такої особи під юрисдикцію запитуючої держави.

Центральними органами України щодо видачі особи (екстрадиції), якщо інше не передбачено міжнародним договором України, є відповідно Офіс Генерального прокурора та МЮ України (ст. 574 КПК України). Зокрема Офіс Генерального прокурора є центральним органом України щодо видачі (екстрадиції) підозрюваних, обвинувачених у кримінальних провадженнях під час досудового розслідування. У свою чергу Міністерство юстиції України є центральним органом України щодо видачі (екстрадиції) підсудних, засуджених у кримінальних провадженнях під час судового провадження або виконання вироку.

Центральні органи України щодо видачі особи (екстрадиції) відповідно до КПК України мають повноваження: 1) звертатися до компетентних органів іноземних держав із запитами про видачу особи (екстрадицію), тимчасову видачу або транзитне перевезення; 2) розглядати запити компетентних органів іноземних держав про видачу особи (екстрадицію), тимчасову видачу або транзитне перевезення та приймають рішення щодо них; 3) організовувати проведення екстрадиційної перевірки; 4) організовувати прийом-передачу осіб, щодо яких прийнято рішення про видачу (екстрадицію), тимчасову видачу чи транзитне перевезення; 5) здійснювати інші повноваження, визначені КПК України або міжнародним договором про видачу особи (екстрадицію).

Центральний орган України має право відмовити в направленні запиту до іноземної держави, якщо існують передбачені КПК України або міжнародним договором України обставини, які можуть перешкоджати видачі. Він також має право відмовити компетентному органу України у зверненні до іноземної держави, якщо видача буде явно невиправданою з огляду на співвідношення тяжкості вчиненого особою кримінального правопорушення та ймовірних витрат, необхідних для екстрадиції.

Видача осіб, які вчинили кримінальне правопорушення (екстрадиція), відбувається на підставі запиту про видачу особи (екстрадицію). Запит про видачу особи (екстрадицію) направляється за умови, якщо за законом України хоча б за один із злочинів, у зв’язку з якими запитується видача, передбачено покарання у виді позбавлення волі на максимальний строк не менше одного року або особу засуджено до покарання у виді

позбавлення волі і невідбутий строк становить не менше чотирьох місяців. Запит компетентного органу іноземної держави про видачу особи може розглядатися лише у разі дотримання вимог, передбачених ч. 1 ст. 573 КПК України. Запити про тимчасову видачу і транзитне перевезення особи направляються та розглядаються у такому самому порядку, як і запити про видачу особи (екстрадицію).

Під час розгляду запитів компетентних органів іноземних держав про транзитне перевезення екстрадиційній перевірці підлягають лише обставини, передбачені ч. 1, 2 ст. 589 КПК України. *Екстрадиційна перевірка* – це діяльність визначених законом органів щодо встановлення та дослідження передбачених міжнародним договором України, іншими актами законодавства України обставин, що можуть перешкоджати видачі особи (екстрадиції), яка вчинила злочин (п. 8 ч. 1 ст. 541 КПК України). Екстрадиційна перевірка обставин, що можуть перешкоджати видачі особи, проводиться центральним органом України або за його дорученням чи зверненням відповідною обласною прокуратурою. Матеріали екстрадиційної перевірки разом із висновком щодо такої перевірки надсилаються відповідному центральному органу України. Екстрадиційна перевірка здійснюється протягом шістдесяти днів, але цей строк може бути продовжено відповідним центральним органом України.

Після вивчення матеріалів екстрадиційної перевірки центральний орган України приймає рішення про видачу особи (екстрадицію) або відмову у видачі (екстрадиції) іноземній державі. Рішення виноситься керівником центрального органу України або уповноваженою ним особою. Про своє рішення центральний орган України повідомляє компетентний орган іноземної держави, а також особу, щодо якої воно прийнято (ст. 590 КПК України).

Відмова у видачі особи (екстрадиції) відповідно до ст. 589 КПК України має місце у разі, якщо: 1) особа, стосовно якої надійшов запит про видачу, відповідно до законів України на час прийняття рішення про видачу (екстрадицію) є громадянином України; 2) злочин, за який запитано видачу, не передбачає покарання у виді позбавлення волі за законом України; 3) закінчилися передбачені законом України строки давності притягнення особи до кримінальної відповідальності або виконання вироку за злочин, за який запитано видачу; 4) компетентний орган іноземної держави не надав на вимогу центрального органу України додаткових матеріалів або даних, без яких неможливе прийняття рішення за запитом про видачу (екстрадицію); 5) видача особи (екстрадиція) суперечить зобов’язанням України за міжнародними договорами України; 5) є обґрунтовані підстави вважати, що видача особи (екстрадиція) суперечить інтересам національної безпеки України; 6) наявні інші підстави, передбачені міжнародним договором України. Також щодо особи, якій надано статус біженця, статус особи, яка потребує додаткового

захисту або їй надано тимчасовий захист в Україні, не може бути видана державі, біженцем з якої вона визнана, а також іноземній державі, де її здоров'ю, життю або свободі загрожує небезпека за ознаками раси, віросповідання (релігії), національності, громадянства (підданства), приналежності до певної соціальної групи або політичних переконань, крім випадків, передбачених міжнародним договором України.

Порядок підготовки документів та направлення запитів щодо видачі осіб, які вчинили правопорушення (екстрадиції), регламентовано ст. 575 КПК України, яка передбачає, що клопотання про видачу особи в Україну готує слідчий, прокурор, який здійснює нагляд за додержанням законів під час проведення досудового розслідування, або суд, який розглядає справу чи яким ухвалено вирок, з дотриманням вимог, передбачених КПК України та відповідним міжнародним договором України. Клопотання складається у письмовій формі і повинно містити дані про особу, видача якої вимагається, обставини і кваліфікацію вчиненого нею злочину. До клопотання додаються такі документи, перелік яких визначено ч. 2 ст. 575 КПК України. Клопотання та передбачені ч. 2 ст. 575 КПК України документи підписуються слідчим, прокурором або суддею, засвідчуються печаткою відповідного органу та перекладаються мовою, передбаченою міжнародним договором України.

Клопотання про видачу особи (екстрадицію) передаються до відповідного центрального органу України через відповідну обласну прокуратуру у десятиденний строк з дня затримання особи на території іноземної держави. У зазначений строк керівник відповідного органу досудового розслідування у складі апарату Національної поліції, центрального апарату органу безпеки, органу Бюро економічної безпеки України, органу Державного бюро розслідувань України, Національного антикорупційного бюро України безпосередньо передає Офісу Генерального прокурора клопотання про видачу особи (екстрадицію).

Центральний орган України за наявності підстав, передбачених міжнародним договором України, звертається до компетентного органу іноземної держави із запитом про видачу особи в Україну. Запит про видачу направляється керівником центрального органу України або уповноваженою ним особою протягом п'яти днів з дня отримання клопотання.

У разі повідомлення компетентним органом іноземної держави про одержання згоди затриманої особи на її видачу (екстрадицію) в Україну підготовка клопотання здійснюється виключно на вимогу уповноваженого (центрального) органу України. Зміст клопотання та перелік документів, що додаються до клопотання, визначаються уповноваженим (центральним) органом України відповідно до вимог цього Кодексу та міжнародних договорів України.

Права особи, стосовно якої розглядається питання про видачу (екстрадицію) в іноземну державу, окремо передбачені ст. 581 КПК України.

Рішення про видачу особи (екстрадицію) може бути оскаржено особою, стосовно якої воно прийняте, її захисником чи законним представником до слідчого судді, у межах територіальної юрисдикції якого така особа тримається під вартою, крім випадку, передбаченого ст. 588 КПК України. Якщо до особи застосовано запобіжний захід, не пов'язаний із триманням під вартою, скарга на рішення про видачу такої особи (екстрадицію) може бути подана до слідчого судді, у межах територіальної юрисдикції якого розташований відповідний центральний орган України (ст. 591 КПК України).

Після прийняття рішення про видачу особи (екстрадицію) центральний орган України з підстав, передбачених ст. 592 КПК України, може відстрочити фактичну передачу особи до іноземної держави.

Фактична передача особи має бути здійснена протягом п'ятнадцяти днів з дати, встановленої для її передачі, крім випадку, передбаченого ст. 588 КПК України. Цей строк може бути продовжено центральним органом України до тридцяти днів, після чого особа підлягає звільненню з-під варти. З метою фактичної передачі особи, щодо якої прийнято рішення про видачу (екстрадицію), центральний орган України після набрання чинності цим рішенням надає відповідні доручення (направляє звернення) компетентним органам України. Якщо компетентний орган іноземної держави з незалежних від нього обставин не може прийняти таку особу, центральний орган України встановлює нову дату передачі у строки, передбачені ч. 2 ст. 593 КПК України. Під час фактичної передачі особи компетентний орган іноземної держави інформується про строк перебування її під вартою в Україні. Доставлення до установ системи виконання покарань особи, щодо якої компетентним органом іноземної держави прийнято рішення про видачу в Україну, забезпечують компетентні органи України за дорученням (зверненням) центрального органу України.

Витрати, що виникли на території України у зв'язку з вирішенням питання про видачу особи, а також витрати, що виникли у зв'язку із транзитним перевезенням через територію іншої держави особи, яка видається Україні, вважаються процесуальними витратами згідно з КПК України (ст. 594 КПК України).

Контрольні запитання до розділу

1. Яке коло суб'єктів доказування визначають у кримінальному судочинстві?

2. Що таке предмет доказування, які обставини входять до предмета доказування у кримінальному провадженні?

3. У чому полягає зміст оцінки доказів як елементу процесу доказування?

4. Що таке належність і допустимість доказів?

5. Які способи збирання доказів у кримінальному процесі існують?

6. Які наслідки можуть наставати у разі недотримання сторонами та судом вимог до збирання, перевірки та оцінки доказів?

7. У чому полягає зміст загальних правил застосування заходів забезпечення кримінального провадження?

8. Що таке запобіжні заходи, які їх види передбачено у КПК України?

9. Яка мета та підстави застосування запобіжних заходів?

10. Визначте процесуальний порядок застосування запобіжних заходів.

11. За яких умов не допускається застосування заходів забезпечення кримінального провадження?

12. Визначте процесуальний порядок початку досудового розслідування.

13. Назвіть форми закінчення досудового розслідування.

14. Вкажіть та розкрийте зміст загальних положень судового розгляду.

15. З яких елементів складається процедура судового розгляду?

16. Вкажіть основні види судових рішень та їхню структуру.

17. Які вимоги висуваються до судових рішень?

18. Які основні форми міжнародної правової допомоги у проведенні процесуальних дій можуть застосовуватися?

19. Що таке видача осіб, які вчинили правопорушення (екстрадиція)?

20. Що таке визнання та виконання вироків судів іноземних держав та передача засуджених осіб?

Розділ 12 МІЖНАРОДНЕ ГУМАНІТАРНЕ ПРАВО. МІЖНАРОДНЕ КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО

12.1 Умови застосування норм міжнародного гуманітарного права. Поняття та види збройних конфліктів. Кваліфікація Офісом Прокурора Міжнародного кримінального суду збройного конфлікту, спричиненого агресією Російської Федерації проти України

Для МГП має важливе значення кваліфікація конфлікту, по-перше, для визначення моменту настання умов, коли має застосуватися МГП, по-друге, для визначення того, які саме норми МГП застосовуються, у силу значної відмінності в обсягу норм. Слід наголосити, що кваліфікація в рамках МГП не є самоціллю. Її завдання – визначення права, яке застосовується. Тому в тих випадках, коли кваліфікація ускладнює реалізацію основної мети МГП – захист жертв війни, вона посувається на другий план. У ряді випадків буде вживатися максимальний обсяг норм МГП, особливо права Гааги, які регламентують порядок ведення бойових дій.

Розрізняють кваліфікацію конфлікту в рамках загального міжнародного права (*jus ad bellum*) і в рамках МГП (*jus ad bello*). У рамках загального міжнародного права кваліфікація конфлікту базується в основному на положеннях Статуту ООН та здійснюється через призму правомірності/неправомірності застосування сили. У першому випадку йде мова про право на самооборону (індивідуальну чи колективну). У другому – про агресію. Ця кваліфікація прямо не зачіпає питання кваліфікації збройного конфлікту в рамках МГП, оскільки має інші цілі та завдання. Тому МГП не визначає агресора, його відповідальність і порядок відшкодування шкоди за агресію. Як агресор, так і жертва агресії рівною мірою повинні додержуватися МГП.

Деякі сучасні класифікації конфліктів – «гібридні», «інформаційні», «економічні» війни й т. ін. – не мають міжнародно-правової підстави й знаходяться поза системою категорій МГП. Однак це не означає, що діяльність у рамках цих «конфліктів» знаходиться поза правовим регулюванням, як і захист жертв війни. Ці конфлікти (або окремі дії) мають бути кваліфіковані в рамках МГП, норми якого забезпечують захист визначених категорій жертв війни. Застосування в їх рамках МГП визначається загальними критеріями наявності збройного конфлікту як такого та його кваліфікації як міжнародного або неміжнародного.

Єдиною підставою застосування норм МГП є фактична наявність збройного конфлікту (міжнародного або неміжнародного) незалежно від причин, із яких цей збройний конфлікт розпочався.

Міжнародне право передбачає ситуації, коли рівень насилля не перевищує порогового рівня, й такі ситуації не кваліфікують як збройний конфлікт.

Формальним кваліфікуючим критерієм є невикористання збройних сил для забезпечення громадського порядку. Ці ситуації носять найменування внутрішньої напруженості та внутрішнього безладу й передбачають застосування внутрішнього законодавства та положень міжнародного права прав людини.

Критерії для визначення відмінності між неміжнародним збройним конфліктом і внутрішніми заворушеннями та безладом МКТЮ виклав у справі Боскоскі. Трибунал зазначив, що рисами збройного конфлікту є організованість збройних угруповань, тривалість збройних сутичок, територія, на якій проходять збройні сутички, та їхня інтенсивність.

Договірне МГП не містить визначення збройного конфлікту, а міжнародні ад'юдикаційні органи застосовують визначення збройного конфлікту, надане Міжнародним кримінальним трибуналом для колишньої Югославії у справі Душко Тадіча.

МКТЮ визначив, що збройний конфлікт має місце тоді, коли існують застосування збройної сили між державами та тривале застосування збройної сили між державою і організованою збройною групою або між організованими збройними групами.

МГП розрізняє два види збройних конфліктів – міжнародного та неміжнародного характеру.

Відповідно до визначення збройного конфлікту зі справи Тадіча:

– *міжнародний збройний конфлікт* існує, коли має місце будь-яке застосування збройної сили між державами;

– *неміжнародний збройний конфлікт* – коли має місце тривале застосування збройної сили між державою та організованою збройною групою або між організованими збройними групами.

Можлива ситуація одночасного існування двох збройних конфліктів – міжнародного та неміжнародного. Тоді може йти мова про змішаний конфлікт, який не є самостійним видом конфлікту, а характеризує паралельне існування двох видів конфліктів, до кожного з яких застосовуються відповідні положення МГП. У ситуації змішаного конфлікту слід враховувати динаміку розвитку збройного конфлікту: його розвиток, наприклад, від неміжнародного до змішаного та перетворення на міжнародний у визначені періоди часу.

Кваліфікація збройного конфлікту та, як наслідок, застосування МГП не залежать від внутрішньодержавної кваліфікації ситуації, від визнання наявності конфлікту другою стороною.

Застосування МГП не залежить від факту оголошення війни чи введення всередині держави воєнного стану або ж оголошення антитерористичної операції. Має значення об'єктивна кваліфікація ситуації на основі норм МГП.

Міжнародний збройний конфлікт виникає між двома або більше державами. До цього виду конфліктів прирівнюються національно-визвольні війни (п. 4 ст. 1 Протоколу I) та окупація всієї чи частини

території держави, навіть якщо ця окупація не зустріне жодного збройного спротиву (ч. 2 ст. 2 I–IV Женевської Конвенції). До міжнародних збройних конфліктів застосовується основний обсяг договірних і звичаєвих норм МГП. Це, у першу чергу, I–IV Женевські Конвенції, Протокол I та інші міжнародні договори з питань МГП, у яких беруть участь держави. Застосування цих договорів не залежить від участі в них другої сторони збройного конфлікту та від фактичного його дотримання цією державою. Звичаєві норми МГП обов'язкові для всіх держав.

До неміжнародних збройних конфліктів застосовуються лише два джерела договірного МГП:

– ст. 3, спільна для I–IV Женевської Конвенції, і Протокол II;

– звичаєві норми МГП.

Формально розрізняють два види неміжнародних збройних конфліктів – *низької та високої інтенсивності*.

У неміжнародному збройному конфлікті *низької інтенсивності* застосовується тільки ст. 3, спільна для I–IV Женевської Конвенції.

У неміжнародному збройному конфлікті *високої інтенсивності* застосовується ст. 3, спільна для I–IV Женевської Конвенції і Протоколу II.

Критерієм наявності неміжнародного збройного конфлікту високої інтенсивності є умови застосування Протокол II – збройний конфлікт між збройними силами та протиурядовими збройними силами або іншими організованими збройними групами, котрі, перебуваючи під відповідальним командуванням, здійснюють такий контроль над частиною її території, який дозволяє їм здійснювати безперервні та погоджені воєнні дії та застосовувати Протокол II (п. 1 ст. 2 Протоколу II).

12.2 Статус комбатантів, інших учасників збройного конфлікту та цивільних осіб у міжнародному гуманітарному праві

Право війни засновано на строгому розділенні правового статусу комбатантів та цивільного населення. Під час визначення цих категорій Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I), від 8 червня 1977 року прийняв так званий «негативний підхід», який повинен гарантувати, що кожна людина в умовах збройного конфлікту належить до тієї чи іншої категорії.

Відповідно до п. 2 ст. 43 Протоколу I особи, які входять до складу збройних сил сторони, що перебуває в конфлікті (крім медичного й духовного персоналу, про який ідеться у ст. 33 III Женевської конвенції), є комбатантами, тобто вони мають право брати безпосередню участь у воєнних діях. У випадку взяття в полон вони набувають статусу військовополонених та не можуть піддаватися судовому переслідуванню чи покаранню тільки за те, що вони брали участь у воєнних діях.

Основна ознака комбатанта – його перебування у збройних силах.

Визначення збройних сил в міжнародних документах:

– *збройні сили сторони,* що перебувають в конфлікті, складаються з усіх організованих збройних сил, груп і підрозділів, що перебувають під командуванням особи, відповідальної перед цією стороною за поведінку своїх підлеглих, навіть якщо ця сторона представлена урядом чи владою, невизнаними супротивною стороною (п. 2 ст. 43 Протоколу I);

– *збройні сили сторони*, що перебуває в конфлікті, складаються з усіх організованих збройних сил, груп і підрозділів, що перебувають під командуванням особи, відповідальної перед цією стороною за поведінку своїх підлеглих, навіть якщо ця сторона представлена урядом чи владою, не визнаними супротивною стороною; такі збройні сили підпорядковані внутрішній дисциплінарній системі, яка забезпечує додержання норм міжнародного права, застосовуваних у період збройних конфліктів (п. 1 ст. 43 Протоколі I).

Також міжнародне гуманітарне право визнає комбатантами:

– жителів неокупованої території, які під час наближення ворога озброюються, щоб чинити опір силам загарбника, не маючи часу сформуватися в регулярні війська, за умови, що вони мають зброю відкрито й дотримуються законів і звичаїв війни, однак лише на період, необхідний для того, щоб відбити напад (п. 6 ст. 4а III Женевської конвенції);

– членів інших ополчень та добровольчих загонів, зокрема членів організованих рухів опору, які належать до однієї зі сторін конфлікту й діють на своїй території або за її межами, навіть якщо цю територію окуповано, за умови, що ці ополчення або добровольчі загони, зокрема організовані рухи опору, відповідають таким умовам: ними командує особа, яка відповідає за своїх підлеглих; вони мають постійний відмітний знак, добре розпізнаваний на відстані; вони носять зброю відкрито; вони здійснюють свої операції згідно із законами та звичаями війни (п. 2 ст. 4а III Женевської конвенції).

Комбатанти є законними учасниками війни, мають право брати безпосередню участь у воєнних діях і відповідно є правомірним об’єктом нападу.

Комбатант має право застосовувати силу і навіть вбивати, не будучи при цьому притягнутим до персональної відповідальності за насильницькі дії.

Наявність у особи статусу військовополоненого надає їй не лише захист від кримінального переслідування за національним законодавством, але вона підпадає під захист норм міжнародного гуманітарного права.

В III Женевській Конвенції жорстко зазначається, що будь-який незаконний акт чи бездіяльність з боку держави, що тримає в полоні, які

спричиняють смерть або створюють серйозну загрозу здоров'ю військовополоненого, що перебуває під її охороною, забороняються та будуть розглядатися як її серйозне порушення (ст. 13 III Женевській Конвенції).

Інша ситуація має місце з іншими особами, які не є комбатантами, але беруть участь у збройному конфлікті. У доктрині міжнародного права до таких осіб часто застосовують термін *«незаконні комбатанти»*.

Ці особи не є об'єктами захисту ані МГП, ані національного кримінального законодавства, а є винятково суб'єктами кримінальної відповідальності за вчинені ними протиправні дії за нормами національного законодавства. Зокрема мова йде про осіб, які мають неоднозначний статус у міжнародному гуманітарному праві, – *шпигунів та найманців*.

Із аналізу IV Гаазької конвенції «Про закони та звичаї сухопутної війни» та Протоколу I до Женевських конвенцій можна зробити висновок, що *шпигун* – це особа зі складу збройних сил сторони, що перебуває у стані конфлікту, яка, діючи таємним способом або використовуючи вигадані приводи, збирає відомості в районі воєнних дій цієї сторони з подальшим наміром повідомити їх супротивній стороні.

При цьому необхідно відрізняти два подібні, але, тим не менше, різні поняття: «шпигун» та «військовий розвідник». Виходячи зі змісту ст. 46 Протоколу I не є шпигуном особа зі складу збройних сил сторони, що перебуває в конфлікті, яка від імені цієї сторони збирає або намагається зібрати на території, що контролюється супротивною стороною, якщо діючи таким чином, вона носить формений одяг своїх збройних сил, не діє обманним шляхом або навмисно не вдається до таємних методів. При цьому відповідно до приписів IV Гаазької конвенції шпигунами не вважаються військові або цивільні особи, які відкрито виконують свої обов'язки, пов'язані з передачею депеш за призначенням до місця дислокації власної армії чи армії супротивника.

Найманець, як і шпигун, не є комбатантом та не має статусу військовополоненого.

Відповідно до ст. 47 Протоколу I *найманець* – це будь-яка особа, яка:

– спеціально завербована на місці або за кордоном для того, щоб брати участь у збройному конфлікті;

– фактично бере безпосередню участь у воєнних діях;

– бере участь у воєнних діях, керуючись, головним чином, бажанням одержати особисту вигоду і якій дійсно було обіцяно стороною або за дорученням сторони, яка перебуває в конфлікті, матеріальну винагороду, що істотно перевищує винагороду, яка обіцяна чи сплачується комбатантам такого ж рангу;

– не є ні громадянином сторони, що перебуває в конфлікті, ні особою, яка постійно проживає на території, яка контролюється стороною, що перебуває в конфлікті;

– не входить до особового складу збройних сил сторони, що перебуває в конфлікті;

– не послана державою, яка не є стороною, що перебуває в конфлікті, для виконання офіційних обов'язків як особи, яка входить до складу її збройних сил.

Військові шпигуни та найманці в будь-якому випадку мають право на судовий розгляд своєї справи, стосовно них забороняється насилля над життям, здоров'ям, фізичним або психічним станом, тортури, тілесні ушкодження, приниження людської гідності, колективні покарання, а також погрози вчинити будь-яку з цих дій.

Що стосується поняття ***«цивільної особи»***, то його надано у ст. 50 Протоколу І. Зокрема відповідно до п. 1 цієї статті цивільною особою є:

– будь-яка особа, яка не належить до жодної з категорій осіб, зазначених у ст. 4а, 1, 2, 3 та 6 Третьої конвенції та у ст. 43 цього Протоколу;

– при цьому у разі сумніву щодо того, чи є яка-небудь особа цивільною особою, вона вважається цивільною особою.

Різниця між комбатантами та цивільними особами полягає в тому, що перші за своїм характером є і суб'єктами, і об'єктами воєнних нападів, тоді як другі не мають права брати участь у воєнних діях і відповідно не повинні бути об'єктами нападів.

Цивільне населення має право на гуманне ставлення, повагу до їх особистості, честі, сімейних прав, релігійних переконань, звичаїв та традицій. Щодо цивільного населення забороняються вбивства, катування, тілесні ушкодження, каліцтва, медичні або наукові експерименти, не пов'язані з необхідністю лікування таких окремих осіб.

Цивільні особи не можуть бути безпосереднім об'єктом нападу, а їхня близькість до законної воєнної мети повинна стати причиною відмови від її ураження у випадку, якщо:

– втрати серед цивільних осіб будуть надмірні порівняно з одержаною військовою перевагою (принцип пропорційності або сумірності);

– цивільні особи користуються подібним захистом доти, доки вони не беруть особистої участі у воєнних діях;

– цивільні особи, як і комбатанти, у певних обставинах, потрапляючи у владу супротивника, мають право на захист відповідно до докладно розроблених положень міжнародного права.

Слід зазначити, що на цивільне населення не покладається обов'язок щодо надання допомоги пораненим, хворим та іншим категоріям осіб, які перебувають під заступництвом. Відповідно до норм міжнародного гуманітарного права цивільне населення зобов'язано лише утримуватися від актів насилля та має право надавати їм допомогу та догляд.

12.3 Міжнародна відповідальність за порушення міжнародного гуманітарного права

Міжнародно-правовий обов'язок щодо дотримання МГП несуть держави світу. Держава зобов'язана вживати заходів щодо попередження порушень МГП. Стосовно МГП це в першу чергу стосується збройних сил.

Важливо зауважити, що держави несуть відповідальність за інші порушення міжнародного права, зокрема за порушення імперативних норм міжнародного права, тобто за агресію.

Агресія – це поняття в міжнародному праві, яке означає прямо або опосередковане протиправне діяння та застосування однією державою своїх сил проти іншої країни з метою її підкорення або часткового знищення населення. Але норми, які забороняють агресію та встановлюють відповідальність держави, стосуються інших галузей міжнародного права, що не входять до міжнародного гуманітарного права та міжнародного кримінального права.

Саме на держави покладається відповідальність за порушення норм МГП. Держава несе відповідальність за порушення МГП, вчинені усіма гілками влади та особами, що знаходяться під її владою чи контролем. У тому числі, вона несе відповідальність за всі дії, які вчиняються особами, що входять до складу її збройних сил. Відповідальність держав має свої особливості, вона охоплює матеріальну відповідальність та політичну відповідальність.

Встановлення політичної та матеріальної відповідальності за порушення норм міжнародного гуманітарного права є однією з гарантій зміцнення міжнародного правопорядку, важливим превентивним заходом, спрямованим на запобігання збройним конфліктам.

Потерпіла сторона може звернутися з проханням до ООН, а через неї до всього співтовариства держав, ЄС, Міжнародному Комітету Червоного хреста, щоб ті спонукали супротивну сторону дотримуватися норм гуманітарного права. Також вона може звернутися до Міжнародного суду в Гаазі, але тільки в тому випадку, якщо обвинувачена сторона визнає компетенцію цього суду.

У міжнародному праві визначено, що відповідальність для країни настає тільки з моменту вчинення агресії щодо іншої країни, а також з моменту породження збройного конфлікту та оголошення війни.

Збройний конфлікт – збройне зіткнення між державами (міжнародний збройний конфлікт, збройний конфлікт на державному кордоні) або між ворогуючими сторонами в межах території однієї держави, як правило, за підтримки ззовні (внутрішній збройний конфлікт).

Іншим більш радикальним видом є *війна*. *Оголошення війни* – це певна юридична та дипломатична процедура, яка полягає в офіційному, у встановленому порядку повідомленні однією державою іншої про припинення між ними миру та перехід до стану війни.

Держави, як це випливає зі змісту відповідних норм чинного міжнародного права й підтверджується правозастосовною практикою, несуть основні зобов'язання у зв'язку із забезпеченням кримінального переслідування та покарання осіб, які вчинили воєнні злочини. У зв'язку з цим особливого значення набуває питання криміналізації в національному кримінальному законодавстві серйозних порушень норм МГП, що застосовуються в період збройних конфліктів. Міжнародно-правові акти, що діють у цій сфері, покладають на держав-учасниць зобов'язання криміналізувати такого роду серйозні порушення МГП і передбачити кримінальну відповідальність за них, беручи до уваги їх (тобто порушень) міжнародну та суспільну небезпеку.

Принцип гуманності є найбільш суцільним принципом у МГП, тому що він об'єднує всі положення у логічно побудовану систему норм, які застосовують під час збройних конфліктів, та тісно пов'язані з суміжними галузями міжнародного права.

МГП містить положення про те, які є види відповідальності за порушення норм міжнародного гуманітарного права і також за вчинення яких злочинів така відповідальність може настати.

До *злочинів належить*, наприклад, використання заборонених боєприпасів згідно з міжнародними конвенціями (Женевська, Гаазька та інші). Крім того, заборонено використовувати хімічну зброю або іншу отруту як проти військових комбатантів (особи, які перебувають у складі збройних сил та беруть активну участь у бойових діях), так і проти цивільного населення, завдавати ударів по незахищених містах, селах і будівлях, також заборонено вчиняти мародерство або грабіж, геноцид населення певної країни тощо. Як ми знаємо з історії, багато злочинів, які було наведено вище, здійснювалися багатьма країнами-агресорами, які вели свою загарбницьку політику.

Женевські конвенції – це міжнародні договори, які закріплюють у міжнародному праві норми щодо гуманного ставлення під час війни. Першу конвенцію було підписано у 1864 році. На сьогодні договір складається з чотирьох угод та трьох додаткових протоколів.

Женевські конвенції охоплюють чотири універсальних міжнародних договори.

1. *Конвенція про поліпшення долі поранених і хворих у регулярних арміях* – зобов'язує її учасників збирати на полі бою і надавати допомогу пораненим і хворим супротивника, причому будь-яка дискримінація щодо поранених і хворих з причин статі, раси, національності, політичних переконань або релігії забороняється. Усі поранені і хворі, які опинилися у владі супротивника, повинні бути зареєстровані, а дані про них повідомлені тій державі, на боці якої вони боролися. Медичні установи, санітарний персонал і транспорт для перевезення поранених, хворих і санітарного майна користуються захистом, і напад на них забороняється.

2. *Конвенція про захист цивільного населення під час війни* – передбачає гуманне поводження з населенням, що перебуває на окупованій території, і захищає його права. Конвенція про захист цивільного населення під час війни є Другою Женевською конвенцією, прийнятою в 1949 році. Офіційно вона називається «Друга Конвенція про захист цивільних осіб в час війни». Ця Конвенція встановлює міжнародні стандарти для захисту цивільного населення під час воєнних конфліктів. Вона забезпечує захист цивільних осіб, їхніх прав та гуманне поводження в умовах воєнних дій. Конвенція визначає права цивільних осіб під час конфліктів, у тому числі захист від фізичного та психічного насильства, право на медичну допомогу та харчування, а також захист від воєнних операцій. Основна мета цієї Конвенції – захист громадян, які не беруть участь у воєнних діях, але перебувають під час конфліктів на території конфлікту, та забезпечення їхньої безпеки, прав та гідності в умовах війни.

3. *Конвенція про поводження з військовополоненими* – встановлює правила, яких повинні дотримуватися сторони, які воюють, під час поводження з військовополоненими. Конвенція про поводження з військовополоненими є однією з чотирьох Женевських конвенцій, ухвалених у 1949 році. Ця Конвенція (офіційно відома як «Третя Конвенція») встановлює міжнародні стандарти для захисту осіб, які опинилися у військовому полоні під час воєнних конфліктів.

Документ визначає права військовополонених, такі як захист від фізичного та психічного насильства, достатнє харчування та медична допомога, дотримання гідності та право на спілкування з міжнародними організаціями, зокрема Червоним Хрестом. Ця Конвенція також встановлює обов’язки та відповідальність держав, що знаходяться у воєнному конфлікті, щодо захисту та гуманного поводження з військовополоненими. Порушення цих правил може мати серйозні наслідки в міжнародному правовому контексті та може бути розглянуте як воєнний злочин.

4. *Конвенція про поліпшення долі поранених, хворих і осіб, що постраждали в корабельних аваріях, зі складу збройних сил на морі*. Ця Конвенція відома як четверта Женевська Конвенція, ухвалена у 1949 році. Офіційно вона називається «Четверта Конвенція про поліпшення долі поранених, хворих і осіб, що постраждали в корабельних аваріях зі складу збройних сил на морі». Ця Конвенція встановлює міжнародні стандарти щодо захисту та надання допомоги пораненим, хворим і морським військовим, які постраждали від корабельних аварій під час воєнних дій. Вона встановлює правила для обов’язків сторін конфлікту стосовно поранених та хворих у морських військових ситуаціях, у тому числі право на доступ до медичної допомоги,

захист від неправомірних атак та обов'язок надавати гуманні умови лікування. Основна мета цієї Конвенції – захист осіб, які були захоплені під час воєнних дій, та забезпечення їхньої гуманного та гідного поводження відповідно до міжнародних стандартів.

8 червня 1977 року до *Женевських конвенцій під егідою Міжнародного комітету Червоного Хреста прийняті три Додаткових протоколи*:

Протокол I – стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів. Додатковий протокол I до Женевських конвенцій розширює захист осіб, які не беруть участь у воєнних діях під час збройних конфліктів. Він встановлює додаткові правила, що стосуються захисту цивільного населення, медичного персоналу, гуманітарних працівників та інших осіб, які не беруть активної участі у бойових діях. Цей протокол регулює ведення воєнних дій, запобігає будь-якому неправомірному насильству чи діям, що можуть завдати шкоди цивільному населенню та неучасникам конфлікту. Також він надає додаткові гарантії для захисту життя, безпеки та гуманного поводження з усіма особами, які не беруть безпосередньої участі у воєнних діях.

Протокол II – стосується захисту жертв збройних конфліктів не міжнародного характеру. Додатковий протокол II до Женевських конвенцій стосується захисту жертв збройних конфліктів, які мають характер національних або внутрішніх конфліктів. Цей протокол розширює стандарти захисту, що були встановлені в основних конвенціях, на ситуації, у яких конфлікт відбувається всередині країни, а не між різними країнами. Він містить норми, спрямовані на запобігання будь-яким формам насильства проти цивільного населення та встановлює правила для його захисту в умовах таких внутрішніх конфліктів. Цей протокол є важливим, оскільки враховує специфіку ситуацій, коли конфлікт відбувається всередині країни, та допомагає забезпечити захист цивільного населення та непричетних осіб у таких умовах.

Протокол III – стосується введення додаткової відмітної емблеми у вигляді Червоного хреста і Червоного півмісяця. Цей протокол дозволяє використання Червоного хреста і Червоного півмісяця як додаткових медичних та гуманітарних емблем нарівні з символами, які вже існують, такими як Червоний Хрест і Червоний Півмісяць. Це розширює можливості позначення об'єктів та персоналу, які надають медичну та гуманітарну допомогу в конфліктних ситуаціях, забезпечуючи їм захищений статус згідно з міжнародним гуманітарним правом. Україна є стороною Женевських конвенцій – основних чотирьох конвенцій від 1949 року та додаткових протоколів до них, прийнятих у 1977 та 2005 роках. Ці конвенції мають важливе значення для захисту осіб, що перебувають під час у зоні збройних конфліктів.

Порушення Женевських конвенцій можуть набувати різних форм і стосуватися різних аспектів – від поведінки учасників конфлікту до обставин застосування міжнародного гуманітарного права.

Деякі з найбільш розповсюджених порушень:

– насильство проти цивільного населення (охоплює безпідставні атаки на мирних жителів, вбивства, тортури, знищення майна цивільних осіб тощо);

– недостатній захист поранених та медичного персоналу (наприклад, атаки на медичні заклади, перешкоджання медичній допомозі, порушення нейтралітету медичних об'єктів тощо);

– неправильне поводження з військовополоненими (наприклад, недостатній захист, неприпустиме використання як робочої сили, тортури чи недостатнє харчування);

– невиконання обов'язків окупаційної влади (наприклад, незабезпечення основних потреб цивільного населення, порушення прав людини, неприпустиме використання робочої сили тощо).

Порушення Женевських конвенцій є серйозними і мають міжнародний правовий статус. Вони можуть призвести до міжнародного осуду, судового переслідування осіб, винних у цих діях, та інших міжнародних реакцій. Ці стандарти гуманного поводження під час воєнних конфліктів є критично важливими для захисту уразливих осіб та збереження гідності в умовах війни.

Женевські конвенції передбачають порядок розслідування заяв про їх порушення і покладають на учасників зобов'язання прийняти закони, які передбачають ефективне кримінальне покарання винних.

Усі ці конвенції встановлюють основні принципи гуманного поводження з учасниками конфліктів та гарантують захист прав та гідне ставлення до всіх осіб, що потрапили у воєнні дії.

Женевські конвенції є ключовими міжнародними документами, спрямованими на захист осіб, що перебувають у зоні воєнних конфліктів. Вони встановлюють правила та стандарти гуманного поводження під час війни, захищаючи життя, безпеку та гідне ставлення до цивільного населення, поранених, військовополонених та непричетних осіб. Ці конвенції є основою міжнародного гуманітарного права, що регулює поведінку учасників конфліктів та забезпечує захист уразливих категорій населення в умовах воєнних дій. Вони встановлюють правовий каркас для гуманітарного захисту, надають основу для забезпечення гуманного та правового ставлення до усіх осіб, які опинилися у воєнних умовах.

Україна, як сторона Женевських конвенцій, зобов'язана дотримуватися їхніх положень та гарантувати їх застосування у внутрішніх та зовнішніх конфліктах, які можуть відбуватися на її території або впливати на неї.

Гаазькі конвенції – це міжнародні договори, призначені для регулювання правил ведення війни та захисту цивільних осіб під час конфліктів. Ці конвенції мають на меті зменшення страждань під час війни та захист невинних людей та непричетних до конфлікту осіб.

Гаазькі конвенції сформовано з низки міжнародних договорів, що укладені у Гаазі у 1899 та 1907 роках.

Основні принципи цих договорів спрямовані на регулювання правил ведення війни, обмеження використання певних видів зброї та захист цивільного населення під час конфліктів. Вони також встановлюють правила для обходу воєнних дій, щоб зменшити страждання населення та захистити нейтральні країни від наслідків воєнних дій.

Отже, в міжнародному гуманітарному праві виокремлено *три види відповідальності за порушення норм міжнародного гуманітарного права*, такі як:

1) індивідуальна відповідальність: особи, які вчинили важкі порушення МГП, можуть бути притягнуті до індивідуальної відповідальності, що може стосуватися і військових, і цивільних осіб, які порушили норми, наприклад, вчинивши злочини проти людяності або воєнні злочини;

2) колективна відповідальність: групи чи організації, які діють у рамках конфлікту і порушують МГП, також можуть нести колективну відповідальність, зокрема це можуть бути керівники політичних партій, очільники міністерств, головнокомандуючі військ країн-агресорів або певні міжнародні організації, що були причетні до порушення міжнародних норм, збройні групи, повстанці або інші структури, які є винними в порушеннях.

3) державна відповідальність: держави несуть відповідальність за порушення МГП, якщо вони не виконують свої зобов'язання захищати права цивільних осіб у воєнних конфліктах або надають допомогу або підтримку сторонам, які порушують норми МГП. Для забезпечення відповідальності за порушення МГП були створені міжнародні суди та трибунали, такі як МКС. Ці органи мають право переслідувати та судити осіб, які вчинили важкі порушення.

12.4 Універсальна юрисдикція держав щодо міжнародних злочинів у міжнародному праві. Юрисдикція України щодо міжнародних злочинів

Щороку держави – члени ЄС проводять все більшу кількість розслідувань і судових переслідувань за злочини геноциду, злочини проти людяності та воєнні злочини (разом відомі як основні міжнародні злочини). У той час як держави-члени можуть переслідувати ці злочини на основі традиційних форм юрисдикції – проти своїх громадян (принцип активної правосуб'єктності) або коли їхні громадяни стають жертвами таких

злочинів (принцип пасивного громадянства) – все більша кількість справ базується на універсальній або екстериторіальній юрисдикції.

У 2023 році справи щодо універсальної юрисдикції тривали в кількох державах-членах. Очікується, що ця тенденція зростатиме в геометричній прогресії внаслідок війни в Україні та початку кількох нових розслідувань у відповідь на звірства, скоєні на місцях.

Універсальна юрисдикція дозволяє державі розслідувати та переслідувати основні міжнародні злочини, здійснені:

– за кордоном;

– винуватцем, який не є громадянином цієї держави;

– проти потерпілого, який не є громадянином цієї держави.

Іншими словами, держави можуть у виняткових випадках здійснювати свою компетенцію щодо цих злочинів, незважаючи на відсутність будь-якого територіального чи національного зв'язку.

Універсальна юрисдикція призначена як останній засіб для боротьби з безкарністю. В ідеалі основні міжнародні злочини мають переслідуватися в країні, де вони сталися і де можна знайти докази, що дозволить свідкам, жертвам і постраждалим громадянам брати участь у процесі правосуддя. Однак це не завжди можливо: держава, де спочатку були вчинені злочини, може бути не в змозі або не бажати переслідувати винних з різних причин – наприклад, *через відсутність функціонуючої судової системи або коли до злочинів причетний діючий режим***.** За таких обставин універсальна юрисдикція може бути єдиним шляхом до справедливості для жертв.

Інші держави зобов'язані забезпечити, щоб основні міжнародні злочини не залишалися безкарними. Однак у багатьох випадках універсальна юрисдикція не є абсолютною: багато держав встановлюють певні умови до здійснення своєї компетенції щодо злочинів.

Ось чому в деяких випадках універсальну юрисдикцію краще описати як *екстериторіальну юрисдикцію.*

Євроюст, Агентство ЄС із співробітництва у сфері кримінального правосуддя, Мережа геноциду, Мережа ЄС з розслідування та судового переслідування геноциду, злочинів проти людяності та воєнних злочинів, а також Європол, Агентство ЄС із співробітництва правоохоронних органів підтримують національні органи влади в їхніх розслідуваннях та переслідуванні основних міжнародних злочинів, у тому числі тих, що базуються на принципі універсальної юрисдикції. Разом вони служать центром для обміну інформацією та досвідом, а також допомагають національним юрисдикціям, міжнародним органам і громадянському суспільству в координації зусиль щодо підзвітності.

Положення в ЄС. Усі країни-члени ЄС є сторонами Римського статуту МКС. Як наслідок, більшість із них уже прийняли або, у випадку Італії та Данії, перебувають у процесі прийняття законодавства, що визначає воєнні злочини, злочини проти людства та злочин геноциду. Відповідно

до застосовних міжнародно-правових зобов'язань їх процесуальна основа, як правило, також містить форму універсальної або екстериторіальної юрисдикції.

Крім того, деякі держави-члени ввели злочин агресії (передбачений у ст. 8 bis Римського статуту) до своїх національних кримінальних кодексів, але лише деякі з них можуть здійснювати універсальну юрисдикцію щодо цього злочину.

Умови здійснення універсальної або екстериторіальної юрисдикції. На додаток до визначення злочинів прийняття законодавства, яке підтримує здійснення універсальної або екстериторіальної юрисдикції, є ключовим елементом для успішного переслідування основних міжнародних злочинів. Однак у більшості держав-членів залишаються певні перешкоди, оскільки здійснення універсальної юрисдикції обмежене низкою умов, зокрема присутністю або проживанням підозрюваного на території держави-члена; принципом подвійної злочинності та необхідністю попереднього урядового дозволу. У тих випадках, коли застосовуються умови, вони можуть перешкоджати арешту підозрюваних або відкриттю справи про ймовірні основні міжнародні злочини. Держави-члени повинні надавати належні гарантії під час впровадження або перегляду своєї системи універсальної юрисдикції, щоб зменшити ризик прогалин у безкарності.

Застосування вищевказаних умов значно відрізняється від однієї держави до іншої. Наприклад, вони можуть бути альтернативними або кумулятивними умовами. Деякі з них, як-от попереднє схвалення урядовця, застосовуються лише за певних обставин. У кількох державах критерій присутності доповнюється вимогою про неможливість екстрадиції (на основі принципу *aut dedere aut judicare*).

Крім того, Люблянська-Гаазька конвенція про міжнародне співробітництво в розслідуванні та судовому переслідуванні злочинів геноциду, злочинів проти людяності, військових злочинів та інших міжнародних злочинів, прийнята в Любляні, Словенія, 26 травня 2023 року, передбачає, що держави-учасниці вживають таких заходів, які можуть бути необхідними для встановлення їх юрисдикції щодо злочинів, до яких застосовується Конвенція, у випадках, коли підозрюваний злочинець перебуває на їхній території і не екстрадований іншій державі чи не переданий міжнародному кримінальному суду чи трибуналу.

Таким чином, нова Конвенція передбачає не «чисту» універсальну юрисдикцію, а форму екстериторіальної юрисдикції, яка пов'язана з присутністю ймовірного злочинця на території держави-учасниці, незалежно від громадянства злочинця чи жертви.

Останні вироки у справах універсальної юрисдикції. У 2022 році країни-члени ЄС досягли надзвичайного успіху в притягненні винних у скоєнні основних міжнародних злочинів до суду на основі універсальної чи екстериторіальної юрисдикції. Були винесені звинувачення у таких

різноманітних ситуаціях, як Сирія, Афганістан, Іран, Руанда та Ліберія, іноді за злочини, вчинені 40 років тому. Багато інших справ все ще очікують на розгляд, і в 2023 році у Фінляндії, Франції, Німеччині та Швеції відбулися кілька судових або апеляційних слухань щодо злочинів, імовірно скоєних у Руанді, Сьєрра-Леоне, Сирії та Судані.

Універсальна юрисдикція є потужним інструментом для досягнення відповідальності за найтяжчі злочини, і вона легко доступна для більшості держав-членів ЄС. Тим не менше, більшість судових проваджень, що реалізуються на цій основі, залишаються обмеженими невеликою кількістю держав-членів. Відновлене зобов'язання ЄС боротися з безкарністю не лише за злочини, скоєні в Україні, але й у всіх інших ситуаціях, має втілитися у збільшення зусиль і ресурсів у всіх державах-членах для забезпечення повного використання універсальної юрисдикції.

Приклади. ЛІБЕРІЯ. Колишній командир повстанської групи ULIMO засуджений у Франції за злочини проти людяності та катування (листопад 2022 р.). Обвинуваченого засуджено до довічного ув'язнення за катування та варварство, а також за співучасть у злочинах проти людяності, у катуваннях, у зґвалтуваннях та у сексуальному рабстві, які вчинені його підлеглими під час першої громадянської війни в Ліберії (1989–1996). Під апеляцією.

РУАНДА. Французький суд визнав колишнього префекта винним у співучасті в геноциді та злочинах проти людства (липень 2022 р.). Обвинуваченого засуджено до 20 років позбавлення волі за пособництво та підбурювання до різанини в школі в Мурамбі та в двох руандійських парафіях – Сіаніка та Кадуха, 21 квітня 1994 року, а також розстріли учнів у школі в Кібехо та навколо блокпостів у цьому районі. Під апеляцією.

СИРІЯ. Німецький суд засудив високопосадовця до довічного ув'язнення за злочини проти людяності (січень 2022 р.). Засудженого чиновника, колишнього співробітника сирійської розвідки, заарештували в Німеччині в 2019 р. Суд визнав його безпосередньо відповідальним за, зокрема, смерть 27 членів опозиції, тортури щонайменше в 4000 випадках, серйозне позбавлення волі та зґвалтування у 2011 та 2012 роках. Під апеляцією.

Це був другий обвинувальний вирок, пов'язаний із «досьє Цезаря», документом, що містить понад 26 000 фотографій катувань жертв у центрах масового ув'язнення сирійського режиму. У 2021 році соратника чиновника вже засуджували до 4,5 років позбавлення волі за причетність до злочинів проти людства та тортур. Вирок є остаточними.

ІРАН. Колишній помічник заступника прокурора у в'язниці Гохардашт, засуджений у Швеції за військові злочини (липень 2022 р.). Обвинувачений був заарештований у 2019 р. під час подорожі до Швеції. У 1988 році він був засуджений до довічного ув'язнення за військові злочини за участь у масових стратах затриманих симпатиків моджахедів і за вбивства симпатиків лівих.

АФГАНІСТАН. Колишній начальник в'язниці Пулі-Чаркі засуджений судом Нідерландів за військові злочини (квітень 2022 р.). Обвинувачений, який оселився в Нідерландах у 2001 році та набув громадянства Нідерландів, був визнаний винним у військових злочинах свавільного затримання, жорстокого та нелюдське поводження та посягання на особисту гідність політв'язнів. Він відповідав за умови ув'язнення у в'язниці з 1983 по 1988 роки.

День ЄС проти безкарності. Від 2016 року 23 травня став щорічним Днем ЄС проти безкарності за геноцид, злочини проти людства та військові злочини. Ця ініціатива, спільно організована Головуванням у Раді ЄС, Європейською комісією, Мережею протидії геноциду та Євроюстом, спрямована на підвищення обізнаності про найжахливіші злочини. У той же час День ЄС проти безкарності спрямований на сприяння національним розслідуванням і судовим переслідуванням, офіційне визнання спільних зусиль держав-членів ЄС і Європейського Союзу у забезпеченні дотримання міжнародного кримінального права, вирішення питання про становище та участь жертв у кримінальному судочинстві та відродження загальноєвропейської відданості постійній боротьбі з безкарністю за ці злочини. Перший День ЄС проти безкарності відбувся 23 травня 2016 року. Відтоді захід відвідали практики, представники міжнародних трибуналів, держав-членів, європейських інституцій та міжнародних організацій, неурядових організацій, науковці, юристи, журналісти.

12.5 Юрисдикція та процесуальні аспекти діяльності Міжнародного кримінального суду

МКС покликаний доповнювати, а не замінювати національні суди. Він може діяти тільки в тому випадку, якщо національні суди не можуть або не бажають розглядати певну справу. Крім того, він здійснює юрисдикцію тільки щодо злочинів, скоєних після набрання чинності його статуту в 2002 році.

Суд має юрисдикцію щодо чотирьох категорій злочинів відповідно до міжнародного права:

– геноцид або намір знищити повністю або частково національну, етнічну, расову або релігійну групу;

– воєнні злочини або серйозні порушення законів війни, у тому числі порушення Женевських конвенцій, тортури і напади на цивільні об'єкти, такі як лікарні або школи;

– злочини проти людяності або порушення, вчинені в рамках великомасштабних і систематичних нападів на цивільне населення, у тому числі вбивства, зґвалтування, тюремне ув'язнення, рабство і тортури;

– злочин агресії, застосування або загроза застосування збройної сили державою проти територіальної цілісності, суверенітету або політичної незалежності іншої держави, а також порушення Статуту ООН.

Загальна юрисдикція Міжнародного кримінального суду визначається таким чином:

1) персональна (*ratione personae*): громадяни держав-учасниць, незалежно від місця вчинення діянь;

2) предметна (*ratione materiae*):

– геноцид;

– злочини проти людяності;

– воєнні злочини;

– агресія;

3) часова (*ratione temporis*): злочини, вчинені після набрання чинності Статутом 1 липня 2002 року;

4) територіальна (*ratione loci*): злочини, вчинені на території держав – учасниць Конвенцій, незалежно від громадянства правопорушника.

Суд може почати розслідування можливих злочинів одним з трьох способів: країна – член Конвенції може передати ситуацію на своїй території до суду; Рада Безпеки ООН може передати ситуацію; або прокурор може почати розслідування щодо держави-члена *proprio motu*, або «за власною ініціативою». Тобто Суд може розслідувати справи осіб з держав-нечленів, якщо передбачувані злочини мали місце на території держави-члена, якщо держава-нечлен визнає юрисдикцію суду або з дозволу Ради Безпеки.

Щоб почати розслідування, прокурор повинен після попереднього огляду зробити висновок, що передбачувані злочини мають «достатню тяжкість». Як тільки починається розслідування, прокуратура зазвичай направляє слідчих та інших співробітників для збирання доказів.

Ордер на арешт або повістка до суду повинні бути затверджені судовими органами на основі інформації, представленої прокурором. Група досудових суддів врешті вирішує, чи повинна справа бути передана до суду. Відповідачі можуть звернутися до стороннього адвоката для їх участі у справі. Для винесення обвинувального вироку та винесення вироку потрібне голосування щонайменше двох з трьох суддів у судовій колегії; засуджені підсудні можуть подати апеляцію до Апеляційної колегії МКС, яка складається з п’яти суддів.

МКС притягує до відповідальності фізичних осіб, а не групи чи держави. Будь-яка фізична особа, яка, ймовірно, скоїла злочини, що підпадають під юрисдикцію МКС, може бути притягнута до МКС. По суті, політика кримінального переслідування Офісу Прокурора полягає в зосередженні на тих, хто, з огляду на зібрані докази, несуть найбільшу відповідальність за злочини, і не зважає на будь-які офіційні посади, які можуть обіймати імовірні злочинці.

Будь-яка держава-учасниця Римського статуту може попросити Офіс прокурора здійснити розслідування. Держава, яка не є учасницею статуту, може також визнати юрисдикцію МКС стосовно злочинів, учинених на її території або одним із її громадян, та попросити Офіс Прокурора здійснити розслідування. Рада Безпеки ООН може також ініціювати початок розгляду справи судом.

Прокурор може відкрити розслідування з власної ініціативи, якщо Офіс Прокурора отримає достовірну інформацію щодо злочинів, до яких причетні громадяни держави-учасниці або держави, що визнала юрисдикцію МКС, або злочинів, вчинених на території цієї держави, та доходить висновку, що існують обґрунтовані підстави для здійснення розслідування. Таку інформацію можуть надати фізичні особи, міжурядові або неурядові організації або будь-які інші надійні джерела. Однак за таких обставин сторона обвинувачення повинна отримати дозвіл від суддів Палати досудового провадження, перш ніж розпочинати розслідування.

Після детального аналізу наявної інформації Прокурор вирішує, чи є достатньо підстав для здійснення розслідування. Таким чином, сторона обвинувачення повинна встановити, чи було вчинено злочин геноциду, злочини проти людства або воєнні злочини, і, якщо це так і є, то чи їх було вчинено після 1 липня 2002 р. Сторона обвинувачення повинна також з'ясувати, чи національні органи влади здійснюють справжнє розслідування або судовий розгляд справ щодо імовірних злочинців. Наостанок, вона повинна надіслати повідомлення державам-учасницям та іншим державам, які, ймовірно, здійснюють юрисдикцію, стосовно свого наміру розпочати розслідування.

Офіс Прокурора незалежно, неупереджено та об'єктивно збирає необхідні докази з різноманітних надійних джерел. Розслідування може тривати стільки часу, скільки необхідно для збирання потрібних доказів. Якщо буде зібрано достатньо доказів для встановлення кримінальної відповідальності конкретних осіб, тоді Прокурор попросить суддів Палати досудового провадження надіслати повістки про виклик до суду або видати ордери на арешт. Держави є відповідальними за виконання ордерів на арешт, що видані Палатами МКС. Держави-учасниці Римського статуту юридично зобов'язані всебічно співпрацювати з МКС. Інші держави можуть бути запрошені до співпраці з МКС і можуть вирішити робити це на добровільних засадах.

Після початку розслідування лише Палата досудового провадження може на прохання сторони обвинувачення видати ордер на арешт або повістку про виклик до суду, якщо є обґрунтовані підстави вважати, що відповідна особа вчинила злочин під юрисдикцією МКС.

Держави є відповідальними за виконання рішень стосовно ордерів на арешт. Держави-учасниці Римського статуту юридично зобов'язані всебічно співпрацювати з МКС. Коли держава-учасниця не виконує

зобов'язання щодо прохання про співпрацю, Суд може зробити висновок та передати справу до Асамблеї держав-учасниць щодо подальших дій. Коли юрисдикція Суду ініціюється Радою Безпеки, обов'язок співпрацювати поширюється на всі держави-члени ООН, незалежно від того, чи вони є учасницями Статуту.

Злочини під юрисдикцією Суду – це найтяжчі злочини, відомі людству, і, як це передбачено ст. 29 Статуту, на них не поширюється жодний строк давності. Ордери на арешт – довічні, тож фізичні особи, все ще перебуваючи на свободі, рано чи пізно постануть перед Судом.

Арештований негайно постає перед компетентним судовим органом у державі місця тримання під вартою, який визначає, чи ордер дійсно виданий на арештованого, чи особу було заарештовано згідно з належною правовою процедурою і чи було дотримано прав особи. Після того, як було видано ордер на передачу особи, цю особу доставляють до Суду і утримують її у Слідчому ізоляторі у м. Гаага, Нідерланди. Слідчий ізолятор МКС працює згідно з найвищими міжнародними стандартами щодо поводження із затриманими, а саме «Мінімальними стандартними правилами поводження з в'язнями» ООН. Незалежний інспекційний орган проводить регулярні та позапланові інспекції ізолятора для перевірки утримання та поводження із затриманими. Особи, засуджені за злочини під юрисдикцією МКС, не відбувають покарання у Слідчому ізоляторі МКС, оскільки заклад не розрахований на довгострокове ув'язнення. Тому засуджених переводять до в'язниці поза Нідерландами, у державі, обраній Судом зі списку держав, які висловили готовність дозволити засудженим відбувати покарання там.

Кожна особа вважається невинуватою, доки її вину не буде доведено в Суді. Сторона обвинувачення повинна довести вину підозрюваного, а Судова палата засудить особу лише тоді, коли переконається, що обвинувачення було доведено поза розумним сумнівом. Підозрювані вважаються невинуватими. Вони присутні в залі суду під час судового провадження і мають право на публічний, справедливий та неупереджений розгляд своєї справи. Із цією метою в правових документах Суду закріплено низку гарантій, зокрема:

– бути захищеними юридичним радником (юристом), якого вони оберуть за власним бажанням, надавати власні докази та своїх свідків та використовувати мову, яку вони повністю розуміють і якою вони розмовляють;

– бути детально поінформованими про звинувачення мовою, яку вони повністю розуміють і якою вони розмовляють;

– мати достатньо часу і засобів для підготовки захисту та спілкуватися з юридичним радником вільно і конфіденційно;

– бути притягнутим до відповідальності без невиправданих затримок;

– не бути примушеним до дачі показань або визнання вини і зберігати мовчання, при чому це мовчання не буде фактором, що враховується при визначенні вини або невинуватості;

– мати право на розкриття захисту стороною обвинувачення таких доказів, що перебувають в її володінні або під її контролем, які, на її думку, демонструють або мають тенденцію демонструвати невинуватість обвинуваченого, або пом'якшити вину обвинуваченого, або такі, що можуть вплинути на достовірність доказів сторони обвинувачення.

Слухання про затвердження обвинувачення відбувається у присутності сторони обвинувачення, особи, яка притягується до кримінальної відповідальності, його чи її юридичного радника, а також представника потерпілих. Відповідно до ст. 61 Статуту, підозрювана особа може відмовитися від свого права бути присутнім на цьому судовому засіданні. Слухання про затвердження обвинувачення має на меті захист інтересів підозрюваних, щоб не допустити порушення проти них тих проваджень, які не мають достатньо правового підґрунтя. У фазі досудового провадження сторона обвинувачення повинна підтримати кожний пункт обвинувачення достатніми доказами для встановлення підстав вважати, що ця особа вчинила злочини, у яких її обвинувачують. Якщо підтверджено один або більше пунктів обвинувачення, справу призначено до судового розгляду Судовою палатою.

Після затвердження обвинувачення Палата досудового провадження призначає справу до судового розгляду Судовою палатою, яка буде проводити наступну фазу проваджень – судовий розгляд. Перед початком судового розгляду судді Судової палати розглядають процесуальні питання, які можуть бути передані до них сторонами, та проводять слухання для підготовки до судового розгляду та вирішення процесуальних питань з метою сприяння справедливому та швидкому проведенню провадження.

Судові розгляди проводяться у місці перебування Суду у м. Гаага, окрім випадків, коли судді вирішать провести судовий розгляд в іншому місці. Це питання порушувалося в декількох випадках. Обвинувачена особа повинна бути присутньою на своєму судовому розгляді, що буде проводитися у відкритому режимі, окрім випадків, коли Палата встановить, що деякі провадження будуть проводитися у закритому режимі в інтересах безпеки потерпілих та свідків чи захисту конфіденційної інформації або чутливих доказових матеріалів.

На початку судового розгляду обвинуваченій особі зачитують обвинувачення проти нього або неї, а Палата запитує, чи він або вона розуміє їх. Потім Палата просить обвинуваченого визнати свою вину або заявити про свою невинуватість. Спочатку Судова палата переконується

в тому, чи обвинувачений усвідомлює характер та наслідки визнання себе винним, чи зроблене це визнання обвинуваченим добровільно після достатніх консультацій із юридичним радником та чи визнання вини підтверджується фактами справи, викладеними в доказах та обвинуваченнями, пред'явленими стороною обвинувачення та визнаними обвинуваченим. Якщо Судова палата переконана в тому, що ці умови дотримані, вона може засудити обвинуваченого за вчинення цього злочину.

На судовому розгляді сторона обвинувачення та сторона захисту матимуть можливість представити свою позицію щодо справи. Сторона обвинувачення повинна надати докази до Суду, щоб довести, що обвинувачена особа є винною поза будь-яким розумним сумнівом. Ці докази повинні бути у вигляді документів, інших матеріальних об'єктів або письмових свідчень. Сторона обвинувачення повинна також пред'явити обвинуваченому будь-які докази, що можуть свідчити про його або її невинуватість.

Сторона обвинувачення першою подає свою позицію щодо справи та викликає свідків для надання показань. Коли сторона обвинувачення закінчила допит кожного свідка, юридичному раднику сторони обвинувачення надається можливість також допитати свідків. Після того, як сторона обвинувачення представила усі свої докази, настає черга обвинуваченої особи представити свій захист за допомогою свого захисника.

Заслухавши потерпілих та свідків, яких було викликано сторонами обвинувачення та захисту для надання свідчень, та враховуючи докази, судді вирішують, чи є обвинувачена особа винною або невинною. Вирок проголошується публічно та, коли це можливо, у присутності обвинуваченого та потерпілих або їхніх юридичних представників, якщо вони брали участь у судовому провадженні.

Судді можуть призначити тюремне покарання, до якого може бути додано штраф або конфіскацію доходів, майна або активів, отриманих безпосередньо або опосередковано в результаті скоєного злочину. Суд не може призначити смертну кару. Максимальний строк позбавлення волі – 30 років. Однак у крайніх випадках Суд може призначити довічне позбавлення волі. Засуджені особи відбувають своє тюремне покарання у державі, визначеній з переліку держав, що повідомили Суду про свою готовність прийняти засуджених осіб.

Кожна сторона може оскаржити рішення Палати досудового провадження або Судової палати. Сторона обвинувачення може оскаржити рішення про визнання винним або виправдання на будь-якій з таких підстав: процесуальна помилка, помилка у факті або помилка у праві.

Юридичні представники потерпілих, засуджена особа або власник майна, на яке негативно вплинула постанова про відшкодування шкоди

потерпілим, можуть також оскаржити таку постанову. Апеляційна палата може скасувати або змінити рішення чи вирок або розпорядитися про проведення нового судового розгляду іншою Судовою палатою.

Засуджена особа або сторона обвинувачення може звернутися до Апеляційної палати із клопотанням про перегляд остаточного обвинувального вироку чи покарання на таких підставах:

– було виявлено нові та важливі докази;

– було виявлено нові факти, які свідчать про те, що вирішальні докази, які було прийнято до уваги в ході судового розгляду та від яких залежить обвинувальний вирок, були неправдиві, сфабриковані або сфальсифіковані;

– один суддя або декілька суддів вчинили серйозний проступок або грубе порушення своїх обов'язків, достатньо тяжкі для того, щоб слугувати підставою для усунення цього судді або цих суддів з посади відповідно до Римського статуту.

Засуджена особа або сторона обвинувачення можуть також подати апеляцію на будь-якій іншій підставі, що впливає на справедливість або достовірність провадження чи рішення, особливо на підставі неспівмірності призначеного покарання вчиненому злочину.

12.6 Зобов'язання України щодо відповідальності за міжнародні злочини

Міжнародні злочини – це злочини, що порушують міжнародні зобов'язання, які є основними для забезпечення життєво важливих інтересів міжнародного співтовариства, і розглядаються як злочини міжнародним співтовариством у цілому (зазіхають на міжнародний мир і безпеку, загрожують основам міжнародного правопорядку) та визначені в ст. 5 Римського Статуту МКС. До міжнародних злочинів відносять: воєнні злочини; злочини проти миру і людства (людяності); агресію; геноцид, екоцид. Боротьба з цими злочинами є сферою компетенції Ради Безпеки ООН, що несе головну відповідальність за підтримку міжнародного миру і безпеки, та виступає від імені всіх держав – учасниць ООН. Суб'єктами міжнародних злочинів є, насамперед, держави, а також фізичні особи, що виступають від її імені та особисто вчинили такі злочини. За міжнародний злочин відповідальність несе як держава, винна в його вчиненні, так і її посадові особи, які брали участь у злочинних діяннях. Офіційне становище особи в державній ієрархії (глава держави, глава уряду, міністр оборони тощо) не звільняє її від кримінальної відповідальності. Також не звільняє індивідів від кримінальної відповідальності та обставина, що вони вчинювали злочинні діяння на виконання наказу свого командування або уряду. Ознаки міжнародних злочинів:

1) вони здійснюються державами, посадовими особами держав, що використовують механізм держави в злочинних цілях, а також рядовими виконавцями;

2) здійснюються в безпосередньому зв'язку із державою;

3) зазіхають на міжнародний мир і безпеку;

4) загрожують основам міжнародного правопорядку;

5) їх вчинення тягне відповідальність держави як суб'єкта міжнародного права і персональну кримінальну відповідальності виконавців, що наступає в рамках міжнародної, а в деяких випадках внутрішньодержавної (національної) юрисдикції.

Міжнародно-правовими актами, які закріплюють правові засади боротьби з міжнародними злочинами, є: Конвенція про попередження геноциду та покарання за нього від 9 грудня 1948 року; Резолюція Генеральної Асамблеї ООН «Про видачу і покарання воєнних злочинців» від 13 лютого 1946 року; Конвенція про незастосування терміну давності до воєнних злочинів і злочинів проти людяності від 26 листопада 1968 року тощо.

У кримінальному законодавстві України відсутні поняття «міжнародних злочинів», «воєнних злочинів» та «злочинів проти людяності». Натомість існує низка статей КК України, які за змістом відповідають деяким вищезазначеним складам злочинів: ст. 436 КК України (пропаганда війни); ст. 436-2 КК України (виправдовування, визнання правомірною, заперечення збройної агресії РФ проти України, глорифікація її учасників); ст. 437 КК України (планування, підготовка, розв'язування та ведення агресивної війни), ст. 438 КК України (порушення законів та звичаїв війни); ст. 441 КК України (екоцид); ст. 442 КК України (геноцид).

12.7 Зобов'язання України щодо відповідальності за конвенційні злочини

Конвенційні злочини, або злочини міжнародного характеру, передбачені міжнародними договорами і належать до діянь з універсальною юрисдикцією. Кожна держава – учасниця відповідного міжнародного документа згідно з принципом міжнародного кримінального права про те, що визначення злочину, визнаного таким міжнародним кримінальним правом, та юридичних заперечень входить до сфери внутрішнього законодавства держави, встановлює кримінальну відповідальність за такий злочин з урахуванням особливостей своєї правової системи. Конвенційні злочини, хоч і здатні заподіювати шкоду нормальним відносинам між державами, але, на відміну від міжнародних злочинів, безпосередніми об'єктами мають не загальнолюдські цінності, а суспільні відносини, які традиційно захищаються нормами національного права (у сфері забезпечення прав людини, власності, громадської безпеки,

економічної діяльності, здоров'я населення тощо), важливість спільної охорони яких і необхідність співробітництва з цього приводу визнано міжнародним співтовариством на регіональному або глобальному рівнях. Ознаки злочинів міжнародного характеру:

1) зачіпають інтереси двох або декількох держав, юридичних та/або фізичних осіб;

2) вчиняються окремими фізичними особами поза зв'язком із політикою держави;

3) їх вчинення тягне персональну відповідальність правопорушників у рамках національної юрисдикції.

Співробітництво держав у боротьбі зі злочинами міжнародного характеру регламентується головним чином багатосторонніми угодами (конвенціями), кожна з яких присвячена конкретному злочину. У конвенціях, як правило, міститься:

1) нормативне визначення складу злочину;

2) зобов'язання держави-учасника закріпити норму конвенції в національному законодавстві (імплементація);

3) зобов'язання держав-учасників поширити свою юрисдикцію на відповідні злочини.

Зокрема такими міжнародно-правовими актами, що регламентують правові засади співробітництва у боротьбі зі злочинами міжнародного характеру, є: Монреальська Конвенція про боротьбу з незаконними актами, спрямованими проти безпеки цивільної авіації від 23 вересня 1971 року; Конвенція про боротьбу з незаконними актами, спрямованими проти безпеки морського судноплавства від 10 березня 1988 року; Міжнародна конвенція про боротьбу із захопленням заручників від 17 грудня 1979 року; Конвенція ООН про боротьбу проти незаконного обігу наркотичних засобів і психотропних речовин від 19 грудня 1988 року.

У кримінальному праві України до конвенційних злочинів належить низка злочинів, пов'язаних із незаконним обігом наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів; катування; торгівля людьми або інша незаконна угода щодо людини; захоплення заручників; фальшивомонетництво; легалізація (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом; корупційні злочини та злочини, пов'язані з корупцією; піратство; окремі злочини проти довкілля та деякі інші кримінальні правопорушення.

Контрольні запитання до розділу

1. Охарактеризуйте систему міжнародного кримінального права та джерела міжнародного кримінального права.
2. Поясніть сутність поняття та система принципів міжнародного кримінального права.
3. Охарактеризуйте поняття, сутність та ознаки комбатанта відповідно міжнародного гуманітарного права.

4. Що таке юрисдикція в міжнародному праві. Поясніть сутність принципів кримінальної юрисдикції: територіальний, активний персональний, пасивний персональний, захисний, універсальності. В чому сутність видів кримінальної юрисдикції: предметна, просторова, темпоральна, персональна.

5. Охарактеризуйте поняття та сутність агресії відповідно до міжнародного гуманітарного права.

6. Охарактеризуйте поняття, ознаки та склад злочину в міжнародному кримінальному праві. Інститут співучасті у міжнародному кримінальному праві.

7. Поясніть сутність відповідальності у міжнародному кримінальному праві, підстави відповідальності у міжнародному кримінальному праві. Хто є суб'єкти відповідальності у міжнародному кримінальному праві.

8. Поясніть сутність збройного конфлікту та війни в міжнародному гуманітарному праві.

9. Охарактеризуйте покарання в міжнародному кримінальному праві: поняття, види, особливості призначення.

10. Охарактеризуйте поняття міжнародного злочину, класифікацію міжнародних злочинів та види міжнародних злочинів.

11. Поясніть сутність поняття та класифікація злочинів міжнародного характеру.

12. Охарактеризуйте поняття та правову основу міжнародного співробітництва під час кримінального провадження.

13. Поясніть сутність процесуального порядку надання міжнародної правової допомоги під час проведення процесуальних дій.

14. Охарактеризуйте процесуальний порядок підготовки та передачі матеріалів міжнародних запитів (доручень) до компетентних органів іноземних держав, у яких запитується про необхідність проведення СРД та НСРД.

15. Поясніть сутність інституту видачі у міжнародному кримінальному праві.

16. Охарактеризуйте міжнародні організації у боротьбі із злочинністю.

17. Охарактеризуйте міжнародний кримінальний суд як форму інтегрованого міжнародного судоустрою.

18. Поясніть сутність юрисдикції сучасних міжнародних кримінальних судів і трибуналів, юрисдикції постійного МКС, заснованого відповідно до Римського статуту.

19. Охарактеризуйте підстави клопотанням про перегляд остаточного обвинувального вироку чи покарання до Апеляційної палати.

20. Охарактеризуйте конвенційні злочини в кримінальному законодавстві України.

Розділ 13 ПРОФЕСІЙНА ЕТИКА ТА ДИСЦИПЛІНАРНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ПРАВНИКА

13.1 Незалежність, компетентність та безсторонність

Незалежність, компетентність та безсторонність формують основу довіри до правників з боку суспільства та клієнтів. Із врахуванням ролі правників у здійсненні правосуддя дотримання цих принципів є необхідною умовою для захисту прав людини та дотримання правопорядку.

Основні принципи правничої етики – принципи незалежності, компетентності, безсторонності та доброчесності – є базовими елементами кодексу етики правників як в Україні, так і на міжнародному рівні. Мета – забезпечити умови, за яких правник діяв би на основі права, а не під зовнішнім впливом чи зі власних інтересів.

Незалежність – це здатність правника виконувати свої професійні обов'язки без стороннього втручання чи впливу, що передбачає свободу від політичного тиску, комерційних інтересів або особистих зобов'язань перед клієнтами чи іншими третіми сторонами.

Конституція України (ст. 126) забезпечує незалежність суддів та захист від зовнішнього впливу на судову систему.

ЗУ «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» (ст.ст. 1, 4, 5 ЗУ «Про адвокатуру та адвокатську діяльність») встановлює незалежність адвокатів від органів державної влади, інших суб'єктів та осіб під час виконання ними своїх обов'язків.

Стаття 7 КПЕА України визначає принципи незалежності та самостійності прокурорів.

Право на справедливий суд гарантовано ст. 6 Європейської конвенції з прав людини. Кожен має право на розгляд справи «незалежним і безстороннім судом, встановленим законом». Принципи незалежності та безсторонності тісно пов'язані між собою, Європейський суд може розглядати їх разом. Незалежність та безсторонність – інституційні гарантії, на які спираються верховенство права та демократія. Обов'язок держав – забезпечувати розгляд справи «незалежним та безстороннім судом». Конституційні гарантії незалежності та безсторонності судової влади мають бути складовою ставлення й поведінки працівників державних органів.

Незалежність правників може бути під загрозою через:

1) політичний тиск;

2) спроби корупційного впливу;

3) вплив клієнтів або інших сторін з особистими інтересами.

Відповідно до ч. 1 ст. 55 ЗУ «Про судоустрій і статус суддів» особа, яка вперше призначена на посаду судді, набуває повноважень

після складення присяги. У тексті присяги, окрім інших професійних обов'язків, суддя зобов'язується дотримуватися морально-етичних принципів поведінки та утримуватися від дій, що можуть заплямувати звання судді та знизити авторитет судової влади.

Компетентність правника є однією з ключових характеристик, що визначає його професійну діяльність та ефективність у правовій системі. Вимога компетентності встановлена до кандидата на посаду судді ст. 69 ЗУ «Про судоустрій і статус суддів».

Компетентність передбачає знання, навички, досвід та етичні стандарти, які правник повинен дотримувати у своїй роботі. Компетентність судді регулюється низкою законодавчих актів, зокрема Конституцією України, ЗУ «Про судоустрій і статус суддів» та Кодексом суддівської етики.

У п. 1.5 Європейської хартії про закон «Про статус суддів» зазначено, що під час виконання своїх обов'язків суддя повинен пильно стежити за підтриманням високого рівня компетентності, необхідного для винесення рішень у справах, від яких залежить гарантія захисту прав людини. Підвищення професіоналізму і компетентності суддів є важливим питанням, на якому особливо наголошено в показнику 6 «Компетентність і старанність» Бангалорських принципів поведінки суддів. Згідно з цим принципом, компетентність і старанність є передумовами належного виконання суддею своїх обов'язків.

Згідно зі ст. 15 КПЕА України прокурор повинен здійснювати службові повноваження сумлінно, компетентно, вчасно і відповідально; постійно підвищувати свій професійний рівень, культуру спілкування, виявляти ініціативу, відповідальне ставлення та творчий підхід до виконання своїх службових обов'язків, фахово орієнтуватися у чинному законодавстві, передавати власний професійний досвід колегам. Він має усвідомлювати, що його діяльність оцінюється з урахуванням рівня підготовки, знання законодавства, компетентності, ініціативності, комунікативних здібностей, здатності вчасно і якісно виконувати службові обов'язки та завдання.

Під час виконання своїх обов'язків прокурор повинен володіти знаннями у сфері права, мати відповідні практичні навички, бути наполегливим та добре підготовленим. Професійна компетентність прокурора повинна бути очевидною у процесі виконання ним своїх обов'язків.

Відповідно до ч. 2 ст.ст. 19, 80 ЗУ «Про прокуратуру» прокурори періодично проходять підготовку у Тренінговому центрі прокурорів України, яка передбачає вивчення правил прокурорської етики. Кандидати на посаду прокурора проходять відповідну підготовку, що охоплює не лише отримання знань і навичок практичної діяльності на посаді прокурора та складання процесуальних документів, але й вивчення правил прокурорської етики (ч. 1 ст. 33 ЗУ «Про прокуратуру»).

Зазначені законодавчі вимоги відповідають європейським стандартам, які передбачають, що навчання є як правом, так і обов'язком прокурорів як перед їхнім призначенням, так і на постійній основі.

13.2 Чесність та непідкупність. Вимоги щодо несумісності з іншими видами діяльності. Недопущення конфлікту інтересів

Принцип чесності та порядності, який є одним із основних принципів адвокатської етики, закріплений у ст. 11 Правил адвокатської етики, схвалених Вищою кваліфікаційною комісією адвокатури 1–2 жовтня 1999 року.

Чесність та чесна репутація – фундаментальні принципи адвокатської етики, які повинні поширюватися на всі напрями професійної діяльності адвоката. Ці принципи мають бути характеристикою особистості адвоката, тому вони потребують закріплення серед Основних принципів адвокатської етики (розділ II Правил адвокатської етики).

Загальний кодекс правил для адвокатів країн – членів Європейського співтовариства, прийнятий у 1988 році, закріплює п. 2.2 «Довіра та особиста порядність»: «Довірчі відносини між адвокатом і клієнтом можуть виникнути лише за відсутності в останнього сумнівів щодо порядності, чесності та добросовісності адвоката».

Хартія основних принципів європейської адвокатської професії від 24 листопада 2006 року проголошує, що честь та гідність адвокатської професії, доброчесність та бездоганна репутація окремого адвоката є одним із десяти основоположних принципів професії адвоката.

У Рішеннях Європейського суду з прав людини встановлено: «Роль адвокатів у системі правосуддя тягне за собою ряд обов'язків і обмежень, особливо у зв'язку з їх професійною діяльністю, яка повинна бути прямою, чесною і гідною». Зарубіжний досвід указує на ефективність дотримання адвокатами вимог чесності та добропорядної репутації та висвітлює критерії оцінки дій адвокатів у дисциплінарній практиці.

Законодавство України містить положення, що вимагають від правників бути об'єктивними під час виконання професійних обов'язків.

Кодекс професійної етики адвоката, ст. 7. Дотримання законності

У своїй професійній діяльності адвокат (адвокатське бюро, адвокатське об'єднання) зобов'язаний (зобов'язані) використовувати всі свої знання та професійну майстерність для належного захисту й представництва прав та законних інтересів клієнта, дотримуючись чинного законодавства України, сприяти утвердженню та практичній реалізації принципів верховенства права та законності.

Адвокат не може давати клієнту поради, свідомо спрямовані на полегшення вчинення правопорушень, або іншим чином умисно сприяти їх вчиненню його клієнтом або іншими особами.

Адвокат не має права у своїй професійній діяльності вдаватися до засобів та методів, які суперечать чинному законодавству.

Стаття 19. Дотримання принципу законності під час прийняття доручення клієнта. Адвокату забороняється приймати доручення, якщо результат, якого бажає клієнт, або засоби його досягнення, на яких клієнт наполягає, є протиправними або якщо доручення клієнта виходить за межі професійних прав і обов'язків адвоката. У випадках, якщо зазначені обставини не є очевидними, адвокат має надати відповідні роз'яснення клієнту. Якщо за таких обставин не вдається узгодити з клієнтом зміну змісту доручення, адвокат зобов'язаний відмовитись від укладення договору з клієнтом.

Адвокат не має права у своїй професійній діяльності вдаватися до засобів та методів, які суперечать чинному законодавству.

Законодавча основа:

– Кодекс професійної етики адвоката вимагає від адвоката об'єктивності та добросовісності під час виконання професійних обов'язків.

– ЗУ «Про судоустрій і статус суддів» передбачає, що суддя повинен дотримуватися принципу об'єктивності під час ухвалення рішень.

Конфлікт інтересів: визначення та недопущення.

Конфлікт інтересів може виникнути у випадках, коли правник має особистий інтерес, який суперечить інтересам клієнта або професійним обов'язкам. Наприклад, адвокат не повинен представляти інтереси двох клієнтів з протилежними позиціями в одній справі.

Принцип неприпустимості конфліктів інтересів визначається як недопущення суперечності між особистими інтересами адвоката та його професійними правами й обов'язками перед клієнтом, наявність якої може вплинути на об'єктивність або неупередженість під час виконання адвокатом його професійних обов'язків, а також на вчинення чи невчинення ним дій під час здійснення адвокатської діяльності.

Основні заборони в дотриманні цього принципу полягають у питаннях представлення та захисту:

– одночасно двох або більше клієнтів, інтереси яких є взаємно суперечливими або вірогідно можуть стати суперечливими, а також за таких обставин надавати їм правову допомогу;

– якщо до цього адвокат надавав правову допомогу, здійснював захист або представництво іншого клієнта, від якого він отримав конфіденційну інформацію, дотичну до інтересів нового клієнта;

– якщо інтереси клієнта суперечать власним інтересам адвоката.

Стаття 20 КПЕА України: адвокат зобов'язаний уникати конфлікту інтересів та вживати заходів для його усунення.

Частина 4 ст. 60 ЦПК України: встановлює вимогу об'єктивного виконання обов'язків учасниками справи.

Способи уникнення конфлікту інтересів:

– самоусунення від справи: правник має право відмовитися від справи, якщо існує конфлікт інтересів, наприклад, суддя відмовляється розглядати справу, де однією зі сторін є його близький родич (ст. 36 ЦПК України;

– повідомлення про можливий конфлікт: правник повинен повідомити клієнта про можливий конфлікт інтересів, наприклад, адвокат повідомляє клієнта про свою особисту зацікавленість у компанії, яка є іншою стороною у справі, і пропонує знайти іншого представника).

Вимоги щодо несумісності. Несумісність означає, що деякі види діяльності не можуть поєднуватися з професійною діяльністю правника, щоб уникнути конфліктів інтересів та забезпечити незалежність.

Несумісність для суддів. Суддя не має права поєднувати свою діяльність із підприємницькою або політичною діяльністю, щоб уникнути конфліктів інтересів і забезпечити неупередженість.

Законодавча основа (ст. 54 ЗУ «Про судоустрій і статус суддів»). Судді забороняється займатися підприємницькою діяльністю, бути членом політичної партії або займати будь-які інші посади.

Вимоги щодо несумісності (ст. 54 ЗУ «Про судоустрій і статус суддів»)*:*

– перебування на посаді судді несумісне із зайняттям посади в будь-якому іншому органі державної влади, органі місцевого самоврядування та з представницьким мандатом. Перебування на посаді судді також несумісне із наявністю заборони такій особі обіймати посади, щодо яких здійснюється очищення влади в порядку, визначеному Законом України «Про очищення влади»;

– суддя не може поєднувати свою діяльність із підприємницькою, адвокатською діяльністю, обіймати будь-які інші оплачувані посади, виконувати іншу оплачувану роботу (крім викладацької, наукової чи творчої), а також входити до складу керівного органу чи наглядової ради підприємства або організації, що має на меті одержання прибутку;

– особи, які є власниками акцій або володіють іншими корпоративними правами чи мають інші майнові права або інший майновий інтерес у діяльності будь-якої юридичної особи, що має на меті отримання прибутку, зобов’язані передати такі акції (корпоративні права) або інші відповідні права в управління незалежній третій особі (без права надання інструкцій такій особі щодо розпорядження такими акціями, корпоративними або іншими правами, або щодо реалізації прав, які з них виникають) на час перебування на посаді судді. Суддя може отримувати відсотки, дивіденди та інші пасивні доходи від майна, власником якого він є;

– суддя не може належати до політичної партії чи професійної спілки, виявляти прихильність до них, брати участь у політичних акціях, мітингах, страйках. Перебуваючи на посаді, суддя не може бути кандидатом

на виборні посади в органах державної влади (крім судової) та органах місцевого самоврядування, а також брати участь у передвиборчій агітації;

– у разі призначення судді членом Вищої ради правосуддя, Вищої кваліфікаційної комісії суддів України він відряджається для роботи в цих органах на постійній основі. За членами цих органів – суддями зберігаються гарантії матеріального, соціального та побутового забезпечення, визначені законодавством для суддів;

– суддю за його заявою може бути відряджено для роботи у Національній школі суддів України, а суддю, обраного головою чи заступником голови Ради суддів України, – до Ради суддів України із збереженням розміру суддівської винагороди за основним місцем роботи та встановлених законом доплат;

– суддя повинен дотримуватися вимог щодо несумісності, визначених законодавством у сфері запобігання корупції. Відрядження на роботу до Вищої ради правосуддя, Вищої кваліфікаційної комісії суддів України, Національної школи суддів України, Ради суддів України не вважається сумісництвом.

Суддя, який є членом політичної партії, може втратити об’єктивність під час розгляду справ, що стосуються політичних питань.

Закон «Про адвокатуру та адвокатську діяльність».

Несумісність для адвокатів. Адвокатам заборонено займати певні посади або виконувати обов’язки, які можуть вплинути на їх незалежність і об’єктивність.

Законодавча основа (ст. 7 ЗУ «Про адвокатуру та адвокатську діяльність»). Адвокат не може бути державним службовцем, а також займати посади, несумісні з адвокатською діяльністю.

Вимоги щодо несумісності. Не сумісним з діяльністю адвоката є: робота на посадах осіб, уповноважених на виконання функцій держави або місцевого самоврядування (адвокат не може одночасно працювати у правоохоронних органах, оскільки це створює потенційний конфлікт інтересів).

Підстави для притягнення адвоката до дисциплінарної відповідальності (ст. 34 ЗУ «Про адвокатуру та адвокатську діяльність»). Підставою для притягнення адвоката до дисциплінарної відповідальності є вчинення ним дисциплінарного проступку.

Дисциплінарним проступком адвоката є: порушення вимог несумісності; порушення присяги адвоката України; порушення правил адвокатської етики; розголошення адвокатської таємниці або вчинення дій, що призвели до її розголошення; невиконання або неналежне виконання своїх професійних обов’язків; невиконання рішень органів адвокатського самоврядування; порушення інших обов’язків адвоката, передбачених законом.

Недотримання вимог щодо об’єктивності, конфлікту інтересів або несумісності може призвести до дисциплінарної відповідальності (суддя, який не повідомив про наявність конфлікту інтересів, може бути притягнутий до дисциплінарної відповідальності та звільнений з посади за порушення етичних норм (ст. 106 ЗУ «Про судоустрій і статус суддів»).

Статті 20, 39 КПЕА України передбачають можливість притягнення адвоката до дисциплінарної відповідальності за порушення норм етики, у тому числі й за конфлікт інтересів.

Принципи об’єктивності, уникнення конфлікту інтересів та вимоги щодо несумісності є важливими складовими професійної етики правників, сприяють збереженню довіри до правничої системи, забезпеченню справедливого правосуддя та захисту прав клієнтів. Для майбутніх юристів важливо розуміти і вміти застосовувати ці принципи у своїй практиці, дотримуючись як законодавства, так і етичних стандартів.

13.3 Відданість верховенству права та правам людини

Принципи верховенства права, які мають бути центральними в юридичній діяльності. Верховенство права – це основоположний принцип, який гарантує, що всі суб’єкти права, у тому числі й держава, підпорядковуються закону. Верховенство права вимагає, щоб закон мав верховенство над усіма громадянами, у тому числі й органами влади. Це означає, що кожен акт органів державної влади повинен відповідати законодавству і Конституції.

В Україні визнається і діє принцип верховенства права (Конституція України, ст.8). Верховенство права забезпечує передбачуваність та рівноправність громадян перед законом.

Принципи верховенства права містять такі ключові елементи:

– *правова визначеність і передбачуваність*: державні органи та посадові особи мають дотримуватися закону так само, як і звичайні громадяни; Конституція України у ст. 19 визначає, що органи державної влади та місцевого самоврядування повинні діяти лише на підставі, у межах повноважень та у спосіб, передбачений Конституцією і законами України;

– *рівність перед законом*: усі громадяни повинні мати рівні права перед законом та судом; Конституція України в ст. 24 закріплює принцип рівності всіх перед законом без жодних привілеїв;

– *справедливе правосуддя*: доступ до справедливого правосуддя є одним із основних прав людини, закріплених ст. 6 Європейської конвенції з прав людини. Це означає, що кожен має право на справедливий та відкритий розгляд його справи незалежним і неупередженим судом;

– *правова визначеність з*акони мають бути чіткими, передбачуваними і стабільними; важливим є уникнення двозначності в законодавстві, щоб громадяни та суб'єкти господарювання могли планувати свої дії відповідно до закону.

Якщо орган державної влади перевищує свої повноваження, порушуючи права громадянина на приватність, такі дії можуть бути оскаржені в суді. Правова визначеність та рівність перед законом гарантують можливість захисту прав громадян у таких випадках.

Верховенство права у професійній етиці правника:

– *дотримання законів і професійних стандартів* – обов'язок юриста дотримуватися законодавства та етичних норм;

– *протистояння корупції та несправедливості* – як правники повинні реагувати на порушення правопорядку, навіть з боку державних інституцій;

– *адвокатська незалежність* – важливість незалежної правової допомоги для забезпечення верховенства права.

Стаття 8 Конституції України передбачає, що в Україні визнається і діє принцип верховенства права. Конституція України має найвищу юридичну силу, і закони та інші нормативно-правові акти приймаються на основі Конституції і мають їй відповідати.

Важливість справедливого та неупередженого застосування закону. Справедливе та неупереджене застосування закону є критично важливим для підтримки довіри до судової системи. Незалежність судової влади є основною умовою для забезпечення справедливості:

– *незалежність суддів*: згідно зі ст. 126 Конституції України незалежність і недоторканність суддів гарантуються Конституцією і законами України; жоден орган чи особа не має права втручатися у процес здійснення правосуддя;

– *правова рівність всіх суб'єктів:* під час розгляду справи суддя має залишатися неупередженим і діяти згідно із законом, забезпечуючи рівність усіх учасників судового процесу.

У кримінальній справі щодо корупції незалежність судді є важливою для забезпечення справедливого вироку незалежно від статусу обвинуваченого. Якщо суддя піддається тиску з боку впливових осіб, це порушує принципи незалежності судової влади.

Права людини. Роль юристів у захисті основних прав і свобод людини. Громадяни мають рівні конституційні права і свободи та є рівними перед законом. Іноземці та особи без громадянства, що перебувають в Україні на законних підставах, користуються тими самими правами і свободами, а також несуть такі самі обов'язки, як і громадяни України, – за винятками, встановленими Конституцією, законами чи міжнародними договорами України.

Стаття 21. Усі люди є вільні і рівні у своїй гідності та правах. Права і свободи людини є невідчужуваними та непорушними.

Стаття 22. Права і свободи людини і громадянина, закріплені Конституцією, не є вичерпними. Конституційні права і свободи гарантуються і не можуть бути скасовані. При прийнятті нових законів або внесенні змін до чинних законів не допускається звуження змісту та обсягу існуючих прав і свобод.

Стаття 23. Кожна людина має право на вільний розвиток своєї особистості, якщо при цьому не порушуються права і свободи інших людей, та має обов'язки перед суспільством, в якому забезпечується вільний і всебічний розвиток її особистості.

Стаття 24. Громадяни мають рівні конституційні права і свободи та є рівними перед законом. Не може бути привілеїв чи обмежень за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками.

Права людини. Основні принципи:

– *недискримінація та рівність*: усі люди мають рівні права, незалежно від їхньої національності, статі, віри чи соціального статусу;

– *право на справедливий суд*: значення для правничої професії, зокрема для адвокатів, які захищають клієнтів;

– *свобода від тортур та нелюдського поводження*: етична відповідальність правників забороняти будь-які методи, що порушують права людини.

Стаття 3 Конституції України проголошує, що людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю. Це означає, що всі органи державної влади зобов'язані діяти з метою забезпечення цих прав.

До основних міжнародно-правових актів, які визначають права і свободи людини, належать:

– Загальна декларація прав людини, прийнята Генеральною Асамблеєю Організації Об'єднаних Націй 10 грудня 1948 року;

– Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод, прийнята Радою Європи 4 листопада 1950 року;

– Міжнародна конвенція про ліквідацію всіх форм расової дискримінації, прийнята Генеральною Асамблеєю Організації Об'єднаних Націй 21 грудня 1965 року;

– Конвенція Організації Об'єднаних Націй про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок, прийнята Генеральною Асамблеєю Організації Об'єднаних Націй 18 грудня 1979 року;

– Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права, прийнятий Генеральною Асамблеєю Організації Об'єднаних Націй 16 грудня 1966 року;

– Конвенція про права дитини, прийнята Генеральною Асамблеєю Організації Об'єднаних Націй 20 листопада 1989 року;

– Конвенція про права осіб з інвалідністю, прийнята Генеральною Асамблеєю Організації Об'єднаних Націй 13 грудня 2006 року;

– Конвенція проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання, прийнята Генеральною Асамблеєю Організації Об'єднаних Націй 10 грудня 1984 року;

– Європейська конвенція про запобігання катуванням чи нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню, прийнята Радою Європи 26 листопада 1987 року.

Юристи несуть відповідальність за захист основних прав і свобод людини, як це визначено національними і міжнародними правовими актами. *Особливу увагу слід звертати на Європейську конвенцію з прав людини*. Цей міжнародний документ є основним інструментом для забезпечення прав людини в Україні. Юристи повинні звертатися до Конвенції у разі порушення прав клієнтів та мати можливість подавати скарги до ЄСПЛ за необхідності.

У випадку незаконного утримання особи під вартою адвокат може звернутися до ЄСПЛ на підставі ст. 5 Конвенції, яка захищає право на свободу та особисту недоторканність.

Забезпечення доступу до правосуддя. Верховенство права передбачає, що кожен має право на доступ до правосуддя для захисту своїх прав і свобод. Це передбачає забезпечення рівного доступу до суду незалежно від соціального стану чи інших факторів.

Стаття 55 Конституції України гарантує кожному право на захист своїх прав у суді. Крім того, Закон України «Про безоплатну правову допомогу» забезпечує громадянам можливість отримати правову допомогу, якщо вони не мають достатніх фінансових засобів.

Незалежність судової влади. Незалежність судової влади є важливим елементом верховенства права, оскільки забезпечує справедливий розгляд справ. Судді повинні бути незалежними від політичного впливу або інших зовнішніх чинників.

Стаття 126 Конституції України передбачає, що незалежність і недоторканність суддів гарантуються Конституцією і законами України. Судді здійснюють правосуддя на основі принципу верховенства права.

Ці положення законодавства підкреслюють важливість верховенства права та прав людини як основних принципів правничої професії в Україні. Важливо, щоб майбутні правники усвідомлювали свою відповідальність перед суспільством у забезпеченні цих принципів та ефективному їх застосуванні.

Сприяння юристами дотриманню верховенства права у своїй практиці:

– *захист прав клієнтів:* юристи повинні захищати права своїх клієнтів у суді, незалежно від їхнього соціального статусу чи політичних поглядів; згідно із ЗУ «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» адвокат має діяти добросовісно, чесно та об'єктивно;

– *запобігання конфліктам інтересів:* юристам слід уникати ситуацій, у яких їхні особисті інтереси можуть вступати в конфлікт із інтересами клієнта або принципами верховенства права.

13.4 Конфіденційність та збереження професійної таємниці

Професійна таємниця охоплює всю інформацію, яку клієнт довіряє правнику, а також усі інші дані, отримані в ході роботи над справою. *Конфіденційність* – це обов'язок зберігати в таємниці інформацію, отриману в процесі виконання професійних обов'язків, яка стосується клієнта та його справ. Конфіденційність інформації про особу закріплена на конституційному рівні (ст. 32 Конституції України) і є одним із природних прав людини, непорушення та забезпечення якого є обов'язком будь-яких інших суб'єктів (громадян, посадових осіб, органів держави та ін.).

Нормативно-правова база:

– Конституція України (ст. 32): гарантує право кожного на невтручання в особисте і сімейне життя, збереження конфіденційності особистої інформації;

– ЗУ «Про адвокатуру та адвокатську діяльність (ст. 22): визначає обов'язок адвоката зберігати адвокатську таємницю, яка охоплює будь-які відомості, отримані від клієнта або у процесі його представництва; порушення цього обов'язку є підставою для притягнення адвоката до дисциплінарної відповідальності;

– КПЕА України: зазначає, що адвокат не має права розголошувати інформацію, отриману від клієнта, навіть після закінчення представництва, крім випадків, передбачених законом.

Конфіденційність поширюється на:

– будь-які відомості, що стали відомі адвокату або правнику в процесі виконання своїх професійних обов'язків;

– письмові та електронні документи, нотатки, записи переговорів;

– консультації, підготовлені адвокатом документи, результати дослідження справи тощо.

Виконання юристом обов'язку забезпечувати непорушність права суб'єкта на конфіденційність особистої інформації:

– сприяє повному виявленню фактів, суттєвих для реалізації та захисту інтересів клієнта, тому що дотримання юристом конфіденційності інформації стосовно клієнта спонукає клієнта бути повністю відвертим з юристом, обговорювати з ним навіть делікатні справи або справи, що можуть зашкодити репутації клієнта;

– стимулює суб’єктів права звертатися якомога раніше до юристів за юридичною допомогою чи щодо правового вирішення юридичних справ, щоб визначити свої права, з’ясувати, що вважається законним і правильним згідно з чинними законами.

Принцип конфіденційності є визначальним у відносинах «юрист-клієнт» і застосовується, наприклад, у судових та інших процесах, на які юрист може бути викликаний як свідок або у зв’язку з якими повинен якось інакше давати свідчення щодо клієнта.

Є певні випадки, коли адвокат може розголошувати конфіденційну інформацію:

1) згода клієнта: якщо клієнт надає чітку письмову згоду на розголошення;

2) захист прав адвоката: у разі виникнення конфлікту між адвокатом і клієнтом або звинувачення адвоката у неправомірних діях, адвокат може розкрити частину інформації для свого захисту;

3) обов’язкові вимоги закону: в окремих випадках, передбачених законом, наприклад, у разі отримання рішення суду про розкриття певної інформації.

Етичні аспекти конфіденційності. Конфіденційність є основою довіри між адвокатом і клієнтом. Порушення цього принципу може не лише призвести до юридичних наслідків, а й негативно вплинути на репутацію адвоката. Правник повинен з особливою увагою ставитися до захисту інформації в умовах цифрового світу. Слід застосовувати сучасні засоби шифрування, обмежувати доступ до електронних файлів, а також бути обережним під час спілкування по телефону чи електронною поштою.

Збереження конфіденційної інформації є одним із найбільш важливих обов’язків адвоката, що визначається у Присязі адвоката, у якій він присягає дотримуватися законодавства України, міжнародних актів про права і свободи людини, правил адвокатської етики, з високою громадянською відповідальністю виконувати покладені на нього обов’язки, бути завжди справедливим і принциповим, чесним і уважним до людей, суворо зберігати адвокатську таємницю, всюди і завжди берегти чистоту звання адвоката, бути вірним Присязі.

Крім того, ЗУ «Про адвокатуру» визначено, що адвокатура України здійснює свою діяльність на принципах верховенства закону, незалежності, демократизму, гуманізму і конфіденційності. При цьому адвокат має право, здійснюючи професійну діяльність, збирати відомості про факти, які можуть бути використані як докази в цивільних, господарських, кримінальних справах і справах про адміністративні правопорушення, зокрема:

– запитувати й отримувати документи або їх копії від підприємств, установ, організацій, об’єднань, а від громадян – за їх згодою;

– ознайомлюватися на підприємствах, в установах і організаціях з необхідними для виконання доручення документами і матеріалами, за винятком тих, таємниця яких охороняється законом;

– отримувати письмові висновки фахівців з питань, що потребують спеціальних знань.

Відповідальність за порушення конфіденційності. Адвокат зобов'язаний поінформувати та роз'яснити дотримання принципу конфіденційності його помічникам, стажистам та іншим особам, які перебувають у трудових відносинах з адвокатом. Адвокат має створити належні умови зберігання документів та інформації, переданих йому клієнтом, адвокатських досьє та інших матеріалів, що знаходяться в його розпорядженні і містять адвокатську таємницю. Адвокат не несе відповідальності за відмову будь-яким особам, органам і установам в розкритті адвокатської таємниці і наданні доступу до неї за наявності дозволу клієнта або особи, яка звернулася за професійною правничою (правовою) допомогою, на розкриття адвокатської таємниці.

Звільнення від обов'язку зберігання адвокатської таємниці. Інформація або документи можуть втратити статус адвокатської таємниці за письмовою заявою клієнта. Відповідно до частини другої ст. 22 ЗУ «Про адвокатуру та адвокатську діяльність», інформація або документи можуть втратити статус адвокатської таємниці за письмовою заявою клієнта. При цьому інформація або документи, що отримані від третіх осіб і містять відомості про них, можуть поширюватися з урахуванням вимог законодавства з питань захисту персональних даних.

Інформація належить до адвокатської таємниці. Адвокатською таємницею є (ст. 22 ЗУ «Про адвокатуру та адвокатську діяльність»): 1) факт звернення особи за правовою допомогою; 2) будь-яка інформація, що стала відома адвокату, адвокатському бюро, адвокатському об'єднанню, помічнику адвоката, стажисту або іншій особі, яка перебуває у трудових відносинах з адвокатом, у зв'язку з наданням професійної правничої (правової) допомоги або зверненням особи за правовою допомогою; 3) зміст будь-якого спілкування, листування та інших комунікацій адвоката, помічника адвоката, стажиста з клієнтом або особою, яка звернулася за наданням професійної правничої (правової) допомоги; 4) зміст порад, консультацій, роз'яснень, документів, відомостей, матеріалів, речей, інформації, підготовлених, зібраних, одержаних адвокатом, помічником адвоката, стажистом або наданих ним клієнту в рамках професійної правничої (правової) допомоги чи інших видів адвокатської діяльності.

Відповідальність адвоката за розголошення адвокатської таємниці:

– *дисциплінарна відповідальність*: попередження, зупинення або припинення адвокатської діяльності;

– *цивільна відповідальність*: відшкодування збитків клієнту;

– *кримінальна відповідальність*: штраф або позбавлення волі залежно від наслідків порушення.

Кодекс суддівської етики встановлює етичні норми поведінки суддів, зокрема збереження конфіденційності інформації, отриманої під час судових процесів.

Кодекс професійної етики та поведінки працівників прокуратури встановлює етичні норми поведінки прокурорів, зокрема збереження конфіденційності інформації, отриманої під час виконання службових обов'язків.

13.5 Етичні засади взаємовідносин між правниками. Реагування на неетичну поведінку колег

Етичні засади взаємовідносин між правниками. Взаємоповага та колегіальність. Взаємовідносини між правниками мають ґрунтуватися на взаємоповазі, чесності, добросовісності та колегіальності. Це передбачає не лише безпосередні колегіальні відносини, а й взаємовідносини з суддями, прокурорами та іншими учасниками судового процесу.

У судовому процесі адвокат, суддя та прокурор повинні утримуватися від висловлювань, які можуть принизити честь і гідність інших правників або учасників процесу.

Співпраця та обмін досвідом. Правники повинні співпрацювати, обмінюватися досвідом і знаннями, підтримувати один одного у професійній діяльності. Це сприяє підвищенню професійного рівня та якості правової допомоги. Проведення спільних семінарів та тренінгів для обміну практичним досвідом і знаннями між адвокатами, суддями та прокурорами.

Нормативно-правове регулювання етики взаємовідносин між правниками. Стаття 21 ЗУ «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» визначає обов'язки адвоката з дотримання етичних стандартів у взаємовідносинах з колегами: 1) адвокат зобов'язаний дотримуватися норм етики у своїй професійній діяльності, у тому числі взаємовідносини з іншими адвокатами, суддями, прокурорами та іншими учасниками судового процесу; 2) адвокат зобов'язаний дотримуватися етичних стандартів та сприяти підвищенню професійного рівня правників через співпрацю та обмін досвідом.

Стаття 56 ЗУ «Про судоустрій і статус суддів» встановлює вимоги до суддів щодо дотримання етичних норм у професійній діяльності.

Стаття 4 Кодексу професійної етики та поведінки прокурорів України визначає загальні принципи етики прокурора, які передбачають дотримання етичних норм у взаємовідносинах з іншими правниками.

КПЕА України.

*Взаємовідносини з колегами: а*двокат зобов'язаний поважати честь, гідність та професійну репутацію колег. Не допускається здійснення дій, які можуть зашкодити репутації іншого адвоката або підірвати довіру до адвокатської професії.

Повага до суддів та інших учасників процесу: адвокат повинен виявляти повагу до суддів, прокурорів, інших адвокатів та учасників процесу, не допускаючи дій, які можуть принизити їхню честь і гідність.

Стаття 4 Кодексу професійної етики та поведінки прокурорів підкреслює важливість дотримання етичних норм у взаємовідносинах з адвокатами та суддями.

Реагування на неетичну поведінку колег. Неетична поведінка охоплює дії, що порушують норми етики і моралі, можуть зашкодити репутації правничої професії або підірвати довіру до правничої системи.Юридична практика вимагає дотримання високих стандартів етики. Однак деякі дії порушують ці принципи, наприклад: *розголошення конфіденційної інформації, неправомірне отримання доказів, дискредитація колеги без підстав.*

Нормативно-правове регулювання реагування на неетичну поведінку. Стаття 23 КПЕА України визначає порядок реагування на неетичну поведінку колег та процедуру подання скарг до відповідних органів.

Реагування на неетичну поведінку колег: адвокат зобов'язаний повідомляти відповідні органи адвокатського самоврядування про факти неетичної поведінки колег. Подання скарг повинно бути обґрунтованим і супроводжуватися відповідними доказами.

Кодекс професійної етики та поведінки прокурорів визначає, що прокурор має реагувати на неетичну поведінку колег та повідомляти про такі факти відповідні органи.

ЗУ «Про судоустрій і статус суддів» визначає порядок подання скарг на суддів за неетичну поведінку та притягнення їх до дисциплінарної відповідальності.

Правники мають право і обов'язок подавати повідомлення до відповідних органів про факти неетичної поведінки колег, до адвокатського самоврядування, прокуратури або суддівських органів. Скарги повинні бути подані в письмовій формі та містити докази неетичної поведінки.

КПЕА України передбачає можливість притягнення адвоката до дисциплінарної відповідальності за порушення норм етики.

За вчинення дисциплінарного проступку адвокату може бути винесено попередження, зупинено право на заняття адвокатською діяльністю на певний строк або позбавлено права на заняття адвокатською діяльністю.

Кодекс професійної етики та поведінки прокурорів визначає, що прокурор може бути притягнутий до дисциплінарної відповідальності за порушення етичних норм, у тому числі у формі попередження, догани, пониження в посаді або звільнення.

Прокурори зобов'язані неухильно дотримуватися вимог Кодексу. Їх порушення тягне за собою відповідальність, встановлену законом.

У разі систематичного (два і більше разів протягом одного року) або одноразового грубого порушення правил прокурорської етики прокурора може бути притягнуто до дисциплінарної відповідальності.

Стаття 106 ЗУ «Про судоустрій і статус суддів» передбачає можливість притягнення судді до дисциплінарної відповідальності за порушення етичних норм, у тому числі у форми попередження, догани, зупинення права на здійснення судочинства на певний строк або звільнення з посади.

13.6 Дотримання високих етичних стандартів на робочому місці і поза ним, офлайн та онлайн

Значення етичних стандартів на робочому місці і поза ним. Дотримання високих етичних стандартів є ключовим елементом професійної діяльності правника, забезпечують довіру клієнтів, суспільства та колег, а також підтримують високу репутацію професії, правник, який дотримується етичних стандартів, завжди поважає конфіденційність інформації клієнта і не розголошує її без необхідності.

У ст. 68 Конституції України зазначено: «*Кожен зобов'язаний неухильно додержуватися Конституції України та законів України, не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей. Незнання законів не звільняє від юридичної відповідальності».*

У статті 4 ч.1 ЗУ «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» зазначено: «*Адвокатська діяльність здійснюється на принципах верховенства права, законності, незалежності, конфіденційності та уникнення конфлікту інтересів».*

У статті 56 ч.7 п.2 ЗУ «Про судоустрій і статус суддів» зазначено : *Суддя зобов'язаний: «дотримуватися правил суддівської етики, у тому числі виявляти та підтримувати високі стандарти поведінки у будь-якій діяльності з метою укріплення суспільної довіри до суду, забезпечення впевненості суспільства в чесності та непідкупності суддів*».

У статті 12 КПЕА України зазначено: «*1.Всією своєю діяльністю адвокат повинен стверджувати повагу до адвокатської професії, яку він уособлює, її сутності та громадського призначення, сприяти збереженню та підвищенню поваги до неї в суспільстві».*

Стаття 54 КПЕА України зазначає: «*1. Допустимими формами реагування адвоката на незаконну або неетичну поведінку іншого адвоката, якою заподіяна або може бути заподіяна шкода інтересам адвоката, його клієнта, адвокатського об'єднання, бюро, органів адвокатського самоврядування або адвокатури як такої, слід вважати звернення (заяви, скарги) до органів адвокатського самоврядування, наділених дисциплінарними повноваженнями стосовно адвокатів, а також використання інших форм захисту прав та законних інтересів особи, передбачених законодавством України».*

Кодекс професійної етики та поведінки прокурорів. Загальні принципи етики прокурора: 1) прокурор зобов'язаний дотримуватися етичних стандартів як у професійній діяльності, так і в особистому житті, у тому числі під час використання соціальних мереж; 2) дотримання етичних стандартів офлайн та онлайн.

Офлайн етичні стандарти. Поведінка на робочому місці: правник повинен дотримуватися професійної поведінки, поважати колег, клієнтів та інших учасників правового процесу. Правник повинен завжди поводитися чемно, бути ввічливим та стриманим, уникати конфліктних ситуацій.

Поведінка поза робочим місцем: етичні стандарти повинні дотримуватися і в особистому житті, у тому числі під час спілкування з друзями, родиною та незнайомими людьми. Правник не повинен вживати нецензурну лексику або брати участь у бійках, оскільки це може негативно вплинути на його репутацію.

Онлайн етичні стандарти. Використання соціальних мереж: правник повинен дотримуватися етичних стандартів, публікуючи матеріали в соціальних мережах, уникати публікацій, що можуть зашкодити його репутації або порушити права інших осіб.

Прокурор не повинен публікувати в соціальних мережах матеріали, що містять образи або наклеп.

Взаємовідносини із засобами масової інформації.

Прокурор повинен з повагою ставитися до діяльності представників засобів масової інформації щодо висвітлення роботи органів прокуратури; утримуватися від офіційних висловлювань, міркувань та оцінок з питань, розгляд яких не належить до його компетенції; дотримуватися етики публічних виступів і вимог щодо надання службової та конфіденційної інформації у встановленому законом порядку (ст. 28 Кодекс професійної етики і поведінки прокурорів України).

Офіційні (письмові та усні) виступи прокурора у засобах масової інформації мають бути достовірними та виваженими, зважаючи на те, що вони можуть розцінюватись як офіційна позиція прокуратури, а дискусії вестися у коректній формі, не підриваючи авторитету органів прокуратури.

Збереження конфіденційності: правник повинен зберігати конфіденційність інформації клієнтів у разі використання електронної пошти, месенджерів та інших онлайн-платформ.

Суддя не повинен обговорювати деталі справи в онлайн-форумах або соціальних мережах.

Наслідки порушення етичних стандартів. Дисциплінарна відповідальність. Порушення етичних стандартів може призвести до дисциплінарної відповідальності правника, зокрема у формі попередження, зупинення права на заняття адвокатською або суддівською діяльністю або позбавлення права на заняття професійною діяльністю. Адвокат, який розголосив конфіденційну інформацію клієнта, може бути притягнутий до дисциплінарної відповідальності.

Репутаційні наслідки: порушення етичних стандартів може призвести до значних репутаційних втрат, втрати довіри клієнтів та колег. Суддя, який поводиться неетично в соціальних мережах, може втратити довіру громадськості і своїх колег.

13.7 Дисциплінарна відповідальність судді, прокурора та адвоката. Підстави та порядок застосування дисциплінарних стягнень

Дисциплінарна відповідальність правника настає у випадках порушення законів, етичних стандартів, встановлених законами та етичними кодексами. Дисциплінарні стягнення можуть варіюватися від попередження до позбавлення права на професійну діяльність.

Види дисциплінарних стягнень: попередження, догана, зупинення права на заняття професійною діяльністю на певний строк, позбавлення права на заняття професійною діяльністю.

ЗУ «Про адвокатуру та адвокатську діяльність». Стаття 34 визначає підстави для притягнення адвоката до дисциплінарної відповідальності. Підставою для притягнення адвоката до дисциплінарної відповідальності є вчинення ним дисциплінарного проступку, а саме: порушення вимог щодо несумісності; порушення присяги адвоката; розголошення адвокатської таємниці або вчинення дій, що призвели до її розголошення; порушення правил адвокатської етики; невиконання або неналежне виконання його професійних обов’язків; невиконання рішень органів адвокатського самоврядування; порушення інших обов’язків, передбачених законом.

ЗУ «Про судоустрій і статус суддів». Стаття 106 визначає підстави для притягнення судді до дисциплінарної відповідальності за порушення етичних норм. Суддя може бути притягнутий до дисциплінарної відповідальності за порушення етичних стандартів, зокрема у формі попередження, догани, зупинення права на здійснення судочинства на певний строк або звільнення з посади.

Дисциплінарна відповідальність судді настає у разі порушення присяги судді; порушення норм суддівської етики; вчинення дій, які підривають авторитет правосуддя; порушення вимог несумісності.

КПЕА України передбачає відповідальність адвоката за порушення норм етики, а саме: за вчинення дисциплінарного проступку адвокату може бути винесено попередження, зупинено право на заняття адвокатською діяльністю на певний строк або позбавлено права на заняття адвокатською діяльністю.

*Кодекс професійної етики та поведінки прокурорів України. Стаття 33 визначає, що п*рокурор може бути притягнутий до дисциплінарної відповідальності за порушення етичних норм, включаючи попередження, догану, пониження в посаді або звільнення.

Згідно зі ст. 44 ЗУ «Про прокуратуру» органом, уповноваженим здійснювати дисциплінарне провадження щодо прокурорів, є Кваліфікаційно-дисциплінарна комісія прокурорів, однак дисциплінарним органом щодо прокурорів є Вища рада правосуддя.

У п. 3 ч. 1 ст. 131 Конституція України визначає, що Вища рада правосуддя розглядає скарги на рішення відповідного органу про притягнення до дисциплінарної відповідальності судді чи прокурора.

У ч. 5 ст. 53 ЗУ «Про Вищу раду правосуддя» передбачає, що за результатами розгляду скарги на рішення відповідного органу про притягнення до дисциплінарної відповідальності прокурора Вища рада правосуддя уповноважена, зокрема: 1) скасувати повністю або частково рішення відповідного органу про відмову в притягненні до дисциплінарної відповідальності прокурора та ухвалити нове рішення; 2) змінити рішення відповідного органу, застосувавши інший вид дисциплінарного стягнення.

Право на звернення до Комісії зі скаргою про вчинення прокурором дисциплінарного проступку має кожен, кому відомі такі факти. Після відкриття дисциплінарного провадження член Комісії проводить перевірку в межах обставин, повідомлених у дисциплінарній скарзі. У разі виявлення під час перевірки інших обставин, що можуть бути підставою для притягнення прокурора до дисциплінарної відповідальності, інформація про це вноситься у висновок члена Комісії за результатами перевірки (ч. 4 ст. 46 ЗУ «Про Вищу раду правосуддя»).

Процедура притягнення до дисциплінарної відповідальності починається з подання скарги до відповідного органу адвокатського самоврядування, прокуратури або суддівського органу. Скарга повинна бути подана в письмовій формі та містити докази порушення етичних норм.

Рішення про притягнення до дисциплінарної відповідальності може бути оскаржене у вищому органі адвокатського самоврядування, прокуратури або суддівському органі.

Контрольні запитання до розділу

1. Визначте основні принципи незалежності адвоката, закріплені в Законі України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність».
2. Поясніть важливість забезпечення незалежності адвокатів у правовій системі України.
3. Розкрийте значення чесності та непідкупності у професійній діяльності правника. Як ці принципи впливають на довіру до правничої спільноти?
4. Перелічіть вимоги до безсторонності судді, встановлені в Кодексі суддівської етики.
5. Які види діяльності є несумісними з адвокатською діяльністю згідно з чинним законодавством?
6. Як законодавство регулює питання конфлікту інтересів у діяльності адвоката?
7. Назвіть види діяльності, несумісні з діяльністю прокурора згідно з чинним законодавством.
8. Які дії має здійснити адвокат для запобігання виникненню конфлікту інтересів у своїй роботі?
9. Проаналізуйте наслідки недотримання вимог щодо несумісності професійної діяльності адвоката із іншими видами діяльності.
10. Охарактеризуйте, як законодавство регулює питання конфлікту інтересів у діяльності судді.
11. Які дії має здійснити суддя для попередження конфлікту інтересів у судовій діяльності?
12. Визначте вимоги до збереження професійної таємниці прокурора, встановлені в Законі України «Про прокуратуру»
13. Які вимоги до збереження професійної таємниці адвоката встановлені в Законі України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність»?
14. Які наслідки порушення конфіденційності адвокатом передбачені законодавством України?
15. Обґрунтуйте важливість дотримання етичних засад у взаємовідносинах між правниками.
16. Визначте вимоги до дотримання етичних стандартів суддею на робочому місці, встановлені в Кодексі суддівської етики.
17. Визначте підстави для притягнення судді до дисциплінарної відповідальності, передбачені в Законі України «Про судоустрій і статус суддів».

18. Перелічіть види дисциплінарних стягнень, які можуть бути застосовані до прокурора згідно з Законом України «Про прокуратуру».

19. Який порядок застосування дисциплінарних стягнень до адвоката згідно з чинним законодавством?

20. Роз’ясніть процедуру притягнення адвоката до дисциплінарної відповідальності за порушення етичних стандартів.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК

Список використаних джерел до розділу 1

1. Пирогов, В. С. Конституційна скарга та її місце у механізмі захисту прав і свобод людини / В. С. Пирогов, І. С. Щебетун // Вісник Студентського наукового товариства ДонНУ імені Василя Стуса. – 2022. – № 3. – С. 55–60.

2. Костенко, І. В. Види та особливості обмеження прав людини [Електронний ресурс] / І. В. Костенко // Наук. вісн. УжНУ. Серія ПРАВО. – 2024. – Вип. 83. – Ч. 1. – С. 124–129. – Режим доступу: https://visnyk-juris-uzhnu.com/wp-content/uploads/2024/07/19.pdf. – 13.06.2025.

3. Лотюк, О. С. Конституційні засади обмеження прав та свобод людини і громадянина у повоєнний період [Електронний ресурс] / О. С. Лотюк // Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції. – 2023. – № 2. – С. 9–15. – Режим доступу: https://ccu.gov.ua/library/konstytuciyni-zasady-obmezhennya-prav-ta-svobod-lyudyny-i-gromadyanyna-u-povoyennyy-period. – 13.06.2025.

4. Окрема думка судді Конституційного Суду України Городовенка В.В. стосовно Ухвали Другого сенату Конституційного Суду України про закриття конституційного провадження у справі за конституційною скаргою Малинникова Олега Федоровича щодо відповідності Конституції України (конституційності) частин першої, другої, п'ятої статті 83, абзацу першого частини другої, частини десятої статті 85, абзацу першого частини першої, частини третьої статті 88 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» від 2 червня 2016 року № 1402-VIII, частини другої статті 57, пункту 12 розділу III «Прикінцеві та перехідні положення» Закону України «Про Вищу раду правосуддя» від 21 грудня 2016 року № 1798-VIII [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/nc04d710-19#Text. – 13.06.2025.

5. Рябовол, Л. Гарантії прав та свобод людини і громадянина в Україні та зарубіжних країнах / Л. Рябовол // Актуальні проблеми правознавства. – 2023. – № 1 (33). – С. 114–119.

Список використаних джерел до розділу 2

1. Дахно, І. І. Право Європейського Союзу [Електронний ресурс] : навч. посіб. / І. І. Дахно, В. М. Алієва-Барановська ; за ред. І. І. Дахна. – Київ : Центр учбової літератури, 2017. – 416 с. – Режим доступу: chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://files.znu.edu.ua/files/Bibliobooks/Inshi56/0041387.pdf. –

2. Право та інституції Європейського Союзу : навч. посіб. / І. А. Грицяк. – Київ : К.І.С., 2004. – 260 с.

3. Ковалів, М. В. Основи права Європейського Союзу : навч. посіб. / М. В. Ковалів, Т. М. Тимчишин, О. В. Ніканорова – Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2020. – 212 с.
4. Кордон, М. В. Європейська та євроатлантина інтеграція України : навч. посіб. / М. В. Кордон. – Київ : Центр учбової літератури, 2017. – 172 с.
5. Договір про Європейський Союз (Маастрихтський договір, 1992) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show /994_b06#Text. – 13.06.2025.
6. Римські договори (1957) – Європейське економічне співтовариство та Євратом [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_017#Text. – 13.06.2025.
7. Лісабонський договір (2007) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://infocenter.rada.gov.ua/ uploads/documents/29057.pdf. – 13.06.2025.
8. Хартія основоположних прав ЄС (2000) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://ccl.org.ua/ posts/2021/11/hartiya-osnovnyh-prav-yevropejskogo-soyuzu/. – 13.06.2025.
9. Van Gend en Loos (1963), рішення Суду Європейського Союзу [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex% 3A61962C J0026. – 13.06.2025.
10. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 3 серпня 2022 року у справі № 910/9627/20. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://reyestr.court.gov.ua/Review/105852859 – 13.06.2025.
11. Верховний Суд України, справа № 910/4947/18 від 4 липня 2019 року (справа ТОВ «КАНЖУТ») [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://reyestr.court.gov.ua/ Review/ 82858256. – 13.06.2025.

Список використаних джерел до розділу 3

1. Конституція України від 28 черв. 1996 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text. – 13.06.2025.
2. Загальна Декларація прав людини [Електронний ресурс] : прийнята Генеральною Асамблеєю ООН в резолюції 217 А (III) від 10 груд. 1948 р. – Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text. – 13.06.2025.
3. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод [Електронний ресурс] : прийнята державами – членами Ради Європи 4 листоп. 1950 р. – Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/ 995_004#Text . – 13.06.2025.
4. Міжнародний пакт про громадянські та політичні права [Електронний ресурс] : прийнятий Генеральною Асамблеєю ООН 16 груд. 1966 р. – Режим доступу:https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text. – 13.06.2025.

5. Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права [Електронний ресурс] : прийнятий Генеральною Асамблеєю ООН 16 груд. 1966 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_042#Text .

6. Американська конвенція про права людини [Електронний ресурс] : прийнята Організацією американських держав 22 лист. 1969 р. URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=39605365 .

7. Арабська хартія прав людини [Електронний ресурс] : прийнята Радою Ліги арабських держав 22 трав. 2004 р. URL: https://web.archive.org/web/20080512051558/ http://www.acihl.org/res/Arab_Charter_on_Human_Ri ghts_2004.pdf

8. ASEAN Human Rights Declaration (AHRD) and the Phnom Penh Statement on the Adoption of the AHRD and Its Translations [Електронний ресурс] / Jakarta: ASEAN Secretariat, July 2013. – Режим доступу: https://asean.org/wp-content/uploads/2021/01/6_AHRD_Booklet.pdf. – 14.06.2025.

9. Африканська Хартія прав людини і народів : прийнята державами-членами Організації африканської єдності 26 черв. 1981 р. URL: http://hrlibrary.umn.edu/russian/instree/Rz1afchar.html .

10. Каїрська декларація про права людини у ісламі [Електронний ресурс] : прийнята державами-членами Організації Ісламська конференція ООН 05 серп. 1990 р. – Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_882#Text. – 14.06.2025.

11. Про біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту [Електронний ресурс] : Закон України від 8 лип. 2011 р. № 3671-VI. – Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3671-17#Text. – 14.06.2025.

12. Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини [Електронний ресурс] : Закон України від 23 лют. 2006 р. № 3477-IV. – Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/ show/3477-15#Tex. – 14.06.2025.

13. Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства [Електронний ресурс] : Закон України від 22 верес. 2011 р. № 3773-VI. – Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3773-17#Text. – 14.06.2025.

14. Дженіс, М. Європейське право в галузі прав людини: джерела і практика застосування : пер. з англ. / М. Дженіс, Р. Кей, Е. Бредлі. – Київ : АртЕк, 2007. – 624 с.

15. Європейська конвенція з прав людини: основні положення, практика застосування, український контекст / укл. і наук. ред. О. Л. Жуковська. – Київ : ВІПОЛ, 2004. – 960 с.

16. Колодій, А. М. Права, свободи та обов'язки людини і громадянина в Україні : підручник / А. М. Колодій, А. Ю. Олійник. – Київ : Правова єдність, 2008. – 350 с.

17. Конституційне право України. Академічний курс : підручник. У 2 т. Т. 2 / за ред. Ю. С. Шемшученка. – Київ : Юрид. думка, 2008. – 800 с.

18. Мартинюк, Р. С. Теорія прав людини : навч. посіб. / Р. С. Мартинюк. – Острог : Вид-во Націон. ун-ту «Острозька академія», 2009. 218 с.
19. Мицик, В. В. Права людини у міжнародному праві: міжнародно-правові механізми захисту : підручник / В. В. Мицик. – Київ : Фенікс, 2010. – 722 с.
20. Олійник, А. Ю. Конституційно-правовий механізм забезпечення основних свобод людини і громадянина в Україні : монографія / А. Ю. Олійник. – Київ : Алерта ; КНТ ; Центр навчальної літератури, 2008. – 472 с.
21. Петров, Р. А. Право Європейського Союзу : підручник / Р. А. Петров. – Харків : Право, 2019. – 442 с.
22. Права і свободи людини і громадянина в Україні (доктрина Європейського суду з прав людини і Конституційного Суду України) : навч. посіб. / Р. Арнольд, Б. Банашак, С. Вдовіченко та ін. – Київ : Юрінком Інтер, 2013. – 374 с.
23. Пушкіна, О. В. Система прав і свобод людини та громадянина в Україні: теоретичні і практичні аспекти забезпечення : монографія / О. В. Пушкіна. – Київ : Логос, 2006. – 416 с.
24. Савчин, М. В. Порівняльне конституційне право : навч. посіб. / М. В. Савчин. – Київ : Юрінком Інтер, 2021. – 328 с.
25. Сироїд, Т. Л. Міжнародний захист прав людини : навч. посіб. / Т. Л. Сироїд, Л. О. Фоміна. – Харків : Право, 2019. – 310 с.
26. Міжнародне публічне право : підручник / за ред. В. М. Репецького. – Київ : Знання, 2012. – 437 с.
27. Міжнародний захист прав людини : навч. посіб. / за ред. О. Б. Онишко. – Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2022. – 540 с.
28. Буткевич, О. В. Міжнародне право XXI ст.: утвердження концепції «живого права» / О. В. Буткевич // Альманах міжнародного права. – 2010. – Вип. 2. – С. 37–47.
29. Міжнародне публічне право. Міжнародний захист прав людини : посіб. / для підготовки до ЗНО / за заг. ред. Т. Л. Сироїд. – Харків : Право, 2021. – 416 с.
30. Довідник з підготовки до Єдиного державного кваліфікаційного іспиту за спеціальністю 293 «Міжнародне право» / за заг. ред. В. С. Шаповала. – Київ : Національний університет «Києво-Могилянська академія», 2023. – 352 с.
31. Міжнародне право: основи теорії і практики / О. В. Задорожній. – Київ : Юрінком Інтер, 2019. – 480 с.
32. Міжнародний захист прав людини : навч. посіб. / за ред. Р. А. Калюжного. – Київ : Алерта, 2022. – 368 с.
33. Міжнародне публічне право : підручник / за ред. Ю. С. Шемшученка. – Київ : Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2021. – 600 с.

34. Міжнародне право : підручник / за ред. О. В. Буткевича. – Київ : Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2018. – 528 с.
35. Міжнародне гуманітарне право та захист прав людини : навч. посіб. / за ред. В. Г. Буткевича. – Київ : Либідь, 2020. – 400 с.
36. Міжнародне право : підручник / за ред. М. В. Буроменського. – Харків : Право, 2019. – 512 с.
37. Міжнародне право : курс лекцій / В. М. Шумілін. – Одеса : Юридична література, 2021. – 450 с.
38. Міжнародне публічне право: основи теорії / Х. Н. Бехруз та ін. : навч.-метод. посіб. – Одеса : Юридика, 2023. – 252 с.
39. Шуміло, І. А. Міжнародна система захисту прав людини : навч. посіб. / І. А. Шуміло. – Київ : Видавництво «ФОП Голембовська О. О.», 2018. – 168 с.

Список використаних джерел до розділу 4

1. Адміністративне право України : підручник / за заг. ред. Т. Коломоєць. – Київ : Істина, 2012. – 528 с.
2. Афанасьєв, К. К. Адміністративний договір як форма державного управління (теоретико-правовий аспект) : дис… канд. юрид. наук : 12.00.07 / Афанасьєв Костянтин Костянтинович. – Луганськ, 2002. – 191 с.
3. Курс адміністративного права України : підручник / В. Колпаков, О. Кузьменко, І. Пастух та ін. – Київ : Юрінком Інтер, 2012. – 808 с.
4. Мандюк, О. Індивідуальні адміністративні акти: теорія і практика застосування : дис.... канд. юрид. наук : 12.00.07 / Мандюк Олексій Орестович. – Львів, 2017. – 214 с.
5. Тимощук, В. Адміністративні акти: процедура прийняття та припинення дії : монографія / В. Тимощук. – Київ : Конус-Ю, 2010. – 296 с.
6. Адміністративне право України. Повний курс : підручник / В. Галунько, П. Діхтієвський, О. Кузьменко, С. Стеценко та ін. – Херсон : ОЛДІ-ПЛЮС, 2018. – 446 с.
7. Проєкт Закону «Про адміністративну процедуру» від 28 грудня 2018 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/ webproc4_1?pf3511=65307. – 14.06.2025.
8. Проєкт Закону «Про адміністративну процедуру» від 14 травня 2020 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://w1.c1.rada.gov.ua/ pls/zweb2/ webproc4_1?pf3511=68834. – 14.06.2025.
9. Про забезпечення функціонування української мови як державної [Електронний ресурс] : Закон України від 25 квітня 2019 р. – Режим доступу: https://zakon.rada. gov.ua/laws/show/2704-19. – 14.06.2025.
10. Пилаєва, В. М. Наукові підходи щодо визначення принципу транспарентності в діяльності органів виконавчої влади у вітчизняній науці адміністративного права / В. М. Пилаєва // Право і суспільство. – 2016. – № 2 (2). – С. 128–132.

11. Єсімов, С. С. Транспарентність як принцип діяльності органів публічного управління в умовах використання інформаційних технологій / С. С. Єсімов, В. А. Бондаренко // Соціально-правові студії. – 2018. – Вип. 1. – С. 42–49.

12. Галай, В. О. Сучасна концепція принципів публічної служби в адміністративному праві України : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.07 / Галай Вікторія Олександрівна. – Ірпінь, 2020. – 40 с.

13. Науково-практичний коментар Закону України «Про запобігання корупції» / В. С. Ковальський, О. І. Миколенко, Є. Л. Стрельцов, О. І. Клименко. – Київ, 2018. – С. 249–257.

14. Особливості адміністративної відповідальності посадових осіб // Адміністративне право: навч. посіб. для здобувачів вищ. освіти / Ю. П. Битяк, В. М. Горощук, В. В. Зуй та ін. – Харків : Право, 2019. – С. 104–105.

15. Про засади державної антикорупційної політики на 2021–2025 роки : Закон України від 20 черв. 2022 р. №2322 // Голос України. – 2022. – 9 лип. (№141). – С. 17–18.

16. Про запобігання корупції : Закон України від 14 жовт. 2014 р. №1700 // Голос України. – 2014. – 25 жовт. (№ 206). – С. 32–39.

17. Кримінально-процесуальний кодекс України, статті 13, 23–25 (вкл. 24-1), 33–36, 38–40 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text. – 14.06.2025.

18. Беньковський, С. Ю. Правові засади та принципи провадження у справах про адміністративні правопорушення : дис. канд. юрид. наук : 12.00.07 / Беньковський Сергій Юрійович. – Харків, 2009. – 219 с.

19. Кодекс України про адміністративні правопорушення: Закон України від 07.12.1984 № 8073-X // Відомості Верховної Ради Української РСР. – 1984. – Додаток до № 51. – Ст. 1122.

20. Іщенко, В. В. Стадії провадження у справах про адміністративні правопорушення у сфері оподаткування:сучасні доктринальні підходи / В. В. Іщенко // Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції. – 2011. – № 2 (21). – С. 229–231.

21. Строцький, Р. Є. Провадження щодо виконання постанов у справах про адміністративні правопорушення дис. канд. юрид. наук : 12.00.07 / Р.Є. Строцький. – Львів, 2011. – 201 с.

22. Джафарова, М. В. Принципи адміністративного процесуального права у новітніх умовах сьогодення: науково-правовий аспект / М. В. Джафарова // Науковий вісник Херсонського державного університету. – Серія: Юридичні науки. – 2019. – Вип. 1. – С. 54–57.

23. Права громадян у сфері виконавчої влади: адміністративно-правове забезпечення реалізації та захисту / за заг. ред. В. Б. Авер'янова. Київ : Наук. думка, 2007. – 587 с.

24. Свида, О. Г. Адміністративні суди в Україні: становлення та перспективи розвитку : монографія / О. Г. Свида, Л. І. Свида; Нац. ун-т «Одес. юрид. акад.». – Одеса : Фенікс, 2011. – 207 с.
25. Цуркан, М. І. Правове регулювання публічної служби в Україні. Особливості судового розгляду спорів / М. І. Цуркан. – Харків : Право, 2010. – 216 с.
26. Адміністративно-правове регулювання публічного адміністрування в Україні : навч. посіб. / [О. Г. Бондар, Т. О. Коломоєць, В. К. Колпаков та ін.]. – Запоріжжя : ЗНУ, 2014. – 204с.

Список використаних джерел до розділу 5

1. Кодекс адміністративного судочинства України : Закон України від 06.07.2005 // Відомості Верховної Ради України. – 2005. – №№ 35–36, 37. – Ст. 446.
2. Адміністративне судочинство України : підручник / Т. О. Коломоєць; за заг. ред. Т. О. Коломоєць. – Київ : Істина, 2011. – 256 с.
3. Бойко, В. Ф. Проблеми правосуддя в Україні і шляхи їх вирішення / В. Ф. Бойко // Право України. – 2002. – № 3. – С. 3–7.
4. Кротюк, О. В. Принцип офіційного з'ясування всіх обставин у справі та його реалізація в адміністративному судочинстві України / О. В. Кротюк // Часопис Київського університету права. – 2013. – № 1. – С. 134–138.
5. Конституція України від 28 червня 1996 року // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.
6. Про судоустрій України та статус суддів : Закон України від 07.07.2010 № 2453-VI р. // Відомості Верховної Ради України. – 2010. – № 41–45. – Ст. 529.
7. Загальне адміністративне право : підручник / І. С. Гриценко, Р. С. Мельник, А. А. Пухтецька та ін.; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – Київ : Юрінком Інтер, 2017. – 566 с.
8. Адміністративне право України. Повний курс : підручник / за ред. В. Галунько, Н. Армаш,В. Басс та ін. – Херсон : ОЛДІ-ПЛЮС. – 2018. – 444 с.
9. Адміністративне право України : навч. посіб. для здобувачів вищ. освіти / за ред. Ю. П. Битяка, В. М. Гаращук. – Харків, 2017. – 182 с.
10. Пчелін, В. Б. Організація адміністративного судочинства України: правові засади : монографія / В. Б. Пчелін. – Харків, 2017. – 487 с.
11. Велика українська юридична енциклопедія : у 20 т. Т. 5. Адміністративне право. – Харків : Право, 2020. – 960 с.
12. Адміністративне судочинство в схемах : навч. посіб. / МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ ; за заг.ред. д-ра юрид. наук, проф. В. В. Сокуренка ; [О. В. Брусакова, І. В. Панова, Д. В. Швець та ін.]. – Харків : ХНУВС, 2021. – 225 с.

13. Панова, І. В. Дієвість інституту забезпечення позову шляхом зупинення дії індивідуального акту чи нормативно правового акту / І. В. Панова, М. В. Клубань // Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ. – 2023. – № 2 (101), ч. 1. – С. 104–113.

14. Про звернення громадян: закон України від 02.10.1996 № 393-96-ВР // База даних «Законодавство України»/Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/393/96-%D0%B2%D1%80#Text (дата звернення: 26.05.2025).

15. Про прокуратуру: закон України від 14.10.2014 № 1697-VII // База даних «Законодавство України»/Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1697-18#Text (дата звернення: 26.05.2025).

16. Про Національну поліцію: закон України від 02.07.2015 № 580-VIII // База даних «Законодавство України»/Верховна Рада України. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-19 (дата звернення: 26.05.2025).

17. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/ 995_004#Text. – 15.06.2025.

18. Константий, О. В. Способи захисту прав приватних осіб в адміністративному судочинстві [Електронний ресурс] / О. В. Константий // Юридичний науковий електронний журнал. – 2021. – № 1. – С. 179–182. – Режим доступу: http://lsej.org.ua/1_2021/44.pdf. – 25.06.2025.

19. Грицаєнко, О. Л. До питання ефективності захисту прав особи в адміністративному судочинстві / О. Л. Грицаєнко // Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: юридичні науки. – 2020. – Том 31 (70). Ч. 2. – № 2. – С. 53–58.

20. Рішення Конституційного Суду України від 14 грудня 2011 року № 19-рп/2011 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v019p 710-11#Text. – 15.06.2025.

21. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Афанасьєв проти України» (заява № 38722/02) від 05.04.2005 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/ 980_239#Text. – 15.06.2025.

22. Ільницький, О. Обрання способу судового захисту у справах із використанням дискреційних повноважень суб'єктами публічної адміністрації / О. Ільницький // Підприємництво, господарство і право. – 2017. – № 4. – С. 108–113.

23. Коверзнев, В. О. Розмежування юрисдикції адміністративних і господарських судів України: проблеми теорії та практики // Форум права. 2013. № 2. С. 223–229. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/FP_index.htm_2013_2_34 (дата звернення: 26.05.2025).

24. Бринцев, О. В. Розмежування компетенції адміністративних і господарських судів: проблеми та перспективи / О. В. Бринцев. – Харків: Право, 2007. – 64 с.

25. Адміністративне право України: підручник / В. В. Середа, О. Л. Хитра, Ю. С. Назар, Д. І. Йосифович, Я. М. Когут та ін.; за заг. ред. Ю. С. Назара. – Львів : ЛьвДУВС, 2021. – 680 с.

Список використаних джерел до розділу 6

1. Цивільний кодекс України : прийнятий 16 січня 2004р. // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 40–44. – С. 356.
2. Цивільне право України : навч. посіб. до складання вступ. випробування в магістратуру у форматі ЗНО / В. І. Борисова, К. Ю. Іванова, Б. П. Карнаух, Ю. Є. Ходико. – Харків : Право, 2021. – 396 с.
3. Цивільне право України. Загальна частина : підручник / за ред. О. В. Дзери, Н. С. Кузнєцової, Р. А. Майданика. – Київ : Юрінком Інтер, 2017. – 976 с.
4. Цивільне право : підручник. У 2 т. Т.1 / за ред. В. І. Борисової, І. В. Спасибо-Фатєєвої, В. Л. Яроцького. – Харків, 2018. – 656 с.
5. Цивільне право України. Частина друга : посіб. для підгот. до іспитів / В. І. Борисова, К. Ю. Іванова, Б. П. Карнаух, Ю. С Ходико ; за заг. ред. В. І. Борисової. – Харків : Право, 2019. – 169 с.
6. Захист права власності. Правові позиції Верховного Суду : коментарі науковців / О. П. Печений, І. В. Спасибо-Фатєєва та ін. ; за заг. ред. І. В. Спасибо-Фатєєвої. – Харків : Екус, 2020. – 496 с.
7. Право інтелектуальної власності : підручник / за заг. ред. О. І. Харитонової, О. О. Кулінич, Л. Д. Романадзе. – Київ : Юрінком Інтер, 2023. – 540 с.
8. Бурлака, І. В. Зобов’язання з відшкодування шкоди, завданної без вини : монографія / І. В. Бурлака. – Харків : Право, 2016. – 200 с.
9. Пєтков, С. В. Спадщина і спадкування: актуальне законодавство і судова практика / С. В. Пєтков, Д. В. Журавльов, О. Д. Дрозд. – Київ : Центр навчальної літератури. – 2021. – 334 с.
10. Спадкове право України : підручник / за ред. О. Є. Кухарєва. – Київ : Алерта, 2020. – 362 с.

Список використаних джерел до розділу 7

1. Цивільний процесуальний кодекс України [Електронний ресурс] : Кодекс, Закон від 18.03.2004 № 1618-IV. – Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text. – 16.06.2025.
2. Про судоустрій і статус суддів [Електронний ресурс] : Закон України від 02.06.2016 № 1402-VIII. – Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/ show/1402-19#Text. – 16.06.2025.

3. Закон України «Про судовий збір» від 8.07.2011 р. [Електронний ресурс] // Відомості Верховної Ради України. – 2012. – № 14. – Ст. 87 (з наступними змінами та доповненнями). – Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3674-17#Text. – 16.06.2025.

4. Закон України «Про виконавче провадження» від 02.06.2016 № 1404-VIII [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1404-19#Text. – 16.06.2025.

5. Цивільний процес : навч. посіб. / К. В. Гусаров [та ін.]. – Харків : Право, 2020. – 390 с.

6. Цивільний процес України : підручник / кол. авторів; за ред. В. О. Кучера. – Львів : ЛьвДУВС, 2016. – 768 с.

7. Ізарова, О. І. Цивільний процес України : навч. посіб. для студ. юрид. спец. вищих навчаль-них закладів / І. О. Ізарова, Р. Ю. Ханик-Посполітак. – Київ : ВД «Дакор», 2018. – 276 с.

8. Цивільний процес : навч. посіб. / К. В. Гусаров, М. В. Жушман, С. О. Кравцов та ін. – Харків : Право, 2018. – 362 с.

9. Ткачук, О. С. Проблеми реалізації судової влади у цивільному судочинстві : монографія / О. С. Ткачук. – Харків : Право, 2016. – 600 с.

10. Цивільний процес України : навч. посіб. / І. О. Ізарова, Р. Ю. Ханик-Посполітак ; Нац. ун-т «Києво-Могил. акад.». – Київ : Дакор, 2019. – 274 с.

11. Актуальні питання цивільного судочинства в світлі судової реформи в Україні : монографія / за заг. ред. Н. Ю. Голубєвої. – Одеса : Юридична література, 2017. – 209с.

12. Васильєв, С. В. Звернення до суду: алгоритм процесуальних дій (цивільна юрисдикція) : навч. посіб. / С. В. Васильєв. – Київ, Алерта, 2021. – 474 с.

13. Пєтков, В. Докази і доказування в цивільному процесі / В. Пєтков. – Київ : Професіонал, 2024. – 468 с.

14. Ясинок, М. М. Особливості окремого провадження у цивільному процесуальному праві України (теоретико-правовий аспект) : монографія / М. М. Ясинок. – Київ : Алерта, 2014. – 352 с.

Список використаних джерел до розділу 8

1. Кодекс законів про працю України [Електронний ресурс] : Закон України від 10.12.1971 № 322-VIII. – Режим доступу: http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/322-08. – 16.06.2025.

2. Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні [Електронний ресурс] : Закон України від 06.09.2012 № 5207-VI. – Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/ show/5207-17#Text. – 16.06.2025.

3. Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків [Електронний ресурс] : Закон України від 08.10. 2005 № 2866-IV. – Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/ 2866-15#Text. – 16.06.2025.

4. Про колективні договори і угоди [Електронний ресурс] : Закон України від 01.07.1993 № 3356-XII. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/504/96-%D0%B2%D1%80. – 16.06.2025.

5. Про соціальний діалог [Електронний ресурс] : Закон України від 23.12.2010 № 2862-VI. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/ show/504/96-%D0%B2%D1%80. – 16.06.2025.

6. Про оплату праці [Електронний ресурс] : Закон України від 24.03.1995 № 108/95-ВР. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua /laws/show/504/96-%D0%B2%D1%80. – 16.06.2025.

7. Про порядок вирішення колективних трудових спорів (конфліктів) [Електронний ресурс] : Закон України від 03.03.1998 № 137/98 ВР. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/ laws/show/504/96-%D0%B2%D1%80. – 16.06.2025.

8. Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності [Електронний ресурс] : Закон України від 15.09.1999 №1045-XIV. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/504/96- %D0%B2%D1%80.– 16.06.2025.

9. Про зайнятість населення [Електронний ресурс] : Закон України від 05.07.2012 № 5067-VI. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/ laws/show/504/96-%D0%B2% D1%80. – 16.06.2025.

10. Про відпустки [Електронний ресурс] : Закон України від 15.11.1996 № 504/96-ВР. – Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/504/96-%D0%B2%D1%80. – 16.06.2025.

11. Про охорону праці [Електронний ресурс] : Закон України від 14.10.1992 № 2694-XII. – Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/laws/ show/2694-12. – 16.06.2025.

12. Про затвердження Порядку розслідування та обліку нещасних випадків, професійних захворювань та аварій на виробництві [Електронний ресурс] : Постанова Кабінету Міністрів України від 17.04.2019 № 337-2019-п. – Режим доступу: https:// zakon.rada.gov.ua/ laws/show/337-2019-%D0%BF#Text. – 16.06.2025.

13. Про затвердження Порядку обчислення середньої заробітної плати [Електронний ресурс] : Постанова Кабінету Міністрів України від 08.02.1995 № 1232-2011-п. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/ laws/show/100-95-%D0%BF. – 16.06.2025.

14. Про встановлення письмової форми трудового договору з працівниками, діяльність яких пов’язана з державною таємницею. Постанова Кабінету Міністрів України від 16.11.1994 № 779-94-п [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/ show/z0006-95. – 16.06.2025.

15. Про затвердження Переліку робіт, при виконанні яких може запроваджуватися колективна (бригадна) матеріальна відповідальність, умови її застосування і Типового договору про колективну (бригадну) матеріальну відповідальність [Електронний ресурс] : наказ Мінпраці України від 12.05.96 № z0286-96. – Режим доступу: http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/z0286-96. – 16.06.2025.

16. Про затвердження Типового положення про комісію з питань охорони праці підприємства [Електронний ресурс] : наказ Державного комітету по нагляду за охороною праці від 21. 03. 2007. № 55. – Режим доступу: http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/z0311-07. – 16.06.2025.

17. Про утворення Національної служби посередництва і примирення: указ Президента України від 17.11.1998 № 1258/98 // База даних «Законодавство України»/Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1258/98#Text (дата звернення: 26.05.2025).

18. Про затвердження Інструкції про порядок визначення послідовності розгляду і вирішення колективного трудового спору (конфлікту): наказ Національної служби посередництва і примирення від 09.11.2005 № 124 // База даних «Законодавство України»/Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0124299-05#Text (дата звернення: 26.05.2025).

19. Про затвердження Положення про примирну комісію: наказ Національної служби посередництва і примирення від 01.12.2020 № 67 // База даних «Законодавство України»/Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0067299-20#Text (дата звернення: 26.05.2025).

20. Про затвердження Положення про посередника: наказ Національної служби посередництва і примирення від 18.11.2008 № 133 // База даних «Законодавство України»/Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0133299-08#Text (дата звернення: 26.05.2025).

21. Про затвердження Положення про трудовий арбітраж: наказ Національної служби посередництва і примирення від 01.12.2020 № 68 // База даних «Законодавство України»/Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0068299-20#Text (дата звернення: 26.05.2025).

22. Трудове право України [Електронний ресурс] : підручник / В. І. Щербина, А. М. Соцький. – Чернівці : Технодрук, 2021. – 552 с. – Режим доступу : https://fpk.in.ua/images/biblioteka/4bac_pravo/Shcherbyna-V.I.-Sotskyy-A.M.-Trudove-pravo-Ukrayiny_-pidruchnyk.pdf. – 16.06.2025.

23. Трудове право [Електронний ресурс] : підручник / [О. М. Ярошенко, С. М. Прилипко, А.М. Слюсар та ін.] ; за заг. ред. О. М. Ярошенка. – Харків : Право, 2021. – 544 с. – Режим доступу: https://pravoizdat.com.ua/index.php?route=product/product/download&product_id=4529&download_id=1494&srsltid=AfmBOop8Q1geE3pQzt0ZBuJxn-WXB4w2byIljgvzofS khNLeUZn1X4Fe. – 16.06.2025.

24. Трудове право України [Електронний ресурс] : підручник / за ред. проф. О. М. Ярошенко. – Харків : Право, 2022. – 376 с. – Режим доступу : https://mon.gov.ua/static-objects/mon/sites/1/news/2022/07/27/Trudove.pravo.Ukrayiny.26.07.2022.pdf. – 16.06.2025.

25. Чанишева, Г. І. Трудове право України [Електронний ресурс] : навч.-метод. посіб. / Г. І. Чанишева. – Одеса : Фенікс, 2022. – 282 с. – Режим доступу: https://doi.org/10.32837/11300.22510. – 16.06.2025.

26. Бутинська, Р. Я. Трудове право України [Електронний ресурс]: навч. посіб. / Р. Я. Бутинська, Н. П. Мокрицька. – Львів : Галицька видавнича спілка, 2022. – 312 с. – Режим доступу: https://fpk.in.ua/images/biblioteka/4bac_pravo/ Butynska-Mokrytska-Trudove-pravo-Ukrayiny.pdf. – 16.06.2025.

Список використаних джерел до розділу 9

1. Конституція України : Закон України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.

2. Про міжнародне приватне право [Електронний ресурс] : Закон України від 23.06.2005 № 2709-IV (редакція 01.12.2022). – Режим доступу: https://ips.ligazacon.net/document/t052709. – 116.06.2025.

3. Про міжнародні договори України [Електронний ресурс] : Закон України від 29.06.2004 № 1906-IV (редакція 15.03.2022). – Режим доступу: https://zacon.rada.gov.ua/laws/show/1906-15#Text. – 16.06.2025.

4. Про зовнішньоекономічну діяльність [Електронний ресурс] : Закон України від 16.06.1999 № 959-XII (редакція 03.09.2024). – Ht;bv ljcnege: https://zacon.rada.gov.ua/laws/show/959-12#Text. – 16.06.2025.

5. Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства [Електронний ресурс] : Закон України від 04.02.1994 № 3773-IV (редакція 30.10.2024). – Режим доступу:https://zacon.rada.gov.ua/laws/show/3773-17#Text. – 16.06.2025.

6. Про біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту [Електронний ресурс] : Закон України від 08.07.2011 № 3671-VI (редакція 03.08.2023). – Режим доступу: https://zacon.rada.gov.ua/laws/show/3771-17#Text. –16.06.2025.

7. Про міжнародний комерційний арбітраж [Електронний ресурс] : Закон України від 24.02.1994 № 4002-XII (редакція15.12.2021) – Режим доступу: https://zacon.rada.gov.ua/laws/show/4002-12#Text. – 16.06.2025.

8. Угода про співробітництво між Україною та Європейською організацією з питань юстиції від 27.06.2016 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_024-16. – 16.06.2025.

9. Цивільний кодекс України [Електронний ресурс] : Закон України від 16.01.2003 № 435-IV (редакція 03.09.2024) – Режим доступу: https://zacon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text. –16.06.2025.

10. Сімейний кодекс України [Електронний ресурс] : Закон України від 10.01.2002 № 2947-III (редакція 29.10.2024) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://zacon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14#Text. – 16.06.2025.

11. Цивільний процесуальний кодекс України [Електронний ресурс] : Закон України від 18.03.2004 № 1618-IV (редакція 19.10.2024). – Режим доступу: https://zacon.rada.gov.ua/laws/show/1618-#Text. –16.06.2025.

12. Господарський кодекс України від 16.01.2003 № 436 (редакція 15.11.24) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://zacon.rada,gov.ua/laws/show/436-15#Text. – 17.06.2025.

13. Про нотаріат [Електронний ресурс] : Закон України від 02.09.1993 № 3425-XII (редакція 15.04.2024). – Режим доступу: https://zacon.rada.gov.ua/laws/show/3425-12#Text. – 17.06.2025.

14. Міжнародне приватне право. Практикум [Електронний ресурс] : навч. посіб. / В.О. Бажанов, О.О. Білик-Ромащенко, Т.В. Бондар та ін. – Київ : Юрінком Інтер, 2024. – 368 с. – Режим доступу: http://jurkniga.ua/contents/mizhnarodne-privatne-pravo-navchalniy-posibnik-praktikum.pdf. – 17.06.2025.

15. Підготовка до єдиного державного кваліфікаційного іспиту здобувачів магістратури 081 «Право» [Електронний ресурс] : навч. посіб. / за заг. ред. проф. С. Д. Гусарова. – Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2021. – 184 с. – Режим доступу: http://C:/Users/allal/Downloads/EDKI_Pravo.pdf. – 17.06.2025.

16. Акіменко, Ю. Ю. Методика викладання міжнародного приватного права [Електронний ресурс] : метод. вказівки / Ю. Ю. Акіменко, П. П. Войтович ; НУ «Одеська юридична академія». – Одеса : Фенікс, 2023. – 205 с. – Режим доступу: http://dspace.onua.edu.ua/handle/11300/23457. – 17.06.2025.

17. Міжнародне приватне право [Електронний ресурс] : конспект лекцій для здубув. вищ. осв. юрид. ф-ту / О. В. Нестерова-Собакарь. – Дніпро : ДДУВС, 2016. – 211 с. – http://dduvs.edu.ua/wp-content/uploads/files/Structure/library/student/lectures/1117/8.1.pdf. – 17.06.2025.

Список використаних джерел до розділу 10

1. Акімов, М. О. Кримінально-правова характеристика захоплення заручників за законодавством України : автореф. дис... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Акімов Михайло Олександрович ; Київ. нац. ун-т ім. Т.Шевченка. – Київ, 2009. – 16 с.
2. Байлов, А. В. Кримінальна відповідальність за посягання на життя та здоров'я особи, вчинені в стані сильного душевного хвилювання : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Байлов Антон Володимирович. – Харків, 2004. – 200 с.
3. Балабко, В. В. Кримінальна відповідальність медичних працівників за злочини проти життя та здоров'я особи : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Балабко Валерія Валентинівна. – Київ, 2012. – 315 с.
4. Володіна, О. О. Фізичне насильство як спосіб захоплення заручників [Електронний ресурс] / О. О. Володіна // Право і Безпека. – 2012. – № 4. – С. 139–143. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Pib_2012_4_32.pdf.
5. Гуня, І. І. Кримінально-правова характеристика насильницьких злочинів проти власності : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Гуня Іван Іванович. – Харків, 2012. – 210 с.
6. Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I), від 8 червня 1977 року [Електронний ресурс] : ООН; Протокол, Міжнародний документ, Правила від 08.06.1977 / Верховна Рада України // База даних «Законодавство України». – Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/ laws/show/ 995_199#Text. – 17.06.2025.
7. Дудоров, О. О. Злочини проти статевої свободи та статевої недоторканості особи (основні положення кримінально-правової характеристики) : практ. порадник / О. О. Дудоров. – Луган. держ. ун-т внутр. справ ім. Е. О. Дідоренка. – Сєвєродонецьк : РВВ ЛДУВС ім. Е.О. Дідоренка, 2018. – 92 с.
8. Дудоров, О. О. Відповідальність за домашнє насильство і насильство за ознакою статі (науково-практичний коментар новел Кримінального кодексу України) / О. О. Дудоров, М. І. Хавронюк ; за ред. М. І. Хавронюка. – Київ : Ваіте, 2019. – 288 с.
9. Про основи національної безпеки України [Електронний ресурс] : Закон України від 19 червня 2003 року № 964-IV. – Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/964-15#Text. – 17.06.2025.
10. Про правовий режим воєнного стану [Електронний ресурс] : Закон України від 12 травня 2015 року № 389-VIII. – Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text. – 17.06.2025.
11. Про запобігання корупції [Електронний ресурс] : Закон України від 14 жовтня 2014 року № 1700-VII. – Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1700-18#Text. – 17.06.2025.

12. Декларація про державний суверенітет України від 16 липня 1990 року № 55-XII [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/55-12#Text. – 17.06.2025.
13. Про державний кордон України [Електронний ресурс] : Закон України від 4 листопада 1991 року № 1777-XII. – Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1777-12#Text. – 17.06.2025.
14. Женевська конвенція про поводження з військовополоненими: ООН; Конвенція, Угода, Положення від 12.08.1949 [Електронний ресурс] / Верховна Рада України // База даних «Законодавство України». – Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_153#Text. – 17.06.2025.
15. Ільїна, О. В. Кримінально-правова характеристика кваліфікуючих ознак корисливих злочинів проти власності : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Ільїна Оксана Валеріївна. – Київ, 2007. – 201 с.
16. IV Конвенція про закони і звичаї війни на суходолі та додаток до неї [Електронний ресурс] : Положення про закони і звичаї війни на суходолі : Конвенція, Міжнародний документ, Положення від 18.10.1907 / Верховна Рада України // База даних «Законодавство України». – Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_222#Text. – 17.06.2025.
17. Кримінальне право України. Загальна частина : підручник / А. А. Васильєв, Є. О. Гладкова, О. О. Житний та ін. ; за заг. ред. проф. О. М. Литвинова ; МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. – Харків : 6 Право, 2020. – 428 с.
18. Кримінальне право України : особлива частина / А. А. Васильєв, О. О. Житний, Є. О. Гладкова та ін. ; за заг. ред. О. М. Литвинова. – Харків : Право, 2020. – 656 с.
19. Конвенція про запобігання злочину геноциду та покарання за нього від 09.12.1948 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_ 155#Text. – 17.06.2025.
20. Конвенція Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами від 11.05.2011 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_001-11#Text. – 17.06.2025.
21. Лень, В. В. Примусові заходи медичного характеру: історія, стан, тенденції / В. В. Лень. – Запоріжжя : Дніпровський металург, 2010. – 211 с.
22. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права від 19.10.73 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua /laws/show/995_043#Text. – 17.06.2025.
23. Олійник, П. В. Предмет злочинів проти власності: поняття, види, кримінально-правове значення : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Олейник Петро Володимирович. – Харків, 2010. – 219 с.
24. Олефір, В. І. Торгівля людьми як елемент нелегальної міграції: соціальні і правові проблеми протидії : монографія / В. І. Олефір. – Київ : Леся, 2013. – 71 с.

25. Павленко, Т. А. Концепція кримінально-правової охорони права людини на життя в Україні : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Павленко Тетяна Анатоліївна. – Львів, 2008. – 244 с.
26. Палюх, Л. М. Примусові заходи виховного характеру: теорія і практика застосування : навч. посіб. / Л. М. Палюх. – Львів : Вид. центр ЛНУ ім. І. Франка, 2010. – 214 с.
27. Постанови Пленуму Верховного Суду України у справах кримінальної спеціалізації / уклад. О. М. Литвинов, А. М. Ященко. – Харків : Константа, 2018. – 320 с.
28. Про практику призначення судами кримінального покарання [Електронний ресурс] : постанова Пленуму Верховного Суду України від 24.10.2003 № 7. – Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0007700-03#Text. – 17.06.2025.
29. Про практику застосування судами примусових заходів медичного характеру та примусового лікування [Електронний ресурс] : постанова Пленуму Верховного Суду України від 03.06.2005 № 7. – Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0007700-05#Text. – 17.06.2025.
30. Про судову практику в справах про злочини проти життя та здоров’я особи [Електронний ресурс] : постанова Пленуму Верховного Суду України від 07.02.2003 № 2. – Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0002700-03#Text. – 17.06.2025.
31. Про судову практику у справах про злочини проти статевої свободи та статевої недоторканості особи [Електронний ресурс] : постанова Пленуму Верховного Суду України від 30 травня 2008року № 5. – Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0005700-08#Text. – 17.06.2025.
32. Про судову практику у справах про злочини проти власності [Електронний ресурс] : постанова Пленуму Верховного Суду України від 06.11.2009 № 10. – Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0010700-09#Text. – 17.06.2025.
33. Про практику розгляду судами кримінальних справ про злочини, вчинені стійкими злочинними об’єднаннями [Електронний ресурс] : постанова Пленуму Верховного Суду України від 23 грудня 2005 року № 13. – Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0013700-05#Text. – 17.06.2025.
34. Про судову практику в справах про викрадення та інше незаконне поводження зі зброєю, бойовими припасами, вибуховими речовинами, вибуховими пристроями чи радіоактивними матеріалами [Електронний ресурс] : постанова Пленуму Верховного Суду України від 26 квітня 2002 року № 3. – Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0003700-02#Text. – 17.06.2025.
35. Про судову практику у справах про захист гідності та честі фізичної особи, а також ділової репутації фізичної та юридичної особи

[Електронний ресурс] : постанова Пленуму Верховного Суду України від 27.02.2009 № 1. – Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v_001700-09#Text. – 17.06.2025.

36. Про судову практику у справах про хуліганство [Електронний ресурс] : постанова Пленуму Верховного Суду України від 22.12.2006 № 10. – Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/va010700-06#Text. – 17.06.2025.

37. Про застосування судами законодавства про відповідальність за втягнення неповнолітніх у злочинну чи іншу антигромадську діяльність [Електронний ресурс] : постанова Пленуму Верховного Суду від 27 лютого 2004 № 2. – Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0002700-04#Text. – 17.06.2025.

38. Про судову практику у справах про хабарництво [Електронний ресурс] : постанова Пленуму Верховного Суду України № 5 від 26.04.2002. – Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0005700-02#Text. – 17.06.2025.

39. Про судову практику у справах про перевищення влади або службових повноважень [Електронний ресурс] : постанова Пленуму Верховного Суду України № 15 від 26.12.2003. – Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/ show/v0015700-03#Text. – 17.06.2025.

40. Римський статут Міжнародного кримінального суду [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_588#Text. – 17.06.2025.

41. Юношев, О. В. Примусове лікування від наркоманії: за і проти (кримінально-правове та кримінологічне дослідження) / О. В. Юношев. – Донецьк : ДЮІ ЛДУВС, 2007. – 256 с.

42. Уварова, Н. В. Кримінальна відповідальність за злочини проти життя та здоров’я особи, вчинені з мотивів расової, національної чи релігійної нетерпимості : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Уварова Наталія Володимирівна. – Дніпропетровськ, 2012. – 213 с.

43. Європейська конвенція з прав людини від 04.11.1950 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text. – 17.06.2025.

Список використаних джерел до розділу 11

1. Кримінальний процес : підручник / [Л. Д. Удалова, В. В. Рожнова, Д. П. Письменний та ін.] ; за заг. ред. Д. П. Письменного, Л. Д. Удалової, М. А. Погорецького, С. С. Чернявського. – Київ : Центр учбової літератури, 2022. – 780 с.

2. Кримінальний процес : підручник Ч. 1. / І. В. Басиста, Р. І. Благута, І. В. Гловюк та ін. ; за заг. ред. А. Я. Хитри, Р. М. Шехавцова. – Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2022. – 492 с.

3. Кримінальний процес України : навч. посіб. / за заг. ред. О. П. Кучинської, Ю. В. Циганюк. – Київ : Юрінком Інтер, 2023. – 652 с.
4. Кримінальний процес : навч. посіб. для підгот. до іспиту / [О. В. Капліна, М. О. Карпенко, В. І. Маринів та ін.]. – Харків : Право, 2022. – 296 с.
5. Науково-практичний коментар Кримінального процесуального кодексу України. Станом на 12 квітня 2024 року / за заг. ред. В. М. Стратонова. – Київ : Вид. дім «Професіонал», 2024. – 1336 с.
6. Гуртієва, Л. М. Теорія доказів у кримінальному провадженні [Електронний ресурс] : навч.-метод. посіб. / Л. М. Гуртієва, Т. В. Лукашкіна ; Нац. ун-т «Одес. юрид. акад.». – Одеса : Фенікс, 2024. – 192 с. – Режим доступу: https://doi.org/10.32837/11300.27369. – 13.06.2025.
7. Досудове розслідування: навч. посіб. / Р. І. Благута, М. Ю. Ангеленюк, Ю. В. Гуцуляк та ін. ; за заг. ред. Ю. А. Комісарчук та А. Я. Хитри. – Львів : ЛьвДУВС, 2019. – 600 с.
8. Заходи забезпечення кримінального провадження : навч. посіб. / О. В. Авраменко, Р. І. Благута, А. Я. Хитра. – Львів : ЛьвДУВС, 2014. – 192 с.
9. Особливі порядки кримінального провадження : підручник / [О. В. Капліна, О. І. Марочкін, М. І. Демура та ін.] ; за ред. О. В. Капліної ; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава мудрого. – Харків : Право, 2024. – 366, [2] с.
10. Пашковський, М. І. Міжнародне співробітництво у кримінальному провадженні : навч.-метод. посіб. / М. І. Пашковський, А. В. Підгородинська, В. К. Волошина. – Одеса : Юридична література, 2016. – 140 с.

Список використаних джерел до розділу 12

1. Міжнародне кримінальне право (співробітництво держав у протидії злочинності) : підручник / В. А. Гринчак, І. В. Земан, І. І. Когутич, О. К. Марін. – Харків : Право, 2019. – 440 с.
2. Сироїд, Т. Л. Міжнародне кримінальне право: підручник / Т. Л. Сироїд; Харків. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна. – Харків : Право, 2023. – 512 с.
3. Конституція України [Електронний ресурс] : Закон України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР // Офіційний вебсайт Верховної Ради України. – Режим доступу: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-вр. – 10.06.2025.
4. Конвенція Організації Об’єднаних Націй проти корупції: підписана від імені України 11.12.2003 ; ратифікована 18.10.2006 ; набрала чинності для України 01.01.2010 // Офіційний вісник України. – 2010. – № 10. – Ст. 506.
5. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.echr.coe.int/Documents/Convention_UKR.pdf. – 10.06.2025.

6. Рекомендація Rec (2004)4 Комітету міністрів Ради Європи державам-членам про роль Європейської конвенції з прав людини в університетській освіті та професійній підготовці [Електронний ресурс] . – Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/994_573. – 10.06.2025.

7. Загальна декларація прав людини. Прийнята і проголошена резолюцією 217 А (III) Генеральної Асамблеї ООН від 10 грудня 1948 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_015. – 13.06.2025.

8. Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права (1966) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2148-08. – 13.06.2025.

9. Кримінальна конвенція про боротьбу з корупцією: підписана від імені України 27.01.1999; ратифікована 18.10.2006; набрала чинності для України 01.03.2010 // Офіційний вісник України. – 2010. – № 15. – С. 717.

10. Кримінальний кодекс України [Електронний ресурс] : Закон від 05.04.2001 № 2341-III. – Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2341-14. – 10.02.2018.

11. Додатковий протокол Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 р., що стосується захисту жертв збройних конфліктів неміжнародного характеру (Протокол II) від 8 червня 1977 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_200#Text. – 10.02.2018.

12. Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 р., що стосується прийняття додаткової відмітної емблеми (Протокол III) від 8 грудня 2005 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_g74#Text. – 10.02.2018.

13. Європейська конвенція про боротьбу з тероризмом 1977 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_331#Text. – 10.02.2018.

14. Женевська конвенція про поводження з військовополоненими 1949 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_153#Text. – 10.02.2018.

15. Кишинівська конвенція про правову допомогу та правові відносини у цивільних, сімейних і кримінальних справах 2002 р. – Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/997_619#Text. – 10.02.2018.

16. Конвенція про боротьбу із захопленням заручників 1979 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_087#Text. – 10.02.2018.

17. Конвенція про боротьбу з незаконним захопленням повітряних суден 1970 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/ laws/show/995_167#Text. – 10.02.2018.

18. Конвенція про боротьбу з незаконними актами, спрямованими проти безпеки цивільної авіації 1971 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_165#Text. – 10.02.2018.

19. Конвенція про боротьбу з торгівлею людьми і з експлуатацією проституції третіми особами 1949 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_162#Text. – 10.02.2018.

20. Конвенція про запобігання злочину геноциду та покарання за нього 1948 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/ laws/show/995_155#Text. – 10.02.2018.

21. Конвенція про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту 1954 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_157#Text. – 10.02.2018.

22. Конвенція про захист цивільного населення під час війни 1949 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/ show/995_154#Text. – 10.02.2018.

23. Конвенція про поліпшення долі поранених, хворих та осіб, які зазнали корабельної аварії зі складу збройних сил на морі 1949 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/ laws/show/995_152#Text. – 10.02.2018.

24. Конвенція про поліпшення долі поранених і хворих у діючих арміях 1949 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_151#Text. – 10.02.2018.

25. Конвенція про правопорушення та деякі інші дії, вчинені на борту повітряного судна 1963 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_244#Text. – 10.02.2018.

26. Конвенція про припинення злочину апартеїду та покарання за нього 1973 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_149#Text. – 10.02.2018.

27. Конвенція проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують людську гідність, видів поводження і покарання 1984 р. – Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_085#Text

28. Конвенція ООН проти транснаціональної організованої злочинності 2000 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_789#Text. – 10.02.2018.

29. Конвенція Ради Європи про запобігання тероризму 2005 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/ show/994_712#Text. – 10.02.2018.

30. Міжнародна конвенція про боротьбу з актами ядерного тероризму 2005 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_d68#Text. – 10.02.2018.

31. Міжнародна конвенція ООН про боротьбу з бомбовим тероризмом 1997 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_374#Text. – 10.02.2018.

32. Міжнародна конвенція ООН про боротьбу з фінансуванням тероризму 1999 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_518#Text. – 10.02.2018.

33. Міжнародна конвенція про ліквідацію всіх форм расової дискримінації 1966 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995105#Text. – 10.02.2018.

34. Протокол про боротьбу з незаконними актами насильства в аеропортах, що обслуговують міжнародну цивільну авіацію, який доповнює Конвенцію про боротьбу з незаконними актами, що спрямовані проти безпеки цивільної авіації, прийняту в Монреалі 23 вересня 1971 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_269#Text. – 10.02.2018.

35. Протокол про попередження і припинення торгівлі людьми, особливо жінками і дітьми, і покарання за неї, що доповнює Конвенцію ООН проти транснаціональної організованої злочинності [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/ 995_ 791 #Text. – 10.02.2018.

36. Протокол проти незаконного ввозу мігрантів по суші, морю і повітрю, що доповнює Конвенцію ООН проти транснаціональної організованої злочинності [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_790#Text

37. Статут Міжнародного військового трибуналу для Далекого Сходу 1946 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://docs.cntd.ru/document/902053853. – 10.02.2018.

38. Статут Міжнародного військового трибуналу для суду та покарання головних військових злочинців європейських країн осі 1945 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/998_201#Text. – 10.02.2018.

39. Статут Міжнародного кримінального трибуналу щодо колишньої Югославії 1993 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_711#Text. – 10.02.2018.

40. Статут Міжнародного кримінального трибуналу щодо Руанди 1994 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_d65#Text. – 10.02.2018.

41. Резолюція Генеральної Асамблеї ООН «Про визначення агресії» 1974 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_001-74#Text. – 10.02.2018.

42. Римський статут Міжнародного кримінального суду 1998 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_588#Text. – 10.02.2018.

Список використаних джерел до розділу 13

1. Конституція України [Електронний ресурс] : Закон від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141. – Режим доступу: https://president.gov.ua/documents/constitution. – 10 .06.2025.
2. Про адвокатуру та адвокатську діяльність [Електронний ресурс]: Закон від 5 липня 2012 р. № 5076-VI / Верховна Рада України // База даних «Законодавство України». – Режим доступу: https://zakon.rada. gov.ua/laws/show/5076-17#Text. – 10.06.2025.
3. Про судоустрій і статус суддів [Електронний ресурс] : Закон від 2 червня 2016 р. № 1402-VIII / Верховна Рада України // База даних «Законодавство України». – Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/ laws/show/1402-19#Text. – 10.06.2025.
4. Кодекс професійної етики адвоката [Електронний ресурс] : наказ від 1 червня 2017 р. № 212 / Верховна Рада України // База даних «Законодавство України». – Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/rada/ show/n0001891-17#Text. – 10.06.2025.
5. Кодекс професійної етики та поведінки прокурорів [Електронний ресурс] : наказ Генерального прокурора України від 19 грудня 2017 р. № 351 / Верховна Рада України // База даних «Законодавство України». – Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0001900-17#Text. – 10.06.2025.
6. Про прокуратуру [Електронний ресурс] : Закон від 14 жовтня 2014 р. № 1697-VII / Верховна Рада України // База даних «Законодавство України». – Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1697-18#Text. – 10.06.2025.

До вашої уваги авторський колектив підготував тренувальні тести у форматі ЄДКІ різної направленості та тематики. Пропонуємо пройти один із них, щоб краще зрозуміти матеріал та підготуватися до майбутніх екзаменів.

Посилання за QR-кодом.

Бажаємо успіхів!

1. Двоє дивляться вниз.
Один бачить калюжу, другий – зорі.
Що кому.

***Олександр Довженко**.*

2. Добру науку приймай,
хоч її від простого чуєш;
злої ж на розум не бери,
хоч би і святий говорив.

Іван Франко.

3. Як без крил птахам бува годі полетіти, так і людям без наук також не зажити

Мануїл Козачинський.

Навчальне видання

Павликівський Віталій Іванович,
Фіалка Михайло Ігорович,
Федосенко Наталія Анатоліївна та ін.

ПІДГОТОВКА ДО ЄДКІ ЗІ СПЕЦІАЛЬНОСТІ 081 ПРАВО

Редактор Є. В. Дмитренко

Зв. план, 2025
Підписано до друку 25.06.2025
Формат 60х84 1/16. Папір офс. Офс. друк
Ум. друк. арк. 20. Обл-вид. арк. 22,5. Наклад 50 пр.
Замовлення 122-25. Ціна вільна

Видавець і виготовлювач
Національний аерокосмічний університет
«Харківський авіаційний інститут»
61070, Харків-70, вул. Вадима Манька, 17
http//www.khai.edu

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготовлювачів і розповсюджувачів
видавничої продукції сер. ДК № 391 від 30.03.2001